

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sa. 110¹

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1993

**MÜSLÜMAN-TÜRK
DEVLETLERİ TARİHİ**

Birinci baskı : 1991
İkinci baskı : 1993

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VII. Dizi — Sa 110¹

MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

2. Baskı

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 3

ISBN 975-16-0231-9

İÇİNDEKİLER

— Önsöz	VII
— Kısaltmalar	IX
— Türkler'in İslâm dînini benimsemesi	I
— Mısır'da kurulan Türk Devletleri	
a) Tulunîler	4
b) İhşîdîler	10
— İtil (Volga) Bulgar Devleti	13
— Karahanlılar	
a) Menşe ve Kuruluş Devri	18
b) Ali Tegin ve Karahanlı Devleti'nin bölünmesi .	23
c) Doğu Karahanlılar Devleti	24
d) Batı Karahanlılar Devleti	26
e) Kültür ve San'at	29
— Gazneliler	34
— Selçuklular	
a) Büyük Selçuklular	43
b) Irak Selçukluları	72
c) Suriye Selçukluları	85
d) Kirmân Selçukluları	94
e) Türkiye Selçukluları	103
f) Selçuklular'da teşkilât, kültür ve i'mâr faaliyet- leri	169
— Hârezmşâhlar	190
— Atabeglikler	
— İldenizliler (Azerbaycân Atabegleri)	200
— Salgurlular	206
— Zengîler	215
— Böriler	227
— Begteginliler (Erbil Atabegleri)	233
— Anadolu Beylikleri	
a) — Ahlat-şâhlar (Ermen-şâhlar)	236
— Artuklular	243
— Çobanoğulları	251

— Dânişmendliler	253
— Dilmaçoğulları	261
— İnalogulları	268
— Mengüçükler	274
— Saltuklular	279
b) — Alâiye Beyliği	283
— Aydınogulları	284
— Candarogulları	287
— Dulkadırogulları	291
— Eretna Beyliği	293
— Eşrefoğulları	295
— Germiyanogulları	296
— Hamidoğulları	297
— Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti	299
— Karamanogulları	301
— Karasioğulları	307
— Lâdik (Denizli) Beyliği veya İnançoğulları	308
— Mentешеogulları	309
— Pervâneogulları	312
— Ramazanoğulları	313
— Sâhib-Ataogulları	315
— Saruhanogulları	316
— Tâceddînoğulları	318
— Hindistan'daki Türk Devletleri	
— Delhi Sultanları	322
a) Mu'izzîler (Memlûk Sultanlar)	322
b) Halaciler	326
c) Tuğluklular	330
d) Âdil-Şâhlar	340
e) Berid-Şâhiler	344
f) Kutb-Şâhiler	345
g) Malva Halacî Sultanları	348
— Bâburlular	353
— Genel Dizin	375
— Yanlış - Doğru Cedveli	412

Ö N S Ö Z

Türkler X. yüzyılın başlarından itibaren İslâm dinini kabûl etmeğe başladılar. Hicrî 349/m. 960 yılında ikiyüzbin çadır halkının birden İslâm dînini kabûlleri Türk tarihinde bir dönüm noktası olmuştu. Türkler İslâm dünyasına girmelerinden kısa bir süre sonra da askeri ve siyasi sahada üstünlüğü ele geçirdiler. Nitekim bundan sonra peşpeşe Müslüman - Türk devletleri kurulmağa başladı. İlk Müslüman - Türk devletinin hangisi olduğu husûsunda araştırmacılar arasında tereddüt bulunmaktadır. Ancak genellikle ilk Müslüman - Türk devletleri deyince akla Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular gelmektedir.

Biz bu eserimizde, giriş mâhiyetinde olmak üzere, Müslüman-Türk devletleri ve hânedanları ile, bu hânedanların kolları ve uzantıları hakkında kısa bilgiler vermeğe çalışacağız. Bunu söylerken Türk tarihinin bir bütün olduğunu ve geçmişimiz içinde tek tek devletleri birbirinden soyutlamanın mümkün olmadığını belirtmek isteriz. Büyük Selçuklular'dan bahsederken onların kolları olan Kırmân, Suriye ve Irak Selçukluları hakkında da bilgiler vereceğiz. Büyük Selçuklular'ın zayıflaması, neticede İran ve Horasan'da ortadan kalkmasıyla onların yerini Hârezmşâhlar Devleti almış ve ayrıca ortaya Atabeglikler çıkmıştı. Bu sebeble eserimizde Hârezmşâhlar ve Atabeg devletlerinden de bahsedeceğiz.

Türkiye Selçukluları Devleti tarihi, Türkler'in Anadolu'yu yurt edinmeleri ve bugünkü vatanımızın temelini oluşturması bakımından önem taşımaktadır. Bu konuda türkçe yazılmış müstakil tek eser rahmetli Prof. Dr. Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, adlı kitabıdır. Ancak bu eser öğrencilere bir ders kitabı olamayacak kadar ilmi ve uzun olarak kaleme alınmıştır. Bu bakımdan adı geçen kitaptan yararlanamayacak öğrenciler için konunun da önemine uygun olarak Türkiye Selçukluları tarihine kitabımızda biraz uzunca yer verdik.

Anadolu Beylikleri'ni birbiri ardınca ve ayrı bir bölüm olarak ele aldık. Beyliklerden bir kısmı genellikle Doğu Anadolu Beylikleri olarak tanınmakta olup, Malazgirt savaşı (1071) hemen sonra

kurulmuştur. İkinci grub ise Türkiye Selçukluları'nın çökmesiyle ortaya çıkmaktadır. Biz her iki grubu da kendi içinde bir tarihmeden ziyade, beyliklerin isimlerine göre alfabetik sıra ile verdik.

Hindistan deyince Türk devleti olarak aklımıza önce Gazneliler Devleti gelmektedir. Ancak Gazneliler'den sonra da Türkler Hindistan'da devletler kurmuşlar ve XIX. yüzyılın ortasına kadar bu kıtada hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdi. Yukarda belirttiğimiz bütün bu devletlerin tarihi eserimizin içinde kısaca incelediğimiz konuları teşkil etmektedir.

Tabiatıyla bu eser bütün Müslüman-Türk devletlerinin tarihini kapsamamaktadır. Burada adı geçen devletlerin büyük bir kısmını, hâlen Üniversitelerimizin Tarih Bölümleri'nde ders olarak öğrencilere okutulan konular teşkil etmektedir. Eyyûbiler, Memlûkler, Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular gibi Türk devletleri tarihi okuttuğumuz ders konuları içinde yer almadığından bu baskıya dahil etmedik. İlerde yapılabilecek bir baskıda bu devletlerin tarihine de yer verilecektir. Daha ziyade araştırmalardan yararlanarak hazırladığımız bu eserin, ilerde öğretmenlik yapacaklara bir el-kitabı olabileceğini düşündük. Bu bakımdan her devlet veya devletler grubunun sonunda seçilmiş bir bibliyografya vermeği yararlı bulduk. Ayrıca siyasi tarihin yanısıra devletlerin teşkilâtı, kültür ve i'mâr faaliyetleri hakkında da kısa bilgiler vermeğe çalıştık. Seçilmiş bibliyografya kısımlarında kullandığımız kitab isimlerinde ve metinde gözden kaçmış ufak hataların hoşgörülle karşılanacağı görüşündeyim. Netice olarak bu eserin Tarih ve yan bilim dalları ile ilgilenen öğrenci ve öğretmenlere faydalı bir el-kitabı olacağı ümidindeyim. Eserin basımı sırasında her türlü yardım ve desteği gösteren başta Türk Tarih Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Yaşar Yücel olmak üzere öteki görevlilere teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Erdoğan Merçil

KISALTMALAR

aş.yk.	: aşağı-yukarı
aynı mlf.	: aynı müellif
b.	: bin, ibn
Bk.	: Bakınız
Büyük İsl. Tar.	: doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi
Cumada I.	: Cemaziyel-evvel
Cumada II.	: Cemaziyel-âhir
çvr.	: çeviren
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	: editör
EI.	: Encyclopaedia of İslam
h.	: hicri
hş.	: hicri-şemsi
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: milâdî
mad.	: madde
nşr.	: neşreden
öl.	: ölüm yılı
Rebi I.	: Rebiyülevvel
Rebi II.	: Rebiyülâhir
s.	: sahife
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
Takr.	: Takriben
TED	: Tarih Enstitüsü Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
TOEM	: Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası
trc.	: tercüme
Trk.	: Türkçe
v.d.	: ve devamı
v.dd.	: ve devamının devamı
v.s.	: ve sâire

TÜRKLER'İN İSLÂM DİNİNİ BENİMSEMESİ

Türkler VII. yüzyılın ortalarından itibaren (642 Nihavend savaşıdan sonra) Müslümânlarla temas etmeye başlamışlardı. Nitekim İrân'daki Sasanî Devleti'nin yıkılmasından sonra başlayan Türk-Arab münasebetleri yarım yüzyıl bir süreyle karşılıklı mücadeleler içinde geçti. Bu arada Emevîler devri (661-750)'nden itibaren Türkler'in İslâm devletinin hizmetinde yer almağa başladıkları görülüyor. Daha sonra 746'da Horasan'da başlayan ve bir yüzyıl kadar Müslümânları idare eden Emevî hânedanının yıkılmasına ve Abbâsîler'in iktidara gelmesine yol açan ihtilâl hareketinde Türkler'in de büyük rolü olmuştu. Türkler bu hareket sırasında Abbâsî partisi içinde yer almışlardı.

Abbâsîler'in iktidara geçmesinden hemen sonra vuku bulan Talas savaşı (751)'nda ise Arablar Türkler ile birlikte Çinliler'e karşı savaştılar. Batı Türkistan hâkimiyeti üzerinde önemli etkisi olan bu savaşın kazanılması, Türkler'in bu bölge üzerindeki üstünlüklerinin devamına imkan sağlamıştı. Bu tarihten itibaren Türk-Arab münasebetleri dostça bir şekilde gelişmiş ve böylece İslâm dini yavaş yavaş Türkler tarafından benimsenmeye başlamıştı. Ancak bu yine de münferit bir şekilde oluyordu. Türkler'in İslâm dinini toplu olarak kabûl etmeleri daha sonra olmuştur. Bu arada müslümân olan Türkler Abbâsî Devleti (749-1258, daha sonra 1517'ye kadar Mısır'da)'nin gerek askerî ve gerekse idarî kadrolarında etkin bir biçimde görev almışlardı. Bilhassa Türk aristokrat zümrelerine mensup beyler ile, Afşin, İhşid, Bayçur oğulları gibi âileler İslâm dinini kabûl ederek Abbâsî Devleti'nin hizmetinde yer almışlar ve kendileriyle beraber birçok Türk kütlelerini de bu devletin hizmetine çekmişlerdi.

Türkler, X. yüzyılda İslâmiyeti kabûl etmeden önce, Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar çok geniş bir saha içinde yayılmalarına ve hudûd bölgelerinde yabancı din ve kültürlerin tesiri altında kalmış olmalarına rağmen, bu geniş bozkırlar içersinde Şamânî kültürü çevresinde bulunuyorlardı. Ancak bu Bozkır topluluğunun asıl dini, Gök-tanrı dini idi. Türk kütleleri muhtelif

zamanlarda yaşadıkları çevreye göre de çeşitli dinlere girmişlerdi. Nitekim Çin'de devlet kuran Tabgaçlar (386-556) ve Gök-Türk Hakanlığı (552-745) gibi Türk devletleri Budizmi kabul etmişler, Uygurlar zamanında (745-840) ise, Türkler arasına Maniheizm girmişti. Bir kısım Türkler museviliği kabul ederken (Hazarlar), bir kısmı da hıristiyanlığı tercih etmişti (söz gelişi; Peçenekler, Kumanlar ve Bulgarlar). Ancak bu dinler Türkler'in ortadan kaybolmalarında rol oynadıkları gibi, bugün mevcut olanların Türklüklerini dahi kaybetmelerine yol açmıştı.

Hiç şüphesiz, İslâm dininin eski Türk inanç ve düşüncelerine uygun tarafları çoktu. Türkler uzun süreden beri tek tanrı inancına (yani Gök Tanrı) âşina bulduklarından, bununla İslâm dininin *Allâh*'ı arasında bir fark görmemişlerdi. Türk toplumunda bulunan eski ozan ve kamlar (şamanlar), İslâm evliyalı ve mutasavvıf dervişleriyle benzerlik göstermekteydiler. Ayrıca bu yakınlığın en kuvvetli tarafı İslâm dinindeki *cihâd* (din uğruna düşmanla savaşıma) fikriyle, Türkler'in savaşçılık temâyülleri arasında bir münasebetin bulunması idi.

Öte taraftan Abbâsiler Devleti'ni esas itibarıyla iki kısımda incelemek mümkündür. Birinci devir; 750'den 847'ye kadar süren gerek merkezî otorite ve gerekse medeniyet yönünden parlak bir devredir. Daha sonra Abbâsiler'in 1258'de yıkılışına kadar devam eden ikinci kısımda ise, kısmen kültürün muhafazasına rağmen, merkezî otoritenin zayıflaması, bu İslâm Devleti'nin uzak köşelerinde bir takım yeni hânedanların doğmasına yol açmıştır. Bu devrede ortaya çıkan ilk sülâle Horasan'da hüküm süren Tâhirîler (827-873) idi. Daha sonra Sistân'da hüküm süren Saffârîler (867-Takr. 1495) göze çarpıyor. Saffârîler'den sonra Abbâsî Devleti toprakları üzerinde kurulan başka bir hanedan, Sâmânîler (819-1005) idi. Sâmânîler 819 yılında Fergana şehrinde vâli olarak siyaset sahnesinde görünmüş, daha sonra esas itibarıyla Horasan ve Mâverâünnehir'de hüküm sürmüş bir İranlı hânedandır. Ancak bu devletin Türk tarihinde önemli bir yeri vardır. Sâmânîler hâkim oldukları Mâverâünnehir bölgesi sebebiyle daima Türkler ile temasta olmuşlar, bu bölgenin ve Fergana'nın kuzey sınırlarını putperest Türk akınlarına karşı korumuşlar, hattâ bunlara karşı gazâlarda bulunmuşlardı. Nitekim 893 yılında Sâmânîler'den

İsmâ'il b. Ahmed Karahanlılar'a hücum ederek, onların başkenti Talas (Tarâz)'ı yağmalamıştı. Abbâsiler ve öteki İslâm devletlerinin ordularının büyük bir kısmını teşkil eden askerlerin Mâverâünnehir'den sağlanması, Türk kütlelerini yeni din ve medeniyet çevresine sokmak hususunda aracı olması, bu bölgenin önemini artırmaktaydı. Ayrıca Sâ mâniler de gittikçe artan bir nisbette ordu ve devlet idaresinde Türkler'den faydalanma yoluna gitmişlerdi. İslâmiyetin Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türk kütleleri arasında yayılmasında, Mâverâünnehir'deki ilmi ve ticârî faaliyetlerin de önemli etkisi görülmüştü. Türkler ile devamlı münasebetlerde bulunan Müslümân tüccârlar ile, uç bölgelerdeki medreselerde yetiştikten sonra bu ticaret kervanlarına katılan mutasavvif dervişler de Türk kütleleri arasında İslâm dininin yayılmasına önayak olmuşlardı. İşte bu gibi nedenler sonucunda, Türkler arasında İslâm dini sür'atle yayılmıştı.

Bibliyografya :

- A. İnan, *Tarihte ve bugün Şamanizm*, Ankara 1972².; Aynı mlf., *Eski Türk Dini*, İstanbul 1976.; S. Buluç, Şaman mad., *İA.*; O. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *DTCFD*, C. IV, sayı: 4 Ankara 1946. Aynı makale daha sonra *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 1-31'de yayınlandı. O. Turan, *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, İstanbul 1969.; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 28-33.; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983³, Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970²; Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923.; H. D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.

TULUNÎLER

Mısır ve Suriye'de kurulan ve Abbâsî hilâfetine ismen bağlı ilk Müslümân-Türk devletidir. Devletin kurucusu Ahmed bir Türk askeri idi. Babası Tulun (Tulun; türkçedeki dolun, yani dolun aydan gelir) takriben h.200/815-16'da Buhara vâlisi tarafından haraca dâhil gulâmlar arasında Bağdad'a gönderilmişti. Ahmed Eylül 835'de Bağdad'da doğdu. O çok iyi askeri ve dini bir terbiye gördü ve tahsilini Tarsus'da tamamladı, daha sonra cesareti sayesinde Halife Musta'in'in teveccühünü kazandı. Onun üvey babası Baykbeg'e Mısır vâliliği verildi. Ancak Baykbeg vekil olarak Ahmed b. Tulun'u Mısır'a gönderdi. Ahmed 15 Eylül 868'de Fustat'a ulaşıyor ve bu suretle Tulunîler'in kuruluşu başlıyordu. Ondan önce de Mısır'da Türk vâllileri görev yapmış, bunlardan Muzâhim b. Hakan'ın devrinde buraya Türk askerleri gelmeye başlamış ve Mısır, Sâmer râ'dan sonra Türkler'in ikinci üssü olmuştu.

Ahmed b. Tulun'un Fustat'a ulaşmasıyla müslümân Mısır tarihinde yeni bir devir başlıyordu. Ancak o Mısır'da hâkimiyeti ele geçirmek ve nüfuzunu bütün ülkeye yaymak istediği zaman bazı engeller ile karşılaştı. Ortaçağ İslâm dünyasında eyâlet idaresinde iktidarların gücü; askeri, mâli ve muhabere olmak üzere üç kısımda toplanmıştı. Bundan maksad, eyâletlerde merkezî hükümetin kontrolünü tam olarak devam ettirmek ve buralarda bağımsız bir idarenin doğuşunu önlemektir. Ahmed'in karşılaştığı en büyük güçlük mâli hususlarda oldu. Mısır mâliyesi bu sırada kuvvetli ve usta bir mâliyeci olan Ahmed b. Müdebbir'in elinde idi ve o Ahmed b. Tulun'a muhalefete kalkışmıştı. Ahmed b. Tulun, İbn Müdebbir ile dört yıl süreyle yaptığı mücadeleyi kazanmaya ve onu Suriye'ye uzaklaştırmaya muvaffak oldu. Artık Ahmed Mısır'da mâli bağımsızlığa da sâhibdi. Öte taraftan, Baykbeg Haziran 870'de öldürülmüş ve Mısır iktâ'ı İbn Tulun'un kayınpederi Yarcûh el-Türkî'ye geçmişti. Yarcûh, damadı, İbn Tulun'a Berka ve İskenderiye'nin idaresini de verdi. Böylece bütün Mısır onun hâkimiyeti altına girdi.

Yine 870 yılında Abbâsî halifesi, el-Mu'temîd oldu. El-Mu'temîd tahta geçtikten bir az sonra idari işlerinin büyük bir kısmı-

mı kardeşi el-Muvaffak'a bıraktı. Abbâsî halifesi daha sonra 20 Temmuz 875'de oğlu Ca'fer'i "el-Mufavviz" lakabıyla veliahd tayin etmiş ve batı eyâletlerinin vâliliğini ona vermişti. Ondan sonra el-Muvaffak'ı da ikinci veliahdlığa ve doğu eyâletlerinin vâliliğine tayin etti. Böylece Mısır, Ca'fer'in hâkimiyet sahasına giriyordu. Ancak Ahmed b. Tulun Mısır'da hüküm sürmekte olduğundan burada gerek halifenin ve gerekse oğlunun sözü geçmemekte idi. El-Muvaffak ise, usta idareciliği ve kabiliyeti sâyesinde kısa zamanda devlette hakikî hükümdar durumuna gelmişti ve onun Ahmed b. Tulun ile çatışması mukadderdi.

Ahmed b. Tulun ise bu olaylar olurken, Bağdad'a gidecek olan haracı muntazam bir şekilde azaltarak ve sınırlandırarak büyük bir servet toplamıştı. Aynı zamanda o çeşitli fırsatlardan yararlanarak Türk ve Sudanlı esirlerden iyi talim görmüş tam teçhizatlı bir ordu meydana getirdi. Saltanat nâibi el-Muvaffak ile Ahmed b. Tulun arasındaki çatışma, el-Muvaffak'ın doğudaki Zencî isyanları ve Saffâriler ile uğraşması sebebiyle patlak verdi. El-Muvaffak, kendi hâkimiyeti sahası içinde olmamasına rağmen, bu sırada Mısır hazinesini de kendi imkanları için kullanmak istedi ve İbn Tulun'a elçi göndererek para istedi. Öte taraftan Halife Mu'temid kardeşi el-Muvaffak'dan korkarak bizzat Ahmed'e mektub yazmış, istenilen paranın kendisine gönderilmesini istemişti. Buna rağmen Ahmed b. Tulun, el-Muvaffak'a 1.200.000 dinar göndererek onunla uzlaşmayı tercih etti. Ancak Muvaffak bu parayı yetersiz bularak daha fazlasını istedi. Ahmed'in bu isteği sert bir şekilde reddetmesi, aradaki anlaşmazlığı şiddetlendirdi. El-Muvaffak bu durumda onu azletmeye karar verdi ve yerine Suriye vâlisi Amâcûr'u tayin etti. Fakat bu karar tatbik edilemedi. Amâcûr el-Türkî 264 (877/78) yılında öldüğü zaman, Ahmed b. Tulun kolayca Suriye'yi ele geçiriyordu. Ancak onun bu zafer sevinci Mısır'da vekil olarak bıraktığı oğlu Abbâs'ın isyanıyla yarıda kalmıştı. Abbâs 879 tarihinde Mısır'ı terk etmiş ve Berberîleri para kuvvetiyle elde ederek yeni bir devlet kurmak istemişti. Ahmed b. Tulun Mısır'a dönerek bu isyanı bastırdı, artık o Mısır ve Suriye'nin hâkimi idi, paralar üzerine Halife'den sonra kendi adını da bastırmıştı. Ahmed b. Tulun ile el-Muvaffak arasında düşmanlık 882'de Tulunîler'in Suriye vâlisi Lu'lu'nun el-Muvaffak tarafına geçmesiyle son haddine ulaştı. Ahmed buna karşılık olmak

üzere Muvaffak'ın baskısı altında bulunan Halife Mu'temîd'i yanına gelmesi için ısrarla da'vet etti. O belki de Halife'nin gelmesiyle saltanat nâibliğini ele geçirecek kendi devletini bütün Abbâsî İmparatorluğu'nun merkezi yapmayı ümid ediyordu. Neticede Halife, Ahmed b. Tulun'un yanına gitmeye karar vererek Sâmerrâ'dan harekete geçti (882 Kasım ayı sonları). Ancak o Musul'a ulaştığı zaman, el-Muvaffak'ın emriyle İshak b. Kundacık tarafından Sâmerrâ'ya dönmeye mecbûr edildi. El-Muvaffak bununla da yetinmedi, Halife'yi İshak b. Kundacık'ı Mısır ve Suriye vâlisi tayin etmesi için zorladı. Ancak bu tayin hiçbir netice vermedi. Buna karşılık Ahmed de kendisine katılan fakihlerin fetvâsıyla Şam'da el-Muvaffak'ın azlını ilan etti. Daha sonra gerek Ahmed ve gerekse el-Muvaffak hâkim oldukları ülkelerin minberlerinde birbirlerine lânetler yağdırmakla yetindiler. Nihayet bir süre sonra iki taraf arasında barış görüşmelerinin başladığı sırada, Ahmed b. Tulun kuzey Suriye'ye tertiblediği bir seferde hastalanarak öldü (10 Mayıs 884).

Ahmed b. Tulun'un yerine yirmi yaşındaki oğlu Humâreveyh geçti. Büyük oğlu Abbâs buna itiraz etti ise de, öldürüldü. Öte taraftan Humâreveyh'in başa geçmesi, Abbâsiler ile Tuluniler arasında yapılan barış görüşmelerinin sona ermesine sebep oldu. Bu sırada daha önce Mısır ve Suriye vâlisi tayin edilmiş olan İshak b. Kundacık ve Sâcoğulları'ndan Diyâr-ı Mudar vâlisi Muhammed el-Afşin birleşmişler ve Humâreveyh'in tecrübesizliğinden yararlanarak onun hâkimiyeti altındaki toprakları ele geçirmek için hazırlıklara başlamışlardı. Ayrıca onlar el-Muvaffak'a da müracaat ederek yardımcı kuvvet istediler. El-Muvaffak bu teklifi siyâsetine uygun bularak kabûl ve onlara Dımaşk üzerine yürümelerini emretti. Bu emri alan iki kumandan harekete geçerek Haleb, Hims, ve Antakya'ya hâkim oldular. Tuluniler'in Dımaşk'daki nâibi de onlara iltihak etmiş, sadece Şeyzer şehri Humâreveyh'e bağlılığını sürdürmüştü. Humâreveyh Suriye'deki olayları haber aldığı zaman hemen bir ordu gönderdi ise de, bu ordu ancak Dımaşk'a hâkim oldu ve kışın yaklaşmasıyla bir netice alamadı. Öte taraftan el-Muvaffak da oğlu Ahmed'i iki kumandanla birleşmesi için Suriye'ye göndermişti. Mısır ordusu bu müttefik kuvvetler karşısında başarılı olamayarak Remle'ye çekilirken, Ahmed Ocak-Şubat 885 tarihinde Dımaşk'a giriyordu. Bu olaylar Humâreveyh'in Mısır'dan

bizzât harekete geçmesini gerekli kılmış ve Remle'de beklemeye başlamıştı. Bu sırada İshak ve Muhammed bir anlaşmazlık sebebiyle Ahmed'den ayrıldılar. Bu durumda ordusu oldukça zayıflayan Ahmed ile Humâreveyh, Dımaşk-Remle arasında el-Tavvâhin denilen yerde karşılaştılar (Şubat-Mart 885). Humâreveyh gençliği ve tecrübesizliği sebebiyle daha başlangıçta savaş meydanını terketti. Abbâsî ordusu bu durumda Mısır ordugâhını yağmalamaya başladı. Ancak Humâreveyh'in çekildiğinden haberi olmayan Mısır ordusundan Sa'd el-Aysar pusuda bulunan birlikleriyle Ahmed'in kuvvetlerine saldırdı. Bu kez kaçma sırası Ahmed de idi, geride ağır kayıplar ve esirler bırakarak savaş meydanını terk etti. Humâreveyh bundan sonra Suriye, sugur(uc) şehirleri ve Musul'a hâkim oldu. El-Muvaffak, el-Tavvâhin yenilgisiyle artık Mısır'a sâhib olamayacağını anlamıştı, bu nedenle Humâreveyh ile bir barış yapmak zorunda kaldı. İki taraf arasındaki barışa göre (886), Humâreveyh Mısır, Suriye ve Anadolu hudud bölgelerinde otuz yıl süreyle vâli olarak tanınıyordu. Buna karşılık o yılda üçyüzbin dinar vergi ödeyecekti. Ancak bu miktar daha önce Ahmed b. Tulun tarafından sadece Mısır için ödenmişti.

Öte taraftan İshak b. Kundacık ile Muhammed el-Afşin arasındaki iyi münasebetler bozulmuş, bu iki kumandan birbirlerinin topraklarına göz dikmişlerdi. Muhammed el-Afşin, Humâreveyh'e yanaşarak onunla birleşti. Ancak bu ittifak bir yıl kadar sürmüştü. İshak, Humâreveyh ile anlaşmanın kendisi için daha yararlı olduğunu anlamış ve bunu da gerçekleştirmişti. Buna mukabil Muhammed el-Afşin Dımaşk'ı zaptetmek için harekete geçti. Humâreveyh ile Muhammed'in orduları Dımaşk yakınında Seniyet el-U'kab mevkiinde karşılaştı (Mayıs-Haziran 888). Savaşı Mısır ordusu kazandı, Muhammed kaçmayı tercih etti. Humâreveyh onun peşinden İshak b. Kundacık'ı gönderdi. Neticede Muhammed el-Afşin, bu iki müttefike karşı koyamayacağını anlamış ve Bağdad'a el-Muvaffak'ın yanına gitmek zorunda kalmıştı (Temmuz 889).

Daha sonra el-Mu'temid Ekim 892'de öldü ve yerine el-Muvaffak'ın oğlu Ahmed, el-Mu'tazid lakabıyla, halife oldu. Mu'tazid da Humâreveyh'in görevinde kalmasını tasdik etti. Böylece Tulunîler ile Abbasîler arasındaki münasebetlerde dostça gelişmeler görüldü. Nitekim Humâreveyh'in Katr el-Nadâ nâmiyle meşhûr

kızı Esmâ, Halife Mu'tazîd ile evlendi. Humâreveyh yaşadığı süre içinde harcamalarda müsrif davranmış ve bu devletin malî durumunu çok sarsmıştı. O Suriye'ye yaptığı bir sefer sırasında köleleri tarafından takriben otuziki yaşında iken öldürüldü (18 Ocak 896). Onun genç yaşta öldürülmesi Tulunîler Devleti ve Mısır için büyük bir talihsizlikti.

Yerine daha sağlığında veliahd ilan ettiği oğlu Ebu'l-Asâkir Ceyş geçmişti. Ancak o henüz ondört yaşında tecrübesiz bir gençti, etrafındaki kötü niyetli kimselerin etkisiyle tecrübeli emîr ve kumandanlara karşı harekete geçti. Onun bu davranışı gerek hükümdarlık gerekse hayat süresinin kısa olmasına sebep oldu. Neticede ayaklanan kumandanlar onu azlederek öldürdüler (25 Temmuz 896). Ceyş'in yerine aynı derecede ehliyetsiz ve tecrübesiz kardeşi Hârûn geçirildi. Tulunî hanedanının son yılları idarede iktidarsızlık, entrikalar ve Abbâsîler'in gittikçe artan bir şekilde Mısır'a müdahalesiyle geçmişti. Nihayet 899 yılında Halife Mu'tazîd ile yeni bir anlaşma yapıldı. Bu üçüncü anlaşmayla Tulunîler'in idaresindeki ülkelerin sayısı azalıyor ve Abbâsîler'e verdikleri vergi 450.000 dinara çıkarılıyordu. Öte taraftan Karmatîler'in Suriye'deki isyanları yalnız Tulunîler için değil, Abbâsîler için de tehlikeli olmaya başlamıştı. Bu sırada Halife Mu'tazîd ölmüş (902) ve yerine oğlu el-Muktefî geçmişti. Halife Muktefî, Suriye'ye Muhammed b. Süleymân idaresinde bir ordu gönderdi. Neticede Abbâsî ordusu Karmatîler'i müthiş bir mağlubiyete uğrattı (903). Bu seferden sonra Muhammed b. Süleymân Abbâsî orduları başkumandanı tayin edilerek Mısır meselesini neticelendirmekle görevlendirildi. Muhammed b. Süleymân karadan ve denizden Mısır'a hücum etti. Bu sırada Hârûn kesin olarak sebebi anlaşılamayan bir şekilde öldürüldü (31 Aralık 904). Ona amcası Şeybân halef oldu. Şeybân Tulunî kuvvetlerini müdafaa için bir düzene sokmaya çalıştı ise de artık çok geçti. Nihayet Muhammed b. Süleymân Mısır kapılarına dayandı. Şeybân teslim olmak teklifini kabul ederek âile fertleriyle Muhammed b. Süleymân'a sığındı. Tulunî ordusundan bir kısmı durumdan habersiz olarak mücadele ettilerse de bu mukavemeti hayatlarıyla ödediler. Muhammed b. Süleymân bundan sonra 12 Ocak 905'de Fustat'a girdi. Böylece Tulunî Devleti sona erdi ve âilenin geride kalan fertleri zincire vurularak Bağdad'a götürüldü.

Tuluniler zamanında Mısır yeniden bir canlanma, ilerleme ve refâh devri yaşamıştı. Bu devlet temelde, kuvvetli bir orduya ve ülkenin iktisadî bakımından kalkınmasına dayanmıştı. Ayrıca ticâret de fevkalade gelişmişti. Nitekim Ahmed b. Tulun bu sebeble Afrika'nın Mısır ve Suriye üzerinden geçen ticâret yollarının kontrolünü elinde tutmak istiyordu. Mısır'da Tuluniler ile beraber bir saray teşkilâtı kurulmuş ve bu Abbâsiler'i geride bırakacak şekilde bir gelişme göstermişti. Öte taraftan Ahmed b. Tulun halk hizmetlerine yarayacak muazzam i'mâr faaliyetlerinde bulundu, Katâ'i adı verilen yeni bir şehir kurdu. Burada bir saray ve kendi ismiyle anılan büyük bir câmi ve Dâr el-İmâre (hükümet konağı) yaptırmıştı. Ayrıca 873 yılında bir hastahâne (mâristan) ve bugün hâlâ duran bir su kemeri inşâ ettirmişti. İbn Tulun'un en büyük eseri olan câmiî, 876-879 yılları arasında tamamlanmış olup, bugün de varlığını sürdürmektedir. Oğlu Humâreveyh de Katâ'i şehrini genişletmiş ve burada bahçeler ve havuzlar yaptırmıştı.

Ahmed b. Tulun edebiyat ve musikîye de meraklı olup, türkçe şiirler yazmıştı. Oğlu Abbâs da şâir idi. Humâreveyh de âlim ve şâirleri himâye etmesiyle ün kazanmıştı. Nitekim gramerci Muhammed b. Abdullah (öl. 944) onun himâyesinde ve aynı zamanda öğrencilerinin hocası idi. El-Kasım b. Yahyâ el-Meryemî (öl. 929) de Humâreveyh'in savaşlardaki zaferlerini kutlamak için kasideler yazmıştı. Şâirler arasında en meşhuru Hüseyn b. Abdüsse-lâm idi.

Bibliyografya :

- Ş. Altundağ, Tolunlular mad., *İA.*; O. Aslanapa, *Türk Sanatı, I*, İstanbul 1972.; C. H. Becker, Ahmed b. Tulun mad., *İA.*; U. Haarman, Khumârawayh mad., *EI*².; B. Lewis, "Egypt and Syria", *The Cambridge History of Islam, I*, London 1970.; M. A. Shaban, *Islamic History, A New Interpretation 2*, London 1976.; M. Sobernheim, Humâreveyh mad., *İA.*; H. D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.; Aynı mlf., "Azerbaycanda hüküm sürmüş bir Türk Hânedanı Sâcoğulları, II, Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9, İstanbul 1978.; Zaky, M. Hassan, Ahmad b. Tulun mad., *EI*².; K. Yaşar Kopruman, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VI*, İstanbul 1987, s. 55-79.

IHŞİDİLER

Mısır ve Suriye'de hüküm süren ikinci Türk hânedanıdır. Kurucusu Muhammed b. Tugç 882'de Bağdad'da doğdu. Babası Tulunîler'in hizmetinde görev almış, Şam ve Taberiyye vâililiği yapmıştı. Bu bakımdan Muhammed devlet idaresi içinde yetişmiş, hatâ bir süre Taberiyye'de babasına vekâlet etmişti. Muhammed Tulunîler'in yıkılmasından sonra Abbâsî Devleti hizmetinde çalıştı. Bu sırada bazan Mısır'da bazan Suriye'de görev yaptı. O devlet kademelerinde yavaş yavaş yükselmiş ve 933 yılında nüfûzunu bütün Suriye üzerinde yaymıştı, ancak Mısır'a da sâhib olmak istiyordu.

Öte taraftan Tulunîler'in yıkılmasından sonra Mısır'da ortaya çıkan meseleler burada kuvvetli bir hükûmete ihtiyaç gösteriyordu. Mısır, şimdi doğuda ve batıda İslâm dünyasının liderliği için çekişen iki devletin ortasında idi. Bağdad'daki Abbâsî hükûmeti Mısır'da kuvvetli ve kendine güvenen bir devletin bulunmasını uygun görüyordu. Çünkü Mısır'da hüküm sürecektir kuvvetli bir devlet batıdan Fâtımîler'in ilerlemesine karşı bir engel olacak ve daha sonra Suriye'de yeni ortaya çıkan Bedevî hanedanlar üzerinde kontrolü elinde tutacaktı. Bu ortamdan faydalanmasını bilen Muhammed b. Tugç, önce vezir, sonra da Mısır ve Suriye vergi mütesellimi (müfettişi) olan el-Fazl b. Ca'fer el-Furat'dan da kendisine destek buldu. O Suriye'ye ilave olarak Mısır vâlisî tayin edildi. Nitekim kuvvetli bir ordu ve donanma sâyesinde Fustat'a girdi (935). Böylece İhşidî Devleti'nin temellerini atarak Mısır'ın karışık durumunu yoluna koydu. Bu arada Ahmed b. Tulun gibi, o da kuvvetli bir mâliyeci Ebû Bekr Muhammed el-Mâzerâî ile uğraşmak zorunda kaldı. Ancak Muhammed, mukavemetini kırdığı el-Mâzerâî'yi hizmetine aldı ve böylece iktisadî meselelerde kendisine kâbiliyetli ve etkili bir yardımcı buldu. Muhammed b. Tugç'un Abbâsî Devleti'yle münâsebetleri dostâne idi. Halife Râzî'den İhşid ünvanını aldı (939) ve kurmuş olduğu devlet İhşidîler adıyla anıldı. İhşid, prens veya hükümdar anlamında farsça bir ünvandır ve Soğd ile Fergâna'nın İranlı hükümdarları tara-

findan kullanılmıştır. Ayrıca Muhammed'in Fergâna meliklerinin soyundan geldiği kabul edilmektedir.

Muhammed b. Tugç çok geçmeden idaresi altındaki eyâletlerden Suriye'yi Abbâsî Devleti'nin kudretli emîrlerinden Muhammed b. Râ'ik'e karşı müdafaa etmek zorunda kaldı. İbn Râ'ik sür'atle Suriye'yi ele geçirip, Remle'yi almıştı (939). Muhammed b. Tugç'un öncü kuvvetleriyle yapılan bir çarpışmadan sonra iki taraf anlaştilar. Buna göre, Remle ve havalisi kendisine bırakılmak suretiyle Suriye, Taberiyye'den kuzeye kadar, İbn Râ'ik'e veriliyordu. Ancak ertesi yıl İbn Râ'ik tekrar harekete geçti, Muhammed b. Tugç el-Âriş'te onu bozguna uğrattı ise de (24 Haziran 940), Laccûn'da baskına uğrayarak mağlub oldu (18 Ağustos 940). Neticede ilk seferki şartlarda yeniden barış yapıldı, ancak Muhammed ilave olarak Râ'ik'e her yıl 140.000 dinar vermeyi kabûl etmişti. İbn Râ'ik'in 942'de Hamdaniler tarafından öldürülmesiyle Muhammed b. Tugç rahat bir nefes aldı ve bizzât Suriye seferine çıkarak bu ülkede altı ay kaldı. Bu kez ona Suriye'de Hamdaniler rakib olmuştu. Muhammed bundan sonra emîr el-ümerâ'lık mevkiini elde etmek için çıkan mücâdeleye katıldı ve bu maksadla Rakkâ'da Halife el-Muttekî ile buluştu (944). Fakat o emîr el-ümerâ olmak düşüncesinden vazgeçerek Mısır'a döndü. Çok geçmeden o Hamdaniler'den Seyf ed-Devle ile mücâdeleye başladı. Seyf ed-Devle önce Haleb'i (944), ~~sonra da Şam'ı~~ ele geçirdi (945). Muhammed b. Tugç Kinnesrîn'de onu yendi, fakat kolay yerine getirebilecek barış şartları öne sürdü. Neticede iki taraf arasında bir barış yapıldı (Ekim-Kasım 945). Buna göre, Seyf ed-Devle Suriye'nin kuzey taraflarını muhafaza ve ayrıca bir tahsisat elde edebiliyordu. Muhammed b. Tugç bu barıştan sonra Şam'a döndü ve orada öldü (24 Haziran 946).

Muhammed b. Tugç'un ölümünden sonra yerine oğullarından ikisi geçti ise de, bunlar sâdece birer kukla hükümdar idi. İhşîdiler Devleti'nde asıl iktidâr, onun ölümünden biraz önce çocuklar için saltanat nâibi olarak tayin ettiği, Nubyalı kölesi Kâfûr'un eline geçmişti. Muhammed b. Tugç'a önce oğlu Ûnûcûr (? On Uygur) halef oldu. Ûnûcûr bir süre sonra arkadaşlarının tahrikine kapılarak Kâfûr'un vesâyeti altından kurtulmak ve bu maksadla Remle'ye gitmek istedi (954). Ancak o bu düşüncesini yerine

getiremedi. Son anda annesi ve Kâfûr onu yatıştırılmaya muvaffak oldular. Ünücûr'un ölümünden sonra yerine kardeşi Ali geçti (961). Kâfûr nâiblik görevini muhafaza ediyordu. Bu devirde Suriye tekrar Mısır'ın nüfûzu altına girmişti. Ali'nin 966'da ölümünden sonra Kâfûr kendisini Mısır'ın tek hâkimi olarak ilân etti. Bu durum Abbâsî Halîfesi el-Mutî' tarafından da tasdik edildi. Kâfûr'un tek başına hükûmeti uzun sürmemiş ve 968'de ölmüştü. Kâfûr, nâibliği dâhil, hüküm sürdüğü devrede Kuzey Afrika kıyıları boyunca ilerleyen Fâtımî yayılmasını durdurmuş, Suriye'yi Hamdanilere karşı başarı ile müdafaa etmişti. Ayrıca onun zenginliği de dillere destan olmuştu. Kâfûr'un ölümünden sonra Ali'nin oğlu Ahmed başa geçtiyse de, onun zayıf idaresi çok kısa sürdü ve Fâtımîler Mısır'ı işgâl ederek İhşîdî Devleti'ne son verdiler (969).

İhşîdî hükümdarları da âlim ve sanatkârların hâmisi olmuşlardı. Tarihçilerden İbn el-Dâye, el-Kindî, Abdullah el-Fergânî, Hasan b. İbrahim b. Zolak ile şâir Mütenebbî hîmâye görmüş meşhur şahsiyetlerdi. Ayrıca İhşîdîler mimarî bakımdan da, pek parlak olmamakla beraber, faaliyet göstermişlerdi. Muhammed b. Tuğç, Ravza adasında "Muhtar" adı verilen bir bahçe, hükûmet binası (dâr el-İmare) yaptırmıştı. Kâfûr ise saraylar, iki câmi, bir hastahâne ve başkentte Kâfûriye bahçeleri inşâ ettirmişti.

Bibliyografya :

- C. H. Becker, İhşîdîler mad., *İA.*; A. S. Ehrenkreutz, Kâfûr mad., *EI* ².; R. Guest, Muhammed b. (Tuğğac) mad., *İA.*; B. Lewis, "Egypt and Syria", *The Cambridge History of Islam*, I, London 1970.; M. A. Shaban, *Islamic History, A New Interpretation* 2, London 1976.; M. Sobernheim, Kâfûr mad., *İA.*; K. Y. Koprman, "İhşîdîler Devleti", *Büyük İsl. Tar.*, VI, s. 194-221.

İTİL (VOLGA) BULGAR DEVLETİ

Bir kısım araştırmacılar, Mısır'dakiler hâricinde, ilk Müslüman-Türk devletinin Karahanlılar olduğunu ileri sürerken, bir kısım araştırmacılar da İtil Bulgar Hanlığı'nın ilk Müslüman-Türk devleti olduğunu kabul etmektedirler. Bulgarlar'ın Türk asıllı oldukları son yapılan araştırmalarla kesinlik kazanmıştır. Bulgarlar'ın Güney-Rusya bozkırlarına Hun dalgalarından biriyle ulaşmış oldukları anlaşılıyor. Bunlar 481 yılında Bizans İmparatoru Zenon (474-475, 476-491)'a Gotlar'a karşı yaptıkları savaşta yardım etmişlerdi. Daha sonra Hun kütleleriyle karışan ilk Bulgar birliğinde Onogurlar'ın çoğunlukta oldukları anlaşılıyor. Bu sırada Bulgar ülkesinin merkezi Kafkasya'daki Kuban nehri ve Azak Denizi havalisindeki bozkırlar idi.

Bulgarlar önceleri Göktürk kağanlığı'nın idaresi altında yaşıyorlardı. Ancak 630'da Göktürk kağanlığı'nın fetret devrine girmesi üzerine Bulgarlar "Büyük Bulgarya" Devleti'ni kurdular. Fakat bu devlet uzun ömürlü olmamış, 665'den sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından parçalanmıştı. Bu parçalanmadan sonra Asparuh idaresindeki kalabalık Bulgar kütleleri Tuna'ya doğru yönelmiş ve Balkanlar'a girerek (668 veya 671), Tuna Bulgarları Devleti'ni kurmuştur (681). Tuna Bulgarları zamanla Slavlar ile karıştılar ve Boris Han'ın 864'de ortodoksluğu resmen kabulüyle de hıristiyan oldular. Bu bakımdan Tuna Bulgarları konumuz dışında kalmaktadır.

Bulgarlar'dan bir kısmı ise X. yüzyıla kadar eski yerleşme sahalarında Kuban nehri ve Azak denizi havalisinde kaldılar. Bulgarlar'ın bu ülkesi Bizans ve Rus tarihleri tarafından "Kara Bulgarya" olarak adlandırılmıştı. Bunlar da Bulgar tarihinde önemli bir rol oynamamış, belki de daha sonra birbiri arkasına gelen Macar, Peçenek ve Kuman dalgaları içinde kaybolup gitmişlerdi.

Büyük Bulgarya Devleti'nin parçalanmasından sonra Hazarlar'ın tazyikiyle Don nehri boyundaki Otuz-Oğurlar'ın kuzeye doğru Orta İtil, yani İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin

birleştikleri sahaya çekildikleri anlaşılıyor. Bu hareketin en geç VII. yüzyıl sonu veya VIII. yüzyıl başlarında olması muhtemeldir. İtil Bulgarları burada bölgenin yerli halkı Fin-ugorları ve öteki Türk topluluklarını da idareleri altına alarak bir devlet kurdular. Ancak İtil Bulgar Devleti'nin ilk devirleri hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Bulgar ülkesinin doğusunda Türk menşeli Başkırt (Başkurt)lar, batısında Fin veya Türk olan Burtaslar ile Ruslar, güneyinde Hazarlar bulunmaktaydı.

Bulgar tüccarlarının Hazar ülkesinde, Hârezm'de ve Sâmanı ülkesinde islâm tüccarlarıyla temasları, Hârezmliler'in de onların ülkelerine gitmeleri neticesi, buralarda islâm dini ve kültürü yayılmağa başlamıştı. Nitekim 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında islâm dinini kabûl edenler çoğunlukta idi. Nihayet Şelkey oğlu Yıltavar (İlteber) Almış (Almuş)'ın islâm dinini benimsemesiyle İtil Bulgarları müslümanlığı devlet dini olarak kabul ediyorlardı. Almış Han 920 tarihlerinde Abbâsî Halifesi'ne din âlimleri ve mimarlar göndermesi için müracaatta bulunmuş, ayrıca unvan ve ismini Emîr Ca'fer b. Abdullâh olarak değiştirmişti. Halife Muktedir Billâh da din adamlarıyla mimarlardan oluşan bir heyet gönderdi. Bu heyet 390/921-2 yılında yola çıkmış ve 922 Mayıs'ında Bulgar ülkesine ulaşmıştı. O tarihten sonra Bulgar ülkesi Abbâsî halifelerine bağlı bir müslüman yurdu, Bulgarlar ise Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi olmuşlardı. Bulgar ülkesine gelen Abbâsî Halifesi'nin elçileri arasındaki en renkli kişi bu heyete kâtip sıfatıyla iştirak eden İbn Fadlan olmuştur. Onun geride bıraktığı seyahat notlarında Bulgarlar'dan başka Oğuzlar, Başkırtlar, Hazarlar hakkında ilgi çekici bilgiler bulunmaktadır. (Bu seyahatnâmenin türkçe trc. için Bk. R. Şeşen, *Onuncu Asırda Türkistan'da bir islâm seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, İstanbul 1975). Sikelerden anlaşıldığına göre Ca'fer'den sonra yerine oğlu Mikâil geçmiş ve ona da Tâlib b. Ahmed, Mü'min b. Ahmed ve Mü'min b. el-Hasan halef olmuşlardı.

Bulgarlar, Hazar Hakanlığı yıkılana kadar (965), bu devlete tâbi idi ve Hazar Hakanı'na vergi veriyordu. Bu devletin yıkılmasından sonra Bulgarlar müstakil bir hanlık olmuşlardı. 964 ve 985 yıllarında Ruslar'ın Kiev Prensiği Bulgar ülkesini istilâ ettiler, 985'deki istilâ Bulgar ülkesinin zenginliğine çok az zarar vermişti.

Daha sonra Bulgarlar ve Ruslar arasında münasebetler gelişti ve bu 1006'da bir ticaret anlaşmasıyla neticelendi. Fakat XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeydeki kürk ticareti Ruslar ve Bulgarlar arasında devamlı savaflara sebep oldu. Nitekim Ruslar'dan Vsevolod yayılma siyâseti izlemeğe başladı, söz gelişi 1183'de Volga Bulgarları'nın Büyük Şehri (Bulgar)'ne yürüdü. Vsevolod 1205'de Volga ve Kama Bulgarları'na karşı ordular gönderdi. O böylece doğu bölgelerindeki kâbileler üzerine çeşitli seferler tertibleyerek Hazar Denizi'nden gelen ticaret yolu üzerinde denetimi sağlamaya çalışıyordu. Oğlu Prens Yury de babası tarafından başlatılan genişleme siyasetini takip ederek bütün doğu ticareti için güvenli bir yol ele geçirmek istedi. Bu maksatla da 1221'de Nizhniy Novgorod kalesini yaptırdı. Burası Prenslığın doğu sınırları üzerinde Volga ve Oka nehirlerinin birbirine karıştığı yer üzerinde stratejik bir şehirdi. Öte taraftan bu savaflar Moğollar'ın ortaya çıkışına XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etti. Moğollar Kalka nehri kenarında Ruslar'a karşı kazandıkları zaferden sonra (1224) doğuya dönerlerken Bulgarlar'ın tuzağına düşerek ağır kayıplar verdiler. Bu olay İtil Bulgar Devleti'nin yıkılışına sebep oldu. Bu yenilginin intikamını almak isteyen Batu Han idaresindeki büyük Moğol ordusunun "Batı Seferi"ndeki ilk hedefi Bulgarlar idi. Moğollar 1236'da Bulgarlar'a saldırdılar, köyleri ve şehirleri yıktılar. Bu arada elli bin nüfuslu Bulgar şehrini de tahrib ettiler. Moğol istilâsından sonra Deşt-i Kıpçak'da kurulan Altın Orda (Ordu) Devleti zamanında Bulgarlar bir dereceye kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmekteydiler (bk. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976). Bu sırada başkent Bulgar şehrinin kısa zamanda eski parlak durumunu kazandığı anlaşılıyor. Bulgarlar zaman zaman Altın Orda Hanlığı'na da kafa tutmaktaydılar. Nitekim Altın Orda Hânı Pulat Timur 1361'de Bulgarları cezalandırmış ve Bulgar şehri yeni bir tahribâta maruz kalmıştı. 1391 yılında Timur'un Altın Orda Hânı Toktamış (1376-1395)'a karşı yaptığı sefer sırasında Bulgar ülkesi bir kez daha tahrib edildi. Timur'un 1395 yılında yine Toktamış Hân üzerine yaptığı seferden Bulgar şehri etkilenmemişti. Nitekim Timur'a mağlub olan Toktamış Hân bir kısım kuvvetleriyle Bulgar iline gitmek zorunda kalmıştı. Bulgar şehrinin 1399'da Ruslar tarafından tahrib edildiğini görüyoruz. Ancak bu şehrin

yıkılmasının muhtemel sebebi Batu Han tarafından kurulan Kazan şehrinin gösterdiği gelişme idi. 1399'dan sonra artık toparlanamayan Bulgarlar dağıldılar. Halkdan bir kısmı Kama'nın kuzeyindeki Kazan nehri boyunca göç ederek buralara yerleştiler ve bölgeyi tamamiyle türkleştirdiler. 1437 yılında kurulmuş olan Kazan Hânlığı'nın esas nüfusunu Bulgar - Kıpçak karışımı müslüman halk teşkil etmekteydi.

Bulgarlar X. yüzyılın başında öteki Türk kabileleri gibi göçebe idiler, fakat kısa zamanda yerleşik hayata geçmişler, ziraate elverişli toprakları değerlendirerek ekmişler ve aynı yüzyılın ikinci yarısında usta birer çiftçi olduklarını göstermişlerdir. Başlıca ziraat mahsulleri; akdarı, buğday ve arpa idi. Ayrıca Orta İtil sahası ulaşım bakımından kuzey bölgelerini Hazar Denizi - İran - Kafkaslar - Türkistan ve dolayısıyla Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerindeydi. Bu da İtil Bulgarları'nın şehirler kurarak büyük ölçüde ticaret ile uğraşmalarına imkân sağlamıştı. Bu şehirler arasında Kama ile İtil'in birleştiği yerden 100 klm. kadar güneyde İtil kıyısında bulunan başkent "Bulgar" şehri 9-13. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi idi.

Bulgarlar'ın bu ticaret sırasında ihraç ettikleri mallar şunlardı; çeşitli kürkler, at ve keçi derileri, ayakkabı, oklar, kılıçlar, zırh, koyun, sığır, doğanlar, balık tutkalı, ceviz, balmumu, bal ve Slav esirler. Öte taraftan Bulgarlar'ın İslâm dünyasından ithal ettikleri başlıca mallar ise; dokuma kumaş, silah, lüks eşyalar ve keramik (çanak-çömlek) idi.

Nitekim Bulgarlar'ın bu geniş ticâretleri neticesinde XI. yüzyılın başlarında bir Nişaburlu tüccârın Orta İtil kenarındaki Bulgar şehrinde bir iş ortağı olabilirdi. Şüphesiz böyle ticarî ilişkilerin olması, Bulgar Hakanı Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. İlteber'i 415/1024'de Beyhak vadisindeki Sebzevâr ve Husrûcird Ulu cämilerinin tamiri için önemli bir miktar para göndermeğe teşvik etmişti. Volga'daki Bulgar Türkleri kuyumculukta da ileri idiler ve onların bu sanattaki ustalıkları İsveç'e kadar bütün batı Slavları sahasında tesirini göstermiştir.

Bibliyografya :

Akdes N. Kurat, Bulgar mad., *İA.*: Aynı mlf., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.; İ. Kafesoğlu, *Türk Mil-*

li Kültürü, Ankara 1977, İstanbul 1983²; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi-ne Giriş*, İstanbul 1970²; H. Hrbek, Bulgar mad., *EI*²; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 944: 1040*, Edinburg 1963; Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara 1984.; İ. Kafesoğlu, "Türk - Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış" *Güney - Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11, İstanbul 1983, s. 91-123.; Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987.; Martin Dimnik, *Mikhail, Prince of Chernigov And Grand Prince of Kiev 1224-1246*, Toronto 1981, s. 35-36, 67.

KARAHANLILAR

a) menşe ve kuruluş devri :

Karahanlılar tabiri doğu ve batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk islâmî Türk sülâlesine (840-1212) Avrupalı orientalistler tarafından kendi unvanlarındaki -kara- "kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülâle için islâmî eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir unvan olan dolayı, (İlig) - Hânlar tâbiridir¹. Ayrıca bu sülâle muâsır islâm kaynaklarında el-Hâkâniye, el-Hâniye ve Âl Afrasiyab gibi isimlerle de zikr olunmuştur. Onların menşei hakkında 7 muhtelif nazariye vardır² ve Karahanlılar tarihi üzerindeki başlıca otorite O. Pritsak bu sülâleyi T'üchüe A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır.

840'da Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karluk Yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin kanunî halefi ilan ederek Karahanlılar Devletini kurdu. Bir başka iddiaya göre Karahanlılar Devleti Yağmalar tarafından kurulmuştu³. Bu devlet kavimleri yarı-yarıya bölen Altay sistemine uygun olarak iki kağan idaresinde iki kısma ayrıldı. Arslan Kara Hakan unvanını taşıyan doğu kısmının hâkimi büyük kağan, nazari olarak, bütün Karahanlılar'ın hükümdarı idi ve Kara-Ordu'da yerleşmişti. Buğra Kara Hakan unvanını taşıyan batı kısmının hâkimi ise, ortak kağan olarak önce Taraz'da oturmuştu. Bu iki kağandan başka devlet idaresinde dört alt-kağan ile altı hükümdar vekili yer almakta idi. Bu hükümdarlar zümresi aynı hanedana mensup idiler ve birbirine bağlı olarak kademe kademe yükselmekteydiler. O. Pritsak'ın bu görüşüne karşı, ülkemizde bu konudaki araştırmaları ile tanınan Reşat Genç'in tezi başka şekildedir. Onun görüşünde, Karahanlılar'ın Türk idare geleneğinin bir icabı olarak "iki-

¹ O. Pritsak, Karahanlılar mad., *İA.*, s. 251.: C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967, 112.

² Pritsak, aynı eser, 251-252.; A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970², s. 58.

³ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981, s. 36-7.

li teşkilat" esasına göre idare edildiği ileri sürülmüştür. Buna uygun olarak devlet, doğu ve batı olmak üzere iki idarî kısma ayrılmıştı. Doğu kısmının hâkimi büyük kağan bütün Karahanlılar'ın hükümdarı idi. Batı kısmı ise büyük kağanın yüksek hâkimiyetini tanımak kaydıyla başka bir hanedan azâsı tarafından idare ediliyordu. Devletin her iki kısmında "İl" deyimi ile ifade edilen müstakil vilâyetler ise hanedana mensup şehzâde veya askerî valilerin idaresine veriliyordu. Karahanlı Devleti 1041/1042 yıllarında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra da, her iki devlette ikili idare geleneği bir süre devam etmişti. Doğu ve Batı Karahanlı Devletleri içindeki vilâyetlerin idaresinde yine hânedan üyesi şehzadeler görevlendirilmekteydi.

Karahanlılar'ın ilmi bakımdan pek aydınlık olmayan başlangıç devresi için tespit edilebilen ilk kağan Bilge Kül Kadır* Han'dır ve Samânîler ile mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan Arslan Han Bazır büyük kağan sıfatı ile Balasagun'da, Kadır Han Oğulcak ise ortak-kağan olarak Taraz'da devleti idare ettiler. Samânîler'den İsmâil b. Ahmed (892-907) uzun bir muhasaradan sonra Taraz şehrini zaptetmişti (Mart-Nisan 893). Bu durum karşısında Oğulcak merkezini Kâşgar'a naklederek Sâ mânî hâkimiyeti altındaki bölgelere akınlara başlamıştır. Onun yeğeni Satuk Buğra'nın, Karahanlılar'a sığınmış Ebû Nasr adlı Sâ mânî prensi veya islâm sûfi vâizleri ile karşılaşması islâmı kabulüne sebep olmuş ve devletin kaderini değiştirmişti. Belki de Taberistan'daki Ali evlâdından İmam el-Hasan b. Ali'nin kumandanı Leylâ b. Numan'a karşı Sâ mânîler'e yardım eden Buğra Hân idi. Eğer kaynaklarda adı geçen Buğra Hân, Karahanlılar hükümdarı ise, 921 yılında Sâ mânî emiri II. Nasr onu yardıma çağırmişti. Merv şehri civarında yapılan savaşta aralarında Buğra Han'ın da bulunduğu Sâ mânî kuvvetleri Leylâ b. Numan'ı mağlub ve esir ettiler. Leylâ b. Numan daha sonra öldürüldü. Satuk Buğra amcasına karşı taht mücadelesini kazandıktan sonra kendi devleti içinde islâmiyeti resmen kabul etmiştir (muhtemelen 333/944-45). Bu olay Batı Karahanlılar'ın dinî durumunu değiştirdi. Satuk Buğra müslümân ismi olarak Abdülkerim'i almıştı. O aynı hanedan idaresindeki gayri müslim Karahanlılar'a karşı mücadelede müslüman gönül-

* Kadır: güç, sarp, zor manasındadır.

lülerden de istifade etmişti. Satuk Buğra 344/955-6 yılında öldü ve Kâşgar'ın kuzeyindeki Artuç'da gömüldü.

Satuk'un oğlu Mûsâ, doğu kağanı Arslan Hân'ı mağlup ederek sülâlenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve bütün Karahanlı Devletini islâmlaştırmaya muvaffak olmuştur. Bundan sonra islâm dininin Türkler arasında yayılması artık bir cihad mâhiyetini almıştı. Bir diğer görüşe göre, Mûsâ çok kısa bir hükümdarlıktan sonra ölmüş, yerine kardeşi Baytaş Arslan geçmiş ve Karahanlı Devleti'nin bütünüyle müslüman olması Baytaş Han zamanında olmuştu. Ayrıca 349/960 yılında müslümanlığı kabul eden 200.000 çadırlık Türk halkı, Karahanlılar hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşamaktaydı. Baytaş'ın (veya Mûsâ'nın) yerine geçen oğlu Ebu'l-Hasan Ali'nin, Karahanlı Devleti'ne komşu sahalarda yaşayanları müslümanlaştırmak için açılan, savaşların birinde şehid düşmüş olması muhtemeldir (998). Bu sırada devletin batı kısmını idare etmekte olan yeğeni (veya kardeşi) Buğra Han Hârûn 990'da İsficâb'ı zabt etmiş ve daha sonra da Sâ mânîler'in başkenti Buhara'ya girmiştir (Mayıs-Haziran 992). Onun bu şehre gelişinde Sâ mânîler'in Horasan vâlisi Ebû Ali Simcurf'nin rolü olmuş ve aralarında gizli bir anlaşma yapmışlardı. Buna göre her ikisi Sâ mânîler'in arazisini paylaşacaklardı. Buğra Han daha sonra bu anlaşmaya uymamış, fakat hastalanarak bu şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Onun bu şehirden ayrılışında muhtemelen Sâ mânîler'in yardımına gelen Arslan b. Selçuk'un idaresindeki Oğuzların da rolü olmuştur. Buğra Han Kâşgar'a dönerken yolda ölmüştür.

998'de ölen büyük kağan Ebu-l-Hasan Ali Arslan Hân'a oğlu Ahmed halef oldu. Ahmed Karahanlı hükümdarları içinde Abbâsi halifesini ilk tanıyandır. Onun zamanında Sâ mânîler ve öteki vassalleri ile münasebette olan ve batı kısmını idare eden kardeşi Ebu'l-Hasan Nasr b. Ali idi. Nasr Özkend'de oturmaktaydı ve daha önce 996'da Sâ mânî kumandanlarından Fâik'in teşviki ile bu devlet topraklarına hücum etmişti. Fakat Gazne hâkimi Sebüktegin (977-997)'in aracılığı ile bu iki devlet anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre, Sâ mânîler Sır Deryâ (Seyhun) sahasını Katvan çölüne kadar Karahanlılar'a bırakıyorlar, Fâik ise Semerkand vâlisi oluyordu. Fâik daha sonra Karahanlı kuvvetleri ile Buhara'ya girdi ise de (997), Sâ mânî emîri II. Mansûr ile anlaşarak onun tekrar adı ge-

çen şehre dönmesini sağladı. Nihayet Nasr 999 yılında Buhara'yı zabt etti ve Sâ mânî hânedânı mensuplarını Özkend'e götürdü. Daha sonra Sâ mânîler'den İsmâil el-Muntasır'ın hapis olduğu yerden kaçarak atalarının devletini diriltmek için giriştiği teşebbüsler başarısız kaldığı gibi, bu hareket ölümüne de sebep olmuştu (1005). Nasr b. Ali'nin Gazneli Sultan Mahmûd (998-1030) ile yaptığı anlaşmada ise, iki devlet arasında hudud Amû Derya (Ceyhun) olarak tespit edildi (1001). Ayrıca aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için Mahmûd, Nasr'ın kızı ile evlendi. Fakat Nasr, Sâ mânîler'in bütün mirasına konmak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyordu. Sultan Mahmûd'un Hindistan'da meşgul olmasından faydalanarak bu arzusunu gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Bu maksadla kardeşi Ca'fer ve Sübaş Tegin idaresinde Horasan'a gönderdiği kuvvetler Sultan Mahmûd ile kardeşi Nasr tarafından mağlup edildi (1006). Nasr b. Ali aileden Hotan hâkimi Yûsuf Kadır Han b. Hârûn'dan yardım istedi. Gazneli Sultan Mahmûd Belh ovasındaki savaşta bu birleşik Karahanlı kuvvetlerini tekrar hezimete uğrattı (5 Ocak 1008). Bu muvaffakiyetsizlik Karahanlılar arasında âile kavgalarına yol açtı. Nasr b. Ali bağımsızlığını ilân etmek istedi. Büyük kağan Ahmed b. Ali (Toğan Han) ise ona karşı Sultan Mahmûd'la dost oldu. Neticede iki rakib, Mahmûd'un aracılığına başvurular. Nasr b. Ali 1012/1013 tarihinde öldü ve yerine üçüncü kardeş Mansûr geçti.

Ahmed b. Ali'nin ağır hastalığı sırasında muhtemelen kardeşi Mansûr kendisini büyük kağan ilan etti. Öteki kardeşi Muhammed de Mansûr'un hâkimiyetini tanıyordu. Ahmed bu iki kardeşine karşı harekete geçti. Onun tarafında Yûsuf Kadır Han ile Ali Tegin vardı. Ali Tegin bu mücadele sırasında Mansûr b. Ali'nin eline esir düşmüş olmalıdır. Karahanlılar Hârezmşâh Ebu'l-Hâris Muhammed ile Gazneliler arasında önce arabuluculuk yaptılarsa da, daha sonra Mahmûd'un Hârezm'i işgalini kabul etmek zorunda kaldılar (1017). Büyük kağan Ahmed b. Ali hasta yatağından kalkarak Balasagun'a 8 günlük mesafeye yaklaşan 100.000 çadırından fazla gayri müslim göçebeyi yendikten sonra, 3 ay müddetle Turfan'a kadar takip etmişti. O, bu zafer dönüşünden kısa bir müddet sonra ölmüştür (1017/1018).

Ahmed b. Ali'nin ölümünden sonra yerine geçmek isteyen iki namzed vardır. Bunlardan Yûsuf Kadır Han Gazneli Mahmûd'dan

yardım istedi ise de, umduğunu bulamadı. Sultan Mahmûd ona yardım için göstermelik bir sefere çıkmış, fakat Ceyhun nehrini geçtikten sonra geri dönmüştü. Neticede Yûsuf Kadır Han rakibi Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Ali ile anlaştı. Bu iki Karahanlı hükümdarı birleşerek Horasan'a bir sefer yaptılarsa da, Belh civarındaki savaşta Sultan Mahmûd onları ağır bir mağlubiyete uğrattı (1019/1020). Karahanlı kuvvetlerinin dönüşü sırasında pek çok asker Ceyhun nehrini geçerken boğuldu. Bu durumda Yûsuf, Sultan Mahmûd ile tekrar barışmak zorunda kaldı.

Arslan İlig Ebû Muhammed b. Ali devlet içinde en kuvvetli duruma gelmişti ki, Ahmed b. el-Hasan ona karşı çıkararak Özkend ve Ahsikas'ı zapt etti (1019/1020). Bu sırada Mansûr b. Ali'nin elinden kurtulmaya muvaffak olan Ali Tegin, Arslan b. Selçuk'un yardımı ile Buhara'yı ele geçirdi (1020/1021) ve "Yıgan Tegin" unvanı ile bu şehirde hüküm sürmeye başladı. Öte taraftan sofu bir zât olduğu anlaşılan Mansûr b. Ali kağanlığı terk ederek derviş oldu (1024/1025). Onun yerine Yûsuf Kadır Han geçti. Muhammed b. Ali'nin ise ağabeyinin tahttan ayrılmasından önce Ali Tegin ve Arslan Yabgu önünde mağlub ve aşağı yukarı bu sıralarda ölmüş olduğu anlaşılıyor. Yûsuf'a karşı iki kardeşin birleştiğini görüyoruz; bunlardan Ahmed kendisini büyük kağan ilan ederken, Ali Tegin de ona yardımcı oldu. Yûsuf için tekrar Gazneli Mahmûd ile anlaşmaktan başka bir çare kalmamıştı. Semerkand civarında buluşan bu iki hükümdar, Karahanlılar'ı ilgilendiren meselelerin yanısıra Arslan b. Selçuk ve emrindeki Oğuzlar'ın da Horasan'a nakl edilmesi husûsunda karara vardılar. Ayrıca iki hânedan arasında akrabalık tesis edilmesi kararlaştırıldı (1025). Sultan Mahmûd bir hile ile Arslan b. Selçuk'u yakalattı ve Hindistan'da Kâ-lincâr kalesinde hapsettirdi. Ali Tegin ise bozkırlara kaçtı, ancak Mahmûd'un ülkesine dönmesi üzerine tekrar Buhara ve Semerkand'a hâkim oldu. Sultan Mahmûd eski Sâ mânî topraklarını hâkimiyeti altına aldı ve Karahanlılar'ın Abbâsî halifesi ile münasebetlerinin kendisi vasıtası ile olacağı husûsunda onlarla bir anlaşma yaptı. Öte taraftan Yûsuf Kadır ve oğullarının talihleri açılmıştı, önce Özkend'i (1025), sonra da başkent Balasagun'u ele geçirmeyi başardılar (1026). Ahmed b. el-Hasan da Yûsuf'un hâkimiyetini tanıdı.

Gazneli hükümdarı Mahmûd 1030 yılında ölmüş ve yerine oğullarından önce Muhammed, kısa bir mücadeleden sonra da Mes'ûd geçmişti. Sultan Mes'ûd'un 1031 yılı baharında, tahta çıkışını haber vermek ve iki hânedan arasında dostane münasebetler kurmak için gönderdiği elçilik heyetini Yûsuf Kadır Han iyi karşılamadı. Ancak onun ölümü (Aralık 1032/Ocak 1033) ve yerine oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed'in geçmesi üzerine Sultan Mes'ûd'un gönderdiği elçi heyeti anlaşmayı yapmaya muvaffak oldu. Daha sonra Gazneli prensesi Zeyneb'in Buğra Han Muhammed'e eş olarak verilmemesi sebebiyle iki hânedan arasında çıkan anlaşmazlığı da, Mes'ûd yeniden gönderdiği bir elçi heyeti ile bertaraf ederek iki kardeşle tekrar anlaştı.

b) ALİ TEGİN ve Karahanlı Devleti'nin bölünmesi :

Gazneli Sultan Mes'ûd tahta geçmeden önce Ali Tegin'den yardım istemiş, buna mukabil de ona Huttal'i va'd etmişti. Ancak Mes'ûd tahta çıktıktan sonra sözünde durmadığı gibi Mâverâünnehr'i Ali Tegin'den alarak oraya Buğra Han Mahmûd b. Yûsuf'u yerleştirmeye karar verdi. Ali Tegin'e karşı da Hârezmşâh Altuntaş idaresinde kuvvet gönderdi. Altuntaş, Ali Tegin'le Debusiye'de savaştı ve ağır bir şekilde yaralanmasına rağmen, müsait bir anlaşma yapmaya muvaffak oldu ve bundan hemen sonra öldü (1032). Altuntaş'ın halefi Hârun ise Sultan Mes'ûd'a karşı Ali Tegin ile anlaştı (1034). Ali Tegin'in ölümünden (1034) sonra yerine Yûsuf geçti. Yûsuf, Hârun ile beraber, Sağâniyân'ı zabtederek Tirmiz'i muhasara etti. Ancak Hârun'un, Gazneliler tarafından tertiblenen bir suikasd sonucu öldürülmesi (1035), Yûsuf'un geri çekilmesine sebep oldu. Bunda onun beraberindeki Selçukluları darıltmasının da rolü vardı. Yûsuf bundan sonra anlaşmak için Sultan Mes'ûd'a müracaat etti. O Huttal'dan vazgeçiyor ve kendisini Arslan Han Süleyman b. Yûsuf ile barıştırması için Mes'ûd'un aracı olmasını istiyordu. Ayrıca iki hânedan arasında tekrar evlenme yolu ile akrabalık tesis edildi. Yûsuf'un durumunu tehlikeye sokan başka bir olay da; Nasr b. Ali'nin iki oğlu Muhammed ve Böri Tegin İbrahim'in meydana çıkışı olmuştu. Bunlardan Muhammed b. Nasr 1036/1037'de Özkend'de sağlam bir şekilde yerleşmeğe muvaffak oldu.

İbrahim'in Vahş ve Huttal gibi şehirlere akınlar yapması üzerine, Sultan Mes'ûd ona karşı kuvvet sevk etti ise de, bir netice elde edemedi (1038/39). İbrahim Türkmenler'den de yardım aldı ve Ali Tegin oğulları'nın elinde bulunan Kiş, Soğd ve Buhara'yı zapt etti. Ali Tegin'in oğulları Yûsuf Kadır Han'ın oğulları'nın yanına sığındılar. Muhammed büyük kağan unvanı alarak kardeşi İbrahim ile kendilerini Yûsuf Kadır Han kolundan ayırmışlar ve bu suretle aşağı-yukarı 1041/1042'den itibaren doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı Devleti meydana gelmiştir¹.

Batı Hanlığı; Mâverâünnehir ve Hocend'e kadar batı Fergana'yı içine almaktaydı. Büyük Kağan'ın merkezi önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuştu. Doğu Hanlığı'nın hududları içinde Talas, İsficâb, Şaş, doğu Fergana, Semireci ve Kâşgar bulunmaktaydı. Büyük Kağan'ın başkenti Balasagun idi. Doğu Hanlığı'nın dinî ve kültür merkezi ise Kâşgar idi. Bilhassa bu şehir Ebû Ali el-Hasan b. Süleyman zamanında en parlak devrini yaşamıştır.

c) DOĞU KARAHANLILAR DEVLETİ :

Bu devletin ilk büyük kağanı Şeref ed-Devle Ebû Şucâ Süleyman Arslan Han b. Yûsuf (1031-1056)'dur. Onun saltanatı zamanında doğudaki gayri müslim Türkler'e karşı savaşlar yapılmış, bu sırada Yabaku, Basmil ve Çomul² gibi Türk toplulukları ile mücadele edilerek itaat altına alınmışlardır. Bu suretle Balkaş ve Ala Göl bölgelerinin bir süre için Karahanlı hâkimiyeti altında olduğu ve bu olayların muhtemelen 1041/42 yıllarında vuku bulunduğu ileri sürülüyor. Ayrıca Bulgar ile Balasagun şehirleri arasında yaşayan 10.000 çadırdan meydana gelen bir Türk kavmi Eylül/Ekim 1043'de İslâm dinini kabul etti. Öte taraftan bu devlete mensup hânedan âzası 1043/1044 yılında bir toplantı yaparak faaliyet sahalarını tespit ettiler. Süleymân âdil bir hükümdar olup

¹ Bk. Pritsak, *aynı eser*, 259 ve C. E. Bosworth, *Ilek-Khâns mad.*, EI², s. 1114. Ancak Genç (*aynı eser*, 51), Karahanlılar'ın ikiye ayrılmasını 438/1046-47'den itibaren kabul etmektedir.

² Yabaku ve Çomul toplulukları "Doğu Türk" kolları olup, daha önceleri Göktürklerle bağlı idiler. Basmiller; Hükümdarının Türk olduğu, ancak bu kavmin aslen yabancı ve Türkler ile karıştığı ileri sürülmüştür. Daha çok İç Asya'da Beş Balık bölgelerinde yaşamışlardır, Bk. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 136, 203, 318, 377.

âlimlerin dostu idi, ayrıca devleti içinde müslüman olmayan Türkler'in de yaşamasına müsaade vermiştir. Buna rağmen kardeşi Muhammed ile anlaşmazlığa düştü. Muhammed bir savaştan sonra Süleymân'ı esir ve hapsedirerek, büyük kağanlığını ilan etti. Fakat o da onbeş ay sonra yerini büyük oğlu Hüseyin'e bıraktı (1057). Muhammed'in ikinci karısı ise, oğlu İbrahim'i tahta çıkarabilmek için kocası dahil âilenin birçok fertlerini ortadan kaldırdı. Bu suretle İbrahim tahta çıktı. Batı Karahanlılar'dan büyük kağan I. İbrahim b. Nasr bu taht mücadelelerinden yararlanarak Fergana'yı zapt etti. Doğu Karahanlılar hükümdarı İbrahim ise âilenin başka bir ferdi tarafından öldürüldü ve Mahmûd b. Yûsuf büyük kağan oldu (1059). Mahmûd ve Kâşgar hâkimi el-Hasan b. Süleymân, Batı Karahanlılar'a kaybedilen toprakları geri almak için harekete geçtiler. Neticede iki taraf arasında Sır Deryâ (Seyhun) hudud olmak ve Fergana Doğu Karahanlılar'a bırakılmak suretiyle bir anlaşma yapıldı. Mahmûd'un yerine daha sonra (1075), oğlu Ömer geçti ise de, iki ay saltanat sürebildi. Kâşgar hâkimi Buğra Han el-Hasan b. Süleymân onu yakalayarak büyük kağan oldu (1075). Kırkbin müslüman savaşçıdan meydana gelen Karahanlı ordusunun 700.000 kâfire karşı kazandığı büyük zafer muhtemelen bu son iki hükümdar zamanında vuku bulmuştur. Selçuklu sultanı Melikşâh (1072-1092) Özkend'e kadar gelince, el-Hasan onun hâkimiyetini tanıdı (1089). Kısa bir müddet sonra Hasan'ın kardeşi ve Atbaşı şehri hâkimi Yakub Semerkand tahtına geçti. Hasan bu isyanı bastırdı ise de kardeşini Sultan Melikşâh'a teslim etmedi. Ancak Melikşâh tekrar Özkend'i zapt edince, Hasan itaatini bildirdi ve oğlu ile Yakub'u ona yolladı (1090). Bu sırada yine Karahanlı âilesinden Tuğrul b. Yınal, el-Hasan'ı esir etti. Sultan Melikşâh, Tuğrul'a karşı, Yakub ile anlaştı. Muhtemelen bundan sonra el-Hasan, Tuğrul'un elinden kurtularak tekrar tahta oturmuştur. Ona oğlu Ahmed halef oldu. Ahmed Hân'a isteği üzerine Halife el-Mustazhir Billah tarafından hükümdarlık beratı gönderilmiş ve "Nur ed-Devle" lâkabı tevcih edilmişti (1105). Aynı Karahanlı hükümdarı 1128 yılında Kara Hitayları Kâşgar şehrinden birkaç günlük mesafede tam bir hezimetle uğrattı ve onların batıya doğru ilerlemelerini bir müddet için durdurdu. Ahmed'in ölüm tarihi muhtemelen 1128-1140 yılları arasındadır. Onun oğlu ve halefi II. İbrahim rakiplerine karşı koymak üzere Kara-Hitaylar'dan

yardım istemiş idi. Kara-Hıtaylar Balasagun' u zabtettiler ve İbrahim'e "İlig-i Türkmen" unvanını bıraktılar. Doğu Karahanlılar' ın başkenti ise Kâşgar oldu. İbrahim tâbi olduğu Kara-Hıtaylar tarafından isyan eden Karluklar'a karşı gönderildi (1158) ve muhtemelen bu savaşların birinde şehit düştü. Onun Arslan Han unvanını taşıyan iki halefi, oğlu II. Muhammed ve torunu Ebu'l-Muzaffer Yusuf (öl. Şubat/Mart 1205) idi. Kara-Hıtaylar' ın yanında rehine bulunan Doğu Karahanlılar' ın son mümessili Ebu'l-Feth Muhammed b. Yûsuf ise Kâşgar'a dönerken bu şehirde çıkan bir isyan sonucu öldürülmüştür (1210/11).

d) BATI KARAHANLILAR DEVLETİ :

Karahanlı Devleti ikiye bölündüğü sırada Batı Karahanlılar' ın ilk büyük kağanı olan I. Muhammed b. Nasr Özkend'de oturmuş ve muhtemelen 1052/1053 yılı civarında ölmüştür. Ona kardeşi Ebû İshak İ. İbrahim halef oldu. İbrahim ise Özkend'e gitmeyerek Semerkand'da oturdu. Bu suretle Batı Karahanlılar' ın başkenti Semerkand oldu. İbrahim devletini ideal bir hükümdar olarak idare etmişti. O, Doğu Karahanlılar'dan Şaş, İlâk gibi hudud şehirleri ile Fergana'nın bir kısmını ele geçirdi. Buna mukabil Selçuklular'dan Alp Arslan daha sultan olmadan önce Karahanlılar' ın hâkimiyeti altındaki sahalara akınlara başlamış, Huttal ve Çağaniyan'a hakim olmuştu. İbrahim Han' ın bu durumu Abbâsi Halifesi'ne şikâyeti bir netice vermedi (1061). Yerine oğlu Şems ül-Mülk I. Nasr geçti (1068). Ona karşı Şaş ve Tünhas hâkimi olduğu anlaşılan Şuayb (veya Şuays) isyan etti, fakat bu taht mücadelesini I. Nasr kazandı. Bu fırsattan yararlanan Doğu Karahanlılar I. İbrahim'in zabt ettiği yerleri geri almağa çalıştılar. Neticede bir barış yapıldı. Öte taraftan Sultan Alp Arslan' ın Mâverâünnehr seferi kendisinin ölümü ile tamamlanamadı (1072). Nasr ise onun ölümünden yararlanarak Tirmiz'i zabt etti (Aralık 1072) ve Alp Arslan' ın oğlu Ayaz' ın idaresindeki Belh'e kadar ilerleyerek bu şehri yağmaladı. Ayaz 1073 yılı başlarında Belh'i ele geçirerek Tirmiz üzerine yürüdü, fakat bu şehre sahib olamadı. Selçuklu Sultanı Melikşâh ise babasının ölümü ile ortaya çıkan taht mücadelesini kazandıktan sonra Karahanlılar'a karşılık vermek için harekete geçti (1074) ve Tirmiz'i alarak Semerkand'a doğru ilerledi. Nasr karşı koyamayacağını anlayınca Selçuklu vezîri Nizâm ül-

Mülk aracılığı ile sulh istedi. Sultan Melikşâh onu affetti, hattâ iki hanedan arasında akrabalık tesis edildi. Nasr'a kardeşi Ebû Şucâ el-Hızır halef oldu (aş. yk. 1080/1081). Ancak bu hükümdar devrindeki siyasî olaylar hakkında fazla bir bilgi yoktur. El-Hızır'ın yerine oğlu Ahmed geçti (1081). Onunla anlaşmazlığa düşen ulemâ Sultan Melikşâh'dan yardım istediler. Melikşâh önce Buhara'yı, sonra da Semerkand'ı zapt ederek Ahmed Hân'ı esir aldı ve beraberinde İsfahan'a götürdü (1088/1089). Çok geçmeden Selçuklu hâkimiyetine karşı çıkan isyan sonucu Melikşâh bir kere daha Mâverâünnehr seferine çıkmak zorunda kaldı (1090) ve Semerkand'ı tekrar zapt etti. Bu sefer dönüşü Melikşâh, Ahmed'i yurduna iade etti. Böylece Batı Karahanlılar, Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanmış oldu. Tekrar devletinin başına geçen Ahmed ulemâ tarafından zındıklıkla itham edilerek açık bir muhakemeden sonra idam edildi (26 Haziran 1095). Onun yerine tahta I. Mes'ûd b. Muhammed geçirildi (öl. 1097). Onun saltanat devresi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bundan sonra Selçuklu sultanı Berkyaruk (1094-1104) Batı Karahanlılar tahtına arka arkaya üç hükümdar tayin etti.

Sultan Berkyaruk tarafından tahta geçirilen ilk kağan Süleymân b. Dâvud kısa bir müddet sonra öldü (1097). İkincisi ise Ebu'l-Kasım I. Mahmûd (1097-1099)'dur. Berkyaruk'un Batı Karahanlı tahtına çıkardığı üçüncü şahıs Cibrâil b. Ömer (Hârun Tegin), Mahmûd'u öldürerek onun yerine geçmiştir. O Selçuklular'ın fetret devrinden istifade ederek Horasan'ı ele geçirmek istedi, fakat bu sırada Horasan vâlisi bulunan Sencer Tirmiz şehri için yapılan savaşı kazanmış ve esir düşen Kadır Han Cibrâil idam edilmiştir (22 Mayıs 1102). Kazandığı bu zaferden sonra Sencer, Mâverâünnehr'i yeniden teşkilâtlandırdı. Yeğeni Arslan Hân II. Muhammed b. Süleymân (1102-1130)'ı büyük kağan unvanı ile Semerkand'da tahta çıkardı. Arslan Han Muhammed'in bastırıldığı paralarda Sencer'in ismi geçmektedir. Sencer, Karahanlı Devleti içinde etkin bir role sahip Buhara Hanefileri'nin başına da el-sadr unvanı ile diğer bir eniştesi Mervli Abdülaziz b. Mâza'yı getirdi. Sencer bu suretle Karahanlı hânedanı ile ulemâ arasındaki mücadeleyi önlemek istemiştir. II. Muhammed saltanatı sırasında Ömer Han ve el-Hasan b. Ali adlarındaki hânedan âzalarının isyanlarını Sencer'in yardımı ile bastırabildi. Bunlardan Hasan b. Ali 1109'da Nahşeb'de hezimete uğratıldı. Muhammed "kafir" Türkler'e karşı da

akınlar yapmıştır. O hayatının son yıllarında felce uğramıştı. Bir isyan neticesi Selçuklu sultanı Sencer (1118-1157)'i yardıma çağırmış, fakat isyanın bastırılması üzerine Sencer'e gelmemesi için haber göndermişti. Ancak bu olay Sencer'in kızmasına ve iki hükümdar arasında bir anlaşmazlığa sebep oldu. Nitekim Sultan Sencer Semerkand'ı zapt ederek Muhammed'i esir aldı. Muhammed 1132'de Merv'de öldü. Oğlu II. Ahmed bir müddet Sencer'e karşı direndi. Sultan Sencer, Batı Karahanlı tahtına sırasıyla Ebu'l-Meâli el-Hasan b. Ali (1130-1132), Ebu'l-Muzaffer İbrahim b. Süleymân (öl. 1132) ve II. Mahmûd b. Muhammed (1132-1141)'i geçirdi. Mahmûd, Kara-Hıtaylar ile Mayıs/Haziran 1137'de Hocend yakınında yaptığı savaşı kaybederek Semerkand'a kaçtı. Daha sonra Karluklar'la Mahmûd arasında anlaşmazlık çıktı. O Sultan Sencer'den yardım isterken, Karluklar da Kara-Hıtaylar'a başvurular. Sencer ve Mahmûd 9 Eylül 1141'de Katvan sahrasında Kara-Hıtaylar karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar ve Horasan'a kaçtılar. Mahmûd'un ikinci oğlu Cend emiri idi. Kâfir Kıpçaklar'a karşı sefere çıkarken müttefiki olduğu Harezşâh Atsız (1127-1156) tarafından esir edilmiş (1152) ve esârette ölmüştü. Kara-Hıtaylar ise bütün Mâverâünnehr'i istilâ etmişler ve onların himâyeleri altında Mahmûd'un kardeşi III. İbrahim kağan olmuştu. İbrahim Karluklar'la yaptığı Kallabâz (Kellebâz) savaşında öldürüldü (1156).

II. Mahmûd b. Muhammed bir müddet Horasan'da hüküm sürdü. Hattâ Oğuzlar Sultan Sencer'in ölümünden sonra (1157) ona hükümdarlık teklif ettiler. O önce oğlu Muhammed'i gönderdiyse de bir müddet sonra Oğuzlar'ın hükümdarı oldu. Öte taraftan Sencer'in kumandanlarından ve Nişâbûr vâlisi Müeyyed ed-Devle Ay-Aba da Horasan'ı ele geçirmek arzusunda idi. O bu maksadla giriştiği mücadelede Mahmûd ve oğlu Muhammed'i esir ederek gözlerine mil çekirtirdi (Ağustos 1162). Ertesi yıl baba-oğul hâpiste öldüler. Onların ölümü ile Karahanlılar'ın batı kolu da sona ermiş oldu.

Bundan sonra hâkimiyet Ali Tegin âilesine geçti ve Ali b. el-Hasan, III. İbrahim'e halef oldu. Ali Karluklar'la başarıyla mücadele etti ve onların reisi Yabgu Han'ı öldürdü. 1158'de Karlukların tarafından Harezşâh İl - Arslan (1156-1172)'nin bulunduğu

müttefiklerle Buhara civarında karşılaştı ise de, savaş olmadan iki taraf anlaştı. Ali'nin yerine kardeşi Ebu'l-Muzaffer II. Mes'ûd geçti (1161). II. Mes'ûd memleketteki karışıklığı düzeltti, ayrıca Karluk ve Oğuzlar ile mücadele etti. Bu hükümdarın ölümü muhtemelen 1178 yılındadır. Batı Karahanlılar'ın başında bundan sonra IV. İbrahim b. el-Hüseyin (öl. muhtemelen 1204)'i görüyoruz. Onun oğlu ve halefi Osman'ın ise, iyi ve tedbirli bir hükümdar olduğu anlaşılıyor. Osman önce Kara-Hıtaylar'a tâbi idi, buna rağmen müslüman Gurlular'ın onlar tarafından yok edilmesini engellemiş ve sulh için aracı olmuştur (1204/5). Kara-Hıtay hükümdarı Gür-Han'ın kızını kendisine vermemesi üzerine o Hârezmşâh Muhammed (1200-1220) adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Kara-Hıtaylar 1207'de Hârezmşâh'ı mağlup ettiler. Fakat Osman affa uğradı, daha sonra da Gür-Han'ın kızı ile evlendi (1210). Ancak onun Kara-Hıtaylar'a tâbiliği çok kısa sürdü ve tekrar Hârezmşâh Muhammed ile anlaştı. Hattâ o Hârezmşâh Muhammed'in kızı ile evlenerek âdet gereğince bir yıl Hârezm'de kaldı. Osman Semerkand'a dönünce, Hârezmşâh'a tâbiyeti reddetti ve Kara-Hıtaylar'a yaklaştı. Bunun sebebi, onun yokluğu sırasında, Hârezmliler'in Semerkand halkına kötü davranması idi. Onun Semerkand'daki Hârezmlileri öldürmesi üzerine Muhammed harekete geçti ve adı geçen şehri aldıktan sonra Osman'ı da esir etti. Hakarete uğrayan Hârezimli karısının teşviki neticesinde Osman katledildi (1212). Onun öldürülmesi üzerine Batı Karahanlılar Devleti sona ermiş oldu.

Fergana Kağanlığı: Kara-Hıtaylar'ın istilâsından sonra (1141), Fergana bölgesinde başkent Özkent olmak üzere müstakil bir Karahanlı Devleti meydana gelmiştir. Bu devletin hükümdarları Tuğrul Kara Hakan unvanı taşımışlardır. Onların bu unvanlarında Türk kelimesinin de kullanıldığını görüyoruz. Karahanlılar'ın bu kolunun hükümdarları hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Muhtemelen 1211'den sonra bu kolun varlığı da sona ermiştir.

e) Kültür ve San'at:

Karahanlılar devrinde Türkler arasında geniş bir ilim ve kültür faaliyeti mevcuttu. Bu devletin hâkim olduğu bölgeler eski kültür sahalarının içinde bulunuyordu. Batı Karahanlılar İran - İslâm

kültürünün, doğu Karahanlılar ise Çin ve Uygur kültürlerinin tesiri altında idi. Bütün bunlara rağmen Karahanlılar devrinde sadece İslâm kültürü gelişmekle kalmamış, özellikle Doğu Karahanlılar'ın hâkimiyeti altındaki bölgelerde Türk kültürünün bir Karahanlı devri yaratılmış, türkçe edebî bir dil olmuş ve ilk defa bir Türk - İslâm edebiyatı meydana gelmiştir. Bu edebiyat Uygur ve Arab harfleri ile yazılmıştı. Diğer taraftan Karahanlılar, Gazneli ve öteki devlet sultanlarına Uygur harfleri ile türkçe yazmışlardır. Bu yazışmaları idare eden memurlara türkçe "İlmga" denmekteydi.

Doğu Karahanlılar zamanında Kâşgar şehri, bir kültür ve dinî merkez olarak gelişmişti. İşte bu sırada birçok türkçe eserler yazıldığı muhakkaktır. O zamandan kalan başlıca eser h. 462/1069 -1070 yılında Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılmış olan "Kutadgu Bilig" (şiir tarzında)'dir. Bu eser islâm devrinin (Uygur ve Arap harfleri ile) Türk dilinde yazılmış en eski âbidesidir ve ideal devlet idare sisteminin ne olduğundan bahsetmektedir (Siyaset-nâme). Yine bu devredeki başka bir âlim Ebu'l-Fütuh Abdülgâfir b. el-Hüseyin el-Almaî (öl. 1096) olup, bugüne kadar ulaşmayan "Tarih-i Kâşgar" adlı bir eser yazmıştır. Öte taraftan Mahmûd el-Kâşgarî'nin eseri "Kitâb Divanü lugât it-Türk" de 1072-1077 yıllarında Bağdad'da yazılmış olmasına rağmen, muhtemelen bu kültür çevresinin bir ürünüdür. Muhtemelen Doğu Karahanlı Büyük kağanı Muhammed b. Yûsuf Kadir Hân'ın torunu olan Kâşgarlı Mahmûd bu eserinde; Bizans hudûdundan Çin hududuna kadar muhtelif Türk kabilelerinin lehçelerinden örnekler vermiş, Türk ilinin coğrafyasına, Türk iktisadî ve sosyal hayatına ve inançlarına âit değerli bilgiler bırakmıştır. Ayrıca eserinde bize ulaşmayan edebî eserlerden, eski destan ve halk edebiyatından örnekler vermiştir.

Yine türkçe Uygur harfleri ile Edib Ahmed b. Mahmûd Yûneki tarafından yazılan bir eser de "Atabetü'l-Haka'ik" (nasihatname)'dir (Reşit Rahmeti tarafından neşredilmiştir). XI-XII. yüzyıldan olduğu sanılan türkçe *Kur'an* tercümeleleri de muhtemelen Karahanlılar muhitiude yapılmıştır. Türkler'in manevî hayatı üzerinde yüzyıllarca müessir olmuş sufî şair ve Yesevîlik tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî (öl. 1166) de Karahanlılar'ın hâkimiyeti altındaki şehir ve bölgelerde yaşamıştı. Karahanlılar devrinde Kûfî yazı sanatı da hızlı bir gelişme göstermişti.

Karahanlı hükümdarları arabça ve farsça söyleyen ve yazan şâir ve bilginleri de himâye etmişlerdi, söz gelişi: Melik üş-Şu'arâ Emîr Am'ak Buharî, Necibî Ferganî, Seyyid el-Şu'arâ Reşîdî Semerkandî, Muhammed b. Ali Sûzânî el-Semerkandî, Muhammed b. Ali el-Semerkandî (*Sindbad-nâme* ve *A'raz el-siyasâ fi a'râz el-riyase* (siyâset ve ahlak kitabı) adlı eserleri ile meşhur).

İmar faaliyetleri:

Karahanlılar devri i'mar faaliyetleri bakımından da parlak geçmiş, birçok saraylar, câmiler, medreseler, ribâtlar¹ ve köprüler inşa ettirilmiştir. Bu devrede ilk câmiler kerpiçten yapılmış ve ince işlenmiş alçı (ştuk) süslemelerle kaplanmıştı. Daha sonra câmiler kerpiç ve tuğladan yapıldı, Buhara'nın 40 km. yakınında XI. yüzyıl başından kalan Hazara'daki Kışlık Hazara Câmii buna bir örnektir. XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyıl başında câmiler artık tama- miyle tuğladan yapılmış, plan ve mimarî bakımından bir gelişme göstermiştir. Karahanlılar'dan Büyük Kağan II. Muhammed b. Süleymân devrinde (1102-1130), Buhara'da büyük bir i'mâr faaliyeti başlamıştır. Bu devrede yaptırılan câmilerden bugün sadece minareleri ayakta kalmıştır. Nitekim Karahanlı Türkler'in mimari- ye getirdiği en önemli yeniliklerden biri de âbidevi minareler ol- muştur. Adı geçen hükümdar Buhara kalesini de tamir ettirmişti.

Karahanlılar devrinde türbe mimarisi de büyük bir gelişme göstermişti. Hicrî 367/978 tarihli Arab Ata türbesi² Karahanlı- lar'dan kalan en eski mimarî eserdir. Yine dikkati çeken iki yapı, XII. yüzyıl başlarından kalmış Ayşe Bibi ve Balacı Hâtûn türbe- leridir³. Karahanlılar'ın türbe mimarisinin en canlı örnekleri Öz- kend'de görülür. Bu şehirde yanyana bulunan üç türbeden en es- kisi h. 303/1012 tarihli olup, Nasr b. Ali'ye aitti. İkinci türbe Ce- lâî ed-Dîn Hüseyin (öl. 1156) tarafından yaptırılmıştır. Üçüncü türbe ise, muhtemelen Hüseyin'in torunu Muhammed b. Nasr'a

¹ Ribât; önceleri askerî manada kullanılan XII. yüzyıldan itibaren zavi- ye ve tekke haline getirilen ve aynı zamanda büyük yolların emniyetini sağlayan ve kervanları barındıran bir kervansaray müessesesi olan yapılardır, bk. *Ribât mad. İA*.

² Özbekistan'da Tim mevkiindedir.

³ Her iki türbe de Kırgızistan'da bulunan Cambul istasyonuna yakın bir mevkiidedirler.

âittir. İlk iki türbedeki sade yazı dekoruna karşılık, üçüncü türbede bir zenginleşme ve süsleme sanatı bakımından gelişmenin olduğu görülmektedir. Bu türbelerde âbidevî kapılar birer yüksek sanat eseri olarak dikkati çekmektedirler. Batı Karahanlılar'dan I. İbrahim'in ise Semerkand'da yaptırdığı medrese ve hastahane meşhur idi.

Karahanlılar devrinde göze çarpan mimarî eserlerden birisi de kervansaraylardır. Batı Karahanlı hükümdarı Nasr b. İbrahim (1068-1080) iki kervansaray yaptırmıştır. Bunlardan biri 1078/9'da yaptırdığı Ribât-ı Melik, öteki ise Semerkand'dan Hocend'e giden yol üzerindeki Ak-Kütel mevkiinde idi. Adı geçen hükümdar Buhara Ulu câmiini yeniden inşâ ettirdi ve şehrin yakınında Şemsâbâd sarayının temellerini attırdı. Ayrıca Karahanlılar'ın yaptırdığı başka kervansaraylar da vardır. Bunların sonraki Türk kervansarayları, medrese ve câmiler üzerinde plan ve mimari bakımından açıkça etkileri görülmektedir. Öte taraftan İslâm mimarisine sırlı tuğla ve kiremit tekniğinin Karahanlılar tarafından getirildiği anlaşılmaktadır.

Karahanlılar'ın, askerî teşkilât konusunda, Türk askerî sistemini muhafaza etmekle beraber, bazı islâmî deyimleri de kullandıkları görülmektedir. Buna mukabil "öncü birliği" anlamındaki yezek gibi bazı türkçe deyimlerin aynı anlamda olarak öteki Türk-İslâm devletlerinde ve Araplar tarafından geniş ölçüde kullanıldığı anlaşılıyor (Bk. R. Genç, *aynı eser*, s. 341-2).

Netice olarak, Karahanlı hükümdarları islâmî inanca uygun olarak Budist Uygurlar'a, öteki gayri müslimlere karşı islâmı korumak ve yaymak için mücadele vermişlerdi. Ayrıca İslâmî unsurları kendi geleneklerine adapte ederek bir Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin temsilcileri olmuşlardı.

Bibliyografya :

- Aslanapa, O., *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçuklular'ın Sonuna Kadar*, İstanbul 1972.
- Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1968³; Trk. trc., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, İstanbul 1981.
- Barthold, W., Ali-Tegin mad., *İA*.
- Barthold, W., Arslan-Han mad., *İA*.
- Barthold, W., Buğra-Han mad., *İA*.

- Barthold, W., Böri-Tigin mad., *İA*.
- Barthold, W., Kara-Hıtaylar mad., *İA*.
- Bosworth, C. E., İlek-Khāns or Karakhānids mad., *EI*².
- Caferoğlu, A., *Kâşgarlı Mahmûd*, İstanbul 1970.
- Esin, E., *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978.
- Esin, E., "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (H. 444-560/1052-68) Samarkand'da Yaptırdığı Âbideler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII, İstanbul 1979, s. 37-55.
- Genç, R., *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981.
- Genç, R., "Karahanlılar", *Büyük İsl. Tar.*, VI, s. 137-179.
- Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956.
- Kafesoğlu, İ., *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977.
- Kafesoğlu, İ., "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki yeri", *TED.*, sayı: 1, İstanbul 1970.
- Kaşgarlı Mahmûd., *Divanü Lugat it-Türk* (nşr. ve Trk. trc., B. Atalay), I-IV, Ankara 1939-1944.
- Kavakçı, Y. Z., *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976.
- Köprülü, F., *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923.
- Köprülü, F., *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, Ankara 1962².
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)* II, Ankara 1954.
- Köymen, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- Köymen, M. A., Sencer mad., *İA*.
- Pritsak, O., Kara-Hanlılar mad., *İA*.
- Sertkaya, O., *İslâmî Devrenin Uygur Harflî Eserlerine Toptu bir Bakış*, Bochum 1977.
- Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları*, Ankara 1972².
- Togan, A. Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I, *En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul 1970².
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
- Turan, O., *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul 1969.
- Turan, O., "İlig Unvanı Hakkında", *TM*, VII-VIII, İstanbul 1952, s. 192-199.
- Grenard, M. F., "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", Trk. trc., O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 147-187.

GAZNELİLER

Türkler'in tarih boyunca yayıldıkları ve devletler kurdukları ülkelerden birisi de Afganistan'dır. Türkler bu bölgede M.Ö. II. yüzyıldan itibaren devletler kurmuşlardı. Bu Türk devletlerinden biri olan Gazneliler isimlerini başkentleri Gazne şehrinden almışlardı, ancak bu devlet tarihî kaynaklarda Yemînîler ve Sebükteginîler olarak da zikredilmiştir.

Sâmânî Devleti (819-1005)'nin en parlak devrinde büyük sayıda Türk grupları Mâverâünnehr yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. Bunların büyük kısmı Abbâsî Halifeleri ve eyâletlerdeki Arab ve İranlı vâlilerin hizmetinde asker veya muhafız kuvveti olarak hizmet görmekteydiler. Böylece 3/9 ve 4/10. yüzyıllar esnasında Türk askerlerinin İslâm dünyasının doğu ve merkezî kısımlarına tedricî bir girişi vardı. Bu sırada İran'daki iki büyük devlet, Büveyhîler ve Sâmânîler mahallî kuvvetlere ilave olarak ordularında Türk askerlerini kullanmağa başlamışlardı. Nitekim 300/912 yılından sonra, Sâmânî Devleti'nin valileri ve kumandanları arasında Türk isimlerine de tesadüf edilmeğe başlamıştı. Bu Türkler artık İran dünyasında askerî lider ve vali olarak seçkin bir sınıf teşkil ediyorlardı. Merkezî hükümetin otoritesi zayıfladığı anda, bu Türk kumandanlar devlet içinde kuvvet ve kudreti ele geçirerek yarı-bağımsız bir şekilde hüküm sürüyorlardı. Sâmânî Devleti zayıflamağa başladığı sırada Sîmcûrîler, Kara Tegin İsficâbî ve Baytuz gibi Türk âile ve kumandar bazı bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardı.

Nitekim Gazneliler de, Sâmânî Devleti'nin dağılma ve isyânlar içindeki atmosferinden yararlanarak ortaya çıkan Türk devletlerinden birisidir. Sâmânî Devleti içinde Türkler'in en mühim şahsiyetlerinden biri olan Horasan orduları kumandanı Alptegin 350/961'de Vezîr Ebû Ali Muhammed Belamî ile birleşerek, kendi adayını zorla Sâmânî tahtına oturtmak istedi. Fakat bu arzusunda başarısızlığa uğradı. Alptegin bu başarısızlıktan sonra, beraberindeki çok az bir kuvvetle, doğu Afganistan'daki Gazne şehrine çekilmeğe mecbur kaldı ve mahallî bir hanedan olan Levikleri uzaklaştırarak adı geçen şehre hâkim oldu (351/963). Bu suretle Gazneliler Dev-

leti'nin temeli atılmış oldu. Gazne şehrinin bulunduğu Afganistan'ın bu bölgesinde Türkler'in mevcudiyetinin islâmdan daha önceki devrelere dayandığı kısaca belirtmiştik. Bu bakımdan Gazneliler Devleti sadece Alptegin'in beraberinde getirdiği Türk askerlerine dayanmamaktadır. Muhakkak ki, bu bölgeye önceden gelenler devlete bir temel olmuş, daha sonra kuzeyden gelecek Türkler de Gazneliler'in gelişmesini sağlamıştır.

Levik hanedanı Gazne'yi kolay kolay elden bırakmamış, Alptegin (öl. 963)'e halef olan oğlu Ebû İshak İbrâhîm zamanında (963-966) bu şehri ele geçirmişti. Ebû İshak, Sâ mânî Emiri'nin yardımı ile Gazne'ye tekrar hâkim oldu. Böylece Sâ mânîler de bu bölge üzerinde hiç olmazsa ismen hâkimiyet kurdular. Ebû İshak İbrâhîm'in oğlu olmadığından ölümünden sonra devletin başına Türk kumandanların geçtiğini görüyoruz. Bunlardan birincisi Bilge Tegin idi. Bilge Tegin Gerdîz kalesini kuşattığı sırada ölmüş (364/974-5), yerine Böri Tegin (veya Pîri Tegin) geçmişti. Ancak Böri Tegin de Gazne'de fazla hüküm sürememiş, kabiliyetsizliği sebebiyle, Türkler tarafından görevinden uzaklaştırılarak yerine Alptegin'in en çok güvendiği taraftarlarından biri olan Sebüktegin getirilmişti (977).

Sebüktegin, oğlu Mahmûd'a bırakmış olduğu *Pend-nâme*'sine göre, şimdi S.S.C.B.'ne bağlı Kırgızistân hududları içinde bulunan Isık-göl sahillerindeki Barshân bölgesinde dünyaya gelmişti. Onun Karluk Türkleri'ne bağlı boylardan birinden olması çok muhtemeldir. Sebüktegin'in başa geçmesiyle Gazneliler Devleti, hükümdarlığın babadan oğula geçtiği bir hanedanın idaresi altına girmiş oldu. Bir diğer yönüyle Gazneliler Devleti'ni kuruluş yıllarında yöneten Türk kumandanların yerini artık bir hanedan almış oluyordu. Sebüktegin, görünüşte Sâ mânîler'in bir vâlisi olarak hareket etmesine rağmen, bağımsız Gazneliler Devleti'nin temeli kuvvetli bir şekilde onun zamanında atılmıştı. Çok geçmeden Türkler'in kudreti Gazne'den doğu Afganistân'daki Zâbulistân bölgesine yayıldı. Şüphesiz 5/11. yüzyıla kadar merkezî Afganistan'daki Gûr'un erişilmez dağlık bölgelerinde putperestlik devam etmişti. Sebüktegin Zâbulistân asillerinden birinin kızı ile evlenerek mahallî duyguları kendi tarafına çekmeğe çalıştı.

Sebüktegin devletin devamlılığını emniyet altına almak için en iyi yolun dinamik bir genişleme siyaseti izlemekte olduğunu gör-

müş olmalıdır. Nitekim iktidara geçtikten sonra Sebüktegin rakib Türk gulâm gruplarının bulunduğu Büst şehrine bir sefer düzenleyerek ele geçirdi. Aynı zamanda kuzey-doğu Belucistân'daki Kusdar bölgesini Gazneli topraklarına ilave etti. O hâkimiyetini Toharistan ve Zemindâver'e kadar genişletmiş ve daha sonra gözlerini Hindistan'a çevirmişti. Onuncu yüzyılda Lâmgân ve Kâbul'e kadar aşağı Kâbul vadisi kudretli Vayhand Hindûşâhî hükümdarlarının hâkimiyeti altında idi. Bu hükümdarlar İslâm'ın kuzey Hindistân'da yayılmasına bir engel teşkil ediyorlardı. Neticede takriben 376/986-7'de Kâbul-Lâmgân bölgesindeki çetin savaşlardan sonra Hindûşâhî Râcâsı mağlup edildi ve Sebüktegin Kâbul nehri boyunca Peşaver'e kadar ilerlemeğe ve orada islâmiyetin tohumlarını ekmeğe muvaffak oldu. Sebüktegin'in bundan sonra Sâ mânîler'in iç siyâsetinde önemli rol oynamaya başladığını görüyoruz. Türk kumandanlarından Ebû Ali Sîmcûri ve Fâik ittifakına karşı, Sâ mânî emîri Nûh b. Mansûr Sebüktegin'i yardıma çağırmıştı (994). Sebüktegin ve oğlu Mahmûd Horasan'a gelerek bu isyancıları mağlub ettiler (995). Bunun neticesinde Sâ mânî emîri onlara unvanlar ve ayrıca Mahmûd'a da Horasan orduları kumandanlığını vermişti. Sebüktegin Gazneli Devleti'nin temellerini sağlam bir şekilde attıktan sonra 997 yılında öldü.

Sebüktegin daha hayatta iken küçük oğlu İsmâil'in tahta çıkmasını kararlaştırmıştı. Ancak yetenekli ve kudretli bir şahsiyete sahip bulunan büyük oğlu Mahmûd bu kararı dinlemeyerek mücadeleye girişmiş ve İsmâil'i mağlub ederek Gazneliler tahtını ele geçirmişti (998). Mahmûd daha sonra Sâ mânî Devleti'nin iç işlerine karıştı. Ayrıca Sâ mânîler tarafından tanınmayan Bağdad Abbâsî halifesi el-Kadir Billâh adına hutbe okuttu. Halife ona "Yemin ed-Devle ve emîn el-Mille" lâkabını verdi. Diğer taraftan artık Sâ mânî Devleti yıkılmak üzere idi. Nitekim 999 yılında Karahanlılar bu devleti ortadan kaldırdılar. Her ne kadar İsmail el-Muntasır (öl. 1005) Sâ mânî hânedanını diriltmeye çalıştıysa da, Gazneliler ve Karahanlılar bu devletin topraklarını paylaştılar. Mahmûd Horasan'da iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Sâ mânî Devleti'nin hudud bölgelerini, yani Sistân, Cüzcân, Çagâniyân, Huttal ve Hârezm'i kendi kontrolü altına aldı. Mahmûd daha sonra bu zamana kadar putperest bir bölge olan Gûr'u kontrol altına almağa çalıştı. Buraya birincisi 401/1011 de ikincisi 411/1020'de iki sefer ter-

tiblendi ve bazı mahalli reisler zorla itaat altına alındı. İslâm dininin esaslarını öğretmek için bölgeye hocalar bırakıldı. Fakat Gûr Gazneliler tarafından aslâ tam olarak itaat altına alınmamış ve İslâm'ın bu bölgede yayılması ağır bir seyir takib etmişti. Sultan Mahmûd Sâmânî Devleti topraklarının büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra, Hindistan'ı istilâya ve burada İslâm dinini yaymağa teşebbüs etti. Yeni ve gelişmekte bulunan başkent Gazne'nin kuzey Hindistan ovalarına hâkim yüksek bir yaylanın tepesinde bulunması bu seferlerin yapılmasında büyük kolaylıklar sağlıyordu. Mahmûd Hindistan'a onyededi sefer yaptı, bu seferler onun saltanat devrinin büyük bir kısmını doldurmuştur. Sultan'ın Hindistan seferlerinin en önemlisi, 416-417/1025-6'daki Somnât seferi idi. Bu sefer sonunda kazandığı zaferin yankıları sür'atle bütün İslâm dünyasında yayıldı ve Sultan Mahmûd'un sünî İslâm dünyasının kahramanı olmasına yardım etti. Abbâsî Halifesi tarafından Sultan ve âilesine yeni şeref lâkabları gönderildi. Sultan Mahmûd zaman zaman Karahanlılar Devleti ile de savaşmış ve onlara üstünlüğünü kabul ettirmiştir (bk. Karahanlılar kısmı). Hayatının son yıllarında ise Türkmenler'in Amu-Derya (Ceyhun)'yı geçerek Horasan'a yerleşmelerine izin vermiş, fakat daha sonra Türkmenler'in bu bölgedeki halkı rahatsız etmeleri üzerine onları mağlub etmişti. Ancak Türkmenler'e Horasan'da yerleşme izni vermesi Gazneliler Devleti için ilerde büyük bir tehlike teşkil etmiştir. Mahmûd batı yönünde de devletini genişletmiş ve Irak'daki Büveyhîler'i mağlub ederek Irak-ı Acem'i kendi imparatorluk sınırları içine katmıştı. Sultan Mahmûd 1030 yılında Gazne'de öldü. Sultan unvanını ilk olarak kullanan hükümdarın Mahmûd olduğu rivayet edilmiştir. O çağdaşlarının nazarında asıl şöhretini Hindistan'da İslâm dînini yaymak ve birtakım meşhur mabetleri yağma ve tahrib ettirmekle kazanmıştı.

Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra Gazneliler Devleti'nde tekrar taht mücadelesinin başladığını görüyoruz. Neticede Mes'ûd kardeşi Muhammed'i mağlup ederek Gazneliler Devleti'nin başına geçti. Muhammed gözlerine mil çekilerek hapsedildi. Mes'ûd iyi ve cesur bir askerdir. Ancak şiddete taraftar olması ve içkiye düşkünlüğü sebebiyle devlet idaresinde babası kadar başarılı değildi. Sultan Mes'ûd bir çok husûslarda babasının kuvvetli karakterinden yoksundu. Maiyyeti onun keyfi hareket ve âvareliğinden şikâyetçi

idiler. Mes'ûd babasının Hindistan'daki başarısını korumakta kararlıydı. Ancak Karahanlılar'dan Ali Tegin ve Selçuklu tehlikesi karşısında buraya babası kadar çok sayıda sefer tertibleyemedi. Yine de 424/1033'de bir sefer tertibleyerek Sarsûti veya Sarsâva kalesini zapt etti. Daha sonra, Selçuklu tehlikesinin artmasına rağmen, 429/1037-8 kışında Delhi yakınındaki Hansî kalesine yapılan bir seferi bizzat yönetmekte ısrar etti ve bu kaleyi de ele geçirdi. O Hindistan'a yaptığı seferlerde başarı kazanmasına rağmen, Selçuklular karşısında büyük bir muvaffakiyet elde edemedi. Neticede Tuğrul Bey ile Dendânan'ın karşılaştığı ve üç gün süren bir savaştan sonra ağır bir yenilgiye uğradı (1040). Mes'ûd Selçuklular'a karşı koyamamak korkusu ile âilesini ve hazinelerini toplayarak Hindistan'a doğru çekildi. Ancak bu yolculuk sırasında bir ayaklanma sonucu tahttan uzaklaştırılarak kör kardeşi Muhammed ikinci kez tahta çıkarıldı. Mes'ûd ise öldürüldü (1041).

Mes'ûd'un oğlu Mevdûd babasının intikamcısı ve taht iddiası olarak ortaya çıktı ve mücadelesinde başarılı oldu. Amcası Muhammed ve taraftarlarını mağlub ederek Gazneliler Devleti'nin başına geçti (1041). Ancak Mevdûd da Gazneliler Devleti'nin duraklama devrinin kaderini etkileyecek meziyetlere sahip değildi. O gerek Hindliler ile ve gerekse Selçuklular ile mücadele etti ve Selçuklu istilâsını geçici olarak durdurabildi. Mevdûd komşu devletler ile bir ittifak meydana getirerek Selçuklular üzerine yürüdüğü bir sırada öldü (1049).

Mevdûd'dan sonra kısa sürelerle oğlu II. Mes'ûd ve I. Mes'ûd'un oğlu Ali tahta geçtiler. 1050 yılının başında Gazneliler tahtında Mahmûd'un oğlu Abdürreşîd'i görüyoruz. Fakat 1053 yılında Tuğrul adındaki bir Türk kumandan Abdürreşîd dahil onbir şehzâdeyi öldürerek Gazneliler Devleti'nin başına geçti. Ancak onun hâkimiyeti de çok kısa sürmüş ve yine bir Türk kumandan tarafından öldürülmüştü. Daha sonra Gazneliler tahtına I. Mes'ûd'un oğlu Ferruhzâd geçirildi. Sultan Ferruhzâd Selçuklular ile başarıyla mücadele etmiş ve 1059 yılında ölmüştür. Tahta geçen kardeşi İbrâhîm devrinin en önemli olayı, hiç şüphesiz uzun yıllar devam eden Selçuklu - Gazneli mücadelesinin bir barış ile sona erdirilmesi idi (1059). Sultan İbrâhîm babasının ve dedesinin zamanındaki Gazneliler Devleti'nin parlaklığını yeniden sağlamağa ça-

lıymış ve bu barış sırasında Selçuklu sultanları ile eşit şartlarda müzakereye girişmişti. İki devlet arasındaki bu barış aşağı-yukarı yarıym yüzyıl yürürlükte kaldı. İki hanedan arasındaki evlilik münasebetleri ile bu barış daha da sağlamlaştırıldı. Sultan İbrâhîm Hindistan'da bazı kaleler zabtetmiş ve Gûrlular'ın çağrısı üzerine Gûr bölgesini hâkimiyeti altına almıştı. Sikkeleri üzerinde ilk sultan unvanı görülen Gazneli hükümdarı İbrâhîm idi. Onun saltanatı kırk yıl sürmüş ve 1099'da ölmüştür.

Sultan İbrâhîm'in yerine oğullarından III. Mes'ûd geçti. Bu hükümdar devrinde daha çok Hindistan seferleri göze çarpıyor. III. Mes'ûd'un 1115 yılında ölümünden sonra, oğlu Şîrzâd bir yıl kadar Gazneliler tahtında hüküm sürdü. Daha sonra III. Mes'ûd'un öteki oğulları arasında taht mücadelesinin başladığını ve Gazneli Devleti'nin iç işlerine Selçuklular'ın karıştığını görüyoruz. Şîrzâd'dan sonra tahta Arslan-şâh geçti ise de, kardeşi Behrâm-şâh Selçuklu âilesinden Horasan meliki olan Sencer'in yardımını sağlayarak Gazneliler tahtına sâhip oldu (1117). Arslan-şâh önce Hindistan'a çekilmiş, sonra Gazneliler tahtı için yeniden mücadeleye girişmişse de, bu uğurda hayatını kaybetmiştir (1118). Sultan Behrâm-şâh Hindistan'da daha çok isyancılar ile uğraştı. 1134 yılında önceden ödemeği kararlaştırdığı yıllık 250.000 dinar vergiyi göndermemesi, Selçuklu sultanı Sencer'in Gazne üzerine yürümesine sebep olmuştu. Sultan Sencer Gazne'ye kadar ilerlemiş ve Hindistan'a kaçan Behrâm-şâh'ı affederek yine Gazneliler Devleti hükümdarı olarak bırakmıştı (1136). Behrâm-şâh devrinin olayları arasında Gazneliler'in Gûrlular ile olan münasebetleri de dikkati çekmektedir. Gittikçe kuvvetlenen Gûrlular nihayet bir intikam vesilesi ile Gazne şehrini yaktılar (1151). Behrâm-şâh yeniden Gazne'ye hâkim oldu ise de (1152), onun zamanı artık Gazneliler Devleti'nin çöküş içine girdiği bir devre idi, Behrâm-şâh 1157 yılında öldü ve yerine oğlu Husrev-şâh geçti.

Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesinin yarattığı kargaşalık (1153-1157) ve Gazneliler'in bu Selçuklu Sultanı'nın yardımından mahrum kalması Gûrlular'ın işine yaramış ve bundan yararlanarak sür'atle hâkimiyet sahalarını genişletmişlerdi. Neticede Husrev-şâh Gazne'yi terkederek Lahor şehrine yerleşti. Gazneliler bundan sonra Hindistan'daki topraklar üzerinde hüküm sü-

rebildiler. Husrev-şâh 1160'da Lahor'da öldü ve yerine oğlu Husrev Melik geçti. Nihayet Gurlûlar bir hile ile onu esir ederek Gazneliler Devleti'ne son verdiler (582/1186-7).

Gazneliler'in devri siyasî kudretin yanı sıra kültür bakımından da parlak geçmiştir. Sultan Mahmûd ve oğlu Mes'ûd ananevî islâm kültürü ile yetişmişlerdi. Her iki sultan da kendi saraylarında devrin en büyük kabiliyetlerini toplamağa çalışmışlar, şâirlere hürmet ve sevgi göstermişlerdi. Ayrıca komşu ülkelerden şâirleri kendi ülkelerine çağırmışlardı. Bu şâirler arasında Türk asıllı Ferruhî Sîstânî ve Menuçehrî Damgânî'yi sayabiliriz. Sultan Mahmûd'un sarayında 400 şâirin bulunduğu şeklindeki Devlet-şâh'ın rivayetini mübalağalı olarak kabul edebilirsek de, Gazneliler devrinde edebiyata verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu şâirler içinde Escedî, Gazâ'irî Râzî ve Şehnâme yazarı meşhur Firdevsî'yi sayabiliriz. Bunların başında devamlı olarak efendisi ve diğer saray mensuplarını medh etmekle meşgul olan Melik el-şu'arâ Unsurî bulunmaktaydı. Sebüktegin ve Mahmûd devrinin büyük edip ve münşilerinden birisi de Ebu'l-Feth Bustî idi. Daha sonraki Sultan İbrâhîm ve halefleri devrinde de Gazneliler sarayının İran edebiyatının gelişmesine yardımcı olduğunu görüyoruz. Nitekim bu devredeki şâirler arasında Ebu'l-Ferec Rûnî, Senâ'î, Osmân Muhtârî, Mes'ûd-ı Sa'd-ı Selmân ve Seyyid Hasan Gaznevî'yi sayabiliriz. Sultan İbrâhîm de her yıl kendisi bir Kur'an istinsah eder ve onu diğer hediyelerle Mekke'ye gönderirdi. Sultan Mes'ûd da hattatdı, güzel yazı yazardı.

Tarih yazıcılığı bakımından da Gazneliler devri parlak geçmiştir. Sebüktegin ve Mahmûd devrini kaleme alan Ebû Nasr Utbî, eseri Zeynel-Ahbâr'ı Sultan Abdürreşîd'e sunan Gerdîzî, Mes'ûd devrini bize nakleden Ebu'l-Fazl Beyhakî Gazneliler devrinin önde gelen tarihçileridir. Türkler hakkında Tafzîl el-Etrâk 'alâ sâ'ir el-ecnâd ve menâkıb el-Hazret el-Alyye el-Sultanıyye adlı bir risale yazmış olan İbn Hassûl (öl. 1058) de bir süre Gazneliler'in hizmetinde çalışmıştı.

Sultan Mahmûd aynı zamanda ortaçağlardaki en büyük ilmi simâlardan biri olan Türk asıllı Ebû Reyhân el-Bîrûnî (Beyrûnî)'yi de Hâzrem'i işgâl ettiği zaman (1017), Gazne'ye getirtmişti. Böylece Bîrûnî Hindistan'a yapılan Gazneli seferlerine iştirak etmeğe

muktedir oldu. Onun Hindistan'daki temasları, diğer inanç ve âdetler hakkındaki sınırsız entellektüel merakı, Tahkik mâli'l-Hind gibi büyük bir eser meydana getirmesine imkân vermişti. Bu Hindular'ın inanç ve âdetlerini tarafsız olarak tetkik eden ilk islâmî eserdi. Bu eserde Hind dîn, ilim ve Hindistan coğrafyası hakkında çok geniş bilgi bulunmaktadır.

Gazneli Sultanlar edebiyât alanında olduğu kadar mimarî faaliyetleri ile de dikkati çekiyorlar. Sultan Mahmûd ve Mes'ûd büyük inşaat faaliyetlerinde bulundularsa da, bugüne onların eserlerinden çok azı kalmıştır. Mahmûd halkın yararına çarşı, köprüler, su yolu kemerleri yaptırmıştır. Hattâ bunlardan Gazne'nin kuzeyindeki Bend-i Mahmûdî bugüne kadar mevcudiyetini korumuş ve kullanıla gelmiştir. Sultan Mahmûd Gazne'de birçok câmiler yaptırmıştı. Ayrıca Gazneli sultanların imparatorluğun bütün büyük şehirlerinde kendilerine saraylar ve bahçeler yaptırdıklarını biliyoruz. Sultan Mes'ûd ise büyük bir mimarî kabiliyete sahip olup, Gazne'de yaptırdığı yeni bir sarayın planını çizmiş ve inşasına nezaret ettiği bu saray dört yılda tamamlanmıştı. Yine o Gazne'de bir köprü yaptırmıştı. Fransız arkeologlar tarafından son yıllarda yapılan araştırmalarla Büst'deki Leşker-i Bâzâr'da ortaya çıkarılan büyük saray, Gazneli saraylarının bütün zenginlik ve ihtişamını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Sebüktegin ve Mahmûd'un türbeleri bugüne kadar gelmiştir. Sultan İbrâhîm ve III. Mes'ûd'a âit olduğu söylenen türbe ve mezar taşları da mevcutsa da, bunların mimarî ve sanat bakımından özellikleri yoktur. Ancak Gazneliler'in Tûs vâlisi Arslan Câzib'in türbesi ise gelişmiş bir mimarî göstermektedir.

Gazneliler'in Türk ve İslâm tarihindeki başlıca rolü, kuzey Hindistan fütuhatına yol açarak İslâm dînine Pencâb'da kuvvetli bir dayanak noktası elde etmesi ve daha sonraki Hindistan fetihlerine bu suretle sağlam bir zemin hazırlamış olmasıdır. Ayrıca Gazneliler Hind dünyası kültürü ile doğrudan doğruya temas kuranlar olarak tarihe geçmişlerdir. Yıllar sonra Pakistan Devleti'nin kurulmasında da birinci derecede etken olmuşlardır. Sultan Mahmûd ve Mes'ûd'un şahsiyetleri ise halkın zihinlerinde büyük müslüman ve halk kahramanları olarak yerleşmişti. Mahmûd daha sonraki İran edebiyatında da meşhur bir şahıs, adâlet ve insaf timsali bir hükümdar olarak yer almıştır.

Bibliyografya :

- Aslanapa, O., *Türk Sanatı, I, Başlangıcından Büyük Selçuklular'ın sonuna kadar*, İstanbul 1972.
- Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi*, I. cild, Ankara 1946.
- Bosworth, C. E., *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 944: 1040*, Edinburg 1963.
- Bosworth, C. E., *The Later Ghaznavids : Splendour and Decay*, Edinburg 1977.
- Bosworth, C. E., "The Early Ghaznavids", *Cambridge History of Iran*, IV, London 1975.
- Dames, M. L., Gazneliler mad., *İA*.
- Kafesoğlu, İ., Mahmûd Gaznevî mad., *İA*.
- Merçil, E., "Sebüktegin'in Pendnâmesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cild VI, cüz: 1-2, İstanbul 1975, s. 202-32.
- Merçil, E., "Gazneliler'in Kirmân Hâkimiyeti (1031-1034)", *Tarih Dergisi*, sayı: 24, İstanbul 1970, s. 35-44.
- Merçil, E., *Gazneli Mahmûd*, Ankara 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Merçil, E., "Gazneliler", *Büyük İsl. Tar.*, VI, s. 223-299.
- M. Nazım, *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931.
- Spuler, B., Ghaznavids mad., *EI*².

SELÇUKLULAR

a) Büyük Selçuklular

Türkler'in tarih boyunca kurdukları devletlerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğu'dur. Selçuklular 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensupturlar. Oğuzlar X. yüzyılda Sır-Derya (Seyhun) ile Hazar Denizi'nin doğusu ve Aral Gölü'nün arasındaki bölgede yaşarken Kınık boyu da bunların arasında Sır-Derya suyunun ağzına yakın oturmakta idi.

X. yüzyılın başında Oğuz Devletini "Yabgu" unvanı taşıyan bir hükümdar idare etmekteydi. Selçuklu âilesinin atası olan Temir-Yalığ (Demir yaylı) lakablı Dukak (veya Dokak) bu Oğuz Devleti'nde kuvvetli bir askerî ve siyâsî mevkie sahibdi. Yabgu'nun diğer bir Türk topluluğu üzerine tertib ettiği sefere Dukak itirazda bulunmuş bu sebeble ikisinin arası açılmıştı. Yabgu'nun bu seferi Müslümânlara karşı tertib ettiği, hattâ Dukak'ın gizlice müslümân olduğu rivayeti de vardır.

Dukak'ın oğlu Selçuk babasının ölümünden biraz sonra üstün vasıfları ile dikkati çekmiş ve Yabgu tarafından genç yaşta "sübaşı" (Ordu kumandanı) tayin edilmişti. Yabgu, gün geçtikçe devlet içinde durumu kuvvetlenen, Selçuk'u kıskanmış, bunda Yabgu'nun Hâtûnu'nun tahrîki de rol oynamıştı. Selçuk ise öldürülmekten korkarak kabilesi, yakın adamları ve sürüleri ile buldukları bölgeden ayrılmış, islâm ülkeleriyle Türk ülkelerinin birleştiği bir uc (sugûr) şehri olan Cend havalisine gelmişti (tahminen, h. 350/961). Selçuk'un Cend'e gelişinin Oğuz Devleti'nin Kıpçaklar tarafından yıkılması ile ilgili bulunduğu ileri sürüldüğü gibi, bu göçün başlıca sebebinin yer darlığı ve otlak kifayetsizliğinden olduğu da belirtilmiştir. Bu sıralarda İslâm dîni Türk kütelleri arasında sür'atle yayılmaktaydı. Selçuk Cend'de yanındakiler ile birlikte Türk inanışlarına yakınlığı ve siyasi geleceğinin parlaklığı dolayısıyla islâm dinini kabul etti. Bundan sonra Selçuk, Oğuz Yabgusu'nun Cend'deki Müslümânlardan aldığı yıllık verginin ödenmesine "kâfirlere harac verilemeyeceğini söyleyerek" engel oldu. O daha sonra da Yabgu tarafından gönderilen kuvvetlerle çarpıştı.

Selçuk bu bölgede kolaylıkla tutundu ve Yabgu'nun hâkimiyetine son vererek Cend'de müstakil bir beglik kurdu.

Selçuklular Cend'de buldukları sırada çevrede ikisi Türk (Karahanlar ve Gazneliler) ve Sâ mânîler olmak üzere üç büyük devlet vardı. Mâverâünnehr'de üstünlüğü ele geçirmek için Karahanlılar ve Sâ mânîler savaş hâlinde idiler.

Selçuk gayri müslim Türkler üzerine yaptığı gazalar sonucu şöhret kazanmış ve emrindeki Oğuzlar ile mühim bir kuvvete sâhib olduğunu göstermişti. Onun bu şöhreti Mâverâünnehr'de üstünlüğü ele geçirmeğe çalışan devletlerden biri olan Sâ mânîler ile anlaşmasını sağladı. Sâ mânîler, devlet sınırlarının diğer Türk akınlarına ve Karahanlılar'a karşı korunmasına mukabil Selçuklu Oğuzları'na Buhara civarındaki Nûr kasabası yöresine yerleşme müsaadesi veriyordu (985-86). Bununla beraber Nûr kasabası ve civarındaki otlaklara gelenler Arslan İsrâil ile olan Oğuzlar idi. Selçuk'la beraber olanlar yine Cend civarında kalmışlardı. Bundan sonra Yabgu unvanı taşımakta olan Arslan'ın Sâ mânî Devleti'ne yardımcı olduğu görülmektedir. Nihayet Karahanlılar'dan İlig Han Nasr 389/999 yılında Buhara'yı zapt ederek Sâ mânî Devleti'nin hâkimiyeti'ne son verdi. Daha sonra hapiste bulunduğu Özkend'den kaçan Sâ mânî şehzâdelerinden İsmâil el-Muntasır Sâ mânî Devleti'ni yeniden diriltmeğe çalıştı. O, bu arzusunda önce başarılı idi, hattâ Buhara'ya bile hâkim oldu, daha sonra bu başarısını devam ettiremeyerek Arslan Yabgu'nun idaresindeki Oğuzlar'a sığınmak ve onlardan yardım istemek zorunda kaldı (1002). Arslan Yabgu kumandasındaki Oğuzlar ile İsmâil el-Muntasır, Karahanlılar karşısında başarılı savaşlar yaptılar. Önce Karahanlı kumandanı Sü-başı Tegin'i, sonra bir gece baskını ile İlig Nasr'ı (1003) ve ertesi yılda (1004) yine bir Karahanlı ordusunu Semerkand civarında mağlub ettiler. Oğuzlar bu savaşlardan ellerine çok ganimet geçince, İsmail el-Muntasır'dan ayrılarak yurtlarına döndüler. Bu ayrılış el-Muntasır'ın Karahanlılar karşısında başarısız kalmasına ve ölümüne sebep oldu (1005). Onun ölümüyle Sâ mânî Devleti'nin yeniden dirilme ümidi de kayboluyordu. Bunun neticesinde Mâverâünnehr Karahanlılar'ın, Horasan da Gazneliler'in hâkimiyeti altına girdi.

Uzun ömürlü olduğu anlaşılan Selçuk ise yüz yaşını geçmiş olduğu hâlde 1007 tarihinde Cend şehrinde öldü. Selçuk'un Mi-

kâil, Arslan İsrâil, Yûsuf ve Mûsâ adlarında dört oğlu vardı. Mikâil daha babasının sağlığında bir savaş sırasında ölmüş, onun evladları Çağrı ve Tuğrul Beyler dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmişti. Selçuk'un ölümü ile âilenin başına Arslan Yabgu geçti. Bir müddet sonra Selçuklular'ın hepsi Cend'den ayrılarak Arslan Yabgu'nun faaliyet sahası olan Buhara civarına indiler. Sâmânî- nîler'in ortadan kalkması ile Mâverâünnehr'e Karahanlılar'ın hâkim olması, Selçuklular'ın bu bölgede adı geçen devlet ile karşı karşıya kalmalarına sebep olmuştu. Tuğrul ve Çağrı Beyler, İlig Han Nasr'ın hücumuna uğradıkları zaman, yine Karahanlı hânedanından Buğra (Ahmed b. Ali) Han'ın yanına Talas havalisine gitmişlerdi. Ancak Buğra Han'ın onlara düşmanca davranarak Tuğrul Bey'i tutuklaması üzerine, Çağrı Bey bir baskınla Karahanlılar'ı mağlub etmiş ve kardeşini kurtarmıştı. Yer sıkıntısı ve bu baskılar karşısında Tuğrul Bey çöllere çekilirken, Çağrı Bey de Doğu Anadolu'ya meşhur akınını yapmıştı (1016-1021).

Arslan Yabgu ise, Karahanlılar'dan Ali Tegin ile birleşerek onun Buhara'yı ele geçirmesine yardımcı olmuştu (411/1020-21). Yûsuf Kadir Hân'ın büyük kağanlığını tanımayarak isyan eden Ali Tegin'in Arslan Yabgu ile ittifakı, Mâverâünnehr'e hâkim olmak isteyen Karahanlı ve Gazneli devletleri için kuvvetli bir engeldi. Yûsuf Kadir Han onlara karşı Gazneli Sultan Mahmûd ile anlaşmıştı. Bu sırada Arslan Yabgu ve Ali Tegin iki büyük devletin kuvvetlerine mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Buhara'dan çöllere çekildiler. Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'yu huzuruna çağırarak onunla görüştü. Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'nun emrindeki kuvvetler ile kendi ülkesi için ilerde bir tehlike teşkil edebileceğini anlamış ve onu bir hile ile yakalatarak Hindistan'da bulunan Kâlincâr kalesinde hapsedirmişti (1025). Arslan Yabgu yedi yıllık bir esaretten sonra bu kalede öldü (1032).

Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra Selçuklular'ın başına Mûsâ Yabgu geçirildi. Ancak hakikatte Selçukluları idare eden Tuğrul ve Çağrı Beyler idi. Selçuklular tekrar Buhara'yı ele geçiren Ali Tegin ile önce anlaşamadılar ve onun baskısı neticesi Hârezm'e çekildiler. Daha sonra Gazneli Mahmûd'un ölümü (1030) ve yerine Muhammed'den sonra Mes'ûd'un geçmesi siyasi durumun değişmesine sebep oldu. Selçuklular tekrar Ali Tegin ile itti-

fak ederek Debûsiye'de Hârezmşâh Altuntaş idaresindeki Gazneli ordusuna karşı savaştılar (1032). Ali Tegin'in 1034 yılında ölümü üzerine; Selçuklular Gazneliler'e karşı istiklâl mücadelesine girişmiş olan Altuntaş'ın oğlu Hârun'un daveti üzerine tekrar Hârezm'e göç ettiler. Bu sırada Selçuklular eski düşmanları Cend emiri Şâh-Melik'in bir baskını neticesi büyük kayıplar verdiler (Kasım 1034). Selçuklular kısa zamanda toparlandılarsa da, çok geçmeden dostları Hârun'u kaybettiler. Hârun Gazneliler tarafından hazırlanan bir suikast sonucu öldürüldü (1035).

Selçuklular bu dostlarını kaybettikleri zaman, Hârezm'de fazla durmayarak Horasan'a göç ettiler ve Ceyhun'u geçerek Merv yolundan Nesâ'ya geldiler. Daha önce bu bölgeye göç etmiş olan Türkmenler ve Hârezmliler de onlara katılmağa başladılar. Selçuklu reisleri Mûsâ Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler Gazneliler'in Horasan divânı reisi Sûri'ye gönderdikleri bir mektubda durumlarını anlatmışlar, Sultan Mes'ûd'un hizmetine girmek istediklerini buna karşılık Nesâ ve Ferâve'nin yurt olarak kendilerine verilmesini yazmışlardı. Sultan Mes'ûd bu istekleri reddettiği gibi, Selçuklular üzerine Hâcib Begtoğdı idaresinde iyi teçhiz edilmiş bir ordu gönderdi. Selçuklular Nesâ yöresinde bu Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar (29 Haziran 1035). Daha sonra iki taraf arasındaki müzakereler neticesi, Gazneliler Devleti Mûsâ Yabgu'ya Ferâve'yi, Çağrı Bey'e Dihistân'ı ve Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı veriyordu. Ayrıca Sultan Mes'ûd Selçuklu reislerine hilat, menşûr ve sancak göndererek, "Dihkan" ünvanı vermişti. Selçuklular'ın Gazneliler ile yaptıkları bu anlaşma prestijlerini artırmış olduğundan akın akın Türkmenler onların yanına gelmeğe başlamıştı. Nitekim Selçuklular'ın bu sâkin devresi çok uzun sürmedi, dört-beş ay geçtikten sonra yeniden Gazneli topraklarına akınlara başladılar. Sultan Mes'ûd Horasan vilâyetini Selçuklu akınlarına karşı korumak için Sü-başı adındaki bir kumandanın idaresinde bir ordu gönderdi. Buna rağmen Selçuklular idareleri altındaki topluluğa üzerinde yaşadıkları toprakların yetmediğini ileri sürerek Gazneli Devleti'nden Merv, Serahs ve Bâverd'in kendilerine verilmesini istediler. Onların bu istekleri kabul edilmediği gibi, Sultan Mes'ûd Sü-başı'ya Selçuklular ile savaşması için kat'i emir verdi. Serahs civarında iki taraf arasında yapılan savaş Selçuklular kazandı ve Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı (Mayıs 1038). Bu zafer ile Selçuklular

istiklâlleri için ilk adımı attıklarına inanmışlar ve yeni bir devlet kurma hazırlıklarına başlamışlardı. Kendi aralarında toplanarak eski Türk devlet ananesi gereğince sâhib oldukları ve ele geçirmiş düşündükleri ülkeleri bölüştüler. Tuğrul Bey yeni devletin hükümdarı olarak Nişâbûr'u, Çağrı Bey Merv'i ve Mûsâ Yabgu da Serahs'ı aldılar. Tuğrul Bey ana bir kardeşi İbrâhîm Yınal'ı öncü olarak Nişâbûr'a gönderdi. Nişâbûr halkı Selçuklular'a itaat edeceklerini bildirdiler ve şehirde Tuğrul Bey adına hutbe okundu. Daha sonra Tuğrul Bey buraya geldi, böylece Horasan'ın mühim şehri Nişâbûr Selçuklular'ın merkezi oluyordu. Diğer taraftan Sultan Mes'ûd Selçuklular'ın artık kendi devleti için ne kadar büyük bir tehlike olduğunu anlamış ve onlar üzerine sefere çıkmıştı. Nihayet Sultan Mes'ûd ilk iki savaşta Selçukluları mağlub etmeğe muvaffak oldu (1039). Ancak bu Gazneliler için Selçukluları tamamiyle itaat altına alabilecek kesin bir zafer değildi. Bu bakımdan Selçuklular'a barış teklif edildi. Selçuklular tarafından da kabul edilen bu teklife göre;

a — Gazneli ordusu Herât'a gidecek,

b — Nesâ, Bâverd, Ferâve şehir ve hududları Selçuklular'a teslim edilecek,

c — Selçuklular işgâl etmiş oldukları Nişâbûr, Serahs ve Merv'i tahliye edeceklerdi. İki tarafında bu geçici barışı kabul etmelerinin sebebi dinlenmek ve yeniden savaşa hazırlanmaktı. Selçuklular barış şartlarına uymadıkları gibi, Gazneli topraklarına yeniden akınlara başladılar. Sultan Mes'ûd tekrar Selçuklular'a karşı harekete geçti. Selçuklular ile Gazneliler arasında devam eden savaşların en büyüğü ve önemlisi Merv civarındaki Dendânanan kalesi yakınında oldu. Selçuklular Sultan Mes'ûd idaresindeki ordu karşısında kat'î neticeyi alarak Gazneliler'i hezimete uğrattılar (24 Mayıs 1040). Dendânanan savaşını kazandıktan sonra Selçuklu Beyleri Tuğrul Bey'i "Horasan Emiri" ilan ettiler. Artık Horasan'da tamamen müstakil bir devlet kuruyorlar ve büyük bir imparatorluk için ilk adımlarını atıyorlardı. Ayrıca devrin âdeti gereğince civardaki hükümdarlara zaferlerini bildiren "fetih-nâmeler" gönderdiler. Selçuklu reisleri aynı ay içinde Merv şehrinde toplanan Kurultay'da bir araya gelerek mühim kararlar aldılar. Bu toplantıda alınan kararlardan birisiyle Abbâsî Halifesi Kaim bi-Em-

rillâh'a sâdık olduklarını ve Horasan'da adaleti tesis edeceklerini bildirdiler. Bundan sonra Selçuklular hâkim oldukları ve ayrıca ilerde ele geçirmeği tasarladıkları ülkeleri eski Türk ananesi gereğince bölüştüler. Bu bölüşmeye göre; Tuğrul Bey "sultan" sıfatı ile Nişâbûr'u alarak batıya Irak tarafına gidecekti. Çağrı Bey'e "Melik" unvanı ile merkez Merv olmak üzere Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, Mûsâ Yabgu'ya ise Büst, Herât ve Sîstân havalisi verildi. Hânedana mensup şehzâdeler de birer bölgenin zabtı ile görevlendirilmişlerdi. Selçuklular bu esas üzerine fetihlere giriştiler ve bunları sür'atle gerçekleştirdiler.

Çağrı Bey Gazneliler'e karşı başarılı savaşlar yaparak, onları Horasan'dan tamamen uzaklaştırdı. Bir Gazneli ordusunu mağlub ederek Belh şehrini ele geçirdi (1040 yılı sonbaharı). Tuğrul Bey ile müşterek Hârezm'e yürüdüler ve ezeli düşmanları Şâh Melik'i mağlub ederek, geçmişte uğradıkları baskının acısını çıkardılar ve Hârezm ülkesini Selçuklu Devleti'ni bağladılar (1043). Daha sonra Çağrı Bey oğlu Alp Arslan'ın yardımı ile başarısını sürdürdü ve Karahanlılar'ı mağlub etti. Ele geçirdiği bölgelerde Selçuklu hâkimiyetinin tanınması ve buralara Karahanlılar'ın saldırmamaları şartı ile başarılı bir anlaşma yaptı (1050). Ayrıca Gazneliler sultanı İbrâhîm ile de Hindukuş dağları arada sınır olmak üzere anlaşta (1059). İki devlet arasındaki bu anlaşma yarım asır kadar devam etmiştir. Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunda büyük rol olan Çağrı Bey 70 yaşında Serahs şehrinde öldü (1060).

Ailenin en büyüğü Mûsâ Yabgu Dendânanakan savaşından sonra Herât'ı zapt etti (1040). O Sîstân bölgesini idaresi altında bulunduruyor ve daha çok Herât'da oturuyordu. Ancak onun hânedanın öteki üyeleri kadar başarılı olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Mûsâ Yabgu 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a isyan etti. Neticede o Herât kalesinde yakalanarak Alp Arslan'ın yanına götürüldü ve böylece siyasî hayatı sona erdi.

— Sultan Tuğrul Bey —

Sultan Tuğrul Bey Nişâbûr'da tahta çıktıktan, siyasî değişiklik sebebiyle bozulan nizam ve teşkilâtı yeniden düzenledikten sonra fetihlere girişmişti. Bu harekât sırasında önce Taberîstân ve Cür-cân bölgelerini ve buralardaki mahalli hanedanlar Ziyârîler ve Bâven-

diler'i kendine tâbi kıldı (433/1041-41). Ertesi yıl, İbrâhîm Yınal Rey şehrini ele geçirmiş, Hemedân'ı da Kâkûye hanedanının elinden almıştı. Sultan Tuğrul Bey Rey'e geldi, burasını Selçuklu Devleti'nin başkenti yaparak şehrin imârını emretti. Bundan sonra Tuğrul Bey ile Selçuklu Şehzâdeleri İbrâhîm Yınal, Kutalmış, Kavurd ve Yâkûtî sür'atle İran'ın öteki şehir ve bölgelerini zapt ettiler.

Anadolu'ya ilk Türk akınları Türkmenler'in burayı kendilerine yurt yapmak istemeleri neticesi başlamıştı. Selçuklu Devleti kurulduktan sonra sultanların kendi devletleri içindeki müslümân halk ve ülkeleri istilâ ve âsâyışsizlikten korumak maksadı ile kesif Türkmen göçünü Anadolu'ya sevk etmeleri de bu gazaların diğer bir sebebiydi. Anadolu'ya Türk akınları Çağrı Bey'in meşhur keşif akını ile başlamıştı. Bundan sonra Selçuklular'a tâbi olmak istemeyen Türkmen reislerinin idaresindeki akınlar Güney-doğu Anadolu bölgesine kadar uzanmıştı. Bu bölgede ve civarında hüküm süren Mervânîler, Ukaylîler ve Irak'daki Büveyhî hükümdarı Celâl ed-Devle bu akınlardan Sultan Tuğrul Bey'e şikâyetçi oldular. Bu olayı duyan Tuğrul Bey, Türkmenler'in islâm ülkelerine hücumdan vazgeçmelerini ve Azerbaycan'a dönerek Bizans'a akın yapacak olan emîrlerin hizmetine girmeleri hususunda bir tâlimat gönderdi. Türkmenler neticede Selçuklu Devleti'nin emrine girmeye mecbûr olmuşlar ve Tuğrul Bey'in buyruğuna uyarak bundan sonra Anadolu'daki Bizans arazisine yapılan hemen hemen bütün akınlara iştirak etmişlerdi. Sultan Tuğrul Bey Selçuklu şehzâdelerini çeşitli bölgelerin fethi ile görevlendirmişti. Bu şehzâdelerden Mûsâ Yabgu'nun oğlu Hasan Büyük Zâb nehri kenarında Bizanslılar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1048). Tuğrul Bey; İbrâhîm Yınal ve Kutalmış'ı bu yenilginin intikamını almak için Anadolu gazasına memur etti. Bu iki Şehzâde'nin idaresindeki Selçuklu ordusu Hasan-kale'de Bizans ordusunu mağlub ederek Gürcü prenslerinden Liparit'i esir aldı (10 Eylül 1049) ve büyük ganimetlerle Tuğrul Bey'in yanına döndü. Bizans İmparatorluğu batıda topraklarını ciddi bir şekilde tehdid eden diğer bir Türk kabilesi Peçenekler'in akınları sebebiyle doğuda Selçuklular ile anlaşmak zorunda idi. Ayrıca esir bulunan Liparit'i de kurtarmak istiyorlardı. Neticede İstanbul'da daha önce inşâ edilmiş, fakat o sırada harab durumda bulunan câmiin tamir edilmesi, Fâtımî Devleti adına okunan hutbenin Bağdad Abbâsî Halîfesi ve Tuğrul Bey adına okun-

ması kararlaştırıldı. Bizanslılar Selçuklu Devleti'ne yıllık vergi ödemesi için yapılan teklifi kabul etmediler. Taht mücadeleleri gibi bazı iç meselelerin baş göstermesi sebebiyle Selçuklular bir süre Anadolu'ya akın yapamadılar. Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey'in bizzat Anadolu'ya sefer yaptığını görüyoruz. Sultan Tuğrul Bey Van Gölü'nün kuzeyindeki Bargiri ve Erciş kalelerini aldıktan sonra Malazgirt'i kuşattı ise de, burayı zapt etmeğe muvaffak olamadı. Bu sırada Selçuklular üç kol hâlinde doğu ve kuzey-doğu Anadolu'ya akınlar yaptı (1054-1055). Tuğrul Bey bir daha Anadolu'ya gelmemesine rağmen, muhtelif Selçuklu emîrleri akınlara devam etmişlerdir. Bu akınlar gelecek fetihlere zemin hazırlamış ve Bizans mukavemetini kırmada önemli ölçüde rol oynamıştır.

Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillâh Bağdad'da Büveyhîler ve Türk askerleri kumandanı Arslan Besâsîri'nin baskısı altında idi. Ayrıca Arslan Mısır'daki Fâtımî Devleti ile de temasda idi. Bu durum karşısında Abbâsî Halifesi ısrarla Sultan Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etmiş ve kendisini bu güç durumdan kurtarmasını istemişti. Nihayet bu davetler sonucu Sultan Tuğrul Bey harekete geçerek Ramazan 447/Aralık 1055'de İslâm dünyasının o zaman ki merkezi olan Bağdad'a girdi. Arslan Besâsîri, Sultan'ın gelişini duyduğu zaman önce Hille'ye, sonra da Rahbe'ye çekilmişti. Bağdad'da bulunan Büveyhîler emrindeki Türkler ve Deylemlî askerlerin sebep olduğu olay sonucu bunlar Selçuklu askerleri ile mücadele ettiler. Selçuklu ordusu bu hareketi bastırmış ve âsileri cezalandırmıştır. Büveyhî emîri Melik ür-Rahîm de yakalanarak hapsedildi ve Irak Büveyhî Devleti'nin hâkimiyetine son verildi. Bu suretle Bağdad'da âsayiş sağlandı. Sultan Tuğrul Bey, Halife'nin yıllık gelirini az görerek, artırılmasını emretti. Daha sonra Bağdad şehrinde imar faaliyetlerine girişti. Tuğrul Bey Bağdad'da yaklaşık onüç ay kaldıktan sonra Arslan Besâsîri üzerine bir sefere çıktı (6 Zilkade 448/15 Ocak 1057). Besâsîri tekrar Rahbe'ye kaçtı. Tuğrul Bey ise, Cizre ve Sincâr'ı aldıktan ve Musul'u İbrâhîm Yınal'ın idaresine bıraktıktan sonra tekrar Bağdad'a döndü (23 Aralık 1057). Sultan Tuğrul Bey Bağdad'a döndükten sonra bu defa Abbâsî Halifesi ile görüştü. Halifelik sarayında büyük bir merasim yapıldı. Bu görüşme sırasında Halife, Sultan'ın faaliyetlerinden memnun olduğunu belirttiikten sonra Tuğrul Bey'i "Melik el-Maşrik ve'l-Mağrib" ilân etmiş ve ona "Ebû Tâlib" künyesi ile "Rükn ed-Din" lâ-

kabını vermişti. Böylece İslâm aleminin dünyevî hâkimiyetini Halife kendi rızası ile Tuğrul Bey'e terk ediyor, dîn ve dünya kuvvetleri birbirinden ayrılıyordu (Ocak 1058).

Daha sonra Fâtımîler ve Arslan Besâsîri'nin teşvikleri ile saltanatı hak iddiası ile İbrâhîm Yınal'ın isyanı, Sultan Tuğrul Bey'i Bağdad'dan ayrılmağa mecbûr etmişti. Bu fırsattan yararlanan Besâsîri tekrar Bağdad'a girdi (8 Zilkade 450/27 Aralık 1058) ve hutbe Mısır Fâtımî hükümdarı el-Mustansır adına okundu. Abbâsî Halifesi ise Besâsîri'nin müttefiki Kureyşe teslim olmuştu. Tuğrul Bey, İbrâhîm Yınal karşısında çok zor durumlara düştü. Nihayet yeğenleri Alp Arslan, Kavurd ve Yâkûti'nin yardımları ile İbrâhîm Yınal'ı Rey önündeki savaşta mağlub etti. İbrâhîm Yınal, Türkler'de hânedan azasının kanlarının akıtılmayacağı ananesine uyularak, yayının kirişi ile boğuldu (1059). Sultan Tuğrul Bey bundan sonra tekrar Bağdad üzerine yürüdü. Besâsîri şehri terk etmekten başka çare bulamadı (6 Zilkade 451/14 Aralık 1059). Tuğrul Bey Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillâh'ı tekrar Bağdad'a getirterek makamına oturttu. Artık sıra gerek hilafet makamının ve gerekse Selçuklu Devleti'nin başına bela olan Besâsîri'ye gelmişti. Besâsîri ise, Hille emîri Dubeys'in yanına sığınmıştı. Nihayet üzerine gönderilen bir Selçuklu birliğinin hücumu sonunda Besâsîri ele geçirilerek öldürüldü (11 Zilhicce 451/18 Ocak 1060). Bir süre sonra Sultan Tuğrul Bey Halife'nin kızı ile evlenmek istedi. Halife Kaim bi-Emrillâh önce bu isteği kabul etmedi ise de, neticede râzı oldu. Nikâh 13 Şaban 454/22 Ağustos 1062'de Tebriz dışında kıyıldı. Tuğrul Bey daha sonra eşi ile beraber Rey şehrine döndü ve burada hastalanarak 70 yaşında öldü (8 Ramazan 455/4 Eylül 1063). Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'ni sağlam temeller üzerine oturmuş ve devletin sınırlarını Ceyhun'dan Fırat'a kadar genişletmiştir. Ayrıca Türkmenler'i Bizans'ın idaresinde bulunan Anadolu'ya sevk ederek burasının bir Türk yurdu haline gelmesinde yardımcı olmuştur.

— Sultan Alp Arslan —

Sultan Tuğrul Bey, çocuğu olmadığı için, ölmeden önce yerine Çağrı Bey'in oğullarından Süleymân'ın geçirilmesini vasiyet etmişti. Selçuklu vezîri Amîd ül-Mülk bu vasiyeti yerine getirdi

ve Rey şehrinde Süleymân'ı sultan olarak tahta çıkardı. Ancak Çağrı Bey'in öteki oğlu Alp Arslan ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ile bazı emir ve şehzâdeler Süleymân'ın sultanlığını tanımadılar. Kazvin şehrinde Alp Arslan adına hutbe okundu. Kutalmış'ın Rey önüne gelerek şehri kuşatması üzerine, Vezir Amîd ül-Mülk, Alp Arslan'dan yardım istediği gibi, hutbeyi de onun adına okuttu. Kutalmış ise, Alp Arslan ile Dameğan civarındaki savaşı ve saltanat uğrunda hayatını kaybetmişti (1064). Alp Arslan Rey şehrinde Selçuklu Devleti tahtına çıktı. Daha sonra Amîd ül-Mülk'ü vezirlikten azlederek, yerine Nizâm ül-Mülk'ü tayin etti.

Sultan Alp Arslan tahta geçmek iddiasında bulunan öteki rakiplerini bertaraf ettikten sonra fetihlere başladı ve batı yönünde Rey şehrinde harekete geçti (22 Şubat 1064). Sultan'ın bu ilk seferi Gürcistân ve Doğu Anadolu'ya olmuştu. Bu seferde beraberinde oğlu Melikşâh ve Vezir Nizâm ül-Mülk de bulunuyordu. Sultan Bizanslılar'ın elinde bulunan Ani ve Kars bölgesine kadar ilerledi ve Ani'yi zapt etti. Kars bölgesi kıralı Gagik-Abas, Sultan'a itaatten başka çare bulamamıştı. Ani'nin Alp Arslan tarafından fethi islâm dünyasında büyük sevinç yaratmış ve Halife Kaim bi-Emrillâh, Sultan'a "Ebu'l-Feth" lakabını vermişti (1064).

Sultan Alp Arslan 1065 yılı sonlarında Üst-Yurd ve Mangışlak taraflarına yürüdü. Ticaret yollarını vuran Kıpçak ve Türkmenleri itaat altına aldı. Sultan, Dedesi Selçuk'un Cend şehrinde bulunan mezarını ziyaret etti, daha sonra Hârezm'e oradan da Merv şehrine döndü (Mayıs 1066).

Sultan Alp Arslan 459/1067'de Kirmân meliki olan kardeşi Kavurd'un isyanı ile karşılaştı. Bu sebeble derhal Kirmân üzerine yürüdü. Melik Kavurd öncü kuvvetleri mağlub olduğu zaman, Cîruft kalesine çekildi ve bir elçi göndererek affedilmesini istedi. Sultan bu isteği kabul ederek, hatasına rağmen Kavurd'u affetti ve onu tekrar Kirmân hâkimi olarak bıraktı. Sultan Alp Arslan daha sonra Şîrâz ve İstahr tarafına bir sefer yaptı. İstahr kalesi hâkimi Sultan'a itaat etti. Çok geçmeden bu defa Kavurd ve Fârs hâkimi Fazlûye birleşerek isyan ettiler. Alp Arslan önce Fazlûye üzerine harekete geçti (Ekim 1068) ise de, sonra bu âsi ile uğraşmak görevini Nizâm ül-Mülk'e bırakarak Kirmân'a yürüdü. Nizâm ül-Mülk Fazlûye'yi esir etti (Şaban 461/Mayıs-Haziran 1069),

Alp Arslan ise askerleri arasında Kavurd lehinde bir hava sezdiği için Kirmân'dan ayrılmak zorunda kaldı.

Anadolu'da ise bağımsız Türkmen gruplarının akınları aralıksız devam ediyordu. Bu Türkmenleri idare eden emirlerden Afşin 1067 yılında Kayseri'yi zapt ve yağma etti. Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes (1067-1071), Türkler'i Anadolu'dan çıkarmak gâyesi ile 1068 başında sefere çıktı ve Haleb'e kadar ilerledi. Ancak bu hareket Türkler'in ilerlemesine engel olamadı. Afşin ve Ahmed-şâh idaresindeki Türkmenler Orta Anadolu'ya, Sakarya bölgesine kadar ilerlediler, hattâ Amorium şehrini zapt ve yağma ettiler. İmparator Romanos 1069 yılında Türkler'e karşı ikinci defa sefere çıktı. Orta Anadolu'daki bu harekât sırasında İmparator önce Kayseri'ye geldi, oradan Fırat nehri kenarına kadar ilerledi. Romanos karşısında bazı Türk akıncıları geri çekilirken, başka gruplar harekâta devam ediyorlardı. Nitekim bu sırada Türk kuvvetleri Malatya'ya hücum ve Konya'yı yağma ve tahrib ettiler. Böylece Bizans İmparatoru ikinci seferinde de Selçuklu akıncıları karşısında esaslı bir başarı kazanmadan geri dönüyordu. Diğer taraftan Kavurd ile beraber isyan ettiği için Sultan Alp Arslan'ın önünden kaçan eniştesi Er-Basgan da Anadolu'ya yönelmişti. Sultan, Emîr Afşin'i Bizans'a sığınan bu Selçuklu Şehzâdesi'ni takip ile görevlendirmişti. Afşin bu vesile ile Türk akınlarını Marmara Denizi sahillerine kadar uzatmış oldu (1070/1071).

Sultan Alp Arslan ise 1067 yılında ikinci defa Gürcistân seferine çıkmak zorunda kaldı. Abhaz kralı IV. Bagrat; Alanlar ile birleşerek bir müslümân devleti olan Şeddâdiler arazisine girmiş, Errân'ı istilâ ve yağma edip, Gence'ye kadar ilerlemişlerdi. Sultan Alp Arslan 1067'de Errân'a geldi Şeddâdî emîri Fazl (veya Fazlûn) ile Şirvân emîri Ebu'l-Esvâr itaatlerini bildirdiler. Sultan bundan sonra Gürcistân'a girdi, Şekkî bölgesini aldı ve buranın hâkimî müslümânlığı kabul etti. Gürcü kralı IV. Bagrat ise, Selçuklular ile savaşa cesaret edemeyerek kaçtı. Sultan Alp Arslan Gürcistân'ın her tarafına akıncılar gönderdi ve Tiflîs'i feth etti. Neticede Bagrat aman dileyerek Alp Arslan'a tâbi oldu.

Mekke Şerifi Muhammed b. Ebî Hâşim 462/1070 yılında Alp Arslan'ın huzuruna gelerek, Mekke'de hutbenin Abbâsî Halîfesi ve Selçuklu Sultanı adına okunduğunu bildirdi.

Sultan Alp Arslan, Fâtımî Devleti vezîri Nâsır ed-Devle b. Hamdân'dan aldığı bir davet üzerine adı geçen devleti ortadan kaldırmak ve Mısır'ı almak maksadıyla bir sefer tertibledi ve önce Bizans ülkesine girdi (1070). Sultan ilk olarak Malazgirt ve Erciş'i ele geçirdi, Diyarbekir bölgesinde Süveydâ (Siverek) ve Tulhum başta olmak üzere birçok kaleleri zabtetti, daha sonra Bizans hâkimiyetindeki Urfa'ya yürüdü (1071). Selçuklu ordusunun bu şehri bir süre kuşatması neticesiz kaldı. Sultan Urfa muhasarasını terk ederek Haleb önüne geldi. Şehrin hâkimi Mirdâsî sülâlesinden Mahmûd neticede Sultan'ın huzuruna gelmek ve Haleb'in anahhtarlarını teslim etmek zorunda kaldı. Alp Arslan onu affederek yerinde bıraktı ve Şâm'a doğru ilerledi. Fakat Bizans İmparatoru Romanos'un büyük bir ordu toplayarak müslümân topraklarına doğru sefere çıktığını haber aldı. Bu Bizans ordusu hakkında gerek müslümân ve gerekse hıristiyan kaynakları 200.000'den 600.000'e kadar değişen sayılar vermektedirler. Bizans ordusu Frank, Rus, Grek ve Ermeniler'in yanısıra Hazar, Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar gibi ücretli Türk askerlerinden oluşmaktaydı. Sultan Alp Arslan bu Bizans ordusunun hareketini haber aldığı zaman, sür'atle geri döndü. Neticede Türk ve Bizans orduları Malazgirt - Ahlât arasındaki Rahve ovasında karşılaştılar. Bu savaşta Türk ordusunun sayısı 40 veya 50.000 civarında idi. Sultan Alp Arslan'ın idaresindeki Selçuklu ordusu, sayı bakımından çok üstün durumdaki Bizans ordusunu Türkler'e has savaş taktiği ile kesin bir yenilgiye uğratarak imhâ etti (26 Ağustos 1071). Bizans İmparatoru Romanos esir edildi. Fakat Sultan Alp Arslan esir İmparator'a gayet iyi davranarak onu affetti. Daha sonra yapılan müzakereler neticesinde iki taraf arasında bir barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre; İmparator kendisi için fidye verecek, Bizans Devleti yıllık vergiye tâbi olacak ve Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt'i Selçuklular'a iade edecekti. Malazgirt savaşı olarak meşhur olan bu zaferin kazanılması İslâm dünyasında sevinç ve heyecan yaratmış ve Bağdad süslenerek büyük şenlikler tertiblenmişti. Türk tarihinin büyük olaylarından biri olan Malazgirt zaferi, Alp Arslan'a dünya tarihinde unutulmaz ve mümtaz bir mevki kazandırmıştı. Daha sonra Romanos'un Bizans tahtından uzaklaştırılması ve ölümü; Türkler'in Malazgirt savaşının neticelerinden daha çok yararlanmalarına sebep oldu. Sultan Alp Arslan Selçuklu Şehzâde ve

emirlerine ve Türkmen Beyleri'ne bütün Anadolu'nun fethini emretti (1072).

Sultan Alp Arslan batıda olduğu kadar doğuda da topraklarını genişletmeğe çalışmıştı. Nitekim o zaman zaman anlaşmazlığı düştüğü Karahanlılar üzerine bir sefer tertibledi ve 200.000 kişilik büyük bir ordu ile Ceyhun nehrini geçti. Ancak onun ölümü ile bu sefer yarıda kaldı. Yûsuf el-Hârezmî adlı bir mahallî kale kumandanı Sultan'ı hançerleyerek ölümüne sebep oldu (24 Kasım 1072). Türk tarihinin büyük sultanlarından biri olan Alp Arslan; enerjisi, disiplini, yiğitliği ve adaleti ile temayüz etmişti.

— Sultan Melikşâh —

Sultan Alp Arslan öldükten sonra, daha önce veliahd tayin etmiş olduğu, oğlu Melikşâh Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıktı. Melikşâh'ın tahta çıkmasında Vezîr Nizâm ül-Mülk büyük bir rol oynamıştı. Melikşâh'ın amcası ve Kirmân meliki Kavurd onun sultanlığını tanımadı. İki taraf arasında Hemedân civarında yapılan savaşı Nizâm ül-Mülk'ün iyi idaresi sayesinde Melikşâh kazandı ve Kavurd esir edilerek yayının kirişi ile boğduruldu (1073). Bundan sonra Sultan Melikşâh; Alp Arslan'ın ölümünden yararlanarak Selçuklu hududlarına hücum geçiren Gazneliler ve Karahanlılar üzerine yürüdü. Gazneliler neticede barış teklif etmek zorunda kaldılar. Bu teklif kabûl ve iki hanedan arasında akrabalık dahi tesis edildi. Sultan Melikşâh Karahanlılar karşısında da üstünlüğünü gösterdi ve önce Tirmiz şehrine girdi, sonra Semerkand'a doğru ilerledi. Neticede Karahanlı hükümdarı Şems ül-Mülk Nasr aff dilemek zorunda kaldı ve Nizâm ül-Mülk'ün aracılığıyla barış yapıldı (466/1073-4). Sultan Melikşâh devlet merkezini de İsfahan'a nakletti.

Sultan Alp Arslan zamanından itibaren Suriye'de faaliyet gösteren Atsız Bey, emrindeki Türkmenler ile, Kudüs'ü zapt etmiş, daha sonra da Dımaşk (şimdiki Şâm)'ı ele geçirmişti (Haziran 1076). Ancak Atsız Bey Mısır'ı almak maksadı ile tertiblediği seferde Kahire önünde Fâtımî ordusuna mağlub oldu (1077). Onun bu mağlubiyet ve başarısız mücadeleleri üzerine Sultan Melikşâh kardeşi Tâc üd-Devle Tutuş'u Suriye'ye gönderdi (470/1077-8). Tutuş önce Haleb bölgesinde faaliyet gösterdi. Diğer taraftan bir süre son-

ra Fâtımî ordusu Dımaşk'ı muhasara ettiği zaman; Atsız, Melik Tutuş'tan yardım istemek zorunda kaldı. Tutuş'un yardıma geldiğini duyan Fâtımî ordusu geri çekildi. Bu fırsattan yararlanarak Dımaşk'a hâkim olan Tutuş, Atsız'ı boğdurdu ve Suriye Selçuklu Devleti'ni kurma yolunda ilk adımını atmış oldu (1079).

Sultan Melikşâh Karmatiler ile de mücadele etmiş, meşhur kumandanlardan Artuk Bey, el-Ahsâ' ve Bahreyn'e yaptığı bir seferle bu bölgeleri itaat altına almıştı (469/1076-77).

Sultan Melikşâh 1076 yılında Gürcistân'a ilk seferini yapmış ve bütün Kafkasya'nın idaresini kumandanlarından Emîr Savtegin'e vermişti. Ancak Savtegin'in Gürcüler karşısında başarısızlığa uğraması üzerine, Sultan Melikşâh 471/1078-79 yılında Gürcistân'a ikinci bir sefer yapmak zorunda kaldı. Emîr Savtegin'in başarısızlığı daha sonra da devam etmiş, Gürcüler'in yanısıra Bizanslılar da harekete geçmişti. Sultan Melikşâh bu sefer Emîr Ahmed'i bu bölgeye gönderdi. Emîr Ahmed Kars'ı alarak Türk idaresi altına soktu (473/1080). Ebû Ya'kûb ve İsâ Böri adlarındaki Türk emîrleri de Çoruh vadisi ve Trabzon'a kadar Karadeniz sahil muntakasını ele geçirdiler (1080). Sultan Melikşâh 1086 yılı başlarında tekrar Kafkasya'ya yürüdü. Ani emiri Menuçehr Ebu'l-Fazl ve Şîrvân Meliki Feriburz da itaatlarını bildirerek, yıllık vergi ödemeyi kabûl ettiler. Sultan Melikşâh Karadeniz sahillerine kadar ilerledi. Selçuklu emîri Bozan da Gence'yi ele geçirerek Şeddâdiler'in buradaki hâkimiyetine son verdi.

Malazgirt savaşından sonra Sultan Alp Arslan'ın buyruğu ile Anadolu içlerine akınlar yapan Türk Emîrleri Sultan Melikşâh zamanında da bu görevlerine devam ettiler. Türk Emîrleri Bizans'daki iç karışıklıklardan yararlanmış, bazan İmparatorlar ile, bazan da âsiler ile birlik olarak hâkimiyet sahalarını İzmit'e kadar genişletmişlerdi. Bu sırada Kutalmış-oğulları Anadolu'nun güneyinde Birecik ve Urfa taraflarında kendilerine yaşama imkânları sağlamağa çalışıyorlardı. Sultan Melikşâh tarafından Artuk Bey'in Anadolu'dan geri çağrılmış bulunması, soylarının yüceliği bakımından onlara her halde Anadolu'da bulunan Türkmen grupları üzerinde mutlak bir hâkimiyet ümidini vermişti. Nitekim bu ümidleri boşa çıkmadı, onlar Anadolu'da Bizans hududları civarında kendilerine çok uygun bir faaliyet sahası buldular. Gâyeleri de amcazâde-

leri gibi bir devlet kurmaktı. Sultan Melikşâh ise, Suriye'deki gibi Anadolu'daki bu yeni gelişmeyi de zamanında idaresi altına almak için harekete geçmiş ve buraya Emîr Porsuk'u göndermişti. Bu Emîr yapılan savaşta Kutalmış-oğlu Mansûr'u öldürmüş, fakat başkaca bir netice elde edemeyerek geri dönmüştü. Ağabeysinin ortadan kalkmasından sonra Kutalmış-oğlu Süleymân-şâh'ın durumunun kuvvetlendiği anlaşılıyor. Nitekim Süleymân-şâh, Bizans'taki taht mücadelelerinden istifade ederek İznik ve etrafındaki kaleleri ele geçirmiş, bu suretle Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nın temellerini atmıştı (takr. 1075-1080). Süleymân-şâh batıda olduğu kadar, doğuda da fetihler yapıyor ve daha sonra Ermeni Filaretos'un elinde bulunan Antakya'yı ele geçiriyordu (1084-85). Onun Marmara sahillerinden Antakya'ya kadar hâkimiyet sahasını genişletmesi, pek yakın bir gelecekte Büyük Selçuklular ile çatışmasını mukadder kılıyordu. Nitekim Haleb'i muhasara etmesi üzerine, Melik Tutuş beraberinde Artuk Bey olduğu halde harekete geçti. Haleb civarında yapılan savaşta mağlûb olan ve hayatını kaybeden Süleymân-şâh olmuştu (4 Haziran 1086).

Diğer taraftan Anadolu'nun Ege sahillerinde bir Türk beyi Çaka hüküm sürüyor. İzmir'de inşâ ettirdiği donanma ile Ege ve Marmara'da Bizans'ın hâkimiyetini yok etmeğe çalışıyordu.

Vezîr Nizâm ül-Mülk'ün damadı olan devrin ileri gelen devlet adamlarından Fahr üd-Devle Muhammed b. Cüheyr, Mervânî Devleti'nin zenginliğini ileri sürerek Diyarbekir bölgesine yapılacak bir sefer için Sultan Melikşâh'ı teşvîk ve iknâ etmişti. Sultan Melikşâh, Diyarbekir emirliğini Fahr üd-Devle'ye vermiş, Artuk Bey ve Arap emîri Seyf el-Devle'nin de bulunduğu büyük bir orduyu Diyarbekir'e göndermişti (1084). Bu Selçuklu ordusu Âmid (Diyarbekir), Meyyâfârikîn gibi büyük şehirleri de zabtederek Diyarbekir bölgesine hâkim oluyor, böylece Mervânî Devleti'ni ortadan kaldırıyordu (1085). Sultan Melikşâh Mervânî Devleti'nin yardımına koşan Musul emîri Şeref el-Devle Müslim'e de kızmış ve Musul üzerine yürüyerek şehri teslim almıştı. Ancak bu sırada Horasan'da kardeşi Tekiş'in isyan etmesi üzerine, Şeref el-Devle Müslim'i yerinde bırakmıştı (1084). Sultan Melikşâh daha sonra Tekiş'e karşı harekete geçmiş ve sığınmış olduğu Tirmiz kalesinden zorla indirerek gözlerine mil çektirmiş ve hapsedirmişti (1085). Böylece

kendisini dış fetihler sırasında engelleyen önemli bir rakibini ortadan kaldırıyordu.

Melik Tutuş, Süleymân-şâh'la yaptığı savaşı kazandıktan sonra Haleb'e yürümüştü. Sultan Melikşâh ise, Haleb hâkiminin davetini ve Süleymân-şâh'ın ölümünü haber aldığı zaman, büyük bir ordu ile İsfahan'dan harekete geçti (Eylül 1086). O, Musul ve Har-rân üzerinden ilerleyerek Emîr Bozan'ı Urfa'nın zabtıyla görevlendirdikten sonra Ca'ber kalesi ve Menbic şehrini zaptetti, Haleb'e doğru yürüdü. Sultan Melikşâh 23 Şaban 479/3 Aralık 1086'da Haleb'e girerek şehre hâkim oldu. Diğer taraftan Emîr Bozan üç ay süren şiddetli bir kuşatmadan sonra Mart-Nisan 1087'de, Bizans'ın yüksek hâkimiyetini tanımış Barsama adlı birinin idaresindeki, Urfa'yı zabtediyordu. Sultan Melikşâh ise Haleb'den Antakya'ya yöneldi ve oradan Süveydiye'ye kadar ilerleyerek Akdeniz'in suları ile karşılaştı. O Antakya'ya Yağlıbasan'ı, Haleb'e Aksungur'u ve Urfa'ya da Bozan'ı vali tayin etti. Daha sonra Sultan Melikşâh Bağdad'a gitti. Abbâsî Halifesi parlak bir kabul resmi ile Sultan'la tanıştı (1087). Bu merasim sırasında Halife'nin emri ile Melikşâh'a "Doğu ve Batı'nın hükümdârı" alâmeti olarak iki kılıç kuşatıldı. Ayrıca Melikşâh'ın İsfahan'dan getirilen kızı Mehmelek Hâtûn muhteşem bir düğünden sonra Halife ile evlendirildi.

Sultan Melikşâh batıda olduğu kadar doğuda da Selçuklu Devleti'nin topraklarını genişletiyordu. Doğudaki Karahanlılar üzerine yapılan seferin dış görünüşü, Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Hân'ın ulemâ ile arasındaki geçimsizlik ve ulemânın Sultan Melikşâh'ı daveti idi. Hakikatte Melikşâh bütün islâm ülkelerini nüfûzu altına almak siyâsetini güdüyordu. Nitekim bu fırsattan istifade ederek 481 (1088/89) yılı başlarında sefere çıktı ve Bu-hara'yı aldı, daha sonra Semerkand'ı muhasara etti. Ahmed Hân mukavemete çalıştıysa da, şehir Selçuklu ordusu tarafından ele geçirildi ve Ahmed Hân esir edilerek İsfahan'a götürüldü. Bu suretle Batı Karahanlılar Devleti Selçuklular'a bağlanmış oldu. Sultan Melikşâh Semerkand'dan Özkend'e kadar ilerleyerek Doğu Karahanlı hükümdarı el-Hasan b. Süleymân'ı da hâkimiyetini tanımak zorunda bıraktı. Melikşâh her iki Karahanlı Devleti'ni de itaat altına aldıktan sonra 1090 yılında İsfahan'a döndü. Fakat kısa bir süre sonra, muhtemelen aynı yıl içinde, Karahanlı ordusunda önem-

li bir yeri olan Çiğiller'in sebep olduğu isyan, Sultan Melikşâh'ı ikinci defa Karahanlılar üzerine sefere mecbûr etti. Melikşâh bu sefer sonucu tekrar Karahanlı ülkelerini itaat altına almış oldu.

Sultan Melikşâh Bağdad'ı ikinci ziyareti sırasında (Kasım 1091), bir çok Türk beylerini yanına çağırılmış ve onlarla yeni yapacağı fetihler için görüşmelerde bulunmuştu. Bu arada Sa'd el-Devle Gevher-âyin ile kumandanlardan Turşek ve Yarınkuş (Yorunkuş)'u Yemen ve Aden'in fethine gönderdi. Emîr Turşek önce Hicâz'a geldi, sonra güneye inerek Yemen kıtasını istilâya başladı ise de bir hafta gibi kısa bir süre içinde çiçek hastalığına yakalanarak öldü. Yerine geçen Yarınkuş ve Emîr Çubuk sür'atle Yemen ve Aden bölgesini Selçuklu İmparatorluğu toprakları içine kattılar (1092).

Sultan Melikşâh devrinin önemli meselelerinden birisi Selçuklu İmparatorluğu içinde İsmâilî faaliyet merkezlerinin ortaya çıkması idi. İsmâilî da'îlerinden Hasan-ı Sabbâh gizli olarak yürüttüğü faaliyetler neticesi Kazvîn yakınındaki Elburz dağlarında Alamût kalesini ele geçirmişti (6 Receb 483/4 Eylül 1090). Sultan Melikşâh Alamût ve Kuhistân'daki İsmâilîler'e karşı Yoruntaş, Arslantaş ve Kızılsarıg gibi kumandanlarını göndermişti. Ancak onun ölümü ile İsmâilîler'e karşı sürdürülen harekât durmuştu (1092).

Sultan Alp Arslan zamanından beri Selçuklu İmparatorluğu'nun vezirliğini yapan Nizâm ül-Mülk ile Sultan Melikşâh'ın arası açılmıştı. Bunun muhtelif sebepleri vardı. Sultan'ın eşi Terken Hâtun dört yaşındaki oğlu Mahmûd'u veliahd yapmak istiyor, Vezîr Nizâm ül-Mülk ise veliahd olan Berkyaruk'u destekliyordu. Bu durum Terken Hâtûn'un onun aleyhinde çalışmasına yol açıyordu. Ayrıca Nizâm ül-Mülk'ün oğulları, torunları ve akrabaları devletin bir çok kademelerinde görev almışlar, Sultan'ın yakın adamlarına tevacüzlerde bulunmuşlardı. Nizâm ül-Mülk'ün fazla nüfûz kazanması ve onun yerine göz dikenler de Sultan ile Vezîr'in arasının açılmasında önemli rol oynamışlardı. Bu anlaşmazlığa rağmen o görevinden azledilmemişti. Nihayet Nizâm ül-Mülk İsfahan-Bağdad yolu üzerinde Sıhne mevkiinde İsmâilî fedaisi bir Deylemli genç tarafından öldürüldü (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092).

Sultan Melikşâh Bağdad'da iken torunu Ca'fer'i halifelik veliahdı yapmak istemiş, bu sebeble Halîfe Muktedî ile arası açılmış

ve ondan acele Bağdad'ı terk etmesini istemişti. Ancak bu emir tatbik mevkiine konmadan önce, Melikşâh zehirlenerek öldürüldü (16 Şevval 485/19 Kasım 1092). Bu zehirlenme olayında; Halife'den, intikam almak isteyen Nizâm ül-Mülk taraftarlarından ve oğlunu sultan yapmak isteyen Terken Hâtûn'dan şüphelenilmiştir. Sultan Melikşâh otuzsekiz yaşında ölmüş ve geride Kâşgar'dan Boğaziçine, Kafkaslar'dan Yemen ve Aden'e kadar uzanan büyük bir imparatorluk bırakmıştı.

— Sultan Berkyaruk —

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra, eşi Terken Hâtûn tasarrufundaki hazine ile emîrlerin biatını ve Halife'nin tasdikini sağlamış ve dört yaşındaki oğlu Mahmûd adına Bağdad'a hutbe okutmağa muvaffak olmuştu (25 Kasım 1092). Terken Hâtûn bununla yetinmeyerek Emîr Kür-Boğa'yı İsfahan'da bulunan veliahd Berkyaruk'u yakalamak için göndermiş, kendisi de ordu ile bu emîri izlemişti. Nizâm ül-Mülk taraftarları (Nizâmiye) da Berkyaruk'u İsfahan'dan kaçırarak aynı yıl içinde Rey şehrinde sultan ilan ettiler. Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen iki taraf arasında Bürüçird'de şiddetli bir savaş oldu. Berkyaruk, Terken Hâtûn'un ordusundaki bazı emîr ve askerlerin kendi tarafına geçmesiyle, bu savaşta kazandı (Ocak 1093). Terken Hâtûn ve Mahmûd İsfahan'a çekildiler. Berkyaruk onları bu şehirde uzun süre muhasara etti. Neticede iki taraf; İsfahan ve Fars Terken Hâtûn ve oğlu Mahmûd'a bırakılarak, Berkyaruk da sultan tanınmak ve geri kalan vilâyetlere hâkim olmak şartıyla bir anlaşmaya vardılar.

Terken Hâtûn daha sonra Berkyaruk'un dayısı ve Azerbaycân vâlisi İsmâil b. Yâkûtî'yi isyana teşvik etti. İsmâil, Kerec yakınlarında yapılan savaşta Berkyaruk'a yenildi (Şaban 486/Ağustos 1093) ve Terken Hâtûn'un yanına çekildi. Ancak İsmâil, onun beraberindeki emîrler ile anlaşamadığından, Berkyaruk'un annesi olan kızkardeşi Zübeyde Hâtûn'un yanına gitti. Fakat o, Berkyaruk hakkında kötü niyet beslediği anlaşıldığından, emîrler tarafından öldürüldü (Ramazan 486/Eylül-Ekim 1093). Ancak Terken Hâtûn bir türlü saltanatı ele geçirmek husûsundaki hırsından vazgeçmiyordu. Nitekim o diğer bir taht iddiacısı Suriye Meliki Tutuş'u İsfahan'a çağırırdı. Tutuş, kardeşi Melikşâh'ın ölümünü haber aldı-

ği zaman, Rakka şehrini ele geçirmiş ve burada sultanlığını ilan etmişti (Şubat 1093). O Urfa vâlisi Bozan, Haleb vâlisi Aksungur ve Antakya vâlisi Yağlıbasan'ın itaatini sağlayıp, Rahbe, Hâbur bölgesi ve Nusaybin'i işgal ve Musul'u zabtettikten sonra (Nisan 1093), Selçuklu tahtını ele geçirmek için Azerbaycân'a doğru yürüdü. Ancak Emîr Aksungur ve Bozan'ın Berkyaruk tarafına geçmesiyle kuvvetinden çok şey kaybeden Tutuş yeniden ordusunu takviye etmek maksadıyla Dımaşk'a geri dönmeğe mecbur oldu (Aralık 1093). Berkyaruk bu sırada Bağdad'a girmiş ve adına hutbe okutmuştu (Muharrem 487/Ocak-Şubat 1094). Tutuş daha sonra yeni bir ordu toplayarak tekrar harekete geçti ve önce ihanetlerini unutamadığı Emîr Aksungur ve Bozan'dan intikamını aldı, yakalanan bu iki emîr öldürüldü (Mayıs 1094). Tutuş Ahlât üzerinden Azerbaycân'a giderek bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı ve Hemedân'a doğru yürüdü. Terken Hâtûn'un onunla birleşmek teşebbüsü hastalığı sebebiyle gerçekleşemedi ve İsfahan'da öldü (Ramazan 487/Eylül - Ekim 1094). Diğer taraftan yanında az sayıda asker bulunan Berkyaruk, Tutuş'un öncü kuvvetlerine mağlub olarak İsfahan'a sığındı. Bu mağlubiyet haberi üzerine Abbâsi Halifesi Mustazhir Billâh Bağdad'da Tutuş adına hutbe okuttu. Berkyaruk ise kardeşi Mahmûd'un emîrleri tarafından İsfahan'da yakalandı. Bu sırada Mahmûd'un çiçek hastalığına yakalanarak ölmesi (Ekim/Kasım 1094) yanındaki emîrlerin Berkyaruk'u sultan tanımalarına sebep oldu. Berkyaruk ile Tutuş arasındaki kesin savaş Rey şehri civarında yapıldı (26 Şubat 1095). Kötü davranışları sebebiyle Tutuş'a kırgın olan emîr ve askerlerden büyük bir kısmı Berkyaruk tarafına geçtiler. Neticede bu saltanat mücadelesini kazanan Berkyaruk oldu ve Tutuş savaş alanında öldürüldü.

Berkyaruk batıda rakipleri ile saltanat mücadelesi yaparken, devletin doğusunda bir diğer hanedan azası, amcası Arslan Argun bağımsızlığını ilân etmiş, Merv, Tirmiz ve Nişâbûr gibi şehirlere hâkim olarak nüfûz bölgesini genişletmişti. Berkyaruk batıda kendisine rakib olanları ortadan kaldırdıktan sonra Arslan Argun'un işini bitirmeğe karar verdi. Bu maksadla da öteki amcası Böri-Bars'ı onun üzerine gönderdi. Böri-Bars önce başarı kazandıysa da, daha sonra Herât civarında vuku bulan savaşı kaybetti. Arslan Argun bir süre sonra Böri-Bars'ı boğdurdu (1095). Sultan Berkyaruk kendisi harekete geçtiği sırada, Arslan Argun bir kölesi tarafından

öldürüldü (3 Şubat 1097). Berkyaruk kardeşi Sencer'i Horasan'a "melik" tayin etti. Aynı yıl içinde, yine Selçuklu âilesinden "Emir-i emirân" lakabını taşıyan Muhammed b. Süleymân b. Çağrı, muhtemelen Gazneliler'in yardımı ile, isyân etti ise de, Sencer tarafından mağlub edildi. Karahanlılar Devleti de Berkyaruk'a bağlılıklarını tekrarladi. Berkyaruk Batı Karahanlı Devleti'nde üç hükümdarın tahta çıkarılmasında rol oynamıştı. Kardeşi Muhammed Tapar'a ise Gence ve çevresinin idaresini verdi.

Sultan Berkyaruk devrinin önemli olaylarından birisi hiç şüphesiz Haçlı seferlerinin başlaması idi. Türkler'i Anadolu'dan atmak ve Kudüs'ü ele geçirmek maksadıyla Avrupa'dan harekete geçen I. Haçlı ordusu Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ı mağlub ettikten sonra Antakya'ya kadar ilerlemiş ve bu şehri kuşatmıştı. Şehrin vâlisi Yağıbasan etrafındaki emirlerden ve Sultan Berkyaruk'dan yardım istedi. Berkyaruk, Musul emiri Kür-Boğa'yı Haçlılar üzerine bir seferle görevlendirdi. Selçuklular'a tâbi diğer kuvvetler ile birleşen Kür-Boğa Haçlılar'ın eline geçmiş olan Urfa'yı kuşatarak zaman kaybetti. Bu sırada bir Ermeni dönmesi Firûz'un ihaneti neticesi, Haçlılar Antakya'ya girdiler (Haziran 1098) ve şehirdeki Türk ve Müslüman halkı kılıçtan geçirdiler. Emir Kür-Boğa'nın idaresindeki birleşik Selçuklu ordusu, Suriye Melik ve Emirleri'nin geçimsizliği ve birbirlerine güvensizlikleri yüzünden Antakya önünde Haçlılar'a mağlub oldu (28 Haziran 1098). Ordusu dağılan Kür-Boğa Musul'a çekildi. Haçlılar ise bu yenilgiden sonra Kudüs'e kadar ilerlemiş, Selçuklular'dan Fâtımiler'e geçmiş olan bu şehri işgâl etmişlerdi (1099). Böylece Haçlılar, Müslümanlar arasındaki çekişmelerden yararlanarak, Anadolu, Suriye ve Filistin'de kiralık ve kontluklar kurmağa muvaffak oldular.

Sultan Berkyaruk'un iç düzeni sağlamasından uzun süre geçmemişti ki, Gence vâlisi olan kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanı ile karşılaştı. Muhammed bilhassa daha önce Berkyaruk'un veziri olan Müeyyed el-Mülk tarafından isyana teşvik edilmişti. O önce Azerbaycân'ı zapt ederek Rey civarına kadar ilerledi ve bu şehre girmeğe muvaffak oldu (20 Eylül 1099). Berkyaruk, askerlerinin Muhammed tarafına geçmesi üzerine karşı koyamayacağını anlamış ve neticede Huzistân'a çekilmişti. Bu sırada Berkyaruk'un anesi Zübeyde Hâtûn, Muhammed'in veziri, Müeyyed el-Mülk tara-

findan Rey şehrinde boğdurulmuştu. Berkyaruk Irak emîrlerinin kendi tarafına geçmesiyle yeni bir ordu meydana getirdi ve Bağdad'da adına tekrar hutbe okundu. İki taraf arasında yapılan ilk savaş Berkyaruk aleyhine sonuçlandı (15 Mayıs 1100). Berkyaruk yardım bulmak maksadıyla Horasan'a gitti ise de, bu bölgenin hâkimi Sencer kardeşi Muhammed Tapar'ı tercih etmişti. Berkyaruk tekrar Huzistân'a gelerek burada kendine taraftar buldu. İki taraf Hemedân civarında tekrar karşılaştılar (Cumadâ II. 494/Nisan 1101). Bu savaşta bozguna uğrayan ve Horasan'a kardeşi Sencer'in yanına giden Muhammed Tapar oldu. Ayrıca vezîri Müeyyed el-Mülk, Berkyaruk'un eline esir düşerek öldürüldü. Savaş sonrası çok sayıda askere sahib olan Berkyaruk Bağdad'a geldi, fakat o emri altındaki bu büyük kuvvetten belki de malî güçlükler yüzünden istifade edemedi. Muhammed ve Sencer ise teşkil ettikleri bir ordu ile Bağdad'a doğru ilerlediler. Berkyaruk Bağdad'ı terk ederek Huzistân'a çekilmeğe mecbur kaldı. İki taraf orduları Rûdrâver'de üçüncü defa karşı karşıya geldiler. Fakat araya Halife Mustazhir ve âlimlerin girmesi yeni bir savaşı önledi. İki kardeş bir anlaşma yaptılar (27 Aralık 1101). Buna göre; Berkyaruk "sultan", Muhammed Tapar ise "melik" olarak tanındı. Muhammed; Er-rân, Azerbaycân, Diyarbekir, el-Cezîre ve Musul'a hâkim oldu. Berkyaruk geri kalan bütün bölgeleri idare edecekti. Bu anlaşmadan memnun olmayan Muhammed Tapar iki-üç ay sonra tekrar hükümdarlık alâmeti olarak beş "nevet" çaldırdı ve sultanlığını ilân etti. Sultan Berkyaruk derhal onun üzerine yürüdü ve Rey'de yapılan dördüncü savaşı da kazandı. Muhammed kaçarak İsfahan'a sığındı, Berkyaruk dokuz ay süreyle onu muhasara ettiyse de, bir başarı sağlayamadı. Muhammed İsfahan'dan kaçarak (1102), Azerbaycân'da yeniden bir ordu topladı. İki taraf arasında beşinci ve son savaş, Hoy şehri önünde oldu (Cumadâ II. 496/Şubat 1103), Muhammed savaşı kaybederek yine kaçmayı tercih etti. Ancak Berkyaruk artık hastalanmış ve savaştan bıkmıştı, bu bakımdan Muhammed Tapar'a bir anlaşma teklif etti. Bu anlaşmaya göre; Büyük Selçuklu Devleti Azerbaycân'daki Sefîdrûd hudud olmak üzere ikiye bölündü. Muhammed Tapar kendisine verilen Azerbaycân, Diyarbekir, el-Cezîre, Musul ve Suriye gibi bölgelerde "sultan" tanındı. Berkyaruk'a ise Rey, Cibâl, Taberistân, Fârs, Huzistan, Bağdad, Mekke ve Medine gibi önemli şehir ve

bölgelerin idaresi kalmıştı (1104). Horasan'a hâkim olan Sencer hutbeyi Muhammed adına okutuyordu.

Sultan Berkyaruk'un isyanlardan uzak sâkin hayatı çok kısa sürdü ve yirmibeş yaşında verem hastalığından öldü (2 Rebi II. 498/22 Aralık 1104). Onun oniki yıl süren saltanatı dâimî bir mücadeleye içinde geçmiş, kendisine karşı isyan edenlere binbir zorluklarla hâkimiyetini tanıtmıştı. Buna rağmen saltanat mücadeleleri Selçuklu Devleti'nin bir duraklama devresi içine girmesine sebep olmuştu. Tarihçiler onu çok faziletli ve âdil bir insan olarak övmüşlerdir.

— Sultan Muhammed Tapar —

Berkyaruk öldükten sonra küçük yaştaki oğlu Melikşâh Bağdad'da sultan ilan edildi ve Emîr Ayaz da kendisine "atabeg" oldu. Fakat Muhammed Tapar derhal Bağdad üzerine yürüyerek fazla zorluk çekmeden Selçuklu Devleti sultanlığını ele geçirdi (1105). Çok geçmeden başka bir hanedan azası Böri-Bars'ın oğlu Mengü-Bars, Tekiş'in oğulları ile birlikte saltanat davasına kalkıştı. Muhammed Tapar bu isyanı bastırarak Mengü-Bars ve Tekiş'in oğullarını İsfahan kalesinde hapsedti.

Fârs ve Huzistân bölgesinde bağımsız bir şekilde hüküm süren Emîr Çavlı Sakavu da Sultan Muhammed Tapar'a biat etmişti. Sultan bu davranışından memnun kalarak Musul bölgesinin idaresini ona verdi (Muharrem 500/Eylül-Ekim 1106). Ancak Musul hâkimi Çökürmüş bu tayinden memnun olmayarak karşı koymağa çalıştı ve Çavlı tarafından öldürüldü. Musul ileri gelenleri küçük yaştaki oğlu Zengi'yi onun yerine geçirdiler. Ayrıca Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a haber göndererek Musul'u teslim edeceklerini bildirdiler. Neticede Musul şehrine hâkim olabilmek için Çavlı ile Sultan Kılıç Arslan Hâbur nehri kenarında savaştılar. Kılıç Arslan savaşı kaybetti ve Hâbur nehrinde boğuldu (19 Şevval 500/13 Haziran 1107). Emîr Çavlı Musul'u ele geçirdi ve Kılıç Arslan'ın oğlu Şâhin-şâh'ı yakalayıp Sultan Muhammed'e gönderdi. Daha sonra itaatsizlik gösteren Çavlı'nın yerine Emîr Mevdûd tayin edildi. Sultan'dan aff dileyen Çavlı'ya ise Fârs vâililiği verildi (502/1108-9). Emîr Mevdûd aynı zamanda Haçlılar'la mücadele ile de görevlendirilmişti. Sultan Muhammed Ta-

par Haçlılar'a karşı cihâd açmaları için Emîr Mevdûd ve Emîr Sökmen el-Kutbî'ye mektublar yazmıştı (503/1109-1110). Bu iki emîr Artuklular'dan Necm el-Dîn İlgâzî ile birleştiler ve Urfa'yı kuşattılar (Mayıs 1110). İki ay süren muhasara bir netice vermedi. Diğer taraftan Haçlılar'ın Suriye sahillerinde Müslümanlar'ın elinde bulunan yerlere şiddetle saldırmaları üzerine Sultan Muhammed Tapar tekrar bir sefer açılması için Mevdûd'a emir gönderdi. Emîr Mevdûd çevredeki Selçuklu emîrleri ile birleşerek büyük bir ordu meydana getirdi ve Tell-Bâşîr'i kuşattı (1111). Ertesi yıl Mevdûd'un yine Urfa'yı kuşattığını görüyoruz. Kudüs Haçlı kiralı 1113 yılında Şâm atabeyi Tuğtegin'e karşı harekete geçti. Tuğtegin, Emîr Mevdûd ve Artuklular'dan Ayaz'dan yardım aldı. Bu birleşik Türk kuvveti Kudüs kiralının ordusunu Taberiyye yakınında büyük bir mağlubiyete uğrattı (28 Haziran 1113). Daha sonra Emîr Mevdûd, Tuğtegin ile Şâm'a döndü ve bu şehrin Ulu Câmii'nde kılınan Cuma namazından çıkarken bir Bâtîni fedaisi tarafından öldürüldü (10 Ekim 1113). Onun ölümü, Haçlılar ile mücadelede Selçuklular için büyük bir kayıp olmuştu. Sultan Muhammed Tapar bundan sonra Musul'un idaresini ve Haçlılar ile mücadele görevini Aksungur el-Borsukî'ye verdi. O da emîrlerin anlaşmazlığı yüzünden Haçlılar karşısında başarısızlığa uğradı (1114). Aksungur'un yerine Hemedân vâlisi Borsuk oğlu Borsuk tayin edildi (1115). Bu sırada Tuğtegin ve İlgâzî Haçlılar ile anlaştilar. Borsuk idaresindeki Selçuklu ordusu aynı yıl içinde Tell-Dânis'de Haçlılar karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı. Mağlubiyet ile biten bu sefer, Sultan Muhammed Tapar'ın Suriye'ye müdahale etmek için yaptığı son teşebbüs olmuştu. Haçlı Devletleri'nin kuvvetlenmesi geç de olsa Tuğtegin'in uyanmasına sebep oldu. O tekrar Sultan Muhammed'e itaatini bildirerek anlaşmayı tercih etti. Sultan bu emîri affettiği gibi, Suriye'nin idaresini de ona vermişti (1116).

Selçuklu hânedan mensupları arasındaki taht kavgalarından faydalanan Gürcüler de bazı istilâ teşebbüslerine girişmişti. Gürcüler bir Türk kabilesi olan Kıpçaklar'dan bir ordu meydana getirdiler. Bu Gürcü-Kıpçak ordusu Gence üzerine hücum ettiyse de, Selçuklu kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü (503/1109-10).

Hille Emîri Mezyedîler'den I. Seyf el-Devle Sadaka; Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasındaki taht kavgasında birincinin

tarafını tutmuş ve bu mücadeleden istifade ile Irak'ın mühim bir kısmı üzerinde hâkimiyet kurmuştu. Ayrıca Sadaka, Sultan Muhammed'den kaçanları ve gözden düşenleri de himâye etmekteydi. Neticede iki taraf Za'farâniyye bataklıklarında karşılaştılar. Sultan Muhammed yanında, çoğunluğunu saray gulâmlarınının teşkil ettiği, az bir kuvvet bulunmasına rağmen bu savaşta Sadaka'nın yirmibin kişilik ordusunu mağlûb etmeğe muvaffak oldu. Selçuklu galibiyetinde saray gulâmları ve Türk askerler önemli bir rol oynamıştı. Bu savaşta Sadaka da öldürülmüştü (Receb 501/Mart 1108).

Sultan Muhammed Tapar gittikçe gelişen bâtinîlik hareketine karşı da ciddî tedbirler aldı. İlk olarak Bâtınîler'in elinde bulunan İsfahan yakınındaki Şâhdiz ve Hân-Lincân kaleleri bir sefer sonucu zabtedildi (500/1107). Sultan Muhammed, Alamût kalesi'ndeki Bâtınîler'den şikayetin artması üzerine Vezîr Ziyâ ül-Mülk Ahmed b. Nizâm ül-Mülk ve Atabey Çavlı idaresinde bir orduyu bu kaleye gönderdi (Muharrem 503/Ağustos 1109). Alamût Selçuklu ordusu tarafından muhasara edildi ise de, kış mevsiminin bastırması bir sonuç alınmasını engelledi. Sultan Muhammed Tapar hemen hemen her yıl Bâtınîleri rahatsız edici seferler tertibledi. 505 (1111-12) yılında Emîr Anûştegin Şîrgîr Bâtınîler üzerine bir sefer tertiblemekle görevlendirildi. Anûştegin, Kazvîn ve Deylem bölgesinde birçok kaleler zabtetti. Sultan son olarak yine Anûştegin'i Alamût'daki Bâtınîler'e karşı gönderdi Anûştegin Alamût'u kuşattı, bu kale zabt edilmek üzere iken Sultan'ın ölümü Selçuklu lu ordusunun dağılmasına ve seferin neticesiz kalmasına sebep oldu.

Sultan Muhammed Tapar yakalanmış olduğu hastalıktan kurtulamayacağını anladığı zaman, onüç yaşındaki oğlu Mahmûd'u veliahd ilân etti. Bundan kısa bir müddet sonra da 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118'de otuzaltı yaşında öldü. Sultan Muhammed Tapar dağılmakta olan Selçuklu Devletini tekrar birleştirmiş, gerek Haçlılar ve gerekse Bâtınîler ile mücadele etmiştir.

— Sultan Sencer —

Sultan Muhammed Tapar öldüğü zaman, henüz küçük yaşta bulunan oğlu Mahmûd devlet büyükleri tarafından Selçuklu tahtına çıkarıldı. Diğer taraftan Sencer (veya Sancar) de Horasan'da

sultanlığını ilan etmişti (14 Haziran 1118). Selçuklu Devleti tahtında başkalarının da gözü vardı. Bu durum tek başına devlete hâkim olmak isteyen Sencer'i batıya yürümeğe sevk etti. Neticede Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek isteyen Sencer ve Mahmûd Sâve'de karşılaştılar (2 Cumâdâ II. 513/11 Ağustos 1119). Sencer yeğeni Mahmûd'u ancak ordusunda bulunan kırk fil sayesinde mağlub edebildi ve bu suretle Büyük Selçuklu Devleti sultanı oldu, fakat yeğenine bir kötülük yapmayarak onu kendisine damad edindi. Sultan Sencer bu galibiyetin verdiği üstünlük ile Selçuklu Devleti'ni yeniden tanzim etti, Rey, Mâzenderân ve Kumis gibi şehir ve bölgeleri hâkimiyet sahası içine aldı. Ayrıca Irak-ı Acem eyâletinin yarısı ile Gilân bölgesini Şehzâde Tuğrul'a, Fârs eyâletini, İsfahan ve Huzistân'ın yarısını ise Selçuk-şâh'a veriyordu. Mahmûd'a da "sultan" unvanı ile merkezi İsfahan olmak üzere devletin batı ülkeleri bırakılıyor, bu suretle "Irak Selçukluları" Devleti meydana çıkıyordu. Sencer de "Sultân-ı a'zam" unvanı ile diğerlerinin üstünde en büyük sultanlık makamına oturmuştu. Mahmûd ve öteki hânedân âzası ona tâbi olacaktı.

Daha sonra siyasî alanda yeniden durumunu kuvvetlendirmek isteyen Abbâsî Halîfesi Müsterşid Billah, Irak Selçuklu sultanı Mahmûd'la münasebetlerini düzeltmiş, hattâ bu ikisi bir ittifak meydana getirerek Sultan Sencer'e karşı savaşmayı kararlaştırmışlardı. Sultan Sencer bu durumu öğrendiği zaman, derhal Mahmûd'a bir mektup yazarak bu ittifaktan ayrılmasını istemiş ve bu arzusu yerine getirilmişti. Daha sonra gelişen olaylardan anlaşıldığına göre Mahmûd, Bağdad'da halifelîğin siyasî hâkimiyetini tanımış görünmektedir (1126). Bu durum Sultan Sencer'i batıdaki işleri düzenlemek için yeni bir sefere mecbûr etti ve Mahmûd'u Rey şehrine davet etti. Neticede adı geçen şehirde yeğeni ile yaptığı görüşmeden memnun olarak geri döndü (1128). Bir müddet sonra Mahmûd, Halife Müsterşid'i azletmek için harekete geçeceği sırada öldü (10 Eylül 1131).

Sultan Mahmûd'un ölümü, Selçuklu Devleti'nin batı bölgesini karıştırmıştı. Sultan Sencer'in muvafakatı alınmaksızın Irak Selçukluları tahtına Mahmûd'un oğlu Dâvud geçirilmiş, buna amcası Mes'ûd itiraz etmişti. Dâvud-Mes'ûd arasındaki taht mücadelesine Selçuk-şâh da katılmıştı. Çok geçmeden Sultan Sencer bu

karişik durumu düzeltmek maksadıyla batıya doğru hareket etti ve Rey şehrine geldi. Onun Irak Selçukluları tahtı için namzedi, yeğeni Tuğrul idi. Daha sonra Mes'ûd, Selçuk-şâh ve Halife Müsterşid aralarında anlaşmayı tercih ettiler. Sultan Sencer, Melik Mes'ûd ve mütteliklerini Dinever'de yenerek (26 Mayıs 1132), Tuğrul'u Irak Selçukluları tahtına çıkardı. Ancak Tuğrul'un kısa süre sonra ölümü üzerine, Mes'ûd Irak Selçuklu sultanı oldu (1134). Sultan Sencer ise bu devlete yeni bir müdahalenin faydasızlığını anlamış olacak ki, Mes'ûd'un kendi tasvibini almadan tahta çıkmasını kabûl etti. Sultan Sencer'e tâbi olmak istemeyen Mes'ûd daha sonra Selçuklu emirlerinin idaresi altına girmişti. Bu durum Sultan Sencer'in son defa batıya sefer yapmasına sebep oldu ve Rey şehrinde Mes'ûd tarafından verilen izâhattan tatmîn olarak Horasan'a döndü (1150).

Gazneliler hükümdarı Behrâm-şâh onsekiz yıl kadar olay çıkarmadan Selçuklular'a itaat etmişti. Daha sonra 250.000 dinâr tutarındaki yıllık haracı ödememesi ve halka kötü davranması, Sultan Sencer'i bu hükümdar üzerine bir sefer tertiblemeğe mecbur etti (529/1135). Sultan ağır kış şartlarına rağmen seferden vazgeçmeyerek Gazne'yi işgal etti. Behrâm-şâh Hindistan'a kaçarak Sencer'den aff diledi. Sencer onu bağışlayarak yerinde bıraktı ve Belh'e döndü (1136).

Sencer daha melikliği sırasında Karahanlı Devleti'ni teşkilâtlandırmıştı. Batı Karahanlı hükümdarı Arslan Hân Muhammed ömrünün son yıllarında hastalanarak felç olmuş, bu bakımdan devleti oğlu Nasr ile müşterek idare etmeğe başlamıştı. Ancak Semerkand'da dinî liderlerin sebep olduğu isyan sonucu Nasr öldürüldü. Arslan bu isyanı bastırabilmek için Sultan Sencer'den yardım isterken, öteki oğlu Ahmed'i ortak hükümdar yapıyordu. Ahmed sür'atle duruma hâkim oldu. Buna rağmen yola çıkan Sultan Sencer seferden vazgeçmeyerek Semerkand'ı ele geçirdi (524/1130). Sultan Sencer, Arslan Hân'ın yerine sırasıyla; Hasan b. Ali, İbrahim b. Süleymân ve II. Mahmûd'u tayin etmişti.

Sultan Sencer melikliği sırasında Hârezm'e de hâkim olmuş (1098) ve Berkyaruk tarafından oraya "Hârezmşâh" tayin edilmiş olan Kutb el-Dîn Muhammed'i yerinde bırakmıştı. Kutb el-Dîn Muhammed bütün vâliliği boyunca Sencer'e bağlı kalmıştı. Onun

ölümüyle (1128), oğlu Atsız Sultan Sencer'in izni ile "Hârezmşâh" oldu. Atsız da başlangıçta, babası gibi, Sultan Sencer'e sadakatla bağlı idi. Daha sonra Cend ve Mangışlak gibi askeri bakımdan önemli yerleri ele geçirerek nüfûz ve kudretini artırdı. Onun izin almadan giriştiği bu hareket bölgeyi kâfirlere karşı müdafaa eden Müslümânları öldürmesi, ayrıca bağımsızlık kazanmak temâyülünde olduğunu göstermesi Sultan Sencer'i Hârezm'e bir sefere mecbur kılmıştı. İki taraf arasındaki savaşta Sultan Sencer, Atsız'ı mağlub ve Hârezm'i istilâ etti (1138). Bu bölgeyi yeğeni Süleymân-şâh b. Muhammed'in idaresine bıraktıktan sonra Merv'e döndü (1139). Atsız, Sultan Sencer döndükten hemen sonra taarruza geçerek Süleymân-şâh'ı mağlub etmiş ve Hârezm'e tekrar hâkim olmuştur. Bununla beraber Atsız 535/1141'de büyük bir yeminle Sultan Sencer'e itaatini arzetti.

Karahanlı hükümdarı Mahmûd ile idaresi altındaki Türk kabilelerinden Karluklar arasında anlaşmazlık çıktı. Mahmûd, Sultan Sencer'den yardım isterken, Karluklar da Kara-Hıtaylar'dan Gür-Hân'a başvurdular. Sultan Sencer bu yardım isteği üzerine büyük bir ordu ile harekete geçti. Selçuklu ve Kara-Hıtay kuvvetleri Semerkand civarındaki Katvân (Katavan) sahrasında savaştılar (9 Eylül 1141). Sultan Sencer hayatının ilk yenilgisini burada aldı, ordusu tamamiyle dağıldı ve eşi Terken Hâtun esir düştü. Kara-Hıtaylar bütün Mâverâünnehr'i istilâ ettiler. Bu mağlubiyet Selçuklu Devleti ve İslâm dünyası için ağır bir darbe oldu. Sultan Sencer Ceyhun nehri ötesinde kalan arazini kaybetti. Türkistan ilk defa putperest bir kavmin hâkimiyeti altına girdi.

Diğer taraftan bu mağlubiyet haberini öğrenen Hârezmşâh Atsız Selçuklular'a âit yerleri zabt etmek için sür'atle harekete geçmişti. O ilk olarak Serahs'a, daha sonra da Merv şehrine hâkim oldu. Merv'deki Sultan Sencer'in hazinelerini, bir çok din adamı ve âlimi de Hârezm'e götürdü. Ertesi yıl Atsız; Nişâbûr, Beyhak ve Horasan'ın diğer kısımlarını işgâl etti. Sultan Sencer Katvan'daki ağır mağlubiyete rağmen bir yıl içinde tekrar kuvvetlerini toplamağa muvaffak olmuştu. Atsız'ın bu genişleme siyasetini önlemek için ikinci defa Hârezm seferine çıktı. Sencer Hârezm'i istilâ etti ve bölgenin merkezi Gürgenç'e kadar ilerleyerek bu şehri kuşattı (538/1143-4). Atsız bir kere daha aff dilemek yolunu seçti, Sultan Sencer onun ricâsını kabûl etti. Ancak varılan anlaşmaya

göre; Atsız Merv şehrinde ele geçirdiği Selçuklu hazinesini geri vermediği ve Sencer'e tâbi olmağı kabûl ediyordu. Bir müddet sonra Atsız'ın eski isyancı huyundan vazgeçmediği görüldü. O Sultan Sencer'i öldürmeği tasarlamış, bu maksadla da iki Bâtınıyi görevlendirmişti. Ayrıca bu suikastı haber veren Sencer'in elçisi, devrin tanınmış şâirlerinden, Edîb Sâbir'i de öldürtmüştü. Elçinin öldürülmesi Sultan Sencer'in Hârezm'e üçüncü bir sefer tertiblemesine yol açmıştı (Kasım 1147). Sultan Sencer iki aya yakın bir muhasaradan sonra Hezâresb kalesini zabt ederek, Gürgeç'e doğru ilerledi. Atsız bir kere daha yenilgiyi kabûl etmek ve aff dilemek zorunda kaldı. Sultan Sencer de onu affetti (Haziran 1148).

Sencer'in Katvan'daki mağlubiyetinden sonra Gûrlular Herât'ı almış ve Belh'e kadar ilerlemişlerdi (542/1147). Gûrlular'a engel olmağa çalışan Selçuklu kumandanlarından Emîr Kumac yaptığı savaşta mağlub oldu. Daha sonra Gûr hükümdarı Alâ'ed-Dîn Hüseyin yıllık vergiyi Sencer'e göndermeyerek bağımsızlığını ilân etmiş ve Herî Rûd'a doğru ilerlemişti. Gûrlular'ın kuvvetlenmesi ve Selçuklu Devleti'ne karşı düşmanca bir tavır takınması üzerine Sultan Sencer bir sefer tertiblemek zorunda kaldı. Nihayet iki taraf Herât yakınında Nâb denilen yerde karşılaştılar. Bu savaşta Sultan Sencer, Alâ'ed-Dîn'i kesin bir şekilde mağlub ederek onu esir aldı (Haziran 1152). Alâ'ed-Dîn bir süre Sencer'e hizmet etti ve kendisini sevdirmeye muvaffak oldu. Daha sonra Sencer, Alâ'ed-Dîn'i affederek Gûr'un idaresini tekrar ona verdi.

Kara-Hıtay ve Karluklar'ın baskısı neticesinde Türkistân'dan batıya geçmek zorunda kalan Oğuzlar Tohâristân otlaklarında yaşıyorlar, Selçuklu Devleti'nin nüfûz sahası içinde bulunmalarına rağmen yarı-bağımsız bir hayat sürüyorlar ve Sultan Sencer'in mutfağına yılda 24.000 baş koyun vergi ödüyorlardı. Selçuklular ile Oğuzlar arasındaki ilk anlaşmazlık bu verginin alınması sırasında vuku bulmuş Oğuzlar kendilerine güçlük çıkaran tahsildârı öldürmüşlerdi. O zaman Belh vâlisi olan Kumac bu hadiseyi büyüterek 10.000 kişilik bir ordu ile Oğuzlar'ın üzerine yürüdü ve onların Sultan'ın hazinesine çadır başına 200 dirhem vererek buldukları yerlerde yaşayışlarını sürdürme isteklerini reddetti. İki taraf arasında yapılan savaş Oğuzlar kazanmış, Emîr Kumac ve oğlu Alâ'ed-Dîn Ebû Bekr ölmüşlerdi. Bu haberi duyan Sultan Sencer öteki kumandanların teşviki ile, Oğuzlar üzerine bir sefer ter-

tibledi. Oğuzlar Sultan'ı bu seferden vazgeçirmek için para, köle ve bir çok hediyeler teklif ettiler. Sencer, başta Kumac'ın torunu Mü'eyyed Ay-Aba olmak üzere diğer emirlerin ısrarı karşısında yürüyüşe devam etmiştir. Belh vilâyeti hududları içinde yapılan savaşta, Oğuzlar Selçuklu ordusunun hücumunu püskürttüktan sonra dar bir boğazda sıkıştırarak tam bir bozguna uğrattılar. Sultan Sencer de Oğuzlar'ın eline esir düştü (Muharrem 548/Mart-Nisan 1153). Sultan Sencer'in bu esâreti sırasında Oğuzlar başta Merv olmak üzere Horasan'ın bütün şehirlerini korkunç bir şekilde yağma ve istilâ ettiler, daha sonra Belh ve Merv bölgesine çekildiler.

Bu arada Oğuzlar'ın önünden kaçmayı başaran Selçuklu vezîri Tâhir b. Fahr el-Mülk'ün gayretiyle Nişâbûr'da Sencer'in yegeni Süleymân-şâh b. Muhammed'in sultanlığı ilân edilmişti. Ancak bütün emîr ve kumandanları etrafında toplamağa muvaffak olamayan Süleymân-şâh Merv üzerine yürüdü ise de, Oğuzlar karşısında mağlub oldu ve Vezîr Tâhir'in ölümünden sonra da Horasan'ı terk ederek Hârezm'e gitti (549/1154). Daha sonra bir kısım Selçuklu emîr ve kumandanların Sultan Sencer'in kızkardeşinin ve Karahanlılar'dan Arslan Hân'ın oğlu Mahmûd'u sultan tanıdıklarını görüyoruz. Irak Selçuklu sultanı Muhammed b. Mahmûd ve Hârezmşâh Atsız da onun sultanlığını kabûl etmişlerdi. Fakat Horasan'da hakikî kuvvet Selçuklu emirlerinin elinde idi, her bir emîr bir bölgede hâkimiyet kurmuştu. Mahmûd Oğuzlar ile bir süre mücadele ettiyse de, onları itaat altına almağa muvaffak olmadı. Oğuzlar'la mücadele için Hârezmşâh Atsız'a başvurdu. Mahmûd ve Atsız birleşme çabaları içinde iken Sencer esâretten kurtarıldı.

Mü'eyyed Ay-Aba Oğuzlar'dan bir grubu kandırmağa ve Sencer'i kaçırmaya muvaffak olmuştu (Ekim/Kasım 1156). Sultan Sencer önce Tirmiz'e, buradan da Merv şehrine geldi. Ancak kendisi artık yaşlanmış ve esârette çektiklerinden dolayı ruhen çökmüştü. Sultan Sencer devleti diriltmek husûsunda birşey yapamadı, 14 Rebi I. 552/26 Nisan 1157 tarihinde 71 yaşında öldü ve Merv'de sağlığında yaptırdığı muhteşem türbesine gömüldü. Onunla beraber Büyük Selçuklu İmparatorluğu geride parlak bir geçmiş bırakarak tarih sahnesinden çekildi.

Bibliyografya :

Bk. "Selçuklular'da Devlet Teşkilâtı, Kültür Faaliyetleri ve Güzel Sanatlar Bölümü'nün sonuna

b) IRAK SELÇUKLULARI

Sencer ile Mahmûd arasındaki taht mücadelesinin neticesi olarak yapılan Sâve savaşı (11 Ağustos 1119) sonra; Büyük Selçuklu Devleti'nin başına Sencer geçmiş, yeğeni Mahmûd b. Muhammed'e ise devletin batı ülkelerini bırakmıştı. Bu suretle Selçuklu hânedanının yeni bir kolu, Irak Selçukluları Devleti meydana çıkmış oldu (Bk. Büyük Selçuklular kısmı).

Mahmûd sultan olduğu zaman henüz 13-14 yaşında bulunuyordu. Kardeşi Mes'ûd ise, Musul, el-Cezîre ve Azerbaycân meliki olup, Ay-Aba Cüyûş Bey de atabegi idi. Ay-Aba Cüyûş Bey mahallî Türkmen birliklerinin de desteğini sağlayarak efendisini hükümdar ilân etmek düşüncesinde idi. Bu sırada Mezyedî hükümdarı Dubeys b. Sadaka da Mes'ûd ile Mahmûd'un mücadelesini, kendi kuvvetini devam ettirebilmek bakımından uygun görüyordu. Nihayet 514/1120'de Mes'ûd ile Cüyûş Bey açıkca isyân ettiler. Fakat Mahmûd'un kumandanı Aksungur Borsukî onları Esedâbâd civarında bozguna uğrattı. Henüz küçük bir çocuk olan Mes'ûd özür dileyip aff edilirken, Cüyûş Bey'e de dokunulmuyordu. İki yıl sonra Cüyûş Bey, Azerbaycân'da Sultan'ın kardeşi Tuğrul ve Atabegi Aksungur Ahmedîlî tarafından başlatılan bir isyanı bastırmağa gönderildi. Ancak Musul'un idaresi Cüyûş Bey'den alınarak Aksungur Borsukî'ye verildi. Mahmûd'un sultanlığı sırasında en tehlikeli bölge, kuzey-batı yani Errân ve Kafkasya idi. Bu bölgede IV. David idaresindeki Gürcüler faaliyet göstermekte idiler. IV. David aynı zamanda Kıpçak Türkleri'ni de ordusuna almıştı. Sultan Mahmûd; Artuklu İlğazi, Tuğrul ve Dubeys'in yer aldığı bir Selçuklu ordusunu Gürcüler üzerine gönderdi. Ancak bu Selçuklu ordusu Gürcüler karşısında bozguna uğrayarak geri çekildi. Gürcüler Tiflis'e girdiler (515/1121). Sultan Mahmûd bu netice üzerine bizzât sefere çıkmak zorunda kaldı (517/1123), David'in damadı Şîrvan-şâh'ı ele geçirdi ise de, Gürcüler karşısında fazla bir başarı sağlayamadan geri döndü. Şehzade Tuğrul ve Dubeys 519/1125'de birleşerek Halife Müstersid ile mücadeleye ve Sultan Mahmûd'u da rahatsız etmeğe başladılar. Ancak onlar teşebbüslerinde muvaffak olamayınca Irak'da kalamayarak Sultan

Sencer'in yanına sığındılar. Bu sırada Halife Müsterşid siyasi saha-
da kendini göstermeğe çalışıyor ve askerî kuvvetler tertibliyordu.
Nihayet Mahmûd Halife'ye karşı harekete geçti ve Bağdad'a ge-
lerek Müsterşid'i bu şehrin doğu kısmında kuşattı. Daha sonra Ha-
life'yi mağlub ve barış yapmağa mecbur etti (520/1126). Diğer
tarafтан Tuğrul ve Dübeys, Sultan Sencer'i Mahmûd'un halife ile
olan münasebetleri dolayısıyla tahrik ettiler. Neticede Sultan Sen-
cer batıdaki işlerini düzenlemek için yeni bir sefer tertibledi. Fa-
kat Rey şehrinde Mahmûd ile yaptığı görüşmeden memnûn olarak
geri döndü (1128). Dübeys ise Hille'ye kaçmağa mecbur oldu. İki
yıl sonra Sultan Sencer'in yanında bulunan Mes'ûd Sâve'ye gel-
di. Sultan Mahmûd ile Mes'ûd, Kirmânşâh'da aralarında bir barış
yaptılar. Buna göre, Mahmûd kardeşi Mes'ûd'a "iktâ" olarak Gen-
ce'yi veriyordu. Sultan Mahmûd kendi devrinde vuku bulan olay-
lar ile gereği kadar uğraşmamış, hükümet işlerini vezîrlere bırak-
mıştı. O 15 Şevval 525/10 Eylül 1131'de yirmiyedi yaşında öldü.

— Sultan II. Tuğrul —

Sultan Mahmûd öldüğü zaman, Hemedân'da genç yaştaki
oğlu Dâvud sultan ilan edildi. Dâvud'un hükümdarlığı Cibâl ve
Azerbaycân'da tanınırken, Mes'ûd da Irak'da sultanlığını ilan edi-
yordu. Bu ikisi arasındaki taht mücadelesine Atabeg Karaca Sâ-
kî'nin teşviki ile Fars ve Huzistân meliki Selçuk-şâh da katılıyor-
du. Mes'ûd, Halife Müsterşid'e hutbenin kendi adına okunması
için müracaatta bulunmuş, fakat Halife Bağdad'da hutbenin
okunması için karar vermek yetkisinin Sultan Sencer'e âit oldu-
ğunu bildirmişti. Sultan Sencer, Irak Selçuklu Devleti'ndeki bu ka-
rışık duruma son vermek için tekrar batıya bir sefer yapmak zo-
runda kaldı. Onun batıya doğru hareketi ve Rey şehrine geldiği-
nin Bağdad'da duyulması; Mes'ûd'un Halife Müsterşid, Selçuk-
şâh ve Karaca Sâkî'ye ittîfâk teklif etmesine yol açmıştı. Bu anla-
şmaya göre; Mes'ûd sultan, Selçuk-şâh da veliahdı olacak, Halife
de Irak'ı vekili vasıtasıyla idare edecekti. Bu müttefik kuvvetler
Bağdad'dan hareketle Sultan Sencer'e karşı yürüdüler. Sultan Sen-
cer ise Irak Selçuklu tahtına yeğeni Tuğrul'u çıkarmağa karar ver-
miş ve Hemedân'a gelmişti. Neticede iki taraf orduları Dinever
yakınlarında karşılaştılar. Tuğrul bu savaşta Sencer'in ordusunun
sağ kanadına kumanda ediyordu. Karaca Sâkî'nin kahramanca

mücadelesine rağmen, Sultan Sencer savaşı kazandı (8 Receb 526/26 Mayıs 1132). Melik Mes'ûd kaçmayı tercih ederken, esir düşen Karaca Sâkî Sultan Sencer tarafından öldürülüyordu. Sultan Sencer, Tuğrul'u Irak Selçuklular'ı tahtına oturtuktan ve vezir olarak da Ebu'l-Kasım Dergüzini'yi tayin ettikten sonra, Karahanlılar'ın bir isyanı üzerine, Mâverâünnehr'e gitti.

Atabeg Karaca Sâkî'den sonra Fârs bölgesine Emîr Mengübars hâkim olmuştu. O Sultan II. Tuğrul'a mektub yollayarak oğlu Şehzâde Alp Arslan'ı yanına göndermesini istedi ve bu arzusu yerine getirildiği takdirde itaate hazır olduğunu bildirdi. Sultan Tuğrul, çocuk yaştaki oğlu Alp Arslan'ı Fârs'a yolladı ve Mengübars'a da "atabeg" unvanını verdi. Bu suretle de muhtemel bir gâileden kurtulmuş oluyordu. II. Tuğrul'un sultanlığına ilk itiraz eden yeğeni Dâvud olmuştu. Dâvud topladığı orduyla Hemedân önüne geldi ve bu şehir civarında yapılan savaşı Tuğrul kazandı. Dâvud ise Bağdad'a kaçmak zorunda kaldı (526/1132). Bu haberi Gence'de iken duyan Mes'ûd da Bağdad'a geldi. Burada Mes'ûd, Dâvud ve Halife Müstersid arasında Tuğrul'a karşı bir ittifak meydana getirildi. Halife de Mes'ûd'u hükümdar ilân etti. Mes'ûd idaresindeki müttefik kuvvetler Hemedân civarındaki savaşta II. Tuğrul'a karşı bir zafer kazandı (18 Receb 527/25 Mayıs 1133) ve bu şehri ele geçirdi. Mağlub olan Sultan ise önce Rey'e, sonra da İsfahan'a gitmek zorunda kaldı, fakat Mes'ûd'un takibi neticesi Fârs eyâletine doğru kaçtı, adamlarının karşı tarafa geçmesi üzerine, kardeşinin eline esir düşmekten korkarak tekrar Rey'e döndü. Ayrıca bu sırada başarısızlıklarına sebep olarak gördüğü vezirî Ebu'l-Kasım Dergüzini'yi öldürttü. Tuğrul, Rey şehrine girmeden önce, Mes'ûd ile bir kere daha savaştı (527 Şevval/Ağustos 1133). Sultan bu savaş sonrası Taberistân'da hüküm süren Bâvendiler'den Alâ'ed-Devle Ali b. Şehriyâr'a sığınmış ve 528/1133 kışını bu şahsın yanında geçirmişti. Daha sonra Dâvud'un Azerbaycân'da Mes'ûd'a karşı isyan etmesi, II. Tuğrul'a ordu toplamak için yeni bir fırsat yaratmıştı. Kazvîn civarında Tuğrul ve Mes'ûd'un orduları tekrar karşılaştılar. Mes'ûd ordusundaki bazı emirlerin Sultan II. Tuğrul'un tarafına geçmesiyle bu savaşı kaybetti (528 Ramazan sonları/15-24 Temmuz 1134) ve Bağdad'a kaçtı. Bu galibiyetten sonra II. Tuğrul sağlam bir şekilde Hemedân'da Irak Selçukluları

tahtına oturdu. Ancak o kısa bir süre sonra hastalanarak öldü (3 Muharrem 529/24 Ekim 1134).

— Sultan Mes'ûd —

Mes'ûd, Sultan Tuğrul'un ölüm haberini aldığı zaman, sür'atle hareket ederek Hemedân'a gitmiş ve Irak Selçuklu tahtına oturmuştu (1134). Yeni Sultan'ın ilk işi yeğeni Dâvud'un isyanını önlemek olmuş, bu maksadla onu kızı ile evlendirip, veliahd tayin etmişti. Mes'ûd, Tuğrul'un atabegi Kara Sungur'u da yerinde bırakmıştı. Bu hareket Yarınkuş Bâzdâr'ın hoşuna gitmemiş ve bazı emirler ile birleşerek Sultan'a karşı bir sefer tertiblemek istemişti. Ancak Sultan Mes'ûd onların üzerine yürüyerek bu topluluğu dağıtmağa muvaffak olmuştu.

Diğer taraftan Abbâsî Halifesi Müstersîd yeniden siyasi otoriteye kavuşmak maksadıyla bazı Türk emirleri ile birleşerek bir savaşa hazırlandı. Bu sırada Dâvud da Azerbaycân'da Halife ile birleşmek üzere hazırlık yapıyordu Halife, Dâvud'u beklemeden Mes'ûd'a karşı harekete geçti. İki taraf arasında savaş, Hemedân civarında Dây-Merg'de oldu (10 Ramazan 529/24 Haziran 1135). Ancak bu bir savaştan çok, ufak çapta bir çatışma görünümünde idi. Halife, ordusunda bulunan Türk askerlerinin Sultan Mes'ûd'un tarafına geçmesiyle, savaşı kaybetmiş ve esir düşmüştü. Sultan Mes'ûd hürmetle muamele ettiği Halife'yi yanına alarak, yeğeni Dâvud'a karşı yürüdü. Bu yürüyüş sırasında, Halife Merağa'ya yakın bir ordugâhda Bâtıniler tarafından öldürüldü. Yeni halife Râşid de Sultan Mes'ûd'a karşı düşmanca bir tavır takındı. Daha sonra Şehzâde Dâvud, İmâd ed-Dîn Zengî ve bazı büyük emirler Bağdad'a gelerek, Sultan Mes'ûd aleyhinde bir ittifak meydana getirdiler. Bu ittifak sonucu, Bağdad'da Dâvud adına hutbe okundu. Sultan Mes'ûd bu hareket üzerine Bağdad'ı kuşatmak gereğini duymuş, Halife de Zengî ile beraber Musul'a kaçmak zorunda kalmıştı. Sultan Mes'ûd ise Bağdad'a girdi. Râşid halifelikten azledildi ve Muktefi Billâh hilafet makamına getirildi (1136). Diğer taraftan Mes'ûd'un kumandanı Kara Sungur idaresindeki bir ordu da Merağa'da Dâvud'u mağlup etmeğe muvaffak olmuştu. Fars Melik Selçukşâh da Irak'ı ele geçirmek sevdasında idi. Ancak onun da Huzistân'da durumu sağlam değildi ve Dâvud bu bölgeyi ele geçirmeğe

çalışıyordu. Selçuk-şâh, Sultan Mes'ûd'dan yardım istedi (530/1135). Ertesi yıl Selçuk-şâh Vâsıt ve Hille taraflarında göründü, bu sefer Sultan Mes'ûd'un Irak'daki nâibi karşısında başarısız kaldı. Selçuk-şâh bu durumda çaresiz ağabeyi Sultan Mes'ûd'un yanına gitti. Mes'ûd ona iyi davranarak; Ahlat, Malazgirt ve Erzen bölgesini iktâ etti (532/1137-8). Yine Mes'ûd ile mücadele etmek için taraftar ve çareler arayan sâbık Halife Râşid, aynı yıl içinde, İsfahan'da öldürüldü.

Mes'ûd'un sultanlığını tanımayanlardan birisi de Fârs hâkimi Mengübars idi. Nitekim o, h. 532 yılı başlarında (1137 sonları) açıkça isyan etti. Sultan Mes'ûd, Emir Kara Sungur idaresinde bir orduyu Mengübars üzerine yolladı. Kara Sungur ve beraberindeki emirler Mengübars ile başa çıkamayacaklarını anlayarak Hemedân'a Sultan Mes'ûd'un yanına döndüler. Buna mukabil, Mengübars Sultan Mes'ûd'un üzerine yürümüştü. İki taraf Gurşenbih denilen mevkiide karşılaştılar. Atabeg Mengübars bu savaşta mağlub olarak esir düştü ve Sultan Mes'ûd tarafından derhal öldürüldü. Mengübars'ın en büyük yardımcısı Emir Boz-aba daha sonra dağılan kuvvetleri topladı ve ânî bir hücumla Mengübars'ın mallarını yağmaya dalmış olan Mes'ûd'un ordusunu mağlub etti. Sultan Mes'ûd, yanında Kara Sungur olduğu halde, büyük bir güçle kaçtı ve Azerbaycân'a çekildi. Boz-aba, Sultan Mes'ûd'un emirlerinden bazılarını esir alarak öldürttü (Şaban 532/Nisan-Mayıs 1138) daha sonra da sür'atle Fârs'a dönerek bu ülkeye hâkim oldu.

Saltanatının ortalarına doğru Sultan Mes'ûd artık iyice Türk emirlerinin tahakkümü altına girmişti. Bu emirlerden biri olan Errân ve Azerbaycân hâkimi Atabeg Kara Sungur 535/1140-1 yılında Erdebil'de öldü ve vasiyeti üzerine Sultan Mes'ûd onun yerine Çavlı Cândâr'ı tayin etti. Mes'ûd devleti içindeki mütemâdî isyanların baş kaynağı kabul ettiği Zengi'ye karşı bir sefer hazırlıklarına girişti (583/1143). Zengi yüzbin dinar gibi büyük bir para ödemeği kabul ederek Sultan ile anlaşma yoluna gitti. Diğer taraftan Dâvud da Tebriz'de Bâtıniler tarafından öldürülmüştü (538/1143). Bir süre sonra Fârs hâkimi Boz-aba ile Rey vâlisi Abbâs arasında samîmî bir dostluğun kurulduğunu görüyoruz. Sultan Mes'ûd bu emirlerin tahakkümünden kendisini kurtaramıyort-

du. Neticede Boz-aba ve Abbâs, Mes'ûd'u tahttan indirmek için harekete geçtiler. Bunlar görünüşte Sultan Mes'ûd'a itaat arz etmek üzere geldiklerini bildirdiler. Sultan Mes'ûd onların ne maksadla geldiklerini anlamıştı, fakat yanında karşı koyacak kadar kuvvet yoktu. Atabeg Çavlı Cândâr da yardıma gelmeyince, Sultan Mes'ûd için Bağdad'a gitmekten başka çare kalmamıştı, kışı da aynı şehirde geçirdi (540/1145-6). Daha sonra Atabeg Çavlı 541/1146 yılında öldü. Sultan Mes'ûd; Boz-aba, Abbâs ve Hâcib Abdurrahman b. Togan-yürek üçlüsünün kararlarına daha çok boyun eğmeğe mecbur oldu. Ancak Sultan bu emirlerin kendisine hükm etmelerinden bıkmıştı ve onlardan kurtulmak için fırsat bekliyordu. Bu fırsat ele geçtiği an, önce Abdurrahman, sonra da Abbâs öldürüldü. Boz-aba arkadaşlarının öldürüldüğünü öğrendiği zaman, askerlerini toplayarak harekete geçti. Sultan Mes'ûd ile Boz-aba arasındaki savaş Hemedân'dan bir konak mesafedeki Kara-tegin çayırında oldu. Bu savaş sonunda Boz-aba esir düşmüş ve öldürülmüştür (542/1147). Ancak Sultan Mes'ûd bu kez de devletin idaresini, bu savaşın kazanılmasında etkin rol oynayan, Has Beg Belengerî'ye teslim etmişti. Has Beg'in kendi bildiği gibi hareket etmesi ve düşmanlarını öldürmesi, yeni bir isyana sebep oldu. Melik Muhammed b. Mahmûd etrafında toplanan bazı emirler 543/1148'de Bağdad'a geldilerse de başarılı olamadılar. Sultan Mes'ûd'un Selçuklu emirlerinin idaresi altına girmesi, Sultan Sencer'in Rey şehrine gelmesine sebep olmuştu (544/1150). Ancak Sultan Sencer yeğeni Mes'ûd tarafından verilen izahattan tatmîn olarak Horasan'a döndü.

Sultan Mes'ûd ise, devleti içindeki hemen-hemen bütün gâileleri ortadan kaldırdıktan sonra çok yaşamamış ve hastalanarak Hemedân'da ölmüştür (547/1152).

— Sultan Melikşâh —

Sultan Mes'ûd'un ölümü üzerine; Emîr Has Beg, Melikşâh b. Mahmûd'u sultan ilan etti. Halife Muktefi ise, Irak'daki Selçuklu otoritesine hücum için büyük bir fırsat ele geçirmişti. Bu sırada Melikşâh'ın saltanatı ancak bir kaç ay sürdü. Onun hükümdarlık için yetersiz olduğunu gören Emîrler, kardeşi Muhammed'i Huzistân'dan getirterek Irak Selçuklu tahtına oturtular (548/1153).

— Sultan II. Muhammed —

Sultan Muhammed'in ilk işi tahta çıkmasında yardımcı olan Has Beg'i öldürmek oldu, daha sonra Irak'da Selçuklu otoritesini yeniden canlandırmağa çalıştı. Buna mukabil Halife ise, Irak'da bulunan Türk unsurları temizliyordu.

Süleymân-şâh, Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer Oğuzlar'a esir düştüğü zaman sultan ilan edilmiş, fakat Oğuzlar karşısında bir başarı sağlayamayarak Horasan'ı terk etmişti (549/1154). O bir süre sonra yanında küçük bir kuvvet olduğu halde Bağdad'a geldi (550/1155). Abbasi halifesi Muktefi ise, kendisini Selçuklular'ın hâkimiyetinden kurtarmak istiyordu ve bu yolda da bazı başarılar elde etmişti. Halife Muktefi Süleyman-şâh'ı Muhammed'e karşı kullanmak için faydalı bir silah olarak gördü ve sultan olarak adına hutbe okuttu. Ayrıca Melikşâh'ı veliahd yaparak kendi tarafına çekti ve bir ordu teşkil etti. Fakat Muhammed, Musul hâkimi Mevdûd'un yardımı ile Halife'nin ordusunu mağlub ve Süleymân-şâh'ı esir etti. Sultan II. Muhammed Halife'nin rakibine yardım etmesine öfkelenmişti. Ayrıca ona karşı hareket için kendisini yeterli derecede kuvvetli hissediyordu. Bütün kuvvetleri ile Bağdad'ı kuşattı (551-2/1157). Kuşatma uzun sürdü, hem karada hem de Dicle nehri kenarında şiddetli savaşlar oldu. Bu sırada Halife'nin tahrikiyle Şehzade Melikşâh, Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz Cibâl bölgesinde karşı bir harekete geçerek Hemedân'ı zabtettiler (552/1157). Sultan Muhammed bu haberi duyduğu zaman derhal Bağdad kuşatmasını kaldırarak Hemedân'a yürüdü. Ancak İldeniz Azerbaycân'a dönmüş, askerî kuvvetten mahrum kalan Melik-şâh da Hemedân'ı terk etmişti. Sultan Muhammed onların taraftarlarını Rey ve İsfahan'dan temizlediyse de, hemen sonra hastalandı ve 554/1159 yılında Hemedân'da öldü.

— Süleymân - şâh —

Sultan Muhammed öldükten sonra yerine kimin geçeceği konusunda Selçuklu emîrleri tam bir anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Muhammed'in küçük yaştaki oğlu, Merağa'da II. Aksungur Ahmedî'ye teslim edilmişti. Emîrlerden bir kısmı Melikşâh b. Mahmûd'un tarafını tutuyorlardı. Azerbaycân atabegi İldeniz ise, Arslan-şâh b. Tuğrul'u desteklemekteydi. Başta Rey vâlisi İnanç Sun-

gur olmak üzere emîrlerin büyük kısmı da Süleymân-şâh'ın tahta geçmesini istiyorlardı. Melikşâh tahta sahib olabilmek için harekete geçti ve Huzistân'dan İsfahan'a geldi. Ancak onun Bağdad'a yürümesinden korkan Halife Muktefi ve Veziri Yahyâ b. Hubeyre'nin bir tertibi sonucu zehirlenerek öldü (555/1160). Diğer taraftan Sultan Muhammed'in ölümünden sonra, Süleymân-şâh hapiste bulunduğu Musul şehrinde serbest bırakılmıştı. O Hemedân'a gelerek Irak Selçukluları tahtına oturdu. Süleymân-şâh, İldeniz'in kuvvet ve kudretinden çekindiğinden Arslan-şâh'ı kendisine veliahd tayin etti. O ancak bir kaç ay hüküm sürebildi. Bu süre esnasında Bağdad'a bir "şahne" tayin ederek, orada Selçuklu etkinliğini yeniden kurmağı hayal etti. Bu husûsda Halife el-Müstencid ile yapılan müzakereler neticesiz kaldı. Süleymân-şâh'ın fazla içki içmesi ve devlet işlerinde yetersiz kalması, emîrlerin desteğini kaybetmesine sebep oldu. Başlarında Gürd-bâzû'nun bulunduğu emîrler, İldeniz'i Arslan-şâh'ı sultan yapmak üzere davet ettiler. Gürd-bâzû, Süleymân-şâh'ı yakalayıp hapsedti ve Rey şehrinde bulunan İnanç ile haberleştikten sonra Süleymân-şâh öldürüldü (12 Rebi II. 556/10 Nisan 1161).

— Sultan Arslan - şâh —

Arslan-şâh, Atabeg İldeniz ile birlikte, Hemedân'a geldi ve tahta oturtuldu. Şems ed-Dîn İldeniz sultanın atabegi olarak Irak Selçuklu Devleti'nin idaresini tamamen ele geçirdi. Halife Müstencid Bağdad'da Arslan-şâh adına hutbe okunması teklifini kabul etmedi. Diğer taraftan İldeniz'in devlet içindeki kuvvet ve kudretini çekemeyen başta Rey valisi İnanç olmak üzere bir kısım emîrler mücadeleye karar verdiler ve aralarında anlaşdılar. Bu emîrler Salgurlu atabegi Sungur b. Mevdûd'a haber göndererek, Şîrâz'da onun yanında bulunan Arslan-şâh'ın kardeşi Muhammed'i kendilerine yollamasını istediler. Atabeg Sungur onların bu teklifini kabul etti ve Şehzade Muhammed'i, gerekli herşeyi hazırlayarak, yola çıkardı. Rey vâlisi İnanç ve arkadaşları yirmibin asker topladılar ve Şehzâde Muhammed ile birleşerek Hemedân üzerine yürüdüler. Atabeg İldeniz ve Emîr Gürd-bâzû kuvvetlerini topladıktan sonra yanlarına Sultan Arslan-şâh'ı alarak muhaliflere doğru ilerlediler. İki ordu Hemedân civarında karşılaştı. Savaş, Şehzade Muhammed ve taraftarlarının yenilgisi ile sonuçlandı (556/1161).

Arslan-şâh sultan olduktan sonra, Atabeg Şems ed-Dîn İldeniz'in kuvvetli otoritesi sayesinde Irak Selçuklu Devleti'nde sükûnet sağlanmıştı. Artık tekrar eski nüfuzlu günlerini yaşamak isteyen Abbâsî hilâfetinin bu kuvvetli devlete tahammül edemeyeceği âşikârdı. Abbâsî Halîfesi bu arzusunu yerine getirmek için Irak Selçuklu Devleti'nin zaaf içinde olmasını istemekteydi. Bu maksatla da Halîfe'nin vezîri Yahyâ b. Hubeyre, Salgurlu atabegi Zengî'ye mektub göndererek, Selçuklu şehzadesi Mahmûd b. Melik-şâh adına hutbe okutmasını teklif etti. Atabeg Zengî Vezîr'in bu teklifini uygun gördü ve Mahmûd adına hutbe okuttu. Ayrıca Emîr İnanç'a mektub yazarak onunla Atabeg İldeniz'e karşı anlaşmak istedi. Diğer taraftan Vezîr Yahyâ b. Hubeyre'nin tahrik ve teşvikleri semeresini vermişti. Emîr İnanç Rey'den 10.000 kişi ile haket etmiş, Kazvîn hâkimi İbn el-Bâzdâr ile İbn Toganyürek ve bazı emîrlere Sâve sahrasında ona katılmışlardı. Atabeg İldeniz yakın adamları ile görüştü. Onlar, Emîr İnanç tehlikesinin daha önemli olduğunu ve önce onun üzerine yürümenin gerektiğini tavsiye ettiler. Atabeg İldeniz bu tavsiyeye uyarak önce İnanç'a karşı harekete geçti. İki taraf arasında Sâve'de yapılan büyük bir savaştan sonra İnanç hezimete uğradı (9 Şaban 556/3 Ağustos 1161) ve önce Rey'e kaçtı, sonra da Taberek kalesine kapandı. Atabeg İldeniz onu muhasara etti, fakat daha sonra Arslan-şâh'ın sultanlığını ve İldeniz'in atabegliğini İnanç'ın tanıması suretiyle anlaştılar (557/1162). Bu barışın ardından, Arslan-şâh İran'ın muhtelif bölgelerine hâkim olan emîrlerin ekserisi tarafından sultan tanındı. Onun hükümdarlığını kabûl edenler arasında Horasan hâkimi Mü'eyyed Ay-Aba ve Fârs hâkimi Salgurlular'dan Zengî de bulunuyordu (560/1165). Aynı yıl içinde Sultan ve İldeniz Kazvîn civarındaki Bâtinîler'e karşı başarı ile mücadele ederek onların kalelerini zapt etmişlerdi.

Gürcü kralı III. Giorgi de Selçuklular arasındaki kargaşalıktan yararlanarak 556/1161'de Ani ve ertesi yıl da Dovin şehrini aldı. Gürcüler'in bu başarısı büyük bir müslümân ittifakının doğmasına sebep oldu. Sultan Arslan-şâh, İldeniz, Aksungur Ahmedî ve Ermen-şâhlar'dan II. Sökmen ve öteki emîrlere kuvvetlerini bir araya getirerek Gürcü kralını bozguna uğrattılar ve Gürcistân'ı istilâ ettiler. Bu mağlubiyet neticesinde Gürcüler 559/1164'de Ani'

den çekildiler. Daha sonra Atabeg İldeniz buraya gitmiş ve şehrin imarı ile uğraşmıştı.

Öte taraftan Emîr İnanç bir türlü rahat durmuyordu, 562/1167 ve 564/1169 yıllarında iki defa isyan etmiş, ancak sonuncu isyan ölümüne sebep olmuştu. Sultan Arslan-şâh ve İldeniz Kirmân Selçukluları taht mücadelesine de katıldılar. Yardım isteyen Melik II. Arslan-şâh'ı bir ordu ile Kirmân'a göndererek tahta çıkmasını sağladılar (1172). Atabeg İldeniz 570/1175 yılında öldü, oğlu Pehlivân Muhammed babasının yerine kendisini atabeg ilan etti. Arslan-şâh bütün İran, Musul, el-Cezîre ve Doğu Anadolu'da sultan tanınmıştı. Ancak devlet idaresi üvey babası İldeniz'in elinde idi. Sultan Arslan-şâh bu durumdan zaman zaman şikâyetçi oluyor, annesi Hâtûn da onu tesellî ediyordu. İldeniz'in ölümünden sonra Sultan Arslan-şâh, öteki emîrlerin de teşviki ile, Atabeg Pehlivân Muhammed'den kurtulmak istedi. Sultanı teşvik eden emîrler kuvvetleri ile beraber onun etrafında toplandılar. Arslan-şâh, Pehlivân ile mücadele etmek için Azerbaycân'a doğru harekete geçti. Ancak o Zencân'da hastalandı, bu durumda Pehlivân ile barışmayı tercih ederek, devlet idaresini ona bıraktı. Sultan Arslan-şâh 571/1175-6 yılında Hemedân'da öldü.

— Sultan III. Tuğrul —

Atabeg Pehlivân Muhammed Irak Selçukluları tahtına Arslan-şâh'ın oğlu Tuğrul'u çıkardı. Tuğrul'un sultanlığına, Huzistân'da bulunan, amcası Muhammed karşı çıkarak İsfahan'a geldi ve etrafına kuvvet topladı. Atabeg Pehlivân sür'atle İsfahan'a doğru yürüdü. Melik Muhammed onun karşısında tutunamayarak hezimeye uğradı ve Huzistân'a kaçtı, fakat daha sonra Salgurlu atabegi Zengî tarafından Atabeg Pehlivân'a gönderildi. Melik Muhammed hapsedildiği kalede öldü. Atabeg Pehlivân komşu küçük devletlere mektublar yazarak Sultan III. Tuğrul adına hutbe okutmalarını istedi. Tâbi hükümdarlar bu teklifi kabûl ederek yerine getirdiler. Halife el-Mustezî de Tuğrul'un sultanlığını tasdik etmişti. Tuğrul'un saltanatının ilk yıllarında Irak Selçuklu Devleti ile Eyyûbîler, el-Cezîre ve Doğu Anadolu'da nüfûz mücadelesine girişmişlerdi.

Atabeg Pehlivân 582/1186'da öldü, ancak ölümünden önce kendi idaresi altındaki ülkeleri dört oğlu arasında bölmüş ve amca-

ları Kızıl-Arslan'a itaat etmelerini istemişti. Pehlivân'ın eşi İnanç Hâtûn ise, kendi oğullarından Kutlug İnanç Mahmûd ile Emîr Emirân Ömer'i iktidara getirmeğe çalışıyordu. Diğer taraftan Kızıl-Arslan da diğer yeğeni Ebû Bekr'i kendisine vâris olarak görüyordu. Sultan Tuğrul ortaya yeni çıkan bu durumu isteksizce kabûl etmişti. Aynı zamanda bir kısım emîrler ve İnanç Hâtûn, Kızıl-Arslan'a karşı harekete geçtiler ve Tuğrul'u da kendi taraflarına çektiler. Sultan Tuğrul, Kızıl-Arslan'ın yanından kaçarak, Ay-Aba ve Rûs adlı emîrler ile birleşti (583/1187), bir ara Mâzenderân Bâvendileri'nden Hüsâm ed-Devle Ardeşîr'in yardımını sağlamağa çalıştı ise de, başarılı olamadı. Bu sırada Kızıl-Arslan Azerbaycân'a çekilmişti. Sultan Tuğrul ise, Hemedân'a dönerek, kimseye bağlı olmadan Irak Selçukluları Devletini idareye başladı. Ay-aba ile Rûs arasında, bir süre sonra, nüfûz mücadelesinin başladığı görülüyor. Neticede Ay-Aba Rûs'u yakalayıp hapsedti. Diğer taraftan Kızıl-Arslan Abbâsî Halifesi el-Nâsır ile anlaşmıştı. Halife el-Nâsır, veziri Celâl ed-Dîn Ubeydullâh Yunus kumandasında 15.000 kişilik bir orduyu Kızıl-Arslan'ı desteklemek üzere Hemedân tarafına gönderdi. Sultan Tuğrul ise, sür'atle harekete geçerek Halife'nin ordusunu Kızıl-Arslan ile birleşmeden önce yakaladı ve bu orduyu Hemedân yakınındaki Dâ-y-Merg'de mağlubiyete uğrattı (Rebi I. 584/Mayıs 1188). Kızıl-Arslan ise Hemedân civarında Sultan Tuğrul ile savaşa başladı. İki taraf arasındaki savaş durumu bir ay kadar devam etti. Neticede Kızıl-Arslan Esedâbad'a çekildi. Sultan Tuğrul'un keyfi davranışları ve bir çok emîrlerle beraber Ay-Aba'yı da öldürtmesi, taraftarlarının desteğini kaybetmesine sebep oldu. Bu suretle güçsüz kalan Sultan Tuğrul, Kızıl-Arslan karşısında tutunamayacağını anlayarak önce Azerbaycân'a, sonra da Şehrizûr vâlisi İzz ed-Dîn Hasan b. Kıfçak'ın yanına gitti. Bu sırada bir taraftan Eyyûbî hükümdarı Salahaddîn Eyyûbî, diğer taraftan da Hârezmşâh Tekiş'den yardım elde etmeğe çalışıyordu. Hattâ Sultan Tuğrul oğlu Alp Arslan'ı Halife el-Nâsır'a göndererek bağışlanmasını istedi. Alp Arslan rehîne olarak Bağdad'da kalmasına rağmen; Halife, Kızıl-Arslan'ı desteklemeğe devam etti. Tuğrul Hemedân'a döndü, fakat neticede Kızıl-Arslan'ın eline esir düştü. Kızıl-Arslan, Sultan Tuğrul ve oğlu Melikşâh'ı Aras kenarında bir kaleye hapsedti (586/1190). Kızıl Arslan önce Sencer b. Süleymân-şâh'ı Irak Selçuklu tahtına oturttu, sonra da

kendi sultanlığını ilân etti. Fakat ertesi yıl esrarengiz bir şekilde öldürüldü. Bu suikastte eşi İnanç Hâtûn ve kendi emirlerinin rolü vardı (Şaban 587/Ağustos-Eylül 1191). Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra Tuğrul bazı emirlerin yardımı ile hapisten kurtuldu. O önce Ebû Bekr'i, daha sonra da Kazvîn civarındaki savaşta Kutlug İnanç'ı mağlub etti ve Hemedân'a giderek tekrar Irak Selçukluları tahtına oturdu. Fakat bu sırada İldenizliler'den daha büyük bir tehlike ortaya çıktı, bu da Hârezmşâhlar Devleti idi.

Hârezmşâh Tekiş batıdaki bu olaylarda önce Selçuklular'ın hakkını müdafaa etmişti. Çok geçmeden bu iyi niyet ikinci planda kalmış ve Tekiş Irak'ı ele geçirmeği arzulamıştı. Sultan Tuğrul bu yeni tehlikeyi önlemek için Rey şehrine geldi. Neticede iki taraf arasında bir barış yapıldı. Bu barışa göre, Rey Tekiş'in tasarrufunda kalıyordu. Tekiş Rey'de bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra ülkesine döndü. Sultan Tuğrul ise, 1193 yılında doğuya doğru ilerleyerek Rey'i ele geçirdi ve buradaki Hârezmliler'in bir kısmını öldürttü. Ertesi yıl Kutlug İnanç, Hârezmşâh Tekiş'den aldığı yardımcı kuvvetlerle harekete geçti. Sultan Tuğrul, bu yedibin kişilik yardımcı kuvvete rağmen, Kutlug İnanç'ı mağlub etti (Muharrem 590/Aralık 1193-Ocak 1194). Tekiş bu mağlubiyet haberini aldığı zaman, yine beraberinde Kutlug İnanç olduğu halde, Rey'e yürüdü. Ayrıca Abbâsi Halifesi de Tekiş'i savaşa teşvik ediyordu. Sultan Tuğrul kumandanlarının tavsiyesine rağmen, çekilmeyi reddetti. İki taraf arasındaki barış görüşmeleri ise sonuçsuz kaldı. Sultan Tuğrul Rey şehri dışında, beraberinde az bir kuvvet bulunduğu halde, Hârezmşâh Tekiş'e karşı savaştı ve savaş meydanında Kutlug İnanç tarafından öldürüldü (1194). Sultan Tuğrul öldüğü zaman yirmibeş yaşında idi, kesik başı Tekiş tarafından Bağdad'a gönderildi. Böylece Selçuklular Devleti bir Tuğrul ile başlayıp, bir Tuğrul ile sona eriyordu.

Bibliyografya :

- Abbâs İkbâl Aştîyânî, *Târih-ı Mufasssal-ı İnan, ez Sadr-ı İslâm tâ İnkırâz-ı Kacarîye* (yeniden nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî), hş. 1347.
- Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge 1968.
- Houtsma, M. Th., Mahmûd mad., *İA*.
- Houtsma, M. Th., Muhammed b. Melikşâh mad., *İA*.

- Husayn Amin, *Târih al-'Irak fi'l-'asr al-Salcûki*, Bağdad h. 1385/m. 1965.
- Kafesoğlu, İ., Selçuklular mad., *İA*.
- Köymen, M. A., Tuğrul, I., mad., *İA*.
- Köymen, M. A., Tuğrul II., mad., *İA*.
- Köymen, M. A., Sencer mad., *İA*.
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri) II*, Ankara 1954.
- Merçil, E., *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.
- Merçil, E., "Fars Meliki Selçuk-Şah'ın Hayatı ve Paraları", *TED*, sayı: 4-5, İstanbul 1974.
- Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı, Destanlar*, Ankara 1972².
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
- Yınanç, M. H., Arslan-şâh mad., *İA*.
-

c) SURIYE SELÇUKLULARI

Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tutuş, Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın oğludur. Suriye fâtihi Emîr Atsız'ın Kahire önlendinde Fâtımiler'e mağlubiyetinden sonra öldüğü sanılmış, bu sebeble Sultan Melikşâh Suriye'yi kardeşi Tutuş'a iktâ etmişti (1077/8). Ancak Atsız'ın Sultan Melikşâh'a müracaatı üzerine, Tutuş'a Haleb bölgesine gitmesi için emir verilmişti. Daha sonra Fâtımiler'in Dımaşk'ı kuşatması, Atsız'ın Tutuş'u yardıma çağırmasına sebep oldu. Tutuş önemsiz bir sebeble Atsız'ı öldürdü ve onun idaresindeki Suriye şehirlerini ele geçirdi (1079) ve ardından Kudüs'ü aldı. Böylece başkenti Dımaşk olmak üzere Suriye Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.

Melik Tutuş'un Suriye'deki ilk rakibi Ukayliler'den Müslim b. Kureyş idi. Müslim Haleb ve çevresini işgâl etti ve mahallî Arap emirlerini itaate zorladı. Bu Arab emirleri Tutuş'u Haleb üzerine yürümeğe teşvik ettiler. Daha sonra Suriye hâkimiyetini, Anadolu fâtihi Süleymân-şâh'ın da ele geçirmek istediğini görüyoruz. Neticede önce Süleymân-şâh ile Müslim arasında bir savaş oldu ve Müslim bu uğurda hayatını kaybetti (1085). Sonra Süleymân-şâh iki defa Haleb'i kuşattı ise de, almağa muvaffak olamadı. Şehir idare eden İbn el-Huteytî bu sırada Tutuş'u davet etti. Melik Tutuş beraberinde Artuk Bey olduğu halde harekete geçti. Haleb civarında 'Ayn Seylem mevkiinde yapılan savaşı ve hayatını kaybeden Süleymân-şâh olmuştu (1086). Tutuş Haleb şehrini işgâl ettiyse de, iç kaleyi alamadı. Diğer taraftan Suriye'deki bu olaylar sebebiyle, Sultan Melikşâh Haleb'e doğru hareket etmiş, kardeşi ile karşılaşmak istemeyen Tutuş da Dımaşk'a çekilmişti.

Sultan Melikşâh'ın kuzey Suriye'den ayrılmasından sonra Fâtımiler Filistin ve Suriye'nin bazı şehirlerini ele geçirdiler. Melik Tutuş, Melikşâh'dan aldığı yardımla harekete geçip 1090'da Humus'u işgâl ettiyse de Trablus-şâm kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Bu suretle Fâtımiler'in işgâl ettikleri şehirler geri alınamadı. Tutuş, kardeşi Sultan Melikşâh'ın ölümü ile, Büyük Selçuklu

Devleti tahtını ele geçirmek için mücadeleye giriştiyse de, bu arzu su genç yaşta hayatını kaybetmesine sebep oldu (1095)¹.

Melik Tutuş, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için giriştiği mücadelede, Hemedân'da bulunduğu sırada oğlu Rıdvân'dan bir ordu ile yardıma gelmesini istemişti. Rıdvân yardım için Haleb'den ayrılmış, fakat babasının ölüm haberini aldığı zaman sür'atle adı geçen şehre dönmüştü. Tutuş'un Haleb'deki nâibi Vezîr Ebu'l-Kasım el-Hasenî, Rıdvân'ı babasının halefi olarak tanıdı. Ancak bu Vezîr'in tahakkümü Rıdvân'ın atabegi Cenâh ed-Devle Hüseyin b. Ay-Tigin tarafından önlenmiş, Rıdvân bundan sonra gerçek manada "Haleb Selçuklu Melikliği"ni kurmuştur (1095).

Diğer taraftan Rıdvân'ın kardeşi Dukak da babasının ölümünden sonra Haleb'e dönmüştü. Bir süre sonra Tutuş'un Dımaşk'daki nâibi Sav-Tegin, Dukak'ı adı geçen şehre davet etti. Dukak bu davete uyarak Dımaşk'a gitmeğe ve Suriye Selçuklularının "Dımaşk şubesi"ni kurmağa muvaffak oldu. Böylece kısa bir süre içinde Suriye Selçuklu Devleti, iki melikliğe bölündü.

Haleb Selçuklu Melikliği :

Melik Rıdvân Haleb Selçuklu Melikliği'ni kurduktan sonra hakimiyet sahasını genişletmeğe çalıştı. İlk önce beraberinde Vezîri Cenâh ed-Devle olduğu halde Suruç üzerine yürümüş, fakat Artukoğlu Sökmen'in başarılı savunması karşısında buradan çekilerek Ermeni Toros idaresindeki Urfa'yı ele geçirmek istemişti (1095). Ancak Melik Rıdvân Urfayı kuşattı ise de, beraberindeki emîrler arasında üstünlük mücadelesinin başgöstermesi üzerine Haleb'e döndü. Rıdvân Dımaşk şehrini de alarak, babasının sağlığındaki topraklara sahib olmak istiyordu. Nitekim Dımaşk'ı almak hususunda Artukoğlu Sökmen'den yardım istedi. Rıdvân, Sökmen'in kuvvetlerinin de katıldığı ordusuyla, Dımaşk'ı kuşattı. Bu kuşatma sırasında Rıdvân'ın bir Hâcibi'nin ölümü askerler üzerinde olumsuz bir etki yapmıştı. Daha sonra Sökmen'in de askerleri ile Kudüs'e gitmesi, Rıdvân'ın bu seferinin başarısız kalmasına sebep oldu. İki kardeş arasındaki bu hâkimiyet mücadelesinden faydalanan Fâtımiler, Emir el-Cüyûş Efdal kumandasındaki bir

¹ Bu husûsda fazla bilgi için bk. "Büyük Selçuklular" kısmı.

orduyu Kudüs'e gönderdi. Fâtımî ordusu kırk gün süren kuşatma ve savaştan sonra Kudüs'ü Artuklu âilesinden teslim aldı (Şaban 489/Ağustos 1096). Melik Rıdvân ise aynı ay içinde Antakya yörelerine kadar uzanan yağma ve tahrib akınlarında bulundu, daha sonra Dimaşk'ı ele geçirmek üzere hazırlıklara girişti ise de bu sadece başarısız bir teşebbüs olarak kaldı. Çok geçmeden Melik Dukak, Rıdvân'a mukabele olarak Haleb üzerine yürümeğe teşebbüs etti. İki taraf orduları Kınnesrîn'de karşılaştılar. Rıdvân, ordusunda bulunan Sökmen'in gösterdiği kahramanlık sayesinde, Dukak ve beraberindekileri ağır bir yenilgiye uğrattı (5 Rebî I. 490/20 Mart 1097). Böylece Dukak, Rıdvân'ın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Bu savaştan sonra Melik Rıdvân'ın atabegi ve vezîri Cenâh ed-Devle ile arası açılmış, muhtemelen bunda onun yerine geçmek isteyen Yağı-basan'ın rolü olmuştur. Cenâh ed-Devle Haleb'den ayrılarak kendi iktâ sahası içinde bulunan Humus'a gitti (1097). Çok geçmeden Yağı-basan Haleb'e gelerek melikliğin idaresini üzerine aldı. Bu sırada Rıdvân Haleb'deki hâkimiyetini devam ettirebilmek için Fâtımîlerin desteğine ihtiyaç duymuş ve bu devletle işbirliği yapmıştı. Bunun neticesinde hâkim olduğu yerlerde dört hafta süreyle Mısır Fâtımî Halifesi el-Musta'li adına hutbe okuttu. Ancak Sökmen ve Yağı-basan'ın şiddetli tepkileri neticesi hutbe tekrar Abbâsî Halifesi adına okunmuş ve Rıdvân, Halife el-Mustazhir'den aff dilemişti (1097).

Bu sırada Müslümân ülkelerine batıdan Haçlı seferlerinin başladığını görüyoruz; Anadolu'yu geçen Haçlılar'ın Antakya'ya doğru yürümeleri üzerine Yağı-basan çevredeki melik ve emirlerden, ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nden yardım istedi. Melik Rıdvân bu yardım isteğine bir miktar kuvvet göndermekle katılmıştır. Neticede Haçlılar Antakya'yı zapt etmiş (1098), şehri terk eden Yağı-basan da bir Ermeni tarafından öldürülmüştür. Haçlılar bundan sonra hâkimiyet sahalarını genişletmeğe çalıştı, Antakya hâkimi Bohemund Haleb'e bağlı bazı kaleleri işgâl etti. Rıdvân Haçlılar'ın ele geçirdiği Kellâ kalesi'ni geri almağa çalıştı. Fakat Bohemund'un askerleri Kellâ'da yapılan savaşta Rıdvân'ı mağlûb ettiler (1100). Çok geçmeden Bohemund ve Tancred kumandasındaki Haçlılar Haleb'i kuşatma hazırlıklarına başladılar ve bu maksadla da çevrede kaleler inşâ etmeği kararlaştırdılar. Ancak Malatya'nın Emîr Dânişmend kumandasındaki bir Müslümân ordusu tarafından sı-

kıstırılması üzerine, Haçlılar Haleb'i kuşatma hazırlıklarına son vererek geri çekildiler. Melik Rıdvân Haçlılar'ın geride bırakmış olduğu yiyecek maddelerini ele geçirmişti. Bu sırada Cenâh ed-Devle Haçlılar'ın elinde bulunan Esfûnâ kalesini işgâl ettikten sonra Rıdvân üzerine bir baskın yaptı. Fakat bu mücadele uzun sürmemiş; Rıdvân, Cenâh ed-Devle ile barışmayı tercih etmişti. Cenâh ed-Devle Haleb'de bir süre kaldıktan sonra Humus'a döndü ve burada Bâtınîler tarafından öldürüldü (1103). Aynı yıl içinde Tancred, Antakya ve Urfa Haçlı kuvvetleri ile, Haleb bölgesine gelerek halktan bir kısmını öldürmüştü. Neticede Rıdvân'la yedibin dinar, on at karşılığında tutsak alınan emîr ve öteki esirlerin de serbest bırakılması şartıyla bir anlaşma yaparak geri döndüler. Diğer taraftan Artuklu emîri Sökmen ve Musul emîri Çökürmüş idaresindeki Türk kuvvetleri Urfa ve Antakya Haçlıları'nı Harrân savaşında büyük bir bozguna uğrattılar (1104). İslâm dünyasında sevinç uyandıran bu zaferden sonra Melik Rıdvân harekete geçerek Haleb çevresinde Haçlılar'ın elinde bulunan bir çok yerleri geri almış, bu suretle bir süre için Haçlı tehlikesinden uzak kalınmıştı. Fakat bu durum çok kısa sürmüş, Rıdvân'ın hâkimiyeti altında bulunan Artah kalesi'nin Tancred tarafından kuşatılması sırasında, Rıdvân'ın buradaki nâibi efendisinden yardım istemişti. Rıdvân kuvvetli bir ordu ile Haçlılar'a karşı harekete geçti. İki taraf Kınnesrîn'de karşılaştılar. Tancred bu Müslümân ordusunun kendi kuvvetlerinden üstünlüğü karşısında barış teklifinde bulundu. Melik Rıdvân bunu kabûle taraftar olduysa da, kumandanlarından birinin tesiri ile teklife olumsuz cevap verdi. Fakat Rıdvân savaşı kaybederek Haleb'e çekilmek zorunda kaldı (1105). Haçlılar onun bu yenilgisinden yararlanarak Haleb bölgesinde yağma ve istilâyâ giriştiler. Bu durumda Melik Rıdvân, Haçlılar'a karşı, Artukoğlu İlgazi ve Sincâr hakimi Alpı b. Arslantaş ile ittifak yaptı. Ancak bu müttefikler önce Çökürmüş'ün idaresindeki Nusaybin'e saldırdılar. Çökürmüş, karşı tedbir olarak, İlgazi ile Rıdvân'ın arasını açmayı başardı. Rıdvân bu anlaşmazlık sebebiyle, Nusaybin kuşatmasını bırakarak Haleb'e döndü.

Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar 1106 yılında Musul bölgesine Emîr Çavlı Sakavu'yu atamıştı. Çavlı, Musul'a hâkim olabilmek için Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan ile mücadeleye girişti ve Melik Rıdvân'dan da bu husûsda yardım iste-

di. Rıdvân da askerleriyle birlikte ona katıldı. Emîr Çavlı, İlgazî ve Rıdvân'ın birleşik kuvvetleri önce Dukak'ın hâkimiyetindeki Rahbe'yi ele geçirdiler, daha sonra da Sultan Kılıç Arslan ile savaştılar. Savaşı kaybeden Kılıç Arslan Hâbûr suyunda boğuldu (1107). Çavlı bundan sonra Musul'a hâkim oldu. Ancak onun İlgazî'yi hapsedmesi, Rıdvân'ın Haleb'e dönmesine sebep oldu. Daha sonra Çavlı elinde esir bulunan Urfa kontu Baudouin'i kurtuluş akçesi karşılığında serbest bıraktı. Baudouin'in Çavlı'ya gönderdiği kurtuluş akçesi Melik Rıdvân'ın eline geçti. Çavlı belki de intikam almak maksadıyla Rıdvân'ın hakimiyetindeki Bâlis'e yürüyerek, beş günlük bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Rıdvân ise bu durumda Antakya prensi Tancred'e mektub yazarak ondan yardım istedi. Ayrıca Çavlı'nın Haleb'i tehdit ve onun Suriye'deki Haçlı hâkimiyeti için de bir tehlike teşkil ettiğini bildirdi. Tancred, Melik Rıdvân ile anlaşırken, Çavlı da Urfa kontu Baudouin ile birleşti. İki taraf arasında Tell-Bâşir'deki savaş, Tancred ve Rıdvân lehine neticelendi (Ekim 1108). Bu suretle Bâlis şehri tekrar Rıdvân'ın hâkimiyeti altına girdi. Emîr Mevdûd idaresindeki Selçuklu kuvvetlerinin Urfa'yı kuşatması (Mayıs 1110), Haçlılar'ın bu şehri kurtarmak maksadıyla bir süre için Suriye'den ayrılmalarına yol açmıştı. Melik Rıdvân bu fırsattan istifade ederek Antakya bölgesine kadar akınlarda bulundu. Daha sonra Antakya'ya dönen Tancred Rıdvân'a aralarındaki anlaşmanın bozulduğunu bildirerek karşı harekete geçti, el-Esârib ve Zerdanâ gibi kaleleri zapt etti ve bölgeyi yağma akınları ile büyük zarara soktu. Melik Rıdvân bu durumda Tancred ile daha ağır şartlarda bir barış yapmak zorunda kaldı (1111). Melik Rıdvân da bir süre sonra Haçlılar'ın Haleb yöresindeki faaliyetleri sebebiyle güç duruma düşmüş ve yardım için Büyük Selçuklular'a başvurmuştu. Sultan Muhammed Tapar'ın çağrısına bir çok Müslümân emîr uymuş ve Mevdûd'un idaresindeki bu Selçuklu ordusu, Joscelin'in elinde bulunan Tell-Bâşir'i kuşatmıştı. Fakat bu kuşatma sırasında, Joscelin, Merağa hâkimi Ahmedîl'i kandırmağa muvaffak olmuş, Ahmedîl'in bu Selçuklu ordusundan ayrılmasıyla kuşatma sürdürülememiştir. Melik Rıdvân ise Haleb Selçuklu Melikliği'nin Haçlılar'ın baskısı sonunda yok olmak tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğunu Emîr Mevdûd'a bildirerek, Selçuklu ordusunun Haleb'e gelmesini istedi. Emîr Mevdûd bu arzuyu kabûl ederek Haleb bölgesine geldiyse

de, muhtemelen Selçuklu askerlerinin halka kötü davranması, Rıdvân'ın şehrin kapılarını kapamasına sebep oldu. Bu durum karşısında Selçuklu ordusu Haleb önünden ayrılmak zorunda kaldı (Eylül 1111). Melik Rıdvân gittikçe artan Haçlı baskısı karşısında Dımaşk hâkimi Tuğ-Tegin'i Haleb'e davet etti. Tuğ-Tegin buna uyarak Haleb'e geldi. Neticede Rıdvân ve Tuğ-Tegin bir anlaşma yaptılar. Buna göre, Tuğ-Tegin Rıdvân adına hutbe okutup, para bastıracaktı (1112). Çok geçmeden bu anlaşmanın bozulduğunu görüyoruz. Tuğ-Tegin kendisini tehdid eden Haçlılar'a karşı bir çok Selçuklu emirinden, bu arada Melik Rıdvân'dan da, yardım istemişti. Rıdvân muhtemelen yıllık vergi ödediği Antakya hâkimi Roger'den çekinerek bu davete uymadı. Ancak Tuğ-Tegin ve Mevdûd'un Haçlılar'a karşı Taberiyye savaşını kazanmalarından sonra yüz atlı gönderdi. Tuğ-Tegin onun bu çekingen davranışına kızarak, aralarındaki anlaşmayı bozdu (1113). Melik Rıdvân bu olaydan sonra çok yaşamamış, şiddetli bir hastalığa yakalanarak 28 Cumada II. 507/10 Aralık 1113'de Haleb'de ölmüştür.

Melik Rıdvân'ın ölümünden sonra Haleb Melikliği'nin başına onaltı yaşındaki oğlu Alp Arslan el-Ahras geçirildi. Ancak idare tamamiyle atabegi olan Hadım Lü'lü'nün elinde idi. Bu devrede Haleb'deki Bâtınîler'den şikâyetler artmıştı. Sultan Muhammed Tapar bir elçi göndererek Bâtınîler'e karşı harekete geçilmesi ve onların liderlerinin öldürülmesi için emir verilmesini istedi. Alp Arslan bu isteğe uyarak bir kısım reisleri öldürttü. Bâtınîler'den nefret eden Haleb halkı da bu harekâta katılmıştı. Ancak Alp Arslan'ın meliklik devresi kısa sürdü. Yakınlarının tavsiyesi ile yardım için Tuğ-Tegin'e başvurdu, hattâ Dımaşk'a dostça bir ziyaret yaptı. Tuğ-Tegin de onun müracaatını müspet karşılamıştı. Diğer taraftan Emîr Lü'lü onun sorumsuzca davranışlarından ve Atabeg Tuğ-Tegin'in isteğine göre hareket edebileceğinden korkmuş, ayrıca kendi hayatını da tehlikede görerek Alp Arslan'ı öldürtmüştü (Eylül 1114).

Emîr Lü'lü, Alp Arslan'ın yerine altı yaşındaki kardeşi Sultan-şâh'ı tahta çıkardı. Böylece bir süre için devletin gerçek idacisi o oldu. Ancak kudretli bir melikin yokluğu ve ordusunun küçük çapta olması, Haleb Melikliği'ni sadece adı geçen şehri müdafaa etmek durumunda bırakmıştı. Lü'lü ise hükümranlığını sürdür-

bilmek için, Haçlılar, Tuğ-Tegin ve Sultan Muhammed'den destek arıyordu, zaman zaman da Artuklu İlgazi'ye başvuruyordu. Nihayet 510/1117 yılında Lü'lü bir yolculuk sırasında beraberindeki Türk müfrezesi tarafından öldürüldü. Daha sonra idareyi başka hadimler ele geçirdi. Sultan-şâh zaten yaşça küçük olduğundan görünüşte melikdi. Haleb şehri bu iç karışıklıklar sebebiyle Haçlılar'ın yağma ve istilâsından kurtulamayacak bir durumda idi. Artuklu İlgazi 1117'de Haleb'i geçici olarak işgal etti. Ertesi yıl sıkıntı içindeki halkın çağrısı ile İlgazi Haleb'e tamamen hâkim oldu ve Sultan-şâh'ı da hapsetti (1118). Bu suretle Haleb Melikliği, dolayısıyla Suriye Selçuklu Devleti, sona ermiş oluyordu.

Emîr İlgazi'nin ölümünden (1122) sonra, Irak Selçuklu sultanı Mahmûd Haleb'in emîrlik menşûrunu Artuklular'dan Belek'e gönderdi. Belek 30 Haziran 1123'de Haleb'e girmiş, muhtemelen burada hapisde bulunan Sultan-şâh'ı Harran'a göndermişti. Daha sonra Emîr Belek Menbic kuşatması sırasında kaleden atılan bir okla öldü (Mayıs 1124). Onun yeğeni Timurtaş Haleb'e hâkim oldu ve Sultan-şâh'ı Harran'dan Haleb kalesine naklettirdi. Sultan-şâh bir süre sonra haphânenen kaçmağa muvaffak oldu. Diğer taraftan Hille emîri Dübey, Antakya ve Urfa Haçlı orduları ile birleşerek Haleb'i almağa teşebbüs etti. Bu ittifaka Sultan-şâh da katılmış, fakat bu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Dımaşk Selçuklu Melikliği:

Dukak, Emîr Savtegin'in çağrısıyla Dımaşk'da Suriye Selçuklularının Dımaşk şubesini kurmuştu. Diğer taraftan Melik Tutuş'un emrinde bulunan Emîr Tuğ-Tegin Sultan Berkyaruk'un eline esir düşmüş ve sonra serbest bırakılmıştı. Tuğ-Tegin Dımaşk'da Dukak'ın hizmetine girdi ve ordu kumandanlığına getirildi. Ayrıca Dukak'ın annesi ile evlendi ve Savtegin'i bertaraf ederek melikliğin idaresine hâkim oldu. Dukak Dımaşk'ı ele geçirmek isteyen ağabeyi Rıdvân ile mücadele etmiş ve mukabelede bulunmuştu (bk. Haleb Selçuklu Melikliği).

Haçlılar'ın Antakya'ya yürümleri üzerine, şehrin vâlisi Yağbasan Haçlı kuvvetlerine karşı koyabilmek için Selçuklu Devleti ve meliklerinden yardım istemişti. Onun yardım istedikleri arasında Melik Dukak ve Tuğ-Tegin de bulunuyordu. Melik Dukak ve

Tuğ-Tegin oldukça büyük bir ordu ile Merc-i Dâbık'a geldiler ve buradan Kür-Boğa'nın kumandası altında Antakya'ya doğru harekete geçtiler. Selçuklu kuvvetleri Haçlılar'ın eline geçmiş bulunan Antakya'yı kuşattıkları sırada, Kür-Boğa'nın Rıdvân'ın elçi heyeti ile görüşmesi Melik Dukak'ı endişelendirdi. Neticede Kür-Boğa bu Selçuklu ordusunu idarede başarılı olamamış, Antakya önünde Haçlılar ile savaş başladığı sırada, Melik Dukak ve diğer emirler savaşa devam etmeyerek ülkelerine dönmüşlerdi (1098).

Melik Dukak bundan sonra da Haçlılar ile savaşa devam etti. Haçlı reislerinden Raymond az bir kuvvetle Trablus önüne geldiği zaman, Melik Dukak ve Cenah ed-Devle ona saldırmışlar, fakat burada ağır bir yenilgiye uğramışlardı (1102). Cenâh ed-Devle daha sonra Rahbe'yi almak için harekete geçti ise de, buranın Melik Dukak tarafından işgal edildiğini görünce, uzaklaşmayı tercih etti. Çok geçmeden Cenah ed-Devle kendi ülkesi Humus'da Bâtıniler tarafından öldürüldü (1103). Cenâh ed-Devle'nin ölümünden sonra onun eşi ve Melik Rıdvân'ın annesi olan Hâtun oğluna haber göndererek Humus'u Haçlılar'a karşı müdafaa etmesini istemişti. Fakat şehrin ileri gelenleri Melik Dukak'ı tercih ve onu Humus'a davet ettiler. Böylece Dukak Humus'a hâkim oldu. Bu sırada şehri tehdit eden Raymond, Dukak ve Tuğ-Tegin'e karşı koyamayacağını anlayarak geri çekildi. Melik Dukak Haziran 1104'de öldü.

Atabeg Tuğ-Tegin önce Dukak'ın takriben bir yaşındaki oğlu Tutuş adına hutbe okuttu. Daha sonra Dukak'ın oniki yaşındaki kardeşi Ertaş'ı meliklik tahtına oturttu. Ancak Tuğ-Tegin'den korkan Ertaş Dımaşk'dan kaçtı (1104). Böylece Suriye Selçuklularının Dımaşk kolu sona erdi ve yerini "Böriler" hânedânına bırakmış oldu.

Bibliyografya :

Demirkent, İ., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), İstanbul 1974.

Elisséeff, N., Dımaşk mad., *EI*².

Kamâl Al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab Ft Târîh Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, Yayınlayan Ali Sevim, Ankara 1976.

Runciman, S., *A History of the Crusades*, London 1965, I-III (Penguin Books serisi).

Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı seferleri Tarihi*, I-III, Ankara 1986-1987.

Sevim, A., Tuğ-Tegin mad., *İA*.

Sevim, A., Tutuş mad., *İA*.

- Sevim, A., Timurtaş mad., *İA*.
- Sevim, A., "Haleb Selçuklu Melikliği", *SAD*, II, Ankara 1971 s. 1-66.
- Sevim, A., *Suriye Selçukluları*, I, Ankara 1965.
- Sevim, A., *Suriye Selçukluları*, II, Ankara 1983.
- Sevim, A., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983.
- Zakkar, S., *The Emirate of Aleppo*, Beirut 1972.
- Zettersteen, K. V., Rıdvan mad., *İA*.

d) KİRMÂN SELÇUKLULARI

Selçuklular devletlerinin kuruluşlarında büyük önemi olan Dendânan savaşı (1040) kazandıktan hemen sonra, muhtemelen Merv şehrinde, büyük bir kurultay toplamışlar ve Türkler'deki hâkimiyet telâkkisine uygun olarak o zamana kadar ele geçirilmiş ve ilerde zabtetmeği düşündükleri toprakları hânedân üyeleri arasında bölüşmüşlerdi. İşte bu bölüşme sırasında, Tabes vilâyeti ile Kirmân bölgesi ve Kuhistân havalisi Kavurd'a verilmişti. Kavurd, Çağrı Bey Dâvud'un oğullarının en büyüğüdür. Kirmân eyâletine Selçuklu akınları ilk olarak 434/1042-3 yılında başladı. Daha sonra Melik Kavurd maiyyetindeki beş-altı bin Türk süvari ile, kendisine ayrılmış olan, İran'ın Kirmân bölgesine geldi. Büveyhîler'in hâkimiyetindeki Kuzey Kirmân (Serd-sîr), 1048 yılında Kavurd'un idaresi altına girdi. Böylece Kirmân Selçukluları Devleti kurulmuş oldu. Diğer taraftan Serd-sîr bölgesi, burada yaşayan halkı besleyecek güçte değildi. Kirmân'ı esas besleyen Germ-sîr bölgesi olup, Kufs denilen dağlı kavmin elinde idi. Melik Kavurd âni bir baskınla Kufs kavmini dağıtarak, Kirmân'a tamamiyle hâkim oldu (Muhtemelen Şaban 432/Aralık 1050 - Ocak 1051).

Melik Kavurd Kirmân'a hâkim olduğu sırada, Arabistan yarımadasının doğu ucu Umân (Ummân) da Büveyhîler'in idaresinde idi. Kavurd daha sonra dikkatini Umân'a çevirdi ve Hürmüz emiri Bedr İsâ Câşû'nun sağladığı gemilerle Umân sahillerine doğru yelken açtı. Böylece Kavurd, idaresi altındaki gemilerle, Selçuklu tarihinde ilk deniz aşırı seferini gerçekleştirdi. Neticede Kavurd Umân'a da hâkim oldu. Umân'dan sonra Kirmân'ın batısında ve komşu eyâlet olan Fârs üzerine yürüdü. Fârs bölgesine o sırada Şebânkâre emirlerinden Fazlûye hâkimdi. Kavurd önce bölgenin merkezi Şîrâz'a yürüdü, Fazlûye ise şehri terk etmişti. Kavurd, Cehrem kalesi'ne sığınan Fazlûye'ye karşı etkili olamayacağını anlayarak Şîrâz'a döndü. Böylece Fârs bölgesinde gerçek Selçuklu hâkimiyeti, Kavurd tarafından tesis edilmiş oldu (1062).

Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in ölümü (4 Eylül 1063) üzerine ortaya çıkan taht mücadelelerine Kavurd da katılmak ve

amcasının yerine sultan olmak istemişti. Ancak kardeşi Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına çıktığını haber aldığı zaman, İsfahan'dan geri dönmüş ve onun sultanlığını tanımıştı. Diğer taraftan Fazlûye Fârs'ı tekrar ele geçirmek istiyor, fakat Kavurd önünde bir kere daha başarısızlığa uğruyordu (456/1064). Fazlûye daha sonra Sultan Alp Arslan'dan yardım istedi. Sultan Alp Arslan önce yardım gönderdiği gibi, daha sonra bizzât Fârs'a yürüdü ve bu bölgeyi Kavurd'dan alarak Fazlûye'ye iade etti. Sultan Alp Arslan'ın Fârs'ı tekrar Fazlûye'ye iade etmesinde, Melik Kavurd'un daha fazla kuvvetlenmesini ve hâkimiyet sahasının genişlemesini istememesi rol oynamış olabilir. Bir süre sonra Kavurd, Vezirinin teşviki ile, Sultan Alp Arslan'a isyan etti. Sultan bu durumu öğrendiği zaman, derhal Kirmân üzerine yürüdü (Şaban 459/Haziran-Temmuz 1067). Öncü kuvvetleri arasındaki savaşı kaybeden Kavurd kaçmayı tercih etti. Neticede Alp Arslan kardeşini affederek Fârs bölgesine gitti. Affedilmesinden iki yıl geçmeden Melik Kavurd'un bu kere eski düşmanı olan Fazlûye ile birleşerek, Sultan Alp Arslan'a isyan ettiğini görüyoruz. Sultan, Fazlûye ile uğraşmak görevini Vezir Nizâm ül-Mülk'e verirken, kendisi de Kirmân'a gitmişti. Nizâm ül-Mülk, bir hile ile Fazlûye'yi esir almağa muvaffak oldu. Alp Arslan ise kendi ordusu içinde Kavurd'u destekleyen bir grup olduğunu anlayınca, Kirmân'ı terk etmek zorunda kalmıştı (1069).

Sultan Alp Arslan ölmeden önce yaptığı vasiyet ile yine de kardeşi Kavurd'u düşünmüş, Fârs ve Kirmân bölgelerinin idaresini ona bırakmıştı. Alp Arslan'ın ölümünden (1072) sonra, oğlu Melikşâh Büyük Selçuklu sultanı ilan edilmişti. Diğer taraftan Kavurd da büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek istiyordu, bu maksadla da harekete geçti. İki taraf arasındaki ilk savaşta önce öncü kuvvetleri karşılaşmış, Emir Savtegin idaresindeki Melikşâh'ın öncüleri Kavurd'un öncülerine hücum ederek onları dağıtmıştı. Asıl ordular Hemedân civarında Kerec hududunda karşılaştılar. Neticede savaşı Melikşâh kazandı. Melik Kavurd önce kaçtı ise de, sonra yakalanarak esir edildi ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073). Melik Kavurd âdil ve iş-bilir bir şahsiyete sahibdi, cömertliği ve iyi idaresi ile halkı memnun bırakmış, onun zamanında Kirmân halkı bolluk ve refâha kavuşmuştur. Kavurd'un bir hükümdar olarak hatası, Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek için taht kavgalarına karışması olmuştur.

Melik Kavurd, Sultan Melikşâh ile savaşmak üzere hareket ettiği sırada, Kirmân'da yerine oğlu Kirmân-şâh'ı vekil bırakmıştı. Babasının ölüm haberinin ulaşması ile, Kirmân-şâh hükümdar olmuş, onun melikliği bir yıl sürmüştü ve sonra ölmüştür.

Kirmân-şâh'dan sonra Kavurd'un küçük yaştaki oğlu Hüseyin tahta çıkarıldı. Ancak Kavurd'un oğullarından Sultan-şâh Hemedân'da tutuklu bulunduğu hapisten kaçtı ve çok küçük olan kardeşinin yerine Kirmân Selçukluları tahtına oturdu (Safer 467/Eylül-Ekim 1074). Bir müddet sonra Sultan Melikşâh'ın büyük bir ordu ile Kirmân'a yürüdüğünü görüyoruz. Kaynaklar Melikşâh'ın bu seferi hakkında açık bir sebep zikretmiyorlar. Melikşâh kalabalık ordusu ile Kirmân Selçukluları'nın merkezi Berdesîr önünde ordugâh kurduğu zaman, Sultan-şâh şehre kapanmış ve Selçuklu ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlamıştı. Daha sonra elçilerin gelip-gitmesi ve emîrlerin aracılığı ile, Melikşâh Sultan-şâh'ı affederek yerinde bıraktı ve tekrar İsfahan'a döndü. Sultan-şâh 477/1085 yılında öldü.

Melik Sultan-şâh'ın yerine Kirmân Selçukluları tahtında kardeşi Turan-şâh'ı görüyoruz. Devlet büyükleri onun iyi bir şekilde hükümdarlık, yapabileceğini ümid etmiyorlardı. Melik Turan-şâh tahta geçişinin ertesi yılı (478/1085-6), bir ordunun şehir içinde sivil halkın evlerinde kalmasının yarattığı sosyal meselelere şâhit olmuş ve bunu önlemek için de bir takım îmar faaliyetlerinde bulunması gerekmişti. Öte taraftan Melik Kavurd'un ölümünden sonra Kirmân Selçukluları bir süre için komşu eyâlet Fârs'ın hâkimiyetini kaybetmişti. Sultan Melikşâh Fârs eyâletinin idaresini Emîr ed-Devle Humâr Tegin'e vermişti (1073). Bu emîrin idaresi sırasında Fârs'da âsâyîş bakımından emniyetsiz bir devre başladı. Melik Turan-şâh, belki de Fârs'ın bu karışık durumundan yararlanarak, bu bölgeye iki sefer yaptı. Birincisinde mağlub oldu, ikincisinde yeniden bir ordu düzenleyerek Fârs'ı aldı. Daha sonra Sultan Melikşâh'ın ölümü (1092) ile zevcesi Terken Hâtûn, küçük oğlu Mahmûd'u Büyük Selçuklu tahtına oturtmak için mücadeleye girişmişti. Terken Hâtûn, Fârs'a hâkim olabilmek için Emîr Üner kumandasında bir orduyu adı geçen bölgeye göndermişti. Turan-şâh, Şebânkâre emîrleri'nin de yardımı ile Emîr Üner'i mağlub etti (1094). Turan-şâh zamanındaki diğer bir olay da Umân hal-

kının isyanı idi, ancak bu isyan bastırılarak Umân'da tekrar Selçuklu hâkimiyeti sağlandı. Melik Turan-şâh icraatı ile, hükümdar olmadan önce, hakkında söz söyleyenleri yanıltmıştı. Rivâyete göre; onun doğruluk, adâlet ve iyi ahlakı Sâsânî hükümdarlarından Anûşirevân (I. Husrev, 531-579) ve Emevî Halifeleri'nden Ömer b.'Abdülazîz (717-720) devirlerini halka unutturacak kadar mükemmeldi. Melik Turan-şâh onüç yıl hükümdarlıktan sonra Zilkade 490/Ekim-Kasım 1097'de öldü.

Turan-şâh'ın ölümden sonra, tek evlâdı olduğu anlaşılan, İrân-şâh Kirmân Selçukluları tahtına oturdu. Sultan Berkyaruk (1094-1104) ise, Emîr Üner'i tekrar Fârs'a vali tayin etmişti. Fârs'da ise Şebânkâre büyükleri birer bölgede hâkimiyet kurmuşlardı, Emîr Üner'e karşı İrân-şâh'dan yardım istediler. Melik İrân-şâh Kirmân'dan Fârs'a geldi ve Şebankâreliler'in yardımı ile Emîr Üner'i mağlub etti (492/1098-9). Bu olay Fârs bölgesinin, İrân-şâh devrinde de Kirmân Selçukluları'na tâbi olduğunu göstermektedir. Bir süre sonra İrân-şâh çevresindeki bazı kişilerin etkisi ile Bâtınî mezhebine girmiş, bundan sonra halka kötü davranmağa başlamış, bu kötülüğü yanı sıra birkaç kadı ve âlimi de öldürmüştü. Devlet ümerâsı dîni değerlere hürmetteki gevşekliği ve devlet işlerinin yürütülmesindeki zayıf fikirlerinden dolayı ondan nefret etmişlerdi. Nihayet Çolak Bâzdâr adında bir Türk, halktan bir grubla beraber, Şeyhü'l-İslâm ve kadılara müracaat ettiler. Şeyhü'l-İslâm ve devrin kadıları hareketleri sebebiyle İrân-şâh'ın tahttan indirilmesinde birleştiler. Halk verilen fetva üzerine ayaklandırıldı. İrân-şâh önce şefaata diledi, sonra kaçmağa çalıştı ise de, bir faydası olmadı ve yakalanarak öldürüldü (1101).

İrân-şâh melikliği zamanında akrabalarını sıkı bir şekilde takib ettirmişti. Ancak Kirmân-şâh'ın oğlu Arslan-şâh bu takibden kaçmış ve kendisini gizlemesini bilmişti. Nicede Arslan-şâh'ı buldular ve 22 Muharrem 495/16 Kasım 1101'de Kirmân Selçukluları tahtına oturttular. İrân-şâh'ın devleti kötü yönetmesi ve daha sonraki taht değişikliğinden Umân halkı yararlanmağa çalışmıştı. Muhtemelen Arslan-şâh'ın tahta çıkışının ilk günlerinde Emîr Ebû Sa'd Muhammed adlı bir şahıs Umân'ın yarısına hâkim olmuştu. Arslan-şâh Umân'ı tekrar idaresi altına aldı. Fakat iç kısımlardaki kabilelerin bir dereceye kadar bağımsızlıklarını kazanmağa baş-

ladığı anlaşılıyor. Diğer taraftan Fârs'a hâkim olmalarına rağmen Kirmân Selçukluları bu bölge ile gereği gibi ilgilenmemişlerdi. Arslan-şâh'ın daha ziyâde barışçı bir siyâset izleyerek Şebânkâreler ile akrabalık tesis etmesi, Selçuklu hânedânının Kirmân kolunu Fârs'dan iyice uzaklaştırdığı anlaşılıyor. Ancak Emîr Çavlı Sakavı'nun, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar tarafından, Fârs vâililiğine tayin edilmesi (502/1108-9) ve onun Şebânkâreleri itaat altına almak için amansız bir mücadeleye girişmesi ile, İran'ın güneyi yeni olaylara sahne olmuştu. Bu mücadele sırasında Şebânkâre emirlerinden İbrâhim, Arslan-şâh'ın yanına kaçmıştı. Atabeg Çavlı, Melik Arslan-şâh'ın yanına sığınan Şebânkâre emirlerini geri almak için Kirmân'a bir sefer yaptı ve Furg kalesi'ni muhasara etti. Melik Arslan-şâh idaresindeki Kirmân ordusu Atabeg Çavlı'ya burada ânî bir baskın yaparak mağlub etti (1115). Melik Arslan-şâh'ın barış ve güveni sağlaması, bu devrede Kirmân'ın siyâsî mülteciler ve askerî yardım arayanlar için bir sığınak olmasına yol açmıştı. Yardım isteyenlerden birisi Gazneliler tahtını ele geçirmek için mücadele eden Behrâm-şâh idi. Arslan-şâh'a sığınan ikinci emir, Yezd'deki Kâkûye âilesindedir. Bu sırada Yezd şehrine Kirmân Selçukluları'nın hâkim olduğunu görüyoruz. Melik Arslan-şâh doğuda Sultan Sencer'e tâbi olmasının yanısıra, batıda da Irak'taki Selçuklular ile iyi ilişkiler kurmuştu. Bu iyi ilişkiler bilhassa evlilik yolu ile gelişmişti. Arslan-şâh daha sonra meliklik süresinin uzaması ve yaşının yetmiş geçmesi sebebi ile iş göremez oldu. Neticede oğlu Muhammed öteki kardeşlerinden önce harekete geçerek babasını bulunduğu saraydan alarak hapsedirdi ve kendisi Kirmân Selçukluları tahtına çıktı (537 Safer ayı/Ağustos-Eylül 1142). Arslan-şâh ise hapsolunduğu kalede üç yıl yaşadktan sonra ölmüştür (Muhtemelen 1145).

Melik Muhammed tahta geçtiği zaman, sayısı yirmiye yakın olan kardeşlerine ve yeğenlerine acımasızca davranmış, Selçuk-şâh haricinde, hükümdarlığını tehdid edebilecek kimseleri daha başlangıçta etkisiz duruma getirmişti. Melik Muhammed devrinin başlıca siyâsî olayı, kardeşi Selçuk-şâh ile uğraşması olmuştu. Selçuk-şâh, Muhammed tahta çıktığı zaman Germ-sir bölgesine kaçarak hayatını kurtardı. O, daha sonra topladığı kuvvetlerle Muhammed'in bulunduğu Cîruft şehrine geldi. İki ordu Cîruft dışında karşılaştılar ve şiddetle savaştılar. Mağlub olan Selçuk-şâh Umân'a

kaçtı. Onun bu bölgede oturması ile Kirmân şahneleri bir daha Umân'da kalamamışlardı. Kirmân Selçuklularının bir zamanlar hâkim oldukları komşu ülke Fârs'da bu kere yeni bir Türk devleti, Salgurlular hüküm sürmeğe başlamıştı. Melik Muhammed'in Salgurlular'dan Atabeg Sungur ile arasında samimî bir dostluk vardı. Oğuzlar'ın Büyük Selçuklu sultanı Sencer'i mağlub ve esir etmelerinin (1153), öteki emir ve hükümdarlar üzerinde de etkileri görülmüştü. Tabes hâkimi, Melik Muhammed'in huzûruna gelerek ona tâbi oldu ve adı geçen şehri Kirmân Selçuklularının idaresine terk etti. Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra Melik Muhammed, muhtemelen, Irak Selçuklularından Sultan II. Muhammed b. Mahmûd (1153-1159)'a tâbi olmuş ve onunla dostça ilişkiler içinde bulunmuştu. Melik Muhammed'e tâbi olmak isteyen diğer bir şahıs da İsfahan vâlisi Reşid Câmedâr idi. Ancak Melik Muhammed'in 6 Cumâdâ I. 551/27 Haziran 1156'da ölmesi, Kirmân Selçuklularının İsfahan gibi önemli bir şehre hâkim olmak ümidlerini suya düşürmüştü.

Melik Muhammed öldüğü gün oğlu Tuğrul-şâh Kirmân Selçukluları tahtına çıktı. Tuğrul-şâh önce kardeşi Mahmûd-şâh'ı hapsedirdi. Daha sonra babası zamanında saltanat mücadelesine giren Selçuk-şâh yakalanarak öldürüldü (muhtemelen 1156/57). O bu suretle kendisine karşı çıkan ve çıkması muhtemelen taht iddiacıları hakkında gerekli tedbirleri almış oluyordu. Melik Tuğrul-şâh, babası zamanında olduğu gibi, Fârs'daki komşuları Salgurlu Devleti ile dostluğunu sürdürdü. Tuğrul-şâh devrinden itibaren Kirmân Selçukluları Devleti'nde atabeglerin yavaş yavaş melikler üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmağa başladığı görülüyor. Bu devrede göze çarpan ilk atabeg, Alâ' ed-Dîn Bozkuş idi. Müeyyed ed-Dîn Reyhân adında bir hâce ise ona rakib olmuştu. Atabeg Bozkuş öldükten sonra geride kalan oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed de devlet içinde nüfuzu olan bir şahsiyetti. Nitekim Atabeg Reyhân ve Kutb ed-Dîn Muhammed'in Kirmân Selçukluları taht mücadelelerinde ve devletin siyasetinde önemli bir rol oynadıkları görülecektir. Melik Tuğrul-şâh Mart 1170'de öldü. Onun dört erkek çocuğu vardı. Büyükten küçüğe çocuklarının isimleri; Arslan-şâh, Turan-şâh, Behrâm-şâh ve Terken-şâh idi.

Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünün yarattığı kargaşalık sırasında, Atabeg Reyhân'ın yardımı ile, üçüncü oğlu Behrâm-şâh Kirmân

Selçukluları tahtına oturdu. Bu durum Kirmân Selçukluları Devleti'nde bir "Fetret devri"nin doğmasına yol açtı. Tuğrul-şâh'ın en büyük oğlu ve veliahdı Arslan-şâh, Terken-şâh ile birleşmiş ve saltanat mücadelesine başlamak üzere Bem tarafına gitmişti. Ayrıca Kirmân Selçukluları tahtına bir namzed daha vardı, bu da Turan-şâh idi ve yardım istemek için Fârs'a yönelmişti. Bundan sonra Behrâm-şâh, Arslan-şâh ve Turan-şâh arasında amansız bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadele Kirmân Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında rol oynayan önemli bir etkendi. Devletin yönetimi atabeglerin eline geçmişti. Atabeg olmak isteyen emîrler de aralarında mücadele ediyorlardı. Taht kavgaları sırasında gulamlar da bir melikten öbür melikin yanına kaçarak mücadeleyi kızıştırmaktaydılar. Ayrıca ticârî önemi olan şehirler de yağmalanıyor ve Kirmân'ın iktisâdî durumu gittikçe kötüleşiyordu.

Behrâm-şâh üçüncü kere melikliği ele geçirdikten sonra 1175 yılında öldü. Melik Behrâm-şâh'ın ölümü, sükûnet içindeki Kirmân'ın tekrar karışmasına sebep oldu. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed, Behrâm-şâh'ın yedi yaşındaki oğlu II. Muhammed-şâh'ı babasının yerine tahta oturttu. Ancak Atabeg'in yanında yeterli kuvvet yoktu, yardım bulmak maksadıyla Bem şehrine gitti. Bu sırada II. Arslan-şâh Yezd'de bulunuyordu, başkent Berdesir'e gelerek, hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre hâkim oldu. Bu suretle üçüncü kez Kirmân Selçukluları tahtını ele geçirdi (1175 yılı sonu). Daha sonra Turan-şâh, Salgurlular'dan sağladığı yardımcı kuvvetlerle, Cîruft önüne geldi (3 Mart 1177). İki taraf Cîruft kapısı önünde karşılaştı. Savaş sırasında atılan oklardan biri Melik II. Arslan-şâh'a isabet ederek ölümüne sebep oldu. Böylece Turan-şâh uzun süre beklemiş olduğu melikliğe kavuştu.

Melik II. Turan-şâh devrinin en önemli olayı muhakkak ki, Oğuzlar'ın Horasan'dan Kirmân'a gelmesi idi. Buraya göç eden eden Oğuzlar, Kirmân Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsız idaresinden yararlanarak bu bölgeye hâkim olmasını bildiler. Melik II. Turan-şâh ise, Zâfir Muhammed Emîrek adında biri tarafından sarayında öldürülmüştü (takr. Haziran 1183).

Zâfir Muhammed Emîrek, II. Muhammed-şâh'ı hapsedilmiş olduğu Berdesir kalesinden çıkararak, Kirmân Selçukluları tahtına oturttu. Muhammed-şâh bu sırada aşağı-yukarı onbeş yaşında

idi. O henüz küçük bir delikanlı olmasına rağmen, Zâfir'in kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini anlamıştı. İlk fırsatta Zâfir öldürüldü. II. Muhammed-şâh devrinin önemli olaylarından birisi Oğuz beylerinden Dînâr'ın Kirmân'a gelmesi idi. Bundan sonra Melik Dînâr yavaş yavaş Kirmân'ın önemli şehirlerine hâkim olmağa başladı. Kirmân Selçukluları emîr ve devlet adamları yaklaşan tehlikeyi sezmişler ve korkuya kapılarak bir an önce Kirmân'dan ayrılmağa başlamışlardı. Bu sebeble Melik II. Muhammed-şâh'ı Irak'daki Selçuklular'dan yardım istemek için oraya gitmeğe teşvik etmişlerdi. Melik Muhammed-şâh da Melik Dînâr ile başa çıkamayacağını anlayarak yardım istemek için Irak'a gitti (1186). Onun ayrılmasından çok kısa bir süre sonra, Berdesîr'de kalmış olan Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed öldü (22 Kasım 1186). Melik Dînâr ise başkent Berdesîr'i 1187 Eylülünde ele geçirerek Kirmân Selçukluları Devleti'ni ortadan kaldırdı. II. Muhammed-şâh bir süre sonra Bem şehri hâkimi Sâbık Ali Sehl'in yanına gelerek bir kere daha şansını denedi. Ancak Melik Dînâr'ın kuvvet ve kudreti karşısında önce Sîstân'a, sonra Hârezmşâh Tekiş'in yanına gitti. O son olarak, Gûrlûlar'dan Şihâb ed-Dîn (Mu'izz ed-Dîn) Muhammed'in hizmetine girdi ve vatanından uzaklarda öldü. Ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklardan şimdilik bir bilgi edinilememiştir. Melik II. Muhammed-şâh Kirmân Selçukluları Devleti'ni yeniden canlandırmak için teşebbüslerde bulunmuş, bu yolda Irak Selçukluları, Salgurlar ve Hârezmşâhlar gibi komşu devletlere başvurmuş, fakat muvaffak olamamıştır.

Bibliyografya :

- Ahmed Ali Hân Vezîrî, *Târih-i Kirmân* (Salâriyye), nşr. Bâstâniy-i Pârisi, Tahran hş. 1340/1961.
- Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran* (ed. J. A. Boyle), V, Cambridge 1968.
- Bosworth, C. E., "The Kûfichîs or Qûfs in Persian History", *IRAN*, Vol. XIV, 1976.
- Bosworth, C. E., Kāvurd mad., *EI*².
- Houtsma, M. T., "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", *ZDMG*, vol. XXXIX, 1885.
- Kafesoğlu, İ., Kāvurd mad., *İA*.
- Köymen, M. A., "Kirman Selçukluları Tarihi", *DTCFD*, *Dergisi*, sayı: 1, Ankara 1943, s. 127-34.

- Köymen, M. A., *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.
- Kramers, J. H., Kirmân mad., *IA*.
- Lambton, A. K. S., "Seljuq-Ghuzz Settlement", *Islamic Civilisation*, s. 950-1150 (ed. D. S. Richards), Oxford 1973.
- Lowick, N. M., "Seljuq Coins", *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, vol. X, 1970.
- Merçil, E., *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989², T.T.K.Y.
- Miles, S. B., *The Countries and Tribes of the Persian Gulf* (with a new introduction by J. B. Kelly), London ve Edinburg 1966².
- Muhammed İbrâhîm Bâstânîy-i Pârisi, *Vâdiy-i Heftâd, Bahsi der Târih-i İçtimâ'i ve Âsâr-ı Târihiy-i Kirmân*, I, Tahran 2535 Şâhinşâhî yılı.
- Sümer F., *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, Ankara 1972².
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
-

e) TÜRKiYE SELÇUKLULARI

Kuruluş Devri:

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda önemli derecede rol oynayan Dendânanakan savaşını (1040) kazandıktan hemen sonra, sür'atle İran'ı geçerek Doğu Anadolu'ya yapılan Türk akınları bu bölgedeki Bizans mukavemetini kırma yönünden büyük bir önem taşır. Öte taraftan Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olan Malazgird savaşında (1071) Bizans'ı mağlub etmesi Türkler'in Anadolu'ya yerleşmesine imkân sağlıyordu. Bunun neticesinde Anadolu'ya büyük bir göç başlamış, yüzyıllar boyunca süren bu nüfus hareketinde Azerbaycan bir geçiş noktası olmuştu. Türkiye Selçukluları Devleti bu kesif Türkmen kütlelerinin Anadolu'ya göç etmesi sayesinde kurulmuştu. Bu devletin kurucusu ve Anadolu'yu fetih tarihinin başlıca kahramanı Selçuk'un torunu olan Kutalmış'ın oğlu Süleyman-şâh'dır. Süleyman-şâh devrinin siyasî olayları tarihi manasıyla hayatının son safhasında açıklığa kavuşmaktadır. Onun ve kardeşlerinin ne şekilde ve hangi sıfatla Anadolu'ya gelmiş oldukları ve devletin kesin kuruluş tarihi üzerinde gerek yerli ve gerekse yabancı tarihçiler halâ bitmemiş münakaşalar sürdürmektedirler. Onların Anadolu'ya gelişleri hususunda muhtelif rivayetler vardır. Bunlardan birisine göre; Süleyman-şâh ile ağabeyi Mansûr Malazgird savaşına katıldılar, bu savaşta büyük yararlıklar gösterdiler ve Sultan Alp Arslan da saltanat sürmesi için Anadolu'yu Süleyman-şâh'a tahsis etti. Başka bir rivayette ise; Kutalmış'ın Alp Arslan'a isyan edip öldürülmesinden (1064) sonra Sultan'ın onun oğullarının hayatına son vermek istediğini, Vezîr Nizâm ül-Mülk'ün hânedan azasının öldürülmesinin uğursuzluk getireceğini bildirmesiyle bu karardan vazgeçildiğini, fakat bunların yeniden isyan etmelerini önlemek için fetihle meşgul olmak üzere Anadolu'ya gönderildiklerini, bu suretle ya gaza yaparak devlete hizmet etmek veya bu uğurda şehid olarak bir zarara sebebiyet vermemelerinin sağlandığı ileri sürülmüştür.

Doğruluğu tam olarak şüphe götürmekle beraber itimada en lâyık rivayetlere göre; Süleyman-şâh, ağabeyi Mansûr ve kardeş-

leri Alp İlig ile Devlet (Dolat) muhtemelen 1073 yılında, yani Sultan Melikşâh devrinde (1072-1092), Urfa ve Birecik yakınlarına kaçmışlar veya sürülmüşlerdi. Bunların o bölgedeki, yine Selçuklu devlet arazisinde tutulmayarak hudüdlara sürülmüş oldukları anlaşılan, Türkmen grublarıyla temas kurdukları ve soylarının asâleti sebebiyle bunlar tarafından başbuğ tanındıkları anlaşılmaktadır. Ayrı ayrı birliklerin başında oldukları halde bölgede harekâta bulunan dört kardeşten ikisinin bu arada Suriye olaylarına karıştıkları ve bu bölgenin fâtihi Atsız'a başkaldıran Şokli adında başka bir Türkmen beyini desteklerken, Mısır'daki Fâtımî halifesi el-Mustansır (1036-1094) ile anlaşıp, Büyük Selçuklular'ın baştan beri takib ettikleri sünnî siyasete yüz çevirdikleri, fakat Atsız tarafından mağlub edilerek Sultan Melik-şâh'ın yanına gönderildikleri görülüyor (1075). Bu iki kardeş muhtemelen Alp İlig ve Devlet idi. Öte taraftan Kasım 1074'de Mirdasî emiri Mahmûd'un ölümü ile Süleyman-şâh önce Haleb'i ve daha sonra da Bizanslı bir vâlinin idaresindeki Antakya'yı kuşatmıştı. Fakat herhangi bir başarıya ulaşmadan Haleb'den bir miktar mal almış, Antakya'yı ise yıllık 20.000 dinar haraca bağlayabilmişti.

Sultan Alp Arslan ile ona Malazgird'de mağlub ve esir olan IV. Romanos Diogenes arasında kararlaştırılan barışın yeni tahta çıkan VII. Mikhaîl Dukas (1071-1078) tarafından tanınmaması üzerine muhtelif Türkmen küteleri Sultan Alp Arslan'ın emriyle Anadolu'ya girmiş bulunuyorlardı. Sonraki kaynakların ifadesine dayanılarak elde edilen pek tafsilatlı olmayan kısa rivâyetlere göre, bu sırada Anadolu'nun muhtelif bölgelerini zabteden bir çok Türkmen beyi zikr olunur. Bu adı geçen beylerin adıyla anılan küçük devletler gerçekten teşekkül etmiş ve uzunca bir süre yaşamıştı (Bk. Beylikler kısmına). Ancak dikkate şâyan olan cihet, Anadolu'nun ilk fâtipleri sayılan bu Türkmen reisleri arasında Artuk Bey'den gayrisinin faaliyetini tespit etmenin pek mümkün olmayışdır. Artuk Bey, Sultan Melikşâh devrinde Anadolu fütûhatına katılarak pek büyük başarılar elde etmiş, Orta ve Kuzey-batı Anadolu'da faaliyette bulunmuş, fakat daha sonra taht mücadeleleri sırasında Melikşâh tarafından geriye çağırılmıştı.

Öte taraftan Suriye'de Atsız'ın kuvvet ve kudreti karşısında Süleyman-şâh ve Mansûr bu bölgeden faaliyetlerini Anadolu iç-

lerine nakletmeği daha uygun bulmuş olmalıydılar. Artuk Bey'in de Anadolu'dan geri çağrılmış olması, soylarının yüceliği bakımından onlara herhalde Anadolu'da bulunan Türkmen grubları üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmak fikrini vermiş idi. Ancak yine de Süleyman-şâh'ın Anadolu'ya girdikten sonra önce nerelerde faaliyette bulunduğu pek belli değildir. O Antakya önünden ayrılıp Anadolu içine girdikten sonra muhtemelen Konya civarında harekâta bulunmuş, bu şehri ve yakınında bulunan Gâvele (Gevele) kalesini almıştır (takriben 1075). Böylece Kutalmış oğulları da, Büyük Selçuklu Devletini kuran amcazâdeleri gibi, bir devlet teşkil etme yolunda, yani Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştirmede ilk adımlarını attılar¹. Kutalmış oğulları daha sonra batı yönünde fetihlere devam ettiler ve bu arada Bizans'daki taht mücadelelerinden geniş ölçüde yararlandılar. Nikephoros Botaneiates 7 Ocak 1078'de kendini imparator ilân ederek Kutalmış oğulları'nın yardımını sağlamıştı. Nihayet o 24 Mart'da İstanbul'a girerek imparator oldu. Kutalmış oğulları'nın bir süre N. Botaneiates'i destekledikleri anlaşılıyor. Nitekim yine imparatorluk mücadelesinde bulunan Nikephoros Bryennios da onların yardımıyla mağlub ve esir edilmişti. Bundan sonra Kutalmış oğulları Boğazlar'a yakın bölgelerde yerleşmişler, böylece İzmit ve çevresi Selçuklular'ın eline geçmişti.

İşte tam bu sırada mâhiyeti hâlâ yeterli derecede açıklanmamış olan önemli bir olay oldu. Sultan Melikşâh Anadolu'daki bu duruma müdahale etti. Sultan'ın, Kutalmış oğulları'nın Anadolu'da yerleşmekte oluşlarını dikkatle takib ettiği anlaşılıyor. Amcası Kavurd'un saltanatının ilk yılında ayaklanmasından ve öldürülmesinden (1073) sonra onun sıkı bir merkezîyetçi devlet siyaseti izlediği muhakkaktı. Ancak bu merkezîyetçi idareye karşı iki yönde, Suriye ve Anadolu'da gelişmeler olmakta idi. Suriye'de Atsız fazlaca kuvvetlenince Sultan Melikşâh kardeşi Tutuş'u oraya göndermişti. Atsız'ın Tutuş tarafından ortadan kaldırılmasıyla Suriye bu suretle itaat altına alınıyordu (1079). Sultan Melikşâh aynı şekilde Anadolu'yu kendi idaresi ve itaati altına almak için harekete

¹ Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihiyle ilgili geniş tahlil için Bk. İ. Kafes-oğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *TED*, sayı: 10-11, İstanbul 1981.

geçmiş ve buraya Emîr Porsuk'u göndermiş olmalıdır. Emîr Porsuk yapılan bir savaşta (veya savaş yerine Mansûr ile yaptığı teke tek vuruşmada) Mansûr'u öldürmüş, fakat başkaca bir netice elde edemeyerek geri dönmek zorunda kalmıştı.

Ağabeyinin ne şekilde olursa olsun ortadan kalkmasından sonra Süleyman-şâh bir müddet daha Bizans ile işbirliğinde bulundu. Emîr Porsuk'un ona karşı bir şey yapamamış olmasında belki de Bizans'ın desteğini görmüş olması da rol oynamıştır. Süleyman-şâh'ın durumunun bundan sonra da kuvvetlendiği anlaşılıyor. 1079-1080 yıllarında Türk fetihleri Marmara ve Karadeniz sahillerine kadar uzanmış, bir taraftan da Adalar (Ege) Denizi kıyılarına ulaşmıştı. Ancak Bizans'da taht âşığı kumandanların bir türlü sonu gelmiyordu. Nitekim 1080 yılı sonlarında bu kez Nikephoros Melissenos Süleyman-şâh ile anlaşarak imparatorluğunu ilân etti. Bu şahıs Türk kuvvetlerinin yardımı ile İznik (Nikaia) şehrini karargâh edinerek İstanbul üzerine yürümeğe hazırlandı. Artık imparatorluğunu ilân etmek sırasının kendisine geldiğini düşünen Aleksios Kommenos bu sefer tarafsız kaldı. Aleksios aynı zamanda eniştesi olan Melissenos'u sezarlık vaadiyle uyuttu ve hile ile İstanbul'a girerek kolayca imparatorluğu elde etti (4 Nisan 1081). N. Melissenos'un bu suretle kenarda kalması neticesinde Süleyman-şâh, gerek İznik ve gerekse onun tarafından muhafaza edilmeleri için garnizonlar yerleştirmek üzere, Türkler'e teslim edilen kaleleri bir daha terk etmeyerek İznik'de yerleşti. Bu suretle İznik muhtemelen 1080 yılı sonlarında Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi oluyordu.*

Aleksios'un tahta geçmesi Süleyman-şâh'ı Bizans'a karşı daha serbest ve kaygısız davranmağa sevk etti, yeni imparator ile hiç olmazsa önceden bir ittifak mevcut değildi. Bu sebeble Türkler artık Boğaziçi sahillerine kadar ilerlediler, buradan geçen gemilerden harac almak üzere karakollar tesis ettiler. Bütün Bithynia bölgesi (Anadolu'nun kuzey-batı bölgesi, başlıca şehirleri İznik, Bursa ve İznik'dir) şehirleri ister istemez Türkler'e teslim olmuşlardı. İmparator Aleksios önce İstanbul şehrine serbest bir nefes aldirmek

* Bir rivayete göre, "Kutalmışoğlu Süleyman İznik ve ona tabi yöreleri 467/1074-75'de fethetti", Bk. *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)*, Hazırlayan A. Sevim, Ankara 1988, s. 21.

maksadıyla küçük gemilerle Boğaz sahilinde bulunan Türk karargâhlarına korsan baskınlar tertib etti ve bunları geri çekilmeğe zorladı. Ancak Aleksios'un Balkanlar'daki durumu hiç de iyi değildi. O Balkanlar'daki Peçenek ve Norman tehlikesini ortadan kaldırmak maksadıyla Süleyman-şâh ile anlaşmayı tercih etti. O Süleyman-şâh'a hediye nâmı altında muayyen bir yıllık harac vermek suretiyle barış istiyordu. İki taraf arasında varılan anlaşmaya göre; Türkler bugünkü Maltepe'de Dragos tepesinin batısından İznik körfezine dökülen küçük Drakon çayına kadar olan hattı Bizans ile hudud kabûl ettiler (1081). Süleyman-şâh'ın bu münasebetle Bizans İmparatoru'na batudaki düşmanlarına karşı savaşlarında yardımcı kuvvetler göndermeği taahhüd ettiği anlaşılmaktadır. Böylece batıda sınırlarını hemen hemen İstanbul civarına kadar uzatmış bulunan Süleyman-şâh Anadolu'nun iç taraflarında muhtelif Türkmen kütlelerinin harekâtına müdahale etmek, bilhassa başşehirleri İstanbul ile irtibatları kesilmiş, güney ve güneydoğu şehirleri ile uğraşmak için serbest kalmış bulunuyordu. Nitekim Süleyman-şâh gözlerini güneydoğu Anadolu'ya çeviriyordu.

— Süleyman - şâh'ın fetihleri —

Süleyman-şâh, İmparator Aleksios ile yaptığı 1081 anlaşmasından sonra bir taraftan muhtelif kumandanlar vasıtasıyla, tafsilatı pek belli olmayan fetih hareketlerine devam ederek Anadolu'nun kuzeyinde halâ Bizans'ın elinde bulunan bazı kaleleri zabt ettirirken, bir taraftan da kendisi güneye doğru yürüdü ve Tarsus'u muhasara ederek aldı (1082). Bunu takib eden yıl içinde (1083) Türkiye Selçuklu hükümdarının başta Adana, Misis (Mamistra) ve Anazarbos olmak üzere hemen bütün Kilikya sahasını fethettiği görülmektedir. Bu suretle Ermeni Philaretos'un Toroslar'dan Urfa'ya kadar kurmuş olduğu hâkimiyetin batı kısmı Selçuklular'ın eline geçmiş bulunuyordu. Bundan sonra sıra Antakya'ya geldi. Çok eski devirlerden beri Suriye'nin en mühim şehri ve merkezi olmuş bulunan bu büyük şehre gözünü diken sadece Süleyman-şâh değildi. Haleb'i ele geçirmiş bulunan Ukayliler'den Şeref üd-Devle Müslim b. Kureyş ve Suriye Selçuklu meliki Tutuş da Antakya'nın fetihini hedef edinmiş idiler. Bu bakımdan Antakya'yı fethetmek için büyük hazırlıkların yanı sıra Müslim b. Kureyş ile Tutuş'u da unuttu.

mamak gerekiyordu. Bu sebeble Süleyman-şâh'ın Kilikya'yı ele geçirdikten sonra İznik'e dönerek kendisi güneyde meşgûl olacağı sırada devletin öteki kısımlarını emniyete almak husûsunu düşündüğü anlaşılıyordu. Nitekim o, emîrlerinin en kıymetlisi Ebu'l-Kasım'ı İznik'de kendisine vekâlet etmek üzere bırakırken, bir taraftan da Anadolu'nun Selçuklular'a tâbi olan bölgelerine ayrı ayrı vâliler göndermiş olmalıdır. Süleymân-şâh Antakya üzerine hareket ederken, Philaretos'a hududu bulunan Türk beyleri de aşağı-yukarı aynı zamanda onun topraklarına yürümüşler, böylece Süleyman-şâh'ın karşısına büyük kuvvetler ile çıkmasına engel olmuşlardı. Bu anda Emîr Dânişmend'in Ermeni Gabriel'in hüküm sürdüğü Malatya'yı muhasaraya giriştiği (1085) ve Emîr Buldacı'nın yukarı Ceyhan bölgesini Elbistan ve civarını zapt ettiği görülmektedir.

1084 yılı içinde Philaretos'un Urfa'ya kumandan olarak bıraktığı oğlu Barsam ile arası açılmıştı. Babası tarafından tutuklanan ve Antakya kalesinde hapsedilen Barsam, rivayete göre, Antakya şehrinin şahnesi olan İsmail adında bir müslüman ile anlaşarak babası aleyhine onunla birleşmiş ve Philaretos'un bir düğün münasebetiyle şehirde bulunmamasından yararlanarak hapisten kaçmış ve İznik'e gitmişti. Barsam burada Süleyman-şâh ile Antakya'nın kendisine teslimi hususûnda anlaşmıştı. Bunun üzerine Süleyman-şâh beraberinde az sayıda kuvvet bulunduğu halde süratle Antakya'ya doğru hareket etti. Netice olarak Antakya 13 Aralık 1084'de Süleyman-şâh tarafından feth edildi. Şehre müslüman şahne İsmail'in yardımı ile gizlice giren Selçuklu kuvvetleri büyük bir mukavemetle karşılaşmamışlar ve bu sebeble yerli halka kötü muamelede bulunmamışlardır. Ancak Philaretos'un kuvvetlerinden bir kısmı iç kaleye sığındı. Bu sebeble şehrin iç kalesinin bir ay daha mukavemet ettikten sonra 12 Ocak 1085'de Süleyman-şâh'a teslim olduğu anlaşılmaktadır. Getirdiği az sayıdaki kuvvetleri, fetihten sonra, yetişen öteki birliklerle takviye eden Süleyman-şâh ayrıca Ayn-Tab, Hârim, Tell-bâşir, Ra'ban, İskenderun ve Süveydiye (Saman-dağ)'yi de işgâl etmişti. Bunun üzerine rivayete göre Philaretos, Büyük Selçuklu sultanı Melikşâh'ın yanına giderek müslümanlığı kabul etmiş ve kendisine tevcih olunan Maraş'a gelerek burada 1090 yılından önce ölmüştür.

— Süleyman-şâh'ın ölümü —

Ancak Süleyman-şâh'ın Antakya şehrini almakla, hem Şeref üd-Devle Müslim hem de Melik Tutuş ile mücadele etmesi mukadderdi. Nitekim mücadelenin ilk safhası Şeref üd-Devle ile oldu. Haleb emîri daha önce Antakya üzerine yürümüşse de, şehrin muazzam surları karşısında bir şey yapamayarak geri çekilmişti. Bundan sonra Philaretos ile bir anlaşma yapan Şeref üd-Devle Müslim ondan yıllık muayyen bir cizye almakta idi. Bu gelir kaynağını kaybetmek istemeyen Şeref üd-Devle, Süleyman-şâh'a haber göndererek Philaretos'un ödediği cizyeyi göndermesini istedi. Bu tabiatıyla olacak şey değildi, müslüman bir şehirden ve hükümdarından cizye istenemezdi. Süleyman-şâh onun bu istediğini reddedince iki taraf arasında savaş zorunlu oldu. Şeref üd-Devle ile Süleyman-şâh'ın savaşçıları karşılıklı birbirinin arazisini yağmalamağa başladılar. Nihayet 24 Safer 478/20 Haziran 1085'de iki taraf Haleb ile Antakya arasında Kurzâhil mevkiinde karşılaştılar. Bu savaşa Şeref üd-Devle ile başlayan Çubuk Bey ve idaresindeki Türkmenler Süleyman-şâh'ın tarafına geçtiler. Bu sebeble Şeref üd-Devle bozguna uğrayarak öldürüldü. Süleyman-şâh buradan Haleb üzerine yürüyerek şehri kuşattı ve Şeref üd-Devle'yi de bu şehrin kapısı önüne gömdürdü. Antakya'nın zabtından sonra Şeref üd-Devle'nin ortadan kaldırılması ve Haleb'in kuşatılması artık Süleyman-şâh ile Büyük Selçuklular arasındaki mücadeleyi ön plana geçirmişti. Şeref üd-Devle'nin Haleb'de bıraktığı emîr Şerif Ebû Ali Hasan Haleb'i savunurken, bir taraftan da hem Sultan Melik-şâh'a, hem de Melik Tutuş'a mektub yazmış ve şehri teslim almak üzere ya bizzat gelmelerini, yahud kendilerini kurtarmak üzere büyük bir ordu göndermelerini istemişti. Bu sırada Süleyman-şâh; Şeyzer, Kefertab ve Maarretünnuman kalelerini ele geçirmişti. O, Kınnesrin'i de kuşatıp aldıktan sonra bütün kuvvetleriyle Haleb önünde toplandığı sırada Tutuş'un harekete geçtiği haber alındı. Artuk Bey de bu sırada Tutuş'un yanında bulunuyordu. Onun kuvvetleriyle takviye edilmiş olan Tutuş Haleb'e üç mil uzaklıkta bulunan Ayn Seylem mevkiinde 18 Safer 479/4 Haziran 1086'da Süleyman-şâh'ın ordusu ile savaşa tutuştu. İki Türk ordusu arasındaki bu savaşın neticesini yine Çubuk Bey ve Türkmenler tayin ettiler. Bunlar bu sefer Süleyman-şâh'dan ayrılıp Tutuş tarafına geçtiler. Süleyman-şâh savaşı kaybettiğini görünce intihar etti.

Anadolu'nun fethi, daha önceki fetih hareketlerinin hiç biriyle mukayese edilemeyecek bir ölçüde dünya tarihini etkilemiştir. Türk milleti varlığını, emsalsiz tarihî gelişmesini ve ezeli bağımsızlığını bu fethle borçludur. Bu sebeble bizim için Süleyman-şâh'ın adı, tarihimizin öteki büyük şahsiyetlerinin önünde, onların bayrakdâri manasını taşımaktadır ve bundan sonra da taşımalıdır. Nitekim şu sözler büyük bir gerçeğin ifadesidir "Süleyman-şâh Anadolu Türkleri'nin en büyük ve en muhterem babası"dır¹.

— Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra Anadolu olayları —

Ebu'l-Kasım hükûmeti :

Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra, özellikle Anadolu'nun bazı kesiminde, Marmara Denizi ve Adalar Denizi bölgesinde vuku bulan olaylar hakkında hemen hemen bütün bilgimizi Bizans tarihçisi Anna Komnena'ya borçlu bulunmaktayız. Onun eseri bilhassa kronolojik bakımdan çok karışık olmasına rağmen, Türkiye tarihinin aşağı-yukarı kırk yıllık bir kısmı (1080-1118) için tek kaynak olmak vasfını taşımaktadır.

Süleyman-şâh 1084 yılı Aralık ayı içinde Antakya'yı feth için yola çıkarken İznik ve civarını Ebu'l-Kasım adında bir Türk beyine bırakmıştı. Antakya'nın zabtı sırasında Karategin adında bir Türk beyi Karadeniz kıyısında Sinob'u zabtetti (1085 başı). Burada bulunan külliyetli altın ile büyükçe bir imparatorluk hazinesi bu Türk beyinin eline geçti. Ancak Süleyman-şâh'ın Tutuş karşısında mağlub olarak intihar etmesinden sonra bu durumdan istifade eden İmparator Aleksios'un Türkler'in eline geçmiş olan Karadeniz kenarındaki sahil şehirlerini geri almağa muvaffak olduğu anlaşılıyor. İmparator Aleksios, Sultan Melikşâh'ın gönderdiği Siaus (Çavuş veya belki de Siyavuş) şeklinde kayd olunan bir elçisini kandırarak kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Nitekim Sinob'a giden Siaus, Melikşâh'ın mektubunu göstererek Karategin'i Sinob'u terk etmeğe ve ele geçirdiği hazineleri de İmparator'un adamlarına bırakmağa kandırdı. Böylece Sinob tekrar Bizans'a teslim olundu. Ancak durum her tarafta aynı değildi. Süleyman-

¹ M. H. Yınanç., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 128.

şâh'ın ölüm haberi, onun muhtelif bölgelere tayin etmiş olduğu Türk beylerinin bağımsız hareket etmelerine sebep oldu. Bunlardan hükümet merkezi olan İznik'i elinde bulundurduğu cihetle en nüfuzlu olan Ebu'l-Kasım rivayete göre kendisini sultan ilan ettiği gibi, kardeşi Ebu'l-Gazi'ye de Kapadokya emirliğini bıraktı. Becerikli ve gâyet haris bir kimse olan Ebu'l-Kasım bundan sonra Marmara sahillerine akınlar yaparak bütün Bithynia'yı yağmalamaya başladı. İmparator Aleksios bunun üzerine evvelce Süleyman-şâh'a uygulamış olduğu taktiğe müracaat ederek Türk akıncılarını sahilten geri sürdü ve Ebu'l-Kasım'ı barış istemeğe zorladı. Ancak Ebu'l-Kasım anlaşma görüşmelerini devamlı olarak uzatmakta olduğundan İmparator nihayet İznik üzerine bir kuvvet göndermeğe mecbur kaldı. Bu kuvvetin başına Türk asıllı Tatikios (Tetik ?)'u geçirmişti. Ayrıca Sultan Melikşâh'ın da İznik'i itaat altına almak üzere Emîr Porsuk kumandasında 50 bin kişilik bir kuvvet gönderdiği öğrenildi. Fakat Tatikios böyle bir kuvvetle başa çıkamayacağı düşünerek neticede İstanbul'a çekilmek zorunda kaldı.

Ebu'l-Kasım'ın bundan sonra da rahat durmadığı anlaşılıyor. Herhalde Porsuk, kuvvetleriyle henüz uzakta bulunuyor veyahut Ebu'l-Kasım onun gelişini başka bir şekilde yorumluyordu. Ebu'l-Kasım'ın bu kez de Marmara Denizi'nin güney sahilini ele geçirmek istediği görülüyor. Nitekim o küçük bir donanma kurmayı tasarladı ve bu maksadla sahilde bulunan Kios (Gemlik) şehrini zapt ederek burada gemiler yaptırmağa başladı. Ancak Aleksios, bunun imparatorluk için yarattığı tehlikeyi kavrayarak derhal faaliyete geçti. Bütün donanmasını Manuel Butumites emrine vererek Ebu'l-Kasım'ın donanmasını yakmakla görevlendirdi, karadan da büyükçe bir kuvvetle Tatikios Türkler'in üzerine sevk olundu. Her iki kuvvetin de üzerine gönderilmesinden endişelenen Ebu'l-Kasım üstün Bizans donanmasına karşı koyamayacağını düşünerek Kios'dan geri çekildi. M. Butumites sür'atle gelerek Ebu'l-Kasım'ın herhalde henüz kızakta bulunan gemilerini yaktı. Pek az sonra da Tatikios kara yolundan yetişerek mevzi aldı. Ebu'l-Kasım'ın çekildiği (Halykai veya Kyparisson) mevkiinde Bizanslılar ile Türkler arasında onbeş gün süreyle ufak tefek çarpışmalardan başka büyükçe bir savaş yapılmadı. Neticede Tatikios savaşa karar vermek zorunda kaldı. Savaş bir kısım Türk askerinin ölmesi, esir edilmesi, daha çoğunun ise bütün eşya ve teçhizatını bırakarak kaçması ile neti-

celendi. Ebu'l-Kasım güçlkle İznik'e ulaşabildi. Bütün bu olayların oluş şekli ve tarihi hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak Bizans'daki başka olaylara bakarak Emir Porsuk'un gelişinin 1090 yılı sonlarında olması çok muhtemeldir¹.

Şu halde 1090 yılı ortalarında Ebu'l-Kasım Kios'da mağlub olduktan sonra İznik'e çekilmişti. Ancak Emir Porsuk'un Anadolu içinde bağımsız davranan muhtelif Türk beylerini itaata aldıktan sonra İznik'e yaklaşmakta olduğu bu sıralarda Aleksios, Ebu'l-Kasım'a haber göndererek onu İstanbul'a davet etti. Bizans İmparatoru anlaşıldığına göre İznik hâkimi Ebu'l-Kasım'a Porsuk'a karşı bir ittifak teklif ve bu münasebetle onu İstanbul'a davet etmişti. O bu arada bir taraftan da Türkler'in elinde bulunan İzmit'i ele geçirmek istiyordu. Ebu'l-Kasım İstanbul'da gayet iyi karşılandı, hemen her gün kendisine ziyafetler veriliyor, hipodromda şerefine at ve araba yarışları tertib olunuyor ve İstanbul'da ikamet müddeti bir çok neden ile uzatılmağa çalışılıyordu. İki taraf arasında barış ve ittifak görüşmeleri yapıldığı esnada, İmparator Aleksios donanma kumandanı Eustathios Kymineianus'u yapı malzemesi, mimarlar ve işçileri yüklediği gemileriyle İzmit'e yolladı. Bunlar İzmit müstahkem mevkiini kontrol altına alacak yeni bir kale inşa etmekle görevlendirilmişlerdi. Kalenin inşası bittikten sonra Aleksios, Ebu'l-Kasım'a pek çok hediyeler ve bir de "Sebastos" ünvanı vererek onu İznik'e uğurladı. Ebu'l-Kasım olan biteni öğrendiği zaman kadere boyun eğmek zorunda kaldı. Çünkü bu sırada Emir Porsuk artık İznik önünde görünmüştü ve Ebu'l-Kasım İmparator'un yardımına muhtacdı.

Emir Porsuk İznik'i üç ay muhasara etti. İmparator'un hareket şekline ve hilekârlığına çok içerlemiş bulunan Ebu'l-Kasım bu müddet içinde kendi imkanları ile Porsuk'un kuvvetlerine karşı İznik'i korudu. Ancak sonunda yardım istemek için İmparator'a başvurmak zorunda kaldı. Bizans İmparatoru bu sırada Peçeneklere karşı büyük bir ölüm-kalım mücadelesi içinde idi. Onun bu

¹ M. H. Yınanç (Bursuk mad., *İA.*) 1088; İ. Kafesoğlu (*Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953), 1089 sonları; O. Turan (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 85) 1086 sonu - Nisan 1087 arası ve C. Cahen (*Pre - Ottoman Turkey*, London 1968, s. 80) 1087? gibi değişik tarihler veriyorlar.

cepheden ayıracak kuvveti yoktu, buna rağmen Ebu'l-Kasım'a yardım zorunluluğunu hissetti. Çünkü İznik Porsuk'un eline geçecek olursa burasını Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan kurtarıp almak elbette hemen hemen imkansız bir şey olacaktı. Bunun için o yeniden bir hileye başvurdu. O pek küçük bir kuvveti bunlara imparatorluk sancakları, İmparatorun önünde taşınması alışılmış olan süslü alâmetleri vermek suretiyle Ebu'l-Kasım'a yolladı. Bu yardım yoluyla Porsuk'u geri çekilmeğe zorlamayı ve imkân hâsıl olursa İznik'i kendi adına zabt etmeği umuyordu. Bu küçük Bizans kuvveti muhtemelen deniz yönünden şehre girdi. İmparator gâyesinin ilkinde kolaylıkla ulaştı. Bizanslılar surlar üzerine çıkıp imparatorluk sancaklarını ve imparatorun alâmetlerini göstererek savaş naraları atmağa başlayınca; Porsuk, İmparator'un bizzat geldiği düşüncesiyle kuşatmayı kaldırmayı uygun buldu. İznik bu suretle kuşatmadan kurtulunca, yardıma gelen kuvvetler, sayıları pek az olduğu ve Ebu'l-Kasım henüz tamamiyle kuvvetten düşmemiş bulunduğu için, İmparator'un planının ikinci safhasını gerçekleştiremeyeceklerini anlayarak geri dönmeyi tercih ettiler.

Emîr Porsuk'un başarısızlığı üzerine Büyük Sultan Melikşâh'ın İznik'in zabtından vazgeçmediğini ve buraya kıymetli kumandanlarından Urfa emiri Bozan'ı gönderdiğini görüyoruz. Anna Komnena bu münasebetle Melikşâh'ın kendisiyle ittifak etmek üzere, İmparator'a yeniden müracaat ettiğini kaydediyor. Neticede İmparator Aleksios da Selçuklu Sultanı'nın yanına bir elçi heyeti göndermiş, fakat bunlara verdiği talimatta müzakereleri uzatarak Melikşâh'ı oyalamalarını tenbihlemişti. Ancak bu hey'et daha yolda iken Melikşâh'ın ölüm haberini almış ve geri dönmüştü. Sultan Melikşâh'ın 19 Kasım 1092'de öldüğünün bilindiğine göre, Bizans elçi hey'etinin buna yakın bir tarihte yola çıktığı kabul olunabilir. Bu durumda Bozan'ın İznik önüne gelişini de aynı yılın (1092) ortalarına ve hattâ ikinci yarısına koymak herhalde hatalı olmayacaktır.

Öte taraftan Emîr Bozan İznik önüne geldi, şehri hücumla zabt etmek için birbiri arkasına yaptığı teşebbüsler, Ebu'l-Kasım'ın şiddetli müdafaası ve İmparator'dan istediği yardımı elde etmesi sâyesinde bir türlü netice vermedi. İmparator bu sırada Peçenekler'i Kumanlar'ın yardımı ile imha etmiş olduğu için biraz olsun

ferahlamış bulunuyordu. Bizans Levunion galibiyetinden (29 Nisan 1091)¹ sonra sadece İzmir hâkimi Çaka (Çakan) Bey'le uğraşmak zorunda idi². Bozan bu şekilde İznik'i zapt edemeyeceğini anlayınca muhasarayı kaldırarak karargâhını Lopadion (Ulubat) yanında bulunan Lampe ırmağı kenarına nakletti.

Ebu'l-Kasım'ın bu sıralarda artık bağımsız hükûmet sürmek imkânının yok olduğunu fark ettiği anlaşılmaktadır. Her halde İmparator'un kendisine ne maksadla yardım ettiğini anlamış olacaktır. Belki de İmparator ile Melikşâh arasında bir anlaşma yapılacağı da haber almıştı. Bu sebeble O doğrudan doğruya Büyük Sultan'a müracaatla İznik bölgesinde onun vâlisi sıfatıyla tasdik edilmeği ümid ederek büyük hediyeler hazırladı ve kardeşi Ebu'l-Gazî'yi İznik'de yerine vekil bıraktıktan sonra İsfahan'a doğru yola çıktı. Anna Komnena, onun onbeş katır yükü altın ile Sultan'ın yanına gittiğini kayd etmektedir. Ancak Ebu'l-Kasım bütün rica ve ısrarlara rağmen Melikşâh tarafından huzûra kabûl edilmiş ve kendisine Anadolu işinde tam yetki verilmiş olan Bozan ile anlaşması bildirilmiştir. Bu şekilde arzusuna ulaşamayan Ebu'l-Kasım uzun bir süre bekledikten ve ızdırab çektikten sonra Bozan'ı bulmak için harekete geçti. Ancak yolda Bozan'ın gönderdiği ikiyüz kişilik bir müfreze tarafından yakalanarak kendi yayının kirişi ile boğdurulmuştur. Anna Komnena'ya göre, bu iş Bozan'ın değil, Sultan'ın verdiği emirler ile olmuştur. Bu olayın Melikşâh'ın Bağdad'a gitmek üzere hareketinden pek kısa bir süre önce ceryan ettiği tahmin olunabilir (muhtemelen Eylül/Ekim 1092).

— I. Kılıç Arslan'ın saltanata hâkim olması —

Ebu'l-Kasım'ın ölümünden sonra kardeşi Ebu'l-Gazî İznik'i elinde tutmakta devam etti. Tam bu sıralarda da Sultan Melikşâh'ın vefat etmiş olması onu Emir Bozan'ın tazyikinden kurtarmış oldu. Zira Bozan bütün kuvvetleri ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nde meydana çıkan karışıklıklarda rol oynamak üzere Su-

¹ Levunion, Meriç'in aşağı mecrasında sağ tarafta bir şehir olup, adını bu şehirden alan savaşta Bizanslılar ile Kumanlar birleşerek Peçenekler'i mağlup ve tamamen imha ettiler, bk. A. N. Kurat, *Çaka Bey*, Ankara 1963³, s. 42.

² Bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu çağındaki İzmir Türk Beyinin adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?" *Tarih Dergisi*, s. 34. İstanbul 1984, s. 55-60.

riye'ye yollanmıştı. İmparator Aleksios bu sefer Ebu'l-Gazî'yi hediyele ve va'dlerle kandırıp onun İznik'i terk etmesini sağlamaya çalıştı. Ebu'l-Gazî ise belki de henüz ağabeyinin ölüm haberini almamış olduğu cihetle, İmparator'u oyalamakla yetinmişti. Ancak Sultan Melikşâh'ın ölümü, onun tutuklu olarak İsfahan'da tuttuğu Süleymân-şâh'ın oğulları'nın serbest kalmalarını sağladı. Süleymân-şâh'ın iki oğlu, Kılıç Arslan ve Kulan (veya Dâvud) Hırasandan kaçarak veya başka bir rivayete göre serbest bırakılarak sür'atle Anadolu'ya ve sonra İznik'e geldiler. Onların İznik'e gelişlerini belki de 1093 yılı başına koymak gerekecektir. Çünkü bildirildiği üzere Melik-şâh'ın hanımı Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmûd'un, babasının tahtına çıkmasını sağlamak ümid ve arzusu ile Melikşâh'ın ölümünü bir süre halktan saklı tutmuştu. Böylece haberin İsfahan'a ulaşması ve Kılıç Arslan ile kardeşinin buradan hareketleri ve İznik'e varışları her halde uzunca bir müddet sürmüş olmalıdır.

İznik'te bulunan Türkler, Selçuklu şehzadelerinin gelişini büyük bir sevinçle karşıladılar. Ebu'l-Gazî'nin iktidarı hiç direnmeden Kılıç Arslan'a devr ettiği anlaşılmaktadır. Kılıç Arslan bu suretle babası Süleymân-şâh'a halef oluyor, tabiatıyla babasının benimsemiş olduğu "sultan" ünvanını da alıyordu. Ancak Anadolu henüz birliğe ulaşmış bir sultanlık olmaktan çok uzak idi. Kılıç Arslan'ın hâkimiyet sahası ancak İznik ve civarını kapsar görünmektedir. İzmit, Ebu'l-Kasım zamanında elden çıkmıştı. İzmit körfezi sahilleri ise boydan boya Bizanslılar'ın elinde idi. İzmir ve çevresinde başka bir Türk beyi, Çaka hâkimdi. Öte taraftan Danişmendliler, Mengüçükler ve Saltuklular gibi Türk beylikleri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde hüküm sürüyorlardı. Dikkatle bakılacak olursa Kılıç Arslan'ın Anadolu'daki mevki bir ölçüde kendisinden iki yüz yıl sonraki Osmanoğulları'nın durumuna çok benzemektedir. Osmanoğulları'nın yapmış oldukları gibi o ve onun ahfadı Anadolu birliğini İznik, Bursa, Bilecik, Eskişehir ve civarından hareket ederek gerçekleştirilmişlerdir.

I. Kılıç Arslan'ın Türkiye Selçuklu tahtına çıkarak "sultan" ünvanı aldıktan sonraki ilk işi devleti yeniden teşkilâtlandırmak olmuştu. Ayrıca Çaka Bey'in kızı ile evlenmesi, bu iki Türk hükümdarı arasında bir dostluk kurulmasına sebep oldu. Bu dostluk seme-

resini vermekte gecikmedi, Kılıç Arslan Marmara sahillerine yerleşmeğe çalışan Bizanslıları oradan çıkarttı. Öte taraftan Çaka Bey, Çanakkale'ye doğru ilerlemiş ve Abydos (Çanakkale'ye 8 km. mesafede)'u muhasara etmişti. Onun bu hareketiyle İstanbul yolu tehlikeye düşmüş oluyor, İmparator Aleksios bu tehlikeden kurtulabilmek için I. Kılıç Arslan'ı kendisine müttefik yapmağa çalışıyordu. Nitekim o bu arzusunda başarılı olmuştu. I. Kılıç Arslan kendi hâkimiyet sahası içinde Çaka'nın beyliğinin genişlemesini iyi karşılamamış ve harekete geçmişti. İki taraftan sıkışan Çaka Bey bu durumdan kurtulmak için I. Kılıç Arslan'ın yanına gitti ise de, bir netice elde edemediği gibi, damadı tarafından ortadan kaldırıldı. Kılıç Arslan ise Bizans ile yaptığı bu ittifâk sâyesinde doğuda genişleme imkânı buluyordu. İlk önce 1095'de Malatya üzerine yürüdü, bu şehir Gabriel adında bir ermeninin idaresinde idi. Kılıç Arslan iyi tahkim edilmiş olan bu şehri şiddetle muhasara etti. Fakat bu sırada Avrupa'dan harekete geçmiş olan Haçlı orduları Türkiye Selçuklularının başkenti İznik'e kadar ulaşmıştı. Sultan Kılıç Arslan bu bakımdan sür'atle geri döndü ise de, Haçlıların kuşattığı İznik'e giremediği gibi, büyük ve muntazam Haçlı ordusuyla giriştiği savaşta da başarılı olamamıştı. Neticede İznik'i müdafaa eden Türkler Bizanslılar ile anlaşarak şehri onlara teslim ettiler (19 Haziran 1097). Öte taraftan Kılıç Arslan Anadolu'ya çekilmiş, öteki Türk beylerinden Danişmendli Gümüş Tegin (Emir Danişmend) ve Kayseri (Kapadokya) hâkimi Hasan Bey ile birleşerek ilerleyen Haçlı ordusuna karşı harekete geçmişti. Bu müttefik Türk ordusu Eskişehir (Dorylaeum) önünde Haçlı ordusu ile karşılaştı. Birkaç gün sürdüğü anlaşılan bu savaşta iki taraf kahramanca mücadele etmiş, neticede Türkler üstün sayıdaki düşman karşısından çekilmek zorunda kalmışlardı (1 Temmuz 1097). Sultan Kılıç Arslan bundan sonra bir çeşit çete savaşı yaparak düşmanı yıpratmak niyetinde idi. Nitekim bu çekiliş sırasında Türkler yol boyunca içecek ve yiyecek maddelerini yok ederek, bir ölçüde Haçlıları açlığa mahkûm ediyorlardı. Buna rağmen Haçlı ordusu Konya'ya kadar ilerledi ve buradan sonra Ereğli'de ikiye ayrılarak yoluna devam etti. Bu sırada Anadolu'nun durumu yeniden değişiyor, Bizanslılar Türkler'in elindeki Batı Anadolu'nun sahil bölgelerini İzmir, Efes, Sardes ve eski Lydia'nın öteki birçok şehrini işgal ediyorlardı. Öte taraftan Türkler'in gelişiyile Toroslar'a sığınan

Ermeniler de yavaş-yavaş sahillere ve ovalara inmeğe başlamışlardı.

Bu Haçlı seferi fırtınasının geçmesinden sonra Anadolu Türkleri tekrar toparlandılar. Sultan I. Kılıç Arslan ise Konya'ya yerleşerek burayı Selçuklu Devleti'nin başkenti yaptı. Bu sırada Haçlılar'a karşı Danişmendliler de başarılı savaşlar veriyorlardı. Nitekim Danişmendli ordusu 1100 yılında bir Haçlı ordusunu Malatya civarında mağlub ve Bohemund'u esir etti. Türklerin bu zaferinden sonra 1101 yılı Haçlı seferlerini oluşturan Haçlı orduları Anadolu'ya girdi. Sultan Kılıç Arslan ve Danişmend Gazi Bohemund'u kurtarmak için Niksar'a doğru ilerleyen Haçlı ordusunun birinci grubunu Merzifon'da 1101 yılında imhâ ettiler. Yine aynı yıl içinde peşpeşe iki Haçlı ordusu da Sultan Kılıç Arslan ve Danişmendliler tarafından Konya Ereğlisi'nde büyük bir kısmıyla ortadan kaldırıldılar. Böylece Anadolu Türkleri eski güvenlerine kavuşmuş oldular.* Öte taraftan Haçlılar'ın kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini gören İmparator Aleksios, Sultan Kılıç Arslan ile onlara karşı bir ittifak yaptı. Bu sırada Danişmend Gazi de boş durmuyor ve Malatya'yı feth ediyordu (18 Eylül 1101). Sultan I. Kılıç Arslan ise 1103 yılında bir sefere çıktı, buna sebep aynı dinden olmalarına rağmen Ermeniler'in Haçlılar'dan şikâyet etmeleri idi. I. Kılıç Arslan Elbistan'ı ve Maraş'ı Haçlılar'ın elinden kurtardı. Danişmend Gazi'nin elinde tutsak olan Haçlı reislerini (Bohemund, Richard gibi) fidye karşılığı serbest bırakması, bu paranın yarısını isteyen I. Kılıç Arslan ile aralarının açılmasına sebep oldu. Aslında Sultan daha önce onun Malatya'yı ele geçirmesine kızmıştı, fidye olayı belki de görünürdeki bir sebep idi. Neticede Sultan, Danişmend Gazi'nin üzerine yürüyerek onu mağlub etti (1103). Çok geçmeden Danişmend Gazi'nin 1105'de ölmesi, Sultan'a Malatya'yı ele geçirmek fırsatını verdi. Aynı yıl içinde Sultan Malatya'yı kuşatmış, Danişmend Gazi'nin oğlu Yağlıbasan mukavemet edemeyerek şehri teslim etmişti¹. Böylece Anadolu Bey-

* Fazla bilgi için bk. S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çvr. Fikret Işıltan, II. cild, Ankara 1987, s. 15 - 25.

¹ Bk. Turan, *aynı eser*, 146. Ancak Yınanç (Danişmendliler mad., *İA.*, s. 469). Honigmann (Malatya mad., *İA.*) ve Cl. Cahen (Kilidj Arslan I. mad. *EI*².) Kılıç Arslan'ın ölüm tarihini 1104 olarak veriyorlar. Ayrıca Honigmann, I. Kılıç Arslan'ın 2 Eylül 1106'dan itibaren Malatya'da hüküm sürdüğünü zikrediyor.

likleri'nin en kudretlilerinden biri olan Danişmendliler'in durumu sarsılmıştı. Sultan öteki beylikleri de kendine tâbi kılmak istedi ve bunda da bir ölçüde başarılı oldu (Söz gelişi; Dilmaçoğulları, İnal-oğulları gibi). Ancak Saltuklular ve Sökmenliler (Ahlatşâhlar) Büyük Selçuklular'a tâbi olarak kalmışlardı. Sultan Kılıç Arslan'ın bu genişleme siyaseti neticesinde Büyük Selçuklular'ın hâkimiyet sahasına komşu olması, hanedanın bu iki kolunun çatışmasını beklenir hâle getirmişti. Nitekim çok geçmeden böyle bir olay vuku buldu. Musul'a hâkim olmak meselesi; Sultan Kılıç Arslan ile Büyük Selçuklu emîrlerinden Çavlı'yı karşı karşıya getirdi. İlk etapda Kılıç Arslan üstündü ve 22 Mart 1107'de Musul'a girdi. Emîr Çavlı ise mücadeleyi bırakmamıştı, büyük bir ordu toplayarak harekete geçti. İki taraf Hâbur nehri kenarında karşılaştı. Sultan I. Kılıç Arslan kahramanca döğüşmüş, ancak mağlub olacağını anladığı zaman atıyla Hâbur nehrini geçerek kurtulmak istemişti. Fakat kendisine ve atına âit zırhların ağırlığı ona bu şansı tanımamış ve nehirde boğulmuştu (13 Haziran 1107). Emîr Çavlı onun oğlu Şahinşâh'ı yakalayıp, Sultan Muhammed Tapar'a gönderdi. Böylece Türkiye Selçukluları tahtı kısa bir süre için tekrar boş kaldı. Kılıç Arslan'ın Şahinşâh'dan başka Mes'ûd, Arap ve Tuğrul Arslan adlarında üç oğlu daha vardı (muhtemelen bir de Gök-Arslan).

Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra eşi beraberinde küçük oğlu Tuğrul Arslan olduğu halde Malatya'ya gelmiş ve burada Tuğrul Arslan'ın sultanlığı ilân edilmişti. Öte taraftan Bizanslılar Türkiye Selçuklu sultanlığının bu zayıf durumundan faydalanarak Türkler'i oturdukları yerlerden uzaklaştırmağa başladılar. Bu özellikle sahil bölgelerinde kendisini göstermiş, Türkler Bizans saldırısı karşısında ağır kayıplar vererek Orta Anadolu'ya çekilmişlerdi. Bizanslılar'a bu devrede Kayseri (Kapadokya) emîri Hasan karşı koymağa çalışmıştı.

— Şahinşâh'ın saltanatı —

Bir süre sonra Konya Selçuklu tahtında Şahinşâh'ın oturduğunu görüyoruz (1110). Onun Anadolu'ya dönüşü ile ilgili iki rivayet vardır; birincisine göre, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar Anadolu'nun kötüye giden durumunu görerek Şahinşâh'ı ülkesine göndermiş, ikincisine göre ise Şahinşâh kendisi kaçmıştı.

Şahinşâh'ın Konya'ya geldikten sonra belki de ilk işi, kendisine rakib gördüğü Hasan Bey'i ortadan kaldırmak olmuştur. Daha sonra Selçuklu sultanı, İmparator Aleksios ile mücadeleye girişti ve özellikle 1113 yılında bazı başarılı sonuçlar aldı. Bu Türk saldırıları sırasında Emîr Monoluğ ve Muhammed adlarındaki beyler temayüz ettiler. Nihayet Afyon (Ampous) civarında Şahinşâh ile Aleksios arasında bir anlaşma imzalandı. Özellikle Sultan'ın Bizans'a barış teklif etmesi bu sırada kardeşi Mes'ûd'un isyanı ile ilgili olmalıdır. Mes'ûd kayınpederi Danişmendli Emîr Gazî (1105-1134) ile birleşerek taht mücadelesine girişmişti. Sultan Şahinşâh sür'atle bu isyanı bastırmak üzere geri dönmüş, ancak adamlarının ihaneti sebebiyle bir baskın sonucu Mes'ûd'un önünden kaçmak zorunda kalmıştı. O Bizans İmparatoru'nun yanına giderken Akşehir civarında Mes'ûd'un adamlarının eline esir düşmüş ve gözleri kör edilmişti (1116). Mes'ûd buna rağmen Şahinşâh'dan çekinmiş ve onu eski Türk âdeti gereğince kanı akıtılmaksızın, yayının kirışıyle, boğdurmuştu. Rivayete göre Şahinşâh öldüğünde yirmi-bir yaşında idi (1118). Onun özellikle gençliğin verdiği bir umursamazlıkla devleti idare ettiği ve tecrübeli kumandanlara yeterli ölçüde değer vermediği ve kendine fazla güvendiği anlaşılıyor.

— Sultan I. İzzeddin Mes'ûd —

Mes'ûd Dânişmendliler'in himâyesinde Konya'da Selçuklu tahtına çıktı. Bir süre sonra da Bizans tahtında bir değişiklik oldu; Aleksios'un ölümü ile yerine oğlu II. İoannes (Yuannis) Komnenos (1118-1143) geçmişti. Yeni imparator İoannes de babası gibi Türkler'in elindeki şehirleri geri almak istiyordu ve bu arzusunda bir ölçüde başarılı olarak Denizli ve Uluborlu'yu işgâl etti. Fakat 1122 yılında bir Peçenek grubunun Tuna'yı geçerek Makedonya ve Trakya'ya sarkması, İmparator'un geri dönmesine sebep oldu.

Sultan Mes'ûd ise kayınpederi Danişmendli Emîr Gazî'nin nüfuzu altında olup, onun siyasetini izlemek zorunda idi. Emîr Gazî daha önce Dânişmendliler'in hâkimiyeti altında bulunan Malatya'yı geri almak istiyordu. Nitekim o bir fırsattan yararlanarak, beraberinde Sultan Mes'ûd olduğu halde, 13 Haziran 1124'de bu şehre hücum ederek kuşattı. Tuğrul Arslan bu kuşatmaya altı ay mukavemet gösterdi ise de, neticede Malatya'yı Emîr Gazî'ye teslim ederek Minşar kalesine çekildi (10 Aralık 1124). Böylece Malat-

ya tekrar Dânişmendliler'in idaresi altına giriyor ve Anadolu'da artık üstünlük bu Türk hanedanının oluyordu.

Öte taraftan Mes'ûd'un kardeşi Arab, Ankara ve Kastamonu yörelerine hâkimdi, 1125 yılında büyük bir ordu ile (30.000 kişi) harekete geçerek Selçuklu tahtına sahib olmak istedi. Mes'ûd ise kardeşi Arab karşısında başarısızlığa uğrayarak yardım istemek için İmparator Ioannes'in yanına İstanbul'a gitti. Mes'ûd kısa bir süre sonra tekrar Anadolu'ya döndü ve kayınpederi Emîr Gazî ile birleşerek Melik Arab'ı mağlub ve Kilikya'ya kaçmağa mecbur etti. Melik Arab kolay kolay saltanat davasından vazgeçmiyordu. Gazî ve Mes'ûd karşısında birkaç defa daha, şansını denedi ise de, sonunda Bizans'a sığınmak zorunda kalarak mücadele sahasını terketti (1128). Böylece Mes'ûd, Danişmendliler'in yardımı ile iki rakibi; Tuğrul Arslan ve Melik Arab'dan kurtulmuş oldu. Danişmendli emîri Gazî ise Haçlılar'a karşı kazandığı zaferler ile de kudretini kanıtıyor, Abbasî Halifesi el-Müsterşid ve Sultan Sencer tarafından kendisine "Melik" unvanı tevcih ediliyordu. Ancak o bu unvanın tevcih merasimi yapılamadan öldü ve yerine geçen oğlu Muhammed "Melik" ilân edildi (1134).

Gazî'nin ölümü ile Sultan Mes'ûd büyük bir borçtan kurtulmuş oluyordu. Ayrıca damad olması sebebiyle muhtemelen miras davasına o da karışmıştı. Bu bakımdan Melik Muhammed ile arası açıldı ise de Bizans tehlikesi karşısında tekrar bir ittifak meydana getirdiler. İmparator Ioannes 1137 ilkbaharında büyük bir ordu ile Kilikya'daki Ermeniler'e karşı sefere çıktı, yolu üzerindeki Sultan Mes'ûd'a âit yerleri yakıp yıkarak Toroslar'a ulaştı. Bizans ordusu bu sefer sırasında Mersin, Adana ve Mamistra (Misis)'yi sür'atle ele geçirdi. Ermeni Leon önce kaçarak kurtuldu ise de, bir yıl sonra esir edilerek İstanbul'a götürüldü. Bizans için artık Suriye yolu açılmış görünüyordu. İmparator bu sefer sırasında Haçlılar idaresindeki Antakya üzerine yürüdü ve 29 Ağustos 1137'de şehir surları önüne ulaştı. Şehir kısa bir kuşatmadan sonra teslim oldu, artık Antakya bir vassal devlet olarak Bizans'a tâbi idi. İmparator ertesi yıl (1138), Suriye seferine devam etti, 20 Nisan'da Haleb önüne geldi, fakat şehrin kuvvetli müdafaası karşısında kuşatmayı göze alamayarak güneye doğru yürüdü. Nisan ayı içinde Esarib, Maaretünnuman ve Kefertâb'ı işgal ederek 28

Nisan'da Şeyzer'i muhasara etti. Neticede Şeyzer emîri Munkiziler'den Ebu'l-Asakir Sultan ona tâbi olmağı kabûl etti. İmparator daha sonra Antakya'ya döndü. Bu sırada Sultan Mes'ûd Kilikya'yı istilâ etmiş ve Adana bölgesinde faaliyet göstermişti. İmparator ordusunun bir kısmını Selçuklu Sultanı üzerine gönderdi ise de, Mes'ûd ile bir anlaşma yaparak İstanbul'a döndü (1136). Buna rağmen Selçuklular'ın ve Danişmendliler'in istilâ hareketleri durmamıştı, İmparator bunlara bir son vermek için 1139 yılı yazında tekrar Türk toprakları üzerine bir sefer tertibledi. Daha sonra Danişmendliler'in eski merkezi Niksar önüne geldi ve burayı uzun bir süre kuşattı ise de, iyi müdafaa edilmekte olan Niksar kalesi önünde başarılı olamayarak İstanbul'a döndü (1140). Bu sırada İmparator'un yeğeni Ioannes müslüman olmuş ve Mes'ûd'un kızkardeşi ile evlenmişti. İmparator'un bu başarısızlığı Sultan Mes'ûd'un Antalya civarına kadar ilerlemesine sebep oldu. İmparator Ioannes Selçuklular'ın bu hareketi karşısında 1142 baharında yeni bir sefer tertibleyerek Antalya (Attalia)'ya oradan da Kilikya'ya gitti ve 1143 Mart'ında Toros dağlarında bir av sırasında kolundan aldığı bir ok yarası sebebiyle öldü.

Öte taraftan Melik Muhammed'in 6 Aralık 1142'de Kayseri'de ölmesi, Danişmendli Devleti'nin taht kavgalarıyla üçe parçalanması ile neticelenen olaylara sebep oldu. Tabii bu olaylardan en fazla Sultan Mes'ûd yararlanmıştı. Mes'ûd Danişmendliler arasındaki mücadelede tahtın meşrû vârisi olan Zünnûn'u himâye ediyordu. Önce Sivas hâkimi olan Danişmendli Yağıbasan üzerine yürüyerek onu mağlub ve adı geçen şehri işgâl etti. Daha sonra Danişmendli Aynüddeve'nin idaresindeki Malatya'yı kuşattı (1143). Ertesi yıl Sultan yine Aynüddeve'nin arazisinde idi. Ceyhan ve Elbistan bölgelerini kendi toprakları içine katarak "melik" unvanı ile oğlu Kılıç Arslan'ın idaresine bıraktı. Böylece Anadolu'daki üstünlük Danişmendliler'den Selçuklular'a geçiyordu. Sultan Mes'ûd doğuda topraklarını genişletirken, Türkmenler de batıda Ege bölgesinde akınlarını sürdürdüler. İmparator I. Manuel (1143-1180) bunlara engel olmak istedi, fakat hastalığı sebebiyle yarım kalan bir seferinden sonra; Sultan Mes'ûd 1145'de İsauria (İçil)'daki Brakena (Pracana) kalesini feth etti.

İmparator Manuel'in Türkleri Anadolu'dan atmak hevesinden vazgeçmediği görülüyor. Nitekim o büyük bir ordu ile 1146

yazında harekete geçti, Menderes bölgesini geri alarak Akşehir (Philomelium)'de karşısına çıkan bir Selçuklu ordusunu mağlup etti ve adı geçen şehre girerek burayı yaktı. Daha sonra Manuel Konya üzerine yürüdü. Sultan Mes'üd ise Selçuklu kuvvetlerini Aksaray'da toplayarak savaşa hazırlandı. İki taraf Konya önünde karşılaştı. Sultan Mes'üd'un bu savaş sırasında büyük ve sayıca üstün Bizans kuvvetleri karşısında etkili olamadığı, Bizans'ın Konya'yı muhasara etmesinden anlaşılıyor. Bu muhasara bir kaç ay sürdü. Bizanslılar Konya civarını tahrib ettiler, mezarları dahi açarak vahşice davranışlarda bulundular. Selçuklu kuvvetleri ise düşmanı baskın şeklindeki taarruzlar ve kurduğu pusular ile rahatsız ediyordu. Nihayet İmparator Konya'yı alamayacağını anlamış ve bu sırada Avrupa'dan İkinci Haçlı seferinin başladığını öğrenerek geri çekilmeye karar vermişti. Böylece İmparator'un Konya seferi bir başarısızlıkla neticelendi. Ancak Mes'üd ve Manuel yaklaşan Haçlı seferi sebebiyle derhal aralarında bir anlaşma yaptılar. Bu arada Sultan Mes'üd'un da bazı ödünler verdiği, Antalya ve İç-il bölgelerinden aldığı bazı yerleri ve Brakena kalesini Bizans'a terkettiği anlaşılıyor (1147 Baharı).

Atabey Zengi'nin 1144 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırması Avrupa'da büyük bir heyecan yarattı ve yeni bir Haçlı seferinin tertiblenmesine sebep oldu. Bu Haçlı seferinin başında Alman İmparatoru III. Konrad (Conrad) ve Fransa kralı VII. St. Louis bulunuyordu. Önce Alman İmparatoru İstanbul'a ulaşmış ve daha sonra İmparator Manuel tarafından Anadolu'ya geçirilmişti. Almanlar'ın emrine verilen kılavuzlar bu orduyu yanlış yollara sevk ederek Türkler'in eline düşürdüler. Nihayet Sultan Mes'üd 25 Ekim 1147'de bu Alman ordusunu Dorylaion (Eskişehir) civarında perişan etti. Bu durumu bizzat Konrad'dan öğrenen Fransız kralı İznik'ten sonra Efes-Denizli-Antalya yolunu izledi. Fransızlar da Denizli-Antalya arasındaki yolda Türkmenler'in hücumu ile ağır kayıplar verdiler. Neticede güçlkle Antalya'ya ulaşabilen VII. St. Louis ordusunun bir kısmı ile gemilere binerek Suriye'ye geçti (1148). Özellikle geride Antalya civarında kalan Haçlılar'ın perişan durumu Türkler'in onlara yardım etmelerine sebep oldu. Türkler'in bu iyilik severliği karşısında 3000'den fazla hıristiyanın kendi arzusuyla müslüman olduğu rivayet edilmiştir.

Sultan Mes'ûd'un gerek Bizans ve gerekse Haçlılar'a karşı kazandığı zaferler ile kudret ve şöhreti artmış, bu sebeble Abbasî halifesi el-Müktefi (1136-1160), hil'at, sancak gibi saltanat alâmetleri göndererek onu yüceltmıştır. Mes'ûd daha sonra harekât sahasını doğu yönünde ve Haçlılar üzerinde yoğunlaştırıyordu. Nitekim Haçlı reislerinden Joscelin'in gönderdiği alay eder şekilde yazılmış bir mektub üzerine, Sultan Mes'ûd beraberinde oğlu Kılıç Arslan olduğu halde harekete geçerek Haçlılar'ın idaresindeki Maraş'ı aldı ve Joscelin'i Tell-bâşir civarına kadar takip etti (1149). Daha sonra Sultan ikinci bir sefer tertibleyerek Haçlılar'ın hâkimiyetindeki Behisni, Keysun, Ayıntab, Delûk (Dulûk) ve Ra'ban şehirlerine sahib oldu (1151). Ele geçirdiği yerlerden Behisni ve Keysun'un idaresini oğlu Kılıç Arslan'a verdi.

Danışmendliler'den Malatya hükümdarı Aynüddeve'nin 1152 yılında ölmesi ve yerine oğlu Zulkarneyn'in geçmesi siyaset sahnesini yeniden hareketlendirdi. Sivas hükümdarı Yağıbasan, yeğeni Zulkarneyn ve annesi ile birlikte Sultan Mes'ûd'a karşı bir anlaşma yaptı. Sultan Mes'ûd bu anlaşmaya, harekete geçmekle cevap verdi. Önce Yağıbasan, sonra da Zulkarneyn ve annesi ona itaat ettiklerini bildirdiler. Böylece Sultan bütün Danışmendliler'i kendine tâbi kılmış oldu.

Öte taraftan Ermeni prensi II. Thoros Çukurova'da faaliyette bulunarak Bizanslılar'ın elindeki Tarsus, Adana, Masisa ve Anazarbos şehirlerini almış ve 1151'de Andronikos Komnenos kumandasındaki bir Bizans ordusunu mağlub etmişti. O, zaman zaman Türk topraklarına da saldırılar düzenliyordu. Sultan Mes'ûd, Bizans İmparatoru Manuel'in de teşviki ile, beraberinde Sivas hükümdarı Yağıbasan olduğu halde, Ermeniler üzerine yürüdü (1153). Ermeniler dağlara çekilerek ve geçitleri tutarak Türk ordusuna hareket imkânı tanımadılar, fakat Sultan'a tâbi olmağı kabûl etler. Ertesi yıl (1154), Sultan Mes'ûd tekrar Çukurova'yı istilâya girişti ise de, o sırada çıkan veba hastalığı Selçuklu ordusunu zayıf bir duruma düşürdü. Sultan bu nedenle sür'atle geri döndü ve on ay sonra 1155 yılında öldü. Geride Kılıç Arslan, Dolat (Devlet) ve Şahinşâh adlarında üç oğlu kalmıştı. Mes'ûd'un veliahdı Kılıç Arslan idi. Sultan Mes'ûd sadece Konya ve civarını kapsayan bir devleti sağlam temeller üzerine oturtup genişletmekle kalmamış, Ana-

dolu'da Danişmendliler'e geçmiş olan üstünlüğü tekrar Selçuklular'a kazandırmış bir devlet adamı idi. Ayrıca devletin ilk imar faaliyetleri de onun devrinde başlamış idi.

— Sultan II. Kılıç Arslan —

II. Kılıç Arslan Selçuklu tahtına çıkar çıkmaz gerek âile içi ve gerekse âile dışı muhalefet derhal kendini göstermişti. Bunun başlıca sebebi eski Türk geleneğine uygun olarak devletin hanedan mensuplarının müşterek malı sayılması idi. İlk önce muhalefete geçen ortanca kardeş Dolat (Devlet) ortadan kaldırıldı. Daha sonra Ankara ve Çankırı hâkimi Şahinşâh harekete geçti. Onu Sivas hükümdarı Danişmendli Yağıbasan izledi ve Nüreddin Mahmûd b. Zengi ile bir ittifak meydana getirdi. Sultan II. Kılıç Arslan ile Yağıbasan'ın orduları iki kez karşı karşıya geldiler. Ancak araya giren din adamlarının müslüman kanı dökülmemesi için yaptıkları müracaatlar taraflarca kabûl edildi. Nihayet Ekim 1155'deki ikinci karşılaşmadan sonra bir barış anlaşması imzalandı. Öte taraftan Ermeni prensi II. Thoros'un kardeşi Stefan da 1156'da Maraş'a girerek şehri ateşe veriyor, buna mukabil Sultan II. Kılıç Arslan Göksun (Keysûn) bölgesine giriyordu. Neticede Stefan, Pertus (Berdus) kalesini¹ Selçuklular'a teslim etti. Sultan böylece bölgede sükûnu sağladıktan sonra geri döndü (1157). Öte taraftan Yağıbasan ile müttefik olan Nureddin Mahmûd da Selçuklu arazisine saldırarak, Dulûk, Ayıntab ve Ra'ban şehirlerini ele geçirmişti. Sultan II. Kılıç Arslan bu şehirlerin iadesini istemiş, ayrıca Haçlılar ve Ermeniler ile anlaşarak Nureddin Mahmûd cephesinde rahat hareket etmek imkanı bulmuştu. Nitekim Ayıntab'ı tekrar geri alarak Ra'ban üzerine yürüdü. Haçlılar'ın da harekete geçmesi, Nureddin Mahmûd'un aldığı yerleri Sultan'a geri vermesine sebep oldu (1157). İmparator Manuel ise, Antakya hükümdarı Reynald (Reynald) ile ittifak etmiş olan ve Kilikya'da sağlamca yerleşmiş bulunan II. Thoros'a karşı 1158 yılında bir sefer tertibledi ve bölgeyi itaat altına aldı.

¹ Maraş bölgesinde muhtemelen aynı adı taşıyan nehrin kenarında yer alan bir kale, bk. E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trk. trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 61 n. 6.

Sultan II. Kılıç Arslan'ın kuvvetli durumu karşısında onun düşmanları birbirleriyle anlaşmağa başladılar. Bu ittifakın başlıca düzenleyicisi İmparator Manuel idi. O önce Zengiler'den Atabeg Nureddin Mahmûd ile anlaşdı (1159). Ancak İmparator Kilikya seferinden İstanbul'a dönerken, Selçuklu kuvvetleri zaman zaman Bizans ordusuna saldırmış ve ağır kayıplar verdirmişti. İmparator takriben üç ay sonra Anadolu'ya bir sefer daha tertibledi ve bu sırada gönderdiği elçiler vasıtasıyla Sultan II. Kılıç Arslan'a karşı büyük bir ittifak meydana getirdi. Bu ittifaka Danişmendli hükümdarları Yağıbasan, Zünnûn ve Zulkarneyn'den başka Sultan'ın kardeşi Şahinşâh da Selçuklu sultanı yapılacağı va'diyle iştirak etmişti. Sultan II. Kılıç Arslan bu ittifakı bozmak için önce İmparator'a bir elçi gönderdi, sonra da 1160 yılında Elbistan ve civarını Yağıbasan'a bırakarak anlaşmak istedi ise de, başarılı olamadı. Ayrıca Yağıbasan'ın Sultan'ın evleneceği İzzeddin Saltuk'un kızını gelin alayından kaçırıp, zorla yeğeni Zünnûn ile evlendirmesi bardağı taşıran son damla olmuştu. Sultan II. Kılıç Arslan, Yağıbasan üzerine yürüdü, ancak ittifak burada iyi çalışmış Bizans ve öteki müttefiklerden gelen yardımcı kuvvetler Yağıbasan'ın savaşı kazanmasını sağlamıştı. Nihayet Sultan tek çare olarak İstanbul'a giderek bu meseleyi çözmek istedi. II. Kılıç Arslan İstanbul'da üç ay kaldı ve kendisine burada büyük itibar ve hürmet gösterildi. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre, Sultan II. Kılıç Arslan;

a — İmparatorun düşmanlarına karşı düşman olacak ve savaşacak,

b — Bizans'dan son yıllarda aldığı şehir ve kasabaları geri verecek,

c — Türkmenler'in hudud bölgesine yaptığı akınlara engel olacak,

d — Gerektiğinde Bizans ordusunda savaşmak üzere bir kuvvet gönderecekti. Ayrıca İmparator Sultan'a büyük para yardımı yapmış; bu anlaşmadan sonra II. Kılıç Arslan ülkesine dönmüştü (1162). O bu suretle Anadolu'daki rakiblerine karşı da serbestçe hareket etmek imkânını sağlamış oluyordu. Sultan'ın İstanbul'da bulunduğu sırada ise Yağıbasan boş durmamış, Harput ve Çemişkezek gibi bölgeleri istilâ ederek buranın halkını Kemah'a doğ-

ru sürmüştü (1163). Kılıç Arslan'ın ilk işi Yağıbasan'ın üzerine yürüyerek Sivas'ı işgâl etmek oldu. Ayrıca Artuklu hükümdarları Kara Arslan ve Necmeddîn Alpi ile Dilmaçoğulları emiri Fahred-dîn Devlet-şâh da Yağıbasan'a karşı harekete geçmişler, ancak Atabeg Nüreddîn Mahmûd b. Zengi'nin Artuklular'a elçi göndererek, Haçlılar'ın saldırıları sırasında Müslümanlar'ın birbirleri ile savaşmasının doğru olmadığını bildirmesi, Artuklular ile Danişmendliler'in bir anlaşma yapmalarına sebep olmuştu. Yağıbasan, daha sonra belki de yardım istemek için, damadı olan Şahinşâh ile birleşmek üzere Çankırı'ya gitti ve orada öldü (3 Ağustos 1164). Yerine yeğeni İbrahim'in oğlu İsmâil geçti.

Sultan II. Kılıç Arslan için Yağıbasan'ın ölümü, kendisine karşı olanları ortadan kaldırmak hususunda büyük bir fırsat olmuştu. Önce kardeşi Şahinşâh'ın Çankırı ve Ankara bölgesindeki, sonra da Danişmendli Zünnûn'un Kayseri ve Zamantı'daki hâkimiyetine son verdi (1169). Şahinşâh ve Zünnûn için Atabeg Nureddîn Mahmûd'a sığınmaktan başka yapacak bir iş kalmamıştı. Nureddîn Mahmûd Artuklular ve Sivas Danişmendli emiri İsmâil'i de kendi tarafına çekerek Sultan'a karşı bir ittifak meydana getirmiş, gerek Zünnûn ve gerekse Şahinşâh'ın haklarını müdafaa etmek istemişti. Daha sonra Sivas'da şiddetli bir kıtlık oldu, şehrin hâkimi İsmâil durumu iyi idare edemeyince, halk ayaklanarak onu öldürdü ve yerine Zünnûn'u davet etti. Zünnûn, Atabeg Nureddîn Mahmûd'un desteği ile, Sivas'da tahta oturdu (1172). Bu durum Sultan II. Kılıç Arslan'ın Nureddîn'in üzerine yürümesine sebep oldu. Yine araya giren büyükler bu iki Türk devletinin barış yapmasında etkili idiler. Anlaşmaya göre; Nureddîn Mahmûd aldığı bütün yerleri Kılıç Arslan'a geri verecek, buna mukabil Zünnûn da Sivas'da hüküm sürecekti (1173). Atabey Nureddîn Mahmûd'un 1174 yılında ölümü ile, Anadolu'daki durum II. Kılıç Arslan'ın lehine değişti. O sür'atle harekete geçerek başta Sivas ve Niksar olmak üzere bütün Danişmend illerine hâkim oldu (570/1174-78). Sultan'ın kardeşi Şahinşâh ve Zünnûn ise kurtuluşu Bizans'a sığınmakta buldular.

Öte taraftan Macaristan ve Avrupa'da meşgul bulunan Bizans İmparatoru Manuel, II. Kılıç Arslan'ın düşmanlarını ortadan kaldırarak kuvvetlenmesini hoş karşılamıyor, ayrıca Batı Anadolu'

daki Türkmen akınlarından rahatsız oluyordu. Bu nedenle bir savaş hazırlığı içine girmiş, hududlarda tahkimata ve yıkılan kaleleri yeniden yaptıрмаğa başlamıştı. Buna mukabil Sultan II. Kılıç Arslan barış andlaşmasının yenilenmesini istemişti. İmparator ise Zünnûn ve Şahinşâh'a ülkelerinin geri verilmesi gibi ağır teklifler ileri sürerek anlaşmayı güçleştiriyordu. Nitekim İmparator bu maksadla yeğeni Andronikos Vatates'i bir ordu ile Paflagonya (Anadolu'nun kuzeyinde, Sinop, Çankırı gibi şehirlerin dahil olduğu bölge)'ye göndererek Zünnûn'a ülkesini geri vermek istedi. Bizanslıların Eylül 1176'daki bu Paflagonya seferi Niksar surları önünde tam bir hezimetle sonuçlandı. Andronikos Vatates'in başı bir zafer nişanesi olarak Sultan II. Kılıç Arslan'a gönderildi. İmparator ise Türkleri Anadolu'dan atmak maksadıyla büyük bir ordu ile harekete geçmişti. Sultan II. Kılıç Arslan barış teklifini tekrarladı ise de bunun bir faydası olmadı. Konya'ya doğru ilerleyen Bizans ordusu Denizli'den sonra Eğridir gölünün kuzeyinde Kumdanlı'da Myriokephalon denilen dar ve sarp bir geçite girdi. İşte bu dar geçitte Bizans ordusu Sultan II. Kılıç Arslan'ın kurduğu pusuya düştü. Yapılan savaşta Türk ordusu Bizans ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı (17 Eylül 1176). Gece olduktan sonra da devam eden bu savaşta kurtuluş ümidi kalmayan İmparator Manuel barış teklifinde bulundu. Sultan II. Kılıç Arslan tarafından kabûl edilen bu barışa göre, Eskişehir ve Sublaion (Menderes nehri kaynağında Uluborlu'nun doğusunda) kaleleri yıkılacak ve İmparator bir savaş tazminatı ödeyecekti. Malazgird'de olduğu gibi Myriokephalon'da da Türkler'in lehlerine biten bir savaşın sonucundan tam anlamıyla istifade edemediği ve barış anlaşmasının kabûl edildiği görülüyor. Ancak II. Kılıç Arslan'ın kazandığı bu zafer, dâima Türkleri Anadolu'dan atmak isteyen Bizanslıların hayallerine son veriyor, artık üstünlüğün tekrar Selçuklular'a geçtiğini gösteriyordu. Sultan II. Kılıç Arslan bu galibiyeti fetih-nâmeler ile komşu hükümdarlara ve Abbâsî halifesi el-Müstezî (1170-1180)'ye bildiriyor, bu haber Bağdad'da sevinçle karşılanıyordu. Ayrıca Sultan bu zaferi Alman İmparatoru Friedrich I. Barbarossa'ya da bildiriyor ve ona ittifak teklif ediyordu.

Sultan II. Kılıç Arslan Bizans'ı mağlub ederek batı yönündeki tehlikeden kurtulduktan sonra doğuda istediği gibi hareket edebileceği ortama kavuşmuş oluyordu. Nitekim bu durum önceleri Sul-

tan'ın düşüncesine uygun düştü ve o dört aylık bir kuşatmadan sonra 25 Ekim 1178'de Malatya'ya girerek Danişmendliler'in buradaki koluna son verdi. Ancak bu sırada ortaya yeni bir rakib çıktı, bu da Nureddin Mahmûd'un yerini alan Salahaddin Eyyubî idi. Bu çatışmayı ilk başlatan da Sultan Kılıç Arslan oldu. O Ra'ban kalesinin geri verilmesini istiyordu. Salahaddin Eyyubî bu isteği reddetti ve ayrıca Sultan II. Kılıç Arslan'ın gönderdiği ordu Eyyubî kuvvetleri tarafından mağlub edildi. Kılıç Arslan bu kez Hısn Keyfâ ve Diyarbekir Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'e karşı harekete geçti. Sultan bu hareketine âilevî bir mazeret de gösteriyor, kızına kötü davranan damadını cezalandırmak ve çeyiz olarak verdiği birkaç kaleyi geri almak istediğini ileri sürüyordu. Nureddin Muhammed'in Salahaddin Eyyubî'ye sığınması ve onunla müttefik olması iki büyük hükümdarı tekrar karşı karşıya getirdi. Muhtemel bir savaşı Selçuklu veziri İhtiyâr ed-Dîn Hasan önlemiş, hatta onları Ermeniler'e karşı birleştirmiştir. Bu iki hükümdarın birleşmesi ve Salahaddin Eyyubî'nin hareketi karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Ermeni Prensi III. Rupen (1175-1187) barış teklif etmiş ve bu uygun görülmüştü (1180).

Bizans cephesinde ise İmparator Manuel'in tam olarak anlaşmayı uygulamadığı, sadece Sublaion kalesini yıktırıldığı görülüyor. Bu sebeble Sultan Kılıç Arslan akıncılarını Batı Anadolu'ya gönderdi. Rivayete göre 1177'de Ege Denizi'ne kadar ulaşan bir akından ve 1180'de İmparator Manuel'in ölümünden sonra Bizans arazisine Türkmen baskısı son derece artmış ve bunlara mukavemet imkânsızlaşmıştı. Neticede Uluborlu, Kütahya ve Eskişehir civarı Türkler tarafından fethedildi. Bizans'da ise İmparator III. Aleksis'in ölümü ile tahta Andronikos Komnenos geçmişti. Bu İmparator devrinde (1183-1185) Anadolu'da sık sık isyanlar vuku' bulmuş, bu sebeble Selçuklu Sultanı'ndan yardım istenmişti. II. Kılıç Arslan bu fırsattan yararlanarak 40 bin kişilik bir ordu göndermiş, bu Selçuklu kuvveti ve Türkmenler Rodos adasının karşısındaki Likya sahillerine kadar birçok yerleri zabtetmişti. Selçuklu Devleti'nin doğusunda ise Azerbaycan'dan Anadolu'ya doğru Türkmen göçleri devam ediyordu. Bu Türkmenler'den Rüstem Bey idaresindeki 5 bin kişilik bir grub Maraş yönünden Ermeni topraklarına girdiler ve 1187'de Sis (Kozan)'a kadar ilerlediler, ancak Baron Leon kumandasındaki Ermeniler tarafından bozguna uğratıldılar.

Sultan II. Kılıç Arslan 1155'den beri aşağı-yukarı otuz yıldır hüküm sürdüğü siyaset sahnesinde artık yorulmuş ve görevini gereği gibi yapamaz hâle gelmişti. O da, eski Türkler'de devletin hânenen azasının müşterek malı sayılması geleneğine uygun olarak, Türkiye Selçuklu Devleti'ni onbir oğlu arasında bölmüştü (1186). Kendisi de Konya'da sultan olarak hüküm sürmeğe devam etti. Bu şehzâdelerden en küçüğü Uluborlu meliki Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev, en büyüğü ise muhtemelen Sivas ve Aksaray meliki Kutb ed-Dîn Melikşâh idi. Bu onbir şehzâde sâhib oldukları topraklarda tam bir melik gibi bağımsız hareket ediyorlar, sadece "sultan" unvanı kullanmıyorlardı. Bu bölünmeye rağmen özellikle uclarda bulunan Tokat ve civarı hâkimi Melik Rûkn ed-Dîn Süleyman-şâh, Muhiddîn Mes'ûd ve Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev Bizans içlerine akınlar yaparak Selçuklu hududlarını genişletiyordu. Süleyman-şâh Karadeniz sahillerinde faaliyette bulunmuş ve Samsun'u almıştı. Ankara meliki Muhiddîn Mes'ûd Kastamonu taraflarında, Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev de batı Anadolu'da etkili olmuşlardı. Ancak bütün bunlara rağmen kardeşlerin Selçuklu tahtına hâkim olabilmek için birbirleri ile yaptıkları mücadele devletin zayıf düşmesine ve ihtiyar Sultan'ın üzüntülü günler geçirmesine sebep oluyordu.

Öte taraftan 1198'da Salahaddîn Eyyûbî'nin Kudüs'ü zaptetmesi üzerine Avrupa'da üçüncü bir Haçlı seferi tertiblenmişti. Bu seferin başında Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa bulunuyor ve Haçlı ordusunun sayısı hakkında verilen bilgiler 200 ile 600 bin arasında değişiyordu. Bu Haçlı ordusuna karşı Salahaddîn Eyyûbî Bizans İmparatoru II. İsakios Angelos (1185-1195) ile anlaşıyordu (1189). Buna göre iki devlet "I. Andronikos zamanında aktedilen, Alman ordusunun geçmesine engel olmak hükmünü hâvi ittifak anlaşmasını yenilediler". F. Barbarossa ile Kılıç Arslan arasında da eski bir dostluk bulunuyordu. Nitekim Kılıç Arslan ve oğlu Kutb ed-Dîn Melikşâh'ın elçileri F. Barbarossa'ya Edirne'de ulaşmış ve iki taraf arasında; Alman ordularının Selçuklu topraklarından serbestçe geçmesi, erzak ve öteki ihtiyaç maddeleri satın alması hususunda anlaşma yapılmıştı (Şubat 1190). Ancak Bizans, Salahaddîn Eyyûbî ile yaptığı anlaşmaya rağmen, bu büyük Haçlı ordusuna boyun eğmek zorunda kalmıştı. F. Barbarossa ve emrindeki ordu Alaşehir ve Denizli'den geçerek Selçuklu ülkesine girdi. Başlangıçta herşey normal gitmiş, Türkmenler Haçlı ordusuna

saldırmamış, hattâ onlara yiyecek maddeleri ve hayvan satmıştı. Ancak Haçlılar Uluborlu bölgesinde Türkmenler'in saldırısına uğramış ve ilk Selçuklu ordusu ile de Akşehir'de karşılaşmıştı. Sultan'ın iki oğlu Melikşâh ve Mes'ûd'un idaresindeki bu Selçuklu ordusu Haçlılar'a ağır kayıplar verdirmesine rağmen sayıca üstün düşman karşısında Konya'ya çekilmek zorunda kalmıştı. Haçlı ordusu da bu Selçuklu kuvvetlerini takib ederek Konya önüne geldi (17 Mayıs 1190). Esasında F. Barbarossa'nın niyeti Kilikya üzerinden Suriye'ye gitmek idi, ancak bu saldırılar karşısında Konya'ya yürümüştü. Neticede Haçlılar şehre girmeğe muvaffak oldular, çarşıları yağmaladılar ve birçok insan öldürdüler. Bu sırada iç kalede oturan Sultan Kılıç Arslan ve oğlu Melikşâh, Alman İmparatoru'na barış teklifinde bulundular. Alman İmparatoru da esas gâyesinin Kudüs'ü kurtarmak olduğunu ve iki tarafın boşuna kayıplar verdiğini söyleyerek bu teklifi kabûl etti. Ancak Selçuklu topraklarından çıkıncaya kadar güven içinde bulunabilmek için Selçuklu emirlerinden yirmibeş kişiyi rehine olarak aldı. Haçlı ordusu Mayıs ayı sonunda Konya'dan ayrıldı. Rivayete göre, Melikşâh sevmediği yirmibeş emri Almanlar'a teslim etmiş, Türkmenler'in devam eden saldırıları karşısında bunlar öldürülmüştü. F. Barbarossa daha sonra Silifke çayında boğuldu.

II. Kılıç Arslan'ın son günlerinde oğulları arasındaki taht mücadelesi amansız bir şekilde sürmüş, ona tahakküm edenler, hattâ kendini sultan ilân edenler dahi olmuştu (Melikşâh gibi). Nihayet Sultan Kılıç Arslan 1192 Ağustosunda hastalandı ve muhtemelen seksen yaşında iken Konya'da öldü. Öldüğü sırada veliahdı olan en küçük oğlu Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev Selçuklu tahtına geçti.

— I. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'in İlk Saltanatı —

I. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev ilk tahta çıkışında beş yıl hükümdarlık yaptı. Başlangıçta onun hükümdarlığına pek itiraz olmamış, bu arada en muhteris şehzâde Kutb ed-Dîn Melikşâh da ölmüştü. Daha sonra Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev, İmparator III. Aleksios (1195-1203)'un tüccarları hapsedmesi üzerine, Bizans ile arası açılmış ve bir sefer tertiblenmişti. Sultan, Menderes nehri vadisi boyunca Frigya'daki Antioch (Antiocheia) şehrine kadar ilerlediği bu seferde,

özellikle Karia ve Tantalus halkından beşbin esir alarak bunları nüfusu azalmış olan Akşehir bölgesinde yerleştirmiş, onlara yeniden hayat kurmaları için her türlü yardımı yapmış ve beş yıl ver-giden muaf tutmuştu. Kendilerine karşı gösterilen iyi muameleden dolayı bu halk çok memnun olmuş, Bizans ile yapılan anlaşmadan sonra da ülkelerine dönmemişti. Hattâ hristiyanlardan daha başka-ları da Selçuklu topraklarına kendi arzuları ile göçetmişti (muhtemelen 1197 yılının başları).

Öte taraftan zaman geçtikçe Tokat meliki Rûkn ed-Dîn Süley-man-şâh'ın Konya'ya ve sultanlığa hâkim olmak istediği anlaşılıyor. O önce babasını zehirlediği ve annesinin hristiyan olduğu rivayet-leri ile Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'i yıpratmağa çalışmış, sonra da öteki kardeşleri yerlerinde bırakacağı va'di ile kendi safına çek-mişti. Nihayet Rûkn ed-Dîn Süleyman-şâh Konya üzerine yürüdü. Onun Konya'yı muhasarası dört ay kadar sürmüş, bu sırada halk Gı-yas ed-Dîn Keyhusrev'e sâdık kalarak şehri savunmuştu. Neticede şehrin ileri gelenleri Süleyman-şâh'a elçi göndererek; muhasara-dan vazgeçerse sefer masrafının üç taksitle karşılanacağını eğer ül-keyi almakla kararlı ise Sultan'a, çocuklarına ve taraftarlarına ve hazinesine dokunmayacağı ve istediği yere gitmekte serbest oldu-ğu hususunda güvence ve yemin-nâme (ahd-nâme) vermesini iste-diler. Süleyman-şâh ise başkenti almakta kararlı olduğunu bildirdi. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev de bu karardan haberdâr edildi. O Konya halkının çektiği sıkıntıyı bizzat yaşadığı için şehri terkedeceğini bil-dirdi. İki taraf arasında anlaşmanın imzalanmasından sonra Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev acele olarak şehri terk etti ve bir süre Anadolu'da dolaşarak İstanbul'a gitti.

— II. Rûkned-Dîn Süleyman-şâh'ın Saltanatı —

II. Rûkn ed-Dîn Süleyman-şâh muhtemelen 21 Eylül 1197 (7 Zilkade 593)'de Konya'ya girerek Selçuklu tahtına oturdu. Onun ilk faaliyeti kardeşleri üzerine olmuş; Argun-şâh'ın elinden Amasya'yı, Behram-şâh'dan Niksar bölgesini almıştı. Elbistan meliki Tuğrul-şâh da bu olaylardan sonra derhal itaatini bildirmişti. Öte taraftan Selçuklular'ın taht mücadelelerinden yararlanan Ermeni prensi II. Leon (1187-1219) ülkesini genişletmiş, hattâ Kayseri civarına kadar ulaşan akınlar yapmıştı. Süleyman-şâh buna mukabele olmak üze-

re yine Ermeniler'in Lampron¹ bölgesi hâkimi Oşin ile birleşerek II. Leon'u tekrar Toroslar'ın güneyine atmıştı (1199) Daha sonra II. Süleyman-şâh Selçuklu topraklarını genişletmeğe ve Anadolu'da Türk birliğini kurmağa çalıştı. Bu maksadla önce Malatya me-liği olan kardeşi Muizz ed-Din Kayser-şâh'a karşı harekete geçti. Kayser-şâh kayınpederi olan Eyyubî hükümdarı Melik Âdil'e dayanarak bağımsızlığını sürdürüyordu. Ancak o bu kez II. Süleyman-şâh'a karşı mukavemet edemedi, Malatya Haziran 1200 tarihinde Süleyman-şâh'ın idaresi altına girdi. Süleyman-şâh ayrıca Harput'da hüküm süren Artuklu koluna hâkimiyetini kabûl ettirdi. Selçuklu Sultanı bu işler ile meşgul iken İmparator III. Aleksios tüccarların mallarına el uzatmaktan vazgeçmediğini göstermiş, bu kez de Samsun'a gelen gemilere baskın yaptırarak birçok malları yağmatmıştı (1201).

Öte taraftan Kraliçe Tamara (1184-1211) zamanında Gürcüler kuzeyden gelen Türk kabilelerinden Kıpçaklar ile ittifâk etmişler ve kuvvetli duruma gelerek civar bölgeleri istilâyâ başlamışlar, bu arada Erzurum'a kadar uzanan bir akın yaparak Kars'ı ele geçirmişlerdi. Nihayet bu duruma son vermek için Rûkn ed-Din II. Süleyman-şâh harekete geçti ve önce Erzurum'a uğradı. Sultan civar hükümdarları ve bu arada Saltuklu hükümdarı Melikşâh'ı da Gürcistan seferi için huzûruna çağırmişti. Ancak Melikşâh'ın Sultan'ın huzûruna gitmekte geç kalması Süleyman-şâh'ın onu hapsedmesine ve böylece Saltuklu Devleti'nin ortadan kalkmasına sebep oldu (25 Mayıs 1202). Erzurum'un idaresi ise Melik Mugis ed-Din Tuğrulşâh'a verildi. Süleyman-şâh daha sonra Gürcistan'a hareket etti, bu arada adı geçen sefere hissî bazı olayların, Kraliçe Tamara'nın Süleyman-şâh ile evlenmek istemesinin de sebep olduğu kaynaklar tarafından söz konusu edilmiştir. Süleyman-şâh ayrıca bu sefer sırasında Tamara'ya bir mektub göndererek müslümanlığı kabûl etmeyen hiç kimsenin yaşamasına müsaade etmeyeceğini bildirdi. Tamarada bu olay üzerine askerini topladı ve Kıpçakların da yer aldığı bu orduyu Selçuklular üzerine gönderdi. Türk ordusu Micingerd kalesi civarında karargâh kurmuş iken, Gürcüler buraya bir baskın yaptılar. Bütün çabalara rağmen Selçuklu ordusu topar-

¹ Lampron, Toros ve Bulgar dağlarının güneyinde, Gülck Boğazı'nın batısında Tarsus'a hâkim bir kale, bk. Turan, aynı eser, s. 452 not. 85.

lanamadı. Ayrıca Sultan'ın çetrdârı'nın atının tökezlemesi ve çet-
rin yere düşmesi daha büyük bir paniğe ve Selçuklu ordusunun ağır
bir mağlûbiyetine sebep oldu. Gürcüler birçok Türk askerini öldür-
düler ve ordugâhdan sayısız ganimet ele geçirdiler, esir olanlar
arasında Erzincan Mengüçüklü hükümdarı Behrâm-şâh da bulun-
yordu ve daha sonra fidiye ödeyerek esâretten kurtuldu. Süleyman-
şâh ise Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı.

Sultan II. Süleyman-şâh bir süre Anadolu'daki öteki Türk bey-
liklerine hâkimiyetini kabûl ettirmek ve kardeşinin elinden Anka-
ra'yı almak için uğraştı. Bu sırada Artuklular'dan Mardin hâkimi
Artuk Arslan Eyyûbîler'e karşı Süleyman-şâh'dan yardım istedi
(1202). Eyyûbîler'den Sumeysat hâkimi Melik Efdal da amcası Me-
lik Âdil'e karşı yine Selçuklu Sultanı'nın yardımına sığıyor ve ona
tâbi olmağı kabûl ediyordu (599/1202-3). Melik Mes'ûd ise Anka-
ra'da hüküm sürüyor, özellikle batı ve kuzey yönünde hâkimiyetini
genişletiyor, Çankırı, Kastamonu, Bolu ve Eskişehir gibi bölgeler-
de de sözü geçiyordu. II. Süleyman-şâh'ın kardeşini üç yıl kadar An-
kara'da muhasara altında tuttuğu rivayet ediliyor. Nihayet iki taraf
anlaşmış, Mes'ûd Ankara'yı bırakarak uc bölgelerindeki bir kale-
ye gitmeğe râzı olmuştu. Nitekim o bu maksadla yanında iki oğlu
olduğu halde Ankara'dan ayrılmış, fakat muhtemelen onu kendisi-
ne kuvvetli bir rakib gören II. Süleyman-şâh tarafından yolda öl-
dürtülmüştür. Ancak Süleyman-şâh da bu olaydan sonra çok ya-
şamamış, rivayete göre yeni bir Gürcistan seferine giderken yolda
hastalanarak (Kulunç) ölmüştür (6 Zilkade 600/6 Temmuz 1204).

— III. Kılıç Arslan'ın Saltanatı —

II. Rûkn ed-Dîn Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra henüz er-
ginlik çağına erişmemiş olan oğlu III. İzzeddîn Kılıç Arslan Selçuklu
tahtına geçirildi. Ancak bu çocuk yaştaki Sultan sekiz ay kadar hü-
küm sürebildi. Selçuklu tahtını ikinci kez olmak üzere I. Gıyâs ed-Dîn
Keyhusrev ele geçirmişti.

— I. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'in ikinci saltanatı —

Tahttan uzaklaştırılan I. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev bir süre Ana-
dolu'da dolaştıktan sonra İstanbul'a gitmiş, orada Bizans'ın ileri
gelenlerinden Manuel Mavrozomes'in kızı ile evlenmişti. Ancak

Haçlılar'ın İstanbul'u işgâli sırasında buradan ayrılarak kayınpederinin yanına gitti (1204). Selçuklu ülkesinde ise bu sırada başka planlar yapıyordu. Sultan'ın henüz çocuk yaşta olmasından hoşlanmıyan ve daha önce Selçuklular'ın hizmetine girmiş Danişmendli beyleri, Emîr Mubârizeddin Ertokuş ile anlaşarak Gıyâs ed-Din Keyhusrev'i taht için davet ettiler. Gıyâs ed-Din Keyhusrev bu çağrıya uyarak kayınpederi ile beraber harekete geçti, önce eskiden meliklik yaptığı Uluborlu'ya ulaştı, oradan da Konya üzerine yürüdü ve şehri bir ay kadar muhasara ettiyse de başarılı olamadı. Gıyâs ed-Din Keyhusrev muhasarayı terkederek Ilgın'a çekilmişti ki, beklenmedik bir gelişme onun talihini müspet yönde etkiledi. Aksaray ile Konya şehirleri arasındaki geleneksel rekabet, önce Aksaray'da sonra da Konya'da adına hutbe okunmasını sağladı. Fakat Konyalılar yine de III. Kılıç Arslan'a dokunulmamasını şart koşarak Keyhusrev'i şehre davet etmişlerdi. Gıyâs ed-Din Keyhusrev yeğenine Tokat'ın idaresini vererek bu isteği yerine getirdi ve 601 Receb/Şubat 1205 tarihinde Konya'ya girerek Selçuklu tahtına oturdu.

Sultan I. Gıyâs ed-Din sözünde durmamış ve muhtemelen ilk işi III. Kılıç Arslan'ı Tokat'a göndermeyerek ortadan kaldırmak olmuştu. Daha sonra doğudaki birçok beylikler söz gelişi; Artuklu ve Eyyûbî Melikleri, Mengüçük oğulları ona tâbi olduklarını bildirdiler. Haçlılar'ın İstanbul'u işgâli sırasında Bizanslılar'ın Anadolu'da iki devlet kurduğunu görüyoruz. Theodoros Laskaris 1206'da İznik ve civarına hâkimiyetini tanıtırken, Karadeniz sahillerinde faaliyet gösteren ve Trabzon'u merkez yapan Komnenoslar (1204-1461) bu husûsda daha başarılı olmuşlardı. Ancak İstanbul'un işgâli ve Komnenoslar'ın Karadeniz'deki yayılma hareketleri Anadolu'daki transit ticaretinin tamamen durmasına yol açmıştı. Bu bakımdan Gıyâs ed-Din Keyhusrev ve Theodoros Laskaris bir anlaşma yaptılar. Trabzon'a hakim olan Aleksios Komnenos'un Amisos (Samsun)'u almak istemesi üzerine gelen şikâyetler, Selçuklu Sultanı'nın harekete geçmesine ve onu mağlub etmesine sebep oldu. Böylece ticaret yolunun emniyeti sağlandı. Ayrıca Sultan, kayınpederi Manuel Mavrozomes'e Denizli, Honas ve Menderes vadisini kapsayan bölgenin idaresini vermiş, adı geçen şahıs Türkmenler ile kendisine verilen bu bölgede faaliyette bulunmuştu.

Sultan Gıyâs ed-Din Keyhusrev Karadeniz sahillerinin ticarî bakımından güvenliğini sağladıktan sonra bu kez de aynı işi Akdeniz

için düşünmeğe başladı. Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden olan Antalya, Aldo Brandini adlı bir İtalyanın idaresinde idi. Selçuklu tüccarların burada da soyulması üzerine Sultan Antalya'ya bir sefer tertibleyerek şehri muhasara etti. Kıbrıs Kralı Gautier de Montbéliard'ın yardım göndermesi, kuşatmanın geçici olarak kaldırılmasına yol açtı. Fakat Antalya Türkler tarafından uzaktan kontrol altında tutuluyordu. Bu sırada şehirdeki Rumlar'ın Sultan'a yardım için başvurmaları, muhasaranın tekrar başlamasına sebep oldu. Nihayet Antalya 3 Şaban 603/5 Mart 1207 tarihinde Selçuklu askerleri tarafından zabtedildi. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev şehre vâli olarak Mubarizeddîn Ertokuş'u tayin etti. Ayrıca bu fetihten sonra Kıbrıs'daki Haçlılar ile ticarî ve iktisadî faaliyetleri kapsayan bir anlaşma yapıldı. Sultan'ın ticarî gelişmeye verdiği önem Güney-doğu Anadolu'da da kendini gösterdi. Ermeniler'in buradaki yolları devamlı olarak tehdit etmesi, Sultan'ı Maraş yönünde harekete geçirdi. Maraş Selçuklu hâkimiyetinde iken şimdi Eyyûbiler'in idaresi altına girmişti. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev bu şehri tekrar Selçuklu toprakları içine kattı (605/1208) ve buradan Ermeniler üzerine yürüyerek bazı yerleri ele geçirdi. Bunlardan biri de daha önce Selçuklular tarafından feth edilmiş bulunan fakat sonra tekrar Ermeniler'in idaresine geçen Pertus kalesi idi. Ermeniler Eyyûbiler'in aracılığıyla Sultan ile bir barış yaparak ona tâbi oldular. Ermeni Leon bu anlaşmaya bir süre sadık kalmış ve Sultan I. Gıyâs ed-Dîn adına para bastırmıştı.

Öte taraftan İznik'deki Bizans Devleti gittikçe kuvvetlenmekte olup, İstanbul'daki Haçlılar ile bir anlaşma yapan Sultan Gıyâs ed-Dîn bu durumu hoş karşılamıyordu. Nitekim daha önce kendisini İstanbul'da ağırlayan sâbık İmparator III. Aleksios'un İznik tahtı için kendisine müracaat etmesi ve damadı I. Laskaris'den şikâyetçi olması Sultan için bir fırsat yaratmıştı. Sultan görünüşte III. Aleksios'u tahata geçirmek maksadıyla harekete geçti. Selçuklu ve Bizans orduları Menderes kenarındaki Antiokheia'da karşılaştılar. Bizans ve İslâm kaynaklarına göre savaş iki şekilde sonuçlanmıştır. Birinciye göre galip gelen taraf Bizans olmuştur. Özellikle İbn-i Bibî'ye¹ göre ise, Türkler önce düşmanı mağlub etmiş, kaçanları takibe başlamış ve yağmaya dalmıştır. Bu kargaşalıktan yararlanan bir Frenk askeri Sul-

¹ *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, (Tıpkı basım), Ankara 1956, s. 107-111. Krş. Turan, aynı eser, s. 289-290.

tan I. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'i şehid etmiştir. Sultan'ın ölüm haberi Selçuklu ordusunun paniğe kapılmasına ve mağlubiyetine sebep oldu (23 Zilhicce 607/7 Haziran 1211). Ancak her iki tarafın ağır kayıplar vermesinden savaşın neticesinin ortada olduğu anlaşılıyor.

— I. İzz ed-Dîn Keykâvus'un saltanatı —

Sultan I. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev şehid düştüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı, bunlar büyüklük sırasıyla İzz ed-Dîn Keykâvus, Alâ ed-Dîn Keykûbâd ve Celâl ed-Dîn (İbrâhim) Keyferîdun idi. Bu sırada devlet ileri gelenleri toplanarak hangi şehzâdeyi tahta çıkaracaklarını tartışmışlar, neticede Malatya meliki İzz ed-Dîn Keykâvus üzerinde karar kılarak onu kendilerinin bulunduğu Kayseri'ye davet etmişlerdi. Nitekim I. İzz ed-Dîn Keykâvus Kayseri'ye gelerek Selçuklu tahtına oturdu (6 Safer 608/20 Temmuz 1211). Ancak çok geçmeden sultanlığı ele geçirmek isteyen bir şehzâde daha olduğu anlaşıldı. Bu da Tokat meliki olan Alâ ed-Dîn Keykûbâd idi. O iyi bir hazırlık yapmış, Erzurum meliki olan amcası Tuğrul-şâh'ı, uc beyi Danişmendli Zahir ed-Dîn İli ve Ermeni prensi II. Leon'u da kendi tarafına çekerek İzz ed-Dîn Keykâvus'u Kayseri'de kuşatmıştı. İzz ed-Dîn Keykâvus'un durumu hiç de parlak değildi ve kuşatma uzadıkça halkın hoşnutsuzluğu durumu gittikçe kötüleştiriyordu. Nihayet Sultan'ı bu güç durumdan Kayseri vâlisi Celâl ed-Dîn Kayser kurtardı. Onun müttelikleri birbirinden ayırmak yolundaki teklifi uygun görülmuş ve karşı cepheden verilen va'dler ile ilk olarak, Ermeni prensi uzaklaştırılmıştı. Daha sonra Tuğrul-şâh'ın da ülkesine dönmesi Alâ ed-Dîn Keykûbâd'ın kuşatmayı bırakarak Ankara'ya çekilmesine sebep oldu. I. İzz ed-Dîn Keykâvus bundan sonra Konya'ya geldi ve Abbasî halifesi en-Nâsır li-dinillâh dahil cülûsunu bildirmek üzere civar hükümdarlara mektublar gönderildi. Ayrıca Sultan'ı tebrik için de birçok elçiler geldi. Bunlar arasında İznik İmparatoru Theodoros Laskaris'in elçisi de vardı, o otuzbin dinar ve birçok hediyeler göndererek barış teklif ediyor, bu teklifin uygun görülmesi ile iki taraf arasında hududlara hürmet edilmesi şartıyla bir antlaşma yapılıyordu.

Sultan I. İzz ed-Dîn Keykâvus'un tabii olarak ilgileneceği ilk iş, kardeşi Alâ ed-Dîn'in durumu idi. O Ankara'da oturdukça Selçuklu tahtı için bir engel teşkil edecek ve Sultan hiç bir iş yapamayacaktı.

Nihayet Sultan Konya'da ordusunu topladıktan sonra Ankara üzerine yürüyerek şehri muhasara etti. Bu muhasaranın kışın da devam etmesi şehir halkını güç durumda bıraktı. Neticede Alâ ed-Dîn Keykûbâd kendi hayatına ve şehir halkına dokunulmaması şartıyla teslim olmayı kabûl etti. Sultan bu isteği uygun görerek Ankara'ya girdi (609/1212-13), Alâ ed-Dîn Keykûbâd ise Malatya yakınındaki Mişar (veya Masara) kalesine hapsedildi.

İzz ed-Dîn Keykâvus Selçuklu ülkesinde duruma hâkim olduktan sonra, babasının siyasetine yani ticarî yönden Anadolu'nun kalkınmasına önem verdi. Nitekim ilk olarak Kıbrıs kralı Hugue ile bir ticaret anlaşması imzaladı (1214). Daha sonra Venedikliler ile de bir ticarî anlaşma yapıldı. Akdeniz'deki ticaretin güven ve emniyetinin sağlanmasına mukabil, Karadeniz'de durum bu şekilde değildi. Anadolu'daki iki Bizans devleti Karadeniz'e hâkim olmak üzere idiler. Bu bakımdan Sultan İzz ed-Dîn Keykâvus Karadeniz'de bir ticaret limanı kazanmak gayesiyle Sinop üzerine yürüdü. Ayrıca Trabzon Komnenos Devleti imparatoru Aleksios da bu şehri almak istiyordu. Sultan daha sefere çıkmadan önce Sinop hakkında bilgi almış ve şehrin ancak uzun bir muhasaradan sonra ele geçirebileceğini anlamıştı. İzz ed-Dîn Keykâvus Sinob'a doğru ilerlerken bu sırada yakınlarda bulunan Aleksios da yanında 500 kişi ile ava çıkmış ve Türkler'e esir düşmüştü. Sultan beraberinde Aleksios olduğu halde Sinob önüne gelerek burayı muhasaraya başladı. Daha sonra Behram adındaki bir kumandanın bin kişi ile şehrin deniz bağlantısını keserek gemileri yakması; halkı güç durumda bırakmıştı. Neticede Aleksios'un serbest bırakılması ve Sultan'ın vassali olması, halktan da isteyenlerin şehirden ayrılmasına müsaade edilmesi şartıyla bir andlaşma yapıldı. Böylece Selçuklu ordusu 3 Kasım 1214'de Sinob'a girdi. Ertesi gün de Sultan'ın şehre girdiğini görüyoruz. O bir süre burada kalmış, şehrin imarı, iskânı ve ticarî gelişmesi için çalışmalarında bulunmuştur. Ayrıca İzz ed-Dîn Keykâvus Sinob'un fethi sebebiyle "Sultânü'l-gâlib" unvanını aldı.

Öte taraftan Ermeniler, muhtemelen Selçuklu sultanlığı için iki kardeş arasındaki mücadeleden yararlanarak Lü'lüe (Ulu-kışla), Ereğli ve Larende kalelerini ele geçirmişlerdi. Sultan Sinop'u fethettikten sonra tertiblediği bir seferle (612/1215-16), adı geçen kalelere tekrar hâkim olmuş ve Ermenileri Toroslar'ın güneyine atmıştı. Sel-

çuklu tahtı için yapılan mücadele sırasında bir şehir daha Türkler'in elinden çıkmıştı. Antalya'nın hristiyan halkı bir gece isyan ederek Selçuklu muhafızları öldürdüler ve şehre hâkim oldular. Sultan Sinob'u aldıktan ve Ermeniler'i geriye püskürttükten sonra Antalya üzerine sefere çıktı. Neticede bir ay süren muhasaradan sonra Antalya Türkler tarafından tekrar feth olundu (30 Ramazan 612/22 Ocak 1216). Diğer taraftan Ermeni Leon Haçlılar'ın elindeki Antakya'yı işgâl ederek onlar ile anlaşmazlığa düşmüştü (1216). Bu Sultan'ın Ermeniler'i itaat altına almak için beklediği bir fırsattı. Nitekim İzz ed-Dîn Keykâvus 1216 Baharı'nda Maraş'a hareket ederek Yabanlu ovasında ordugâh kurdu, ayrıca Haleb hükümdarı Melik Zâhir'e haber göndererek ordusu ile onun da Ermeniler üzerine yürümesini istedi. Ancak Melik Zâhir tereddüd göstermiş ve bu konuda amcası Mısır hükümdarı Melik Âdil'e danışmıştı. Melik Âdil'den müspet bir cevap gelmediği gibi, İzz ed-Dîn Keykavus'un Haleb'i almak istediği öne sürülmüştü. Ermeni Leon da hediyeler ile Melik Zâhir'i bu seferden vazgeçirmeğe çalışıyordu. Nihayet Ekim 1216'da Melik Zâhir öldü, yerine geçen oğlu Melik Azîz küçük yaşta olduğundan Haleb beyleri anlaşmazlığa düştüler. Bir kısım beyler Selçuklu sultanı'nın yardımına gittiler. İzz ed-Dîn Keykâvus bundan sonra Maraş emiri Nusret ed-Dîn ile beraber Ermeni topraklarına girdi. Selçuklu ordusu Ceyhan vâdisindeki Çınçın ve Haçın (Saimbeyli) gibi kaleleri zabtetti. Nihayet iki taraf ordusu Keban kalesi önünde karşılaştı, yapılan savaşı Selçuklu ordusu kazanırken Ermeni ordusu savaş meydanında ağır kayıplar vermiş ve içlerinde mühim kumandanların da bulunduğu esirler bırakmıştı. Ermeni Leon ise bu yenilgiden sonra Sultan ile anlaşma yollarını aradı, neticede birçok hediyeler göndererek 1218 yılında Sultan ile barış yapmağa muvaffak oldu. Buna göre Ermeniler Selçuklular'a tâbi olacak, ihtiyac halinde beşyüz asker ve yıllık 20.000 dinar harac gönderecek ve bazı hudûd kalelerini iade edecekti. Sultan da Sis (Kozan) hâkimiyetini bir fermanla Leon'a veriyordu. Ayrıca bu anlaşma Anadolu-Suriye arasındaki ticaret yolunun güvenliğini de sağlıyordu.

Selçuklu sultanı bundan sonra Erzincan Mengüçüklü Beyi Fahr ed-Dîn Behram-şâh'ın kızı Selçuk Hâtun ile evlendi. Yukarıda belirttiğimiz üzere Haleb hükümdarı Melik Azîz'in yaşının küçük olması bu şehri ele geçirmek isteyen civar beylerin hevesini artırıyordu.

Öte taraftan bir kısım Haleb beyleri de İzz ed-Dîn Keykâvus'u şehre davet ediyorlardı. Nihayet İzz ed-Dîn Keykâvus Eyyübîler'den Sumeyyat hükümdarı Melik Efdal ile şehri ona bırakmak, buna mukabil Sultan'a tâbi olmak şartıyla bir anlaşma yaptı. Daha sonra bu iki müttefik Haleb'e doğru ilerledi. Yol üzerindeki Merzuban, Ra'ban ve Tell-bâşir kaleleri alındı (Haziran 1218). Fakat bu sonuncu kalenin Maraş emîri Nusret ed-Dîn'e teslim edilmesi, Melik Efdâl'i Sultan'ın Haleb'i ona vermeyeceği hususunda tereddüde sevketti. Sultan'ı istemeyenler de aleyhde propagandaya başlamışlardı. Ayrıca Melik Azîz'in atabegi Şihâb ed-Dîn Tuğrul da Diyarbekir'de hüküm süren Melik Eşref'e durumu yazarak yardım istiyordu. Melik Eşref Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan ile birleşerek Haleb'e doğru yürüdü. Selçuklu ordusundan Mübârizeddin Behrâm-şâh idaresinde bin kişilik bir öncü birliğinin Melik Eşref tarafından mağlub ve esir edilmesi, Melik Efdal'ın Melik Eşref tarafına geçmesi, büyük ölçüde casusluk ve karşı propaganda hareketi (Sultan'ın Haçlılar ile anlaşığı gibi husûslar), İzz ed-Dîn Keykâvus'un bir ihanete uğradığı düşüncesiyle Menbic'den geri dönmesine sebep oldu. Melik Eşref bir süre Sultan'ı takib etmiş ve onun ele geçirdiği kaleleri geri almıştı (Ağustos 1218).

Sultan bu mağlubiyete çok üzülmüş, bu sefere taraftar olmayan beylerden dahi şüphelenmiş ve bazılarını bir eve kapatarak yaktırmıştı. Nihayet bir intikam seferi için hazırlıklara başladı, Artuklular'dan Diyarbekir hâkimi Nâsır ed-Dîn Mahmûd ve Erbil hâkimi Muzaffereddin Gök Böri gibi bazı hükümdar ve beyler ile anlaştı. Adı geçen bu hükümdarlar Selçuklu sultanı'na tâbi oldular. Sultan İzz ed-Dîn Keykâvus ordusu ile harekete geçip Malatya'ya ulaştı ise de, hastalığının (verem) şiddetlenmesi daha ileri gitmesine engel oldu ve Viranşehir'de öldü (616 Şevvâl/10 Aralık 1219-7 Ocak 1220).

— I. Alâ ed-Dîn Keykûbâd'ın saltanatı —

I. İzz ed-Dîn Keykâvus öldükten sonra geride vârisinin bulunmadığı, oğlu varsa bile muhtemelen çok küçük yaşta olduğu anlaşılıyor. Bu sebeble devlet büyükleri bir süre aralarında Selçuklu tahtına kimin çıkacağı husûsunu müzakere ettiler. Erzurum Meliki Tuğrul-şâh, Koylu-hisar hâkimi ve küçük kardeşi Melik Celâl ed-Dîn Keyferidun ve nihayet hapiste bulunan Alâ ed-Dîn Keykubâd tahta

çıkarılması düşünülen namzetler idi. Neticede Alâ ed-Dîn Keykubâd tutuklu bulunduğu kale (Kezirpert)den çağrılarak Sivas'da tahta oturdu. O Sivas'dan Selçuklu başkentine gelinceye kadar geçtiği yerlerde merasim ile karşılanmış, ayrıca Konya'da da ikinci kez muhteşem bir karşılaşma töreni yapılmıştı. Abbasî halifesi Nâsır li-dinillâh da Şeyh Şihâb ed-Dîn Ömer Suhreverdî ile hil'at ve menşur gibi saltanat alâmetleri gönderdi.

Alâ ed-Dîn Keykubâd tahta çıktığı sırada Moğol istilâsı Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı perişan ediyordu. Sultan Moğollar'ın Anadolu'ya da gelebileceklerini düşünerek bazı tedbirler aldı, hudûd kalelerini ve ayrıca Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerin surlarını yeniden inşa ettirdi. Konya surları çok kısa zamanda 618/1221 yılında tamamlandı. Bu sırada Abbasî Halifesi de Sultan'a elçi göndererek Moğollar'a karşı savaşmak üzere ikibin kişilik bir yardım kuvveti istemişti. Alâ ed-Dîn Keykubâd Moğollar ile dostane münasebetler kurmayı daha uygun buluyor, fakat asker göndermek konusunda, zayıf bir durumda olduğu sanılmasın diye, Bahâ ed-Dîn Kutluğca kumandasında beşbin kişilik bir kuvveti Bağdad'a sevk ediyordu. Ancak bu sırada Moğollar'ın Bağdad'ı istilâdan vazgeçmeleri üzerine Halife bu Selçuklu birliğini geri göndermişti.

Alâ ed-Dîn Keykubâd Konya surlarını tamamladıktan sonra yazı Kayseri'de geçirerek Alâiye (Alanya) seferine çıkmıştır. Bu sırada Kalonoros adıyla bilinen Alâiye, Kyr Vart (Kir Farid) adında Bizanslı olması muhtemel bir şahıs idaresinde idi. Onun kardeşi de Antalya ile Alâiye arasında yer alan Alara kalesine hâkimdi. Sultan ordusu ve Antalya'dan gelen deniz kuvvetleri ile kış mevsiminde kaleyi kuşattı. Selçuklu ordusunun bu kuşatması iki ay sürmüş, nihayet Sultan son bir hücumla şehrin alınmasını istemişti. Bu bakımdan gece gördüğü bir rüyayı şiirle ifade ederek kumandanlara aksettirmiş, ayrıca askerlere para ve hediyeler dağıtarak onların maneviyatlarını yükseltmiştir. Ancak Kyr Vart Türkler'in bu son hücumu karşısında fazla mukavemet edemeyeceğini anlamış, Antalya sübaşısı Mubâriz ed-Dîn Ertokuş vasıtasıyla Sultan'a anlaşmak istediğini bildirmişti. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma sağlandı, buna göre; Sultan Alâ ed-Dîn kaleyi teslim alarak Kyr Vart'ın kızı ile evlenecek, mukabilinde ona Akşehir beyliği ve bir kaç köyün mülkiyeti verilecekti. Böylece Sultan Akdeniz sahilindeki bu kaleye kendi adına

nisbetle “Alâiye” denilmesini, yeniden imarını ve burada bir tersane inşasını emretti (1221). Sultan bundan sonra kışı geçirmek üzere Antalya’ya gitmiş ve bu yolculuk esnasında Alara kalesi de Türkler’in eline geçmişti. Prof. O. Turan’a göre “Selçuklular’ın Sinop, Antalya ve Alâiye fetihleri, Anadoluya göç yollarında yapılmış bazı teşebbüsler müstesnâ, Türkler’in denizciliğe başlama tarihi ve ilerlemeleri bakımından çok mühim hâdise olup, Akdeniz ve Karadeniz’de askerî ve ticarî seferlere imkân vermiştir.”

Türkiye Selçuklu Devleti’nde bu sırada bazı emîr ve beylerin sultanları tahta çıkartmakta rol oynamaları sebebiyle kuvvet ve kudretlerinin artmış olduğu görülüyor. Hattâ bunlardan bazılarının zenginliklerinin ve harcamalarının Sultan’dan fazla olduğu rivayet ediliyor. Bunlar arasında Seyf ed-Dîn Ay-Aba, Zeyn ed-Dîn Başara, Mubâriz ed-Dîn Behrâm-şâh ve Bahâ ed-Dîn Kutlugca da dikkati çekiyorlardı. Sultan bu emîrlerin durumundan özel meclislerde şikâyetçi oluyor, bu suretle iki taraf arasında yapılan dedi-kodular ortalgın daha fazla karışmasına sebep oluyordu. Nihayet emîrler bu işde bir adım daha atarak Kayseri’de hîle ile Sultan’ı tahttan uzaklaştırarak yerine kardeşi Celâl ed-Dîn Keyferidun’u geçirmek istediler. Ancak bu hazırlık Nâib Hokkabazoğlu Seyfeddîn vasıtasıyla öğrenilerek Sultan’a bildirilmiş, böylece plan suya düşmüştü. Bu kez Sultan Alâ ed-Dîn Keykubâd karşı bir plan hazırladı ve kışı geçirmek üzere gittiği (1223) Antalya’dan Kayseri’ye döndükten sonra bunu uyguladı. Yirmidört kişi olduğu rivayet edilen bu emîrlerin kimi öldürüldü, kimi de zindana atıldı ve malları musadere edilerek hazineye alındı. Böylece Sultan ile beyler arasındaki nüfuz çatışması Alâ ed-Dîn Keykubâd lehine sona ermiş oldu.

Türkiye Selçuklularının ticarete ne kadar önem verdiğini belirtmiştik. Alâ ed-Dîn Keykubâd devrinde de bu durumun devam ettiğini görüyoruz. Ermeniler tarafından soyulan tüccarların şikâyeti üzerine Sultan bir sefer tertiblemeğe karar verdi. Ayrıca Antakya Prensi IV. Bohemund da bir evlilik dolayısıyla Ermeniler’in elinde bulunan oğlu Philip nedeniyle Sultan ile bir ittifak yapmıştı. Buna mukabil Ermeniler de Haleb atabegi Şihâb ed-Dîn Tuğrul ile anlaşmışlardı. Sultan kendisi Kayseri’de kaldı ve ordusunu iki koldan Ermeniler’e karşı sevk etti. Birinci kol kuzeyden hareket ediyor ve bu orduya Mubâriz ed-Dîn Çavlı ile Emir Komnenos Mavrozomes ku-

manda ediyordu. Öte taraftan Mubâriz ed-Dîn Ertokuş Antalya'dan hareketle sahilden Ermeniler'i vuracak bu suretle yardım için gelen Kıbrıs Haçlılarını da önleyecekti. Nitekim Emir Çavlı, Manavgat ve Anamur gibi kaleleri alarak görevini yerine getirdi. Kuzeyden giden ordu ayrıca iki kola ayrılıyor, bir kol Larende tarafından Göksu vadisine, öteki kol ise Maraş ve Ceyhan vâdisi boyunca Çukurova'ya doğru ilerliyordu. Bu sırada Ermeniler'den (Namrun) senyörü Konstantin'in bütün yardım feryadları cevabsız kalıyor, ancak bu çağrı Haleb atabeği Şihâb ed-Dîn Tuğrul'u harekete geçiriyordu. Böylece Sultan ile beraber olan Antakya prensi IV. Bohemund hareketten vazgeçmek zorunda kalıyordu. Öte taraftan Mubâriz ed-Dîn Çavlı idaresindeki Selçuklu ordusu ise Isauria (İç-il) bölgesine kadar ilerleyerek buraları işgal etti. Çaresiz kalan Ermeniler barış teklif ettiler, Sultan da kış bastırıldığı ve barış şartlarını uygun gördüğü için bu teklife evet demişti. Bu anlaşmaya göre Ermeniler ihtiyaç halinde binbeşyüz kişilik bir kuvvet verecek ve yıllık haracı iki misline yani kırkbin dinara çıkaracaklar, sikke¹ ve hutbe ise sultan adına olacaktı (622/1225). Alâ ed-Dîn Keykubâd, Ermenek ve Mut bölgelerinin idaresini Kamer ed-Dîn Lala'ya vermiş ve hududlardaki Türkmenleri de buraya yerleştirmişti.

Âmid Artuklu hükümdarı Melik Mes'ûd, Selçuklular'a tâbi iken, Eyyübîler arasındaki rekabetten yararlanarak kendini emniyete almaya çalışmış, bu sebeble devrin kudretli sîmalarından Mısır Eyyübî hükümdarı Melik Kâmil'e tâbi olmuştu. Ayrıca o Moğollar'ın önünden kaçan Sultan Celâleddîn Hârezmşâh ile de bir ittifak yapmıştı. Bu olay önce Eyyübîler'den Melik Eşref'in canını sıkması ve Sultân'ı Melik Mes'ûd'a karşı harekete geçmeğe teşvik etmişti. Nihayet Sultan 1226 baharında ordusunu Malatya'da topladı, kendisi orada kalırken orduyu yine iki kola ayırarak harekete geçirdi. Birinci kol Emir Çavlı ile Adıyaman ve Kahta'ya, ikinci kol da Esed ed-Dîn Ayaz kumandasında Çemişkezek üzerine gidecekti. Adı geçen kalelerin muhasara edilmesi, Melik Mes'ûd'un bu kez Melik Eşref'e başvurmasına sebep oldu. Melik Eşref de Selçuklu Sultanı'ndan sefere son vermesini istedi. Bu istek Sultan'ı son derece kızdırmış ve

¹ Bu sikkelerden bazıları zamanımıza kadar gelmiştir. Bk. Ahmed Tevhid, *Meskukât-ı İslamiyye*, İstanbul 1321, s. 146-183 ve İsmail Galip, *Meskukât-ı Selçukiyye*, İstanbul 1309, s. 26-37.

Selçuklu ordusu harekâtına devam etmişti. Neticede Selçuklu ordusu Eyyûbî ve Artuklular'ın onaltıbin kişiden oluşan ordusunu bozguna uğrattı. Kâhta, Hisn Mansûr (Adıyaman) ve Çemişkezek Selçuklu topraklarına dahil edildi (1226). Sultan Selçuklu ordusunun bu başarılarına rağmen yaklaşan Moğol tehlikesini görmüş, bu nedenle Eyyûbîler ile dostâne ilişkiler kurmuş ve Melik Âdil'in kızı Gaziye Hâ-tun ile evlenmişti (1227).

Öte taraftan 1225 yılında Anadolu'nun doğusunda iki taht değişikliği görüyoruz. Erzincan Mengüçük hükümdarı Fahr ed-Dîn Behrâm-şâh ölmüş, yerine oğlu Dâvud-şâh, Erzurum'da ölen Selçuklu Muğis ed-Dîn Tuğrul-şâh'ın yerine de oğlu Cihân-şâh geçmişlerdi. Bu yeni hükümdarlardan Dâvud-şâh âilesinin yıllarca sürdürdüğü siyaseti terk ederek bazı tertiplere girişiyor ve Selçuklular'a tâbi olmaktan kurtulmak istiyordu. Onu bu hevesinden vazgeçirmek isteyen emrindeki beylerin uyarıları ise başarılı olmadı. Buna mukabil Dâvud-şâh bazılarını hapsedti, geri kalanlar ise Alâ ed-Dîn Keykubâd'a başvurdular. Sultan'ın onlara karşı davranışlarından başına gelecekleri sezen Dâvud-şâh kıymetli hediyelerle Kayseri'ye gitti ve tekrar Selçuklular'a tâbi olduğunu bildirdi. Ancak o Erzincan'a döndükten sonra rahat durmamış, bu kez de Erzurum meliki Cihân-şâh'ı kışkırtmağa, Celâl ed-Dîn Hârezmşâh ve Eyyûbîler ile bağlantı kurmağa çalışmıştı. Bu durumu haber alan Alâ ed-Dîn Keykubâd bu ittifakın bir araya gelmesinden önce sür'atle bir ordu hazırlayarak Erzincan'a gönderdi. Dâvud-şâh'ın Sultan ile görüşmek isteği reddedildi ve kendisine iktâ' olarak verilen Akşehir ve Ilgın bölgesine gönderildi. Bu suretle Mengüçüklü Devleti, Divriği kolu dışında, ortadan kaldırıldı (625/1228). Ayrıca yine aynı hânedandan Şebin Kara-Hisar (Köğonya) hâkimi ve Dâvud-şâh'ın kardeşi Muzaffer ed-Dîn Muhammed de Emîr Mubâriz ed-Dîn Ertokuş idaresindeki Selçuklu ordusuna mukavemetin faydasızlığını anlayarak kendisine iktâ' olarak verilen Kırşehir'e gitmişti. Erzurum meliki Cihân-şâh da kıymetli hediyeler ile Sultan'a tâbi olduğunu bildirdi. Alâ ed-Dîn Keykubâd Eyyûbîler ile olan dostane ilişkilerini bozmamak için şimdilik ona dokunmamıştı.

Moğollar birçok ülkeleri akınlar ile yağma edip hâkim olduktan sonra 1223 yılı başlarında Kırım sahilinde bir büyük ticaret merkezi olan Suğdak'ı da işgâl etmişlerdi. Bu fırsattan yararlanan Trab-

zon'daki Komnenoslar'ın Suğdak'da yerleşmeğe çalışmaları, Selçuklu Sultanı'nın deniz-aşırı bir sefer tertiplemesine sebep oldu. O bu maksadla Kastamonu uc beyi Hüsâmeddîn Çoban'ı görevlendirdi. Hüsâmeddîn Çoban emrindeki orduyu gemilere bindirip Suğdak şehrine ulaşmış ve burayı ele geçirmişti. O daha sonra Kıpçak ve Rus hükümdarlarına elçiler gönderip, Selçuklular'a tabî olmalarını istedi. Neticede her iki hükümdar da hediyeler göndererek Sultan'a tâbi olduklarını bildirdiler. Emir Çoban Suğdak'ı dinî bakımdan da teşkilâtlandırmış ve bir kısım asker bırakarak geriye dönmüştür (1227) ¹ Buradaki Selçuklu hâkimiyeti uzun sürmemiş, muhtemelen 1239 yılında Moğollar'ın tekrar Suğdak'a gelmeleriyle son bulmuştur. Komnenoslar, Suğdak şehrine yerleşmek istemelerinden başka, Karadeniz'deki Türk ve Müslüman gemilerini yağmalamışlardır. Bu bakımdan Sultan Alâ ed-Dîn denizden ve karadan olmak üzere Trabzon üzerine ordu sevketti. Selçuklu ordusu Trabzon'u şiddetle muhasara etmiş, şehir düşmek üzere iken kötü hava şartları ve gece karanlığının bastırması kesin neticenin alınmasını engellemiş ve Türkler'in çekilmesine sebep olmuştur (1228).

Sultan Celâl ed-Dîn Hârezmşâh'a gelince, Moğollar önünden kaçarak Azerbaycan'a ulaşmış ve Tebriz şehrini başkent yaparak bu bölgede yerleşmişti (1225). O daha sonra Alâ ed-Dîn Keykûbâd'a elçi göndererek dostluk kurmak istemiş, başlangıçta iki taraf bunu büyük bir istekle gerçekleştirmeye çalışmışlardı. Ancak Celâl ed-Dîn'in Şevvâl 626/Ağustos 1229'da Ahlat'ı şiddetle muhasara ve Erzurum meliki Cihân-şâh'ın ona tâbi olması bu dostluğun değişmesine yol açtı. Ayrıca Cihân-şâh'ın Celâl ed-Dîn'i, Melik Eşref'in de Alâ ed-Dîn'i tahriki bu iki Türk devleti arasında bir savaş tehlikesini belirgin bir hâle getiriyordu. Sultan Alâ ed-Dîn; Celâl ed-Dîn Hârezmşâh'a gerek elçi ve gerekse mektub göndererek Ahlat'ı kuşatmaktan vazgeçmesini istemiş, bu sırada Moğollar ile anlaşmak gerektiğini öne sürerek yine de Ahlat kuşatmasını terkederse onunla beraber Moğollar'a karşı savaşabileceğini belirtmişti. Fakat Celâl ed-Dîn bir türlü

¹ Bu tarih için Bk. O. Turan, *aynı eser*, s. 352. Buna mukabil Y. Yücel (*XIII-XV. yüzyıllar Kuzey Batı Anadolu Tarihi, Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri*, Ankara 1980, s. 39) bu tarihi 1224, Cl. Cahen (*Pre - Ottoman Turkey*, s. 126) ise, 1225 olarak vermektedirler. Z. V. Togan (*Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970 2, s. 203)'ın zikrettiği tarih ise 1221 yılıdır.

Ahlat'ı almak hevesinden vazgeçmiyordu. Alâ ed-Dîn Keykübâd onun bu davranışlarından kendi ülkesinin de muhtemel bir istilâ tehlikesi altında bulunduğunu düşünerek Celâl ed-Dîn'e karşı birleşmek üzere Eyyübîler'e elçi gönderdi. Ayrıca onikibin kişilik bir kuvveti de Erzincan'a sevketti. Öte taraftan Eyyübî ordusu Melik Eşref kumandasında ilerlerken, Sultan da ordusuyla Kayseri'den harekete geçerek Sivas'a yürüdü. İki ordu Kızılırmak kenarında karar-gâh kurmuştu. Selçuklu ordusu onikibin öncü ve yirmibin de Sultan'ın emrinde olmak üzere otuzikibin, Eyyübîleri'nde onbin kişilik kuvveti vardı. Hârezmşâhlar ordusu hakkında ise kırkbin ile onbin arasında değişen sayılar veriliyor. Sultan Celâl ed-Dîn 14 Mayıs 1230'da Ahlat'ı ele geçirerek zamanın bu önemli medeniyet merkezini tahrip etmişti. Daha sonra Cihân-şâh'ın mektupları ile Celâl ed-Dîn, Selçuklu-Eyyübî ittifakına karşı harekete geçti. O sırada Moğollar aleyhinde birleşmesi gereken bu iki Türk ordusu, kaderin bir cilvesi olarak, Erzincan Akşehir'inde Yassıçimen ovasında karşılaştılar. Üç gün süren savaşta Selçuklu öncüleri önce bir baskına uğrayarak ağır kayıplar vermişlerse de, sonradan toparlanarak durumu lehlerine çevirdiler. Nihayet 28 Ramazan 627/10 Ağustos 1230'da Hârezm ordusu ağır kayıplar ve çok sayıda esir vererek mağlup olmuştu. Selçuklu ordusuna esir düşenler arasında, Hârezmli büyük kumandanlar ve Cihân-şâh da bulunuyordu. Sultan Celâl ed-Dîn ise önce Malazgird ve Ahlat'a oradan da Azerbaycan'a kaçmıştı. Bu iki büyük Türk devleti, kuvvetlerini birleştirip Moğollar'a karşı kullanacakları yerde, birbirlerine karşı denemişler bu da Hârezmliler'in tarih sahnesinden silinmesine yol açacak bir başlangıç olmuştu. Sultan Alâ ed-Dîn Keykübâd ve Melik Eşref bu galibiyetten sonra Erzurum'a yürüdüler. Erzurum'da bulunan Cihân-şâh'ın kardeşi ve adamları şehri müdafaaya giriştilerse de, neticede Cihân-şâh'ın aff edilmesi ve hiç kimseden geçmişin hesabının sorulmaması şartıyla anlaşmayı tercih ettiler. Böylece Sultan Alâ ed-Dîn Erzurum'a hâkim oldu. Bir rivayete göre Cihân-şâh öldürüldü. Melik Eşref ise Erzurum'da Sultan'dan ayrılarak Ahlat'a gitti. Alâ ed-Dîn Ahlat'ın hâkimiyet menşurunu ona vermişti.

Öte taraftan zayıf duruma düşen Celâl ed-Dîn Hârezmşâh'ı takib eden Moğollar 1231 yılında Doğu Anadolu'ya girdiler, buradaki devletler gerek Eyyübîler ve gerekse Artuklular onlara karşı koyamamış ve bölge Moğollar tarafından tahrib ve yağma edilmişti. Hattâ bir Mo-

ğol birliği Sivas ve Malatya yakınlarına kadar ilerledi. Buna mukabil Sultan, Kemâl ed-Dîn Kâmyâr'ı Sivas'a gönderdi. Kemâl ed-Dîn, Erzurum bölgesi kumandanı Mubâriz ed-Dîn Çavlı ile birleşti. Moğollar'ı bu bölgeye Gürcüler'in gönderdiği düşünülerek Selçuklu ordusu Gürcistân hudûdlarına yürüdü, bazı kale ve şehirleri ele geçirdi. Bu Türk ordusuna mukavemet edemeyen Gürcü kraliçesi Rosudan, Kemal ed-Dîn Kâmyâr'a barış teklifinde bulunarak Selçuklu tâbiyyetine girmiş oldu. Ancak Moğol akınının Sivas'a kadar ilerlemesi, Sultan Alâ ed-Dîn Keykûbâd'ı bazı tedbirler almağa sevk etti. O, önce 630/1232 yılında Moğol Hanı Ögedey'e bir elçi göndererek barış yaptı, sonra da başı-boş durumda bulunan Doğu Anadolu'ya hâkim olmayı planladı. Bu maksatla da Kemâleddîn Kâmyâr 1232 (veya 1233) yılında önce Ahlat'ı, sonra Van, Bitlis ve çevresini Selçuklu toprakları içine katarak buralarda müdafaa tedbirleri alındı, kaleleri tamir edildi. Ayrıca Sultan'ın emriyle Ahlat bölgesi sübaşısı Sinân ed-Dîn Kaymaz, ülkede başıboş dolaşan ve soygunlar yapan Hârezmlî askerlerin liderleri ile görüştü. Bu görüşme sonunda başta Kayır Han olmak üzere Hârezmlî beyler ve onların idaresindeki onikibin kişi Selçuklular'ın hizmetine girdiler.

Selçuklular'ın Ahlat'a hâkim olması, daha önce bu şehri elinde bulunduran Eyyûbîler'i harekete geçirdi. Mısır hükümdarı Melik Kâmil bütün Eyyûbî meliklerini etrafında topladı. Onun emrinde yüz-bini aşan bir ordu bulunuyordu. Bu Eyyûbî ordusu Haleb-Kayseri kervan yolunu izleyerek Anadolu'ya doğru ilerledi. Selçuklu sultanı da yüz-bini geçen ordusuyla karşı tedbirler aldı ve Eyyûbîler'in geçeceği geçit ve boğazlar tutuldu. Melik Kâmil bu durum karşısında Besni ve Hısn Mansûr (Adıyaman) yönünde çekilmek zorunda kaldı. Onun bu çekilişine bazı aleyhde propagandalar da sebep olmuştu. Ancak Harput Artuklu hükümdarı (İzz ed-Dîn Ahmed veya Hızır)'ın kendi ülkesinden Anadolu'ya gidişin daha kolay olduğunu belirtmesi Melik Kâmil'i o tarafa yönelmeye sevk etti. Sultan Alâ ed-Dîn de ordusunu o yöne gönderdi. Harput önünde vuku bulan savaşta Selçuklu ordusu Eyyûbîler'i mağlûb ettikten sonra adı geçen şehri kuşattı. Bu muhasara yirmidört gün sürmüş, neticede Harput Selçuklular'a teslim olmak zorunda kalmıştı. (Zilkade 631/1234 Ağustos) Böylece buradaki Artuklu kolu da sona ermiş oldu. Bu sırada Melik Kâmil Suveydâ (Siverek)'da idi, savaşın kaybedildiğini öğrendiği zaman Mısır'a döndü. Alâ ed-Dîn Keykubâd 632/1235 yılında Eyyûbî-

ler'in idaresi altındaki ülkelere ikinci bir sefer tertibledi, kendisi Malatya'da kalmış ellibine yaklaşan Selçuklu ordusunu Kayseri sübaşılığına tayin ettiği Kemâleddin Kâmyâr kumandasında Güney-doğu Anadolu'ya sevketmişti. Bu Selçuklu ordusu daha sonra iki kol hâlinde hareket etmiş, bir kol Urfa'yı kuşatırken ikincisi de Siverek, Rakka ve Harran'ı ele geçirmişti. Nihayet kuşatma sonunda Selçuklular Urfa'ya sahib olmuşlardı. Ancak bir süre sonra Melik Kâmil'in karşı harekete geçtiği ve dört ay içinde bütün bu yerleri tekrar geri alarak yağmalattığını ve tahrib ettiğini görüyoruz. Ayrıca Selçuklular ile beraber ona karşı savaşmış olan Mardin Artuklu hükümdarı Necm ed-Din I. Gazî'nin ülkesi de bu istilâdan kurtulamadı (1235 yılı sonu/1236 yılı başı). Alâ ed-Din Keykubâd Eyyûbiler'in bu istilâsına Tâc ed-Din Pervâne kumandasında bir ordu göndermekle cevap verdi. Selçuklu ordusu Âmid'i kuşattı, bu sırada Selçuklu ordusunda yer alan Kayır Han kumandasındaki Hârezmli askerler Mardin ve Musul Eyyûbileri'nin hâkim olduğu beldeleri yağmaladılar. Selçuklu ordusu Âmid'in sağlam surları karşısında başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kaldı (634/1236).

Sultan Alâ ed-Din Keykubâd Âmid'i almak hevesinden vazgeçmiyor ve bu maksatla Kayseri'de büyük bir ordu topluyordu. Bu sırada Moğol Büyük Kağanı Ögedey'in elçileri geldiler (1236). Ögedey Han, Sultan'a kendi cihân hâkimiyetlerini kabul etmesi suretiyle onunla barış içinde yaşamak istediğini bildiriyor, böylece Alâ ed-Din Keykubâd'a hükümdarlar arasında önemli bir yer vermiş olduğunu gösteriyordu. Sultan bu teklifi kabul ve Ögedey Hân'a hediyeler gönderilmesini emretti. Ayrıca o Âmid'e karşı yapılacak sefer için hazırlıklarını sürdürüyordu. Öte taraftan Melik Kâmil dışındaki bütün Eyyûbî Melikleri Sultan ile anlaşma yapmışlardı. Onlar Melik Kâmil'in kendi ülkelerini alacağı düşüncesiyle Selçuklu Sultanı ile birleşmişlerdi. Alâ ed-Din Keykubâd bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra çeşitli unsurlardan (Hârezmli, Ermeni, Rum, Gürcü, Frank, Rus, Kıpçak ve Kürtler) oluşan ordusuna Kayseri'nin Meşhed ovasında bir geçit resmi yaptırdı. Bu arada küçük oğlu İzz ed-Din Kılıç Arslan'ı veliahd ilân etmiş ve bütün devlet ileri gelenlerine bu veliahdlığı kabul için yemin ettirmişti. Daha sonra Ramazan Bayramı'nın üçüncü günü huzûrunda bulunan yabancı elçiler için büyük bir ziyafet verdi ve bu ziyafette yediği kuş etinden zehirlenerek o gece öldü (3 Şevval 634/1237).

Sultan Alâed-Dîn Keykubâd siyasi başarılarının yanısıra ülkesinin iktisadî ve kültür yönünden de gelişmesine önem vermiş, yaptığı seferler ile ticaret yollarının güvenliğini sağlamış ve bu maksadla birçok kervansaray inşa ettirmişti. O ilim ve kültür ile uğraşanları himâye etmiş, Moğollar önünden kaçan Türkistanlı ve İranlı âlim, şâir ve sanatkârlara kucak açmıştı. Sultan büyük inşâ faaliyetlerinin yanısıra, kendi adına Beyşehir gölü üzerinde Kubâd-âbâd, Kayseri civarında da Keykubâdiyye saraylarını yaptırmıştı. Bu büyük sultana Abbasî Halîfesi de yazdığı menşûr ve mektublarda "Sultan ül-a'zam" unvanıyla hitab ediyordu.

— II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'in saltanatı:

Sultan Alâ ed-Dîn Keykubâd öldüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı. Bunlar 16 (veya 13-14) yaşlarında olan Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev, 8-9 yaşlarında İzz ed-Dîn Kılıç Arslan ve daha küçük yaştaki Rûkn ed-Dîn idiler. Veliahd İzz ed-Dîn Kılıç Arslan olmasına rağmen, Şems ed-Dîn Altun-aba, Taceddîn Pervâne, Ferruh Lala, Sa'd ed-Dîn Köpek ve Zahir ed-Devle gibi devlet ileri gelenleri Keykubâdiyye sarayında bulunan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'i tahta çıkarmışlar ve aldıkları tedbîrler ile işi oldu bittiye getirmişlerdi. Bu durumu kabûl etmemesi muhtemel olan Kayır Han, Kemâl ed-Dîn Kâmyâr ve Hüsâmeddîn Kaymerî gibi beyler de yeni Sultan'a bi'at etmek zorunda kaldılar. II. Gıyâs ed-Dîn tahta çıktıktan sonra, Kayseri'de bulunan elçileri kabûl etti, ayrıca Ögedey Han'a gidecek olan elçiyi de Moğolistan'a gönderdi. Haleb hükümdarı Melik Nâsır ile yapılmış olan anlaşma yenilenirken (Ağustos 1237), iki taraf arasında evlenme yoluyla akrabalık kuruldu. Böylece II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev Melik Nâsır'ın kızı Gaziye Hâtun, Melik Nâsır da II. Keyhusrev'in kızkardeşi Melike Hâtun ile evlendiler. Öteki Eyyübî Melikleri ile Artuklu hükümdarları Selçuklular'a tâbi olmuşlar, bu suretle Melik Kâmil tek başına kalmıştı. Nitekim o bu duruma son vermek için Haleb üzerine yürürken yolda hastalanarak öldü (1238).

Sultan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev Selçuklu tahtına oturmasına rağmen yine de veliahd İzz ed-Dîn Kılıç Arslan'a taraftar olan beylerden ve Hârezmliler'den şüpheleniyordu. Bu sırada devlet erkânı içinde birinci derecede rol oynamak isteyen Sa'deddin Köpek de

Sultan'ı tahrik ederek bu beylerin ortadan kaldırılmasına önderlik ediyordu. İlk olarak Hârezmliler'in reisi olan Kayır Han zindana atıldı (Zilkade 634/Haziran-Temmuz 1237) ve orada öldü. Bu olay; Hârezmlî askerlerin Selçuklu Devleti'ne olan güvenini sarsmış ve Kayseri'den ayrılarak Urfa bölgesinde yerleşmelerine sebep olmuş, hattâ peşlerinden gelen bir Selçuklu ordusunu da mağlub etmişlerdi. Sa'ded-Dîn Köpek bundan sonra Atabeg Şems ed-Dîn Altun-aba, Tâceddîn Pervâne, Beylerbeyi Hüsâmeddîn Kaymerî ve Kemâl ed-Dîn Kâmyâr gibi Selçuklu Devletine çok yararlı hizmetler yapmış beyleri peşpeşe ortadan kaldırımağa muvaffak oldu. Bu arada genç ve tecrübesiz Gıyâsed-Dîn de onun tahrikleri ile, Şehzâde İzz ed-Dîn Kılıç Arslan ve Rûkn ed-Dîn'i hapsedirmiş, hattâ onların bu insan yoketme hırsından kadınlar bile kurtulamamış, anneleri Melike-i Âdiliyye de yayının kirişi ile boğdurulmuştu. Daha sonra her iki şehzade de öldürülmüş, böylece Sultan için bir rakib ve tehlike kalmamıştı. Nihayet Sa'deddîn Köpek'in Selçuklu Devleti'nin başına geçme yani sultan olma hayalleri II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'in aklını başına getiriyor ve onu bir tertib ile ortadan kaldırıyor (1238 veya 1239 ilkbaharı). Bundan sonra Sultan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev, daha önceden yapılmış olan anlaşma gereğince, Gürcü kraliçesi Rosudan'ın kızı Thamara ile evlendi. Thamara'nın babası Saltuklu şehzâdesi Muzaffer ed-Dîn idi.

Güney-doğu Anadolu'da ve Suriye hudûdlarında hayatlarını sürdürdüklerini belirttiğimiz Hârezmlîler bölge halkına rahat vermiyorlar ve kervanları soyarak ticarî faaliyeti de engelliyorlardı. Önce bunlara elçi olarak meşhur tarihçi İbn-i Bibî'nin babası Mecdeddîn Muhammed Tercüman elçi olarak gönderildi. Onlar Sultan'a itaat edeceklerini bildirdiler ve bunu kısa bir süre için uyguladılarsa da daha sonra akın ve yağmalara tekrar başladılar. Haleb'in bunlara karşı yardım istemesi üzerine üçbin kişilik bir birlik gönderildi. Selçuklu ve Haleb askerleri Hârezmlîleri mağlub ettiler. Bu arada Harran kalesi teslim oldu ve Eyyûbîler'e bırakıldı, buna mukabil Âmid Selçuklular'a veriliyordu. Ancak önce buranın zabtı gerekiyordu, takviye edilen Selçuklu kuvveti 638/1240 yılında şehri kuşattı. Özellikle muhafızların aylıklarını alamaması şehrin ele geçirilmesinde önemli rol oynadı. Nitekim Kürt reislerinden Fahreddîn Dinarî ile 400.000 dirhem karşılığında şehrin teslimi husûsunda anlaşmaya varıldı. Bunun uygulanmaya ve Selçuklu askerlerinin surlara çıkmağa başlaması

üzerine, Âmid ileri gelenleri halkın bütün haklarına sahip olması ve bazı vergilerin kaldırılması şartıyla direnmeden vazgeçerek şehri teslim ettiler. Böylece Âmid Selçuklular'ın eline geçmiş oldu.

Moğollar'ın önünden kaçan Türkmenler'in genellikle toplandıkları ilk bölge Güney-doğu Anadolu idi. Selçuklu, Hârezmli ve Eyyûbi askerleri bu bölgede sık sık faaliyet gösteriyorlardı. Bu arada bölgede yaşayan toplulukların iktisadî ve içtimâî durumlarının kötü olması, yeni kabûl ettikleri islâmiyetin inceliklerinin tam anlamıyla anlaşılmasında ve siyasî ortamın uygunluğu bir isyana zemin hazırlıyordu. Nitekim Baba Resul lakabıyla anılan Baba İlyas Horasanî adındaki bir Türkmen babası bu durumdan istifade ederek peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkıyor ve kötü şartlar içinde bulunan Türkmenleri etrafında topluyordu. Bir süre sonra Baba İlyas Amasya'ya giderek orada faaliyetine devam etti. Fakat o Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'in askerleri tarafından Amasya kalesinde kuşatıldı. Bu sırada Baba İlyas'ın halifelerinden Baba İshak, Kefersud veya Adıyaman'da yaşıyordu, bu durumu öğrenince isyanı başlattı ve müridlerini Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'e karşı ayaklanmağa davet etti (1240). Onun müridlerinin yaptığı davete uyan Kefersud, Kâhta ve Adıyaman taraflarındaki Türkmenler de ayaklanarak harekete geçtiler, kendilerine uymayanları öldürmeğe, etrafi yağma ve tahribe giriştiler. Onların üzerine Malatya sübaşısı Muzaffereddîn Ali-şîr iki sefer yaptı ise de, mağlub olmaktan kurtulamadı. Âsiler Sivaslıları da yenilgiye uğrattıktan sonra Baba İlyas'a kavuşmak üzere Tokat ve Amasya taraflarına doğru ilerlediler. Sultan Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev kendisi Kubâd-âbâd'a kaçarken, âsiler üzerine Amasya sübaşısı Armağan-şâh'ı gönderdi. Armağan-şâh Baba İlyas'ı ortadan kaldırmağa muvaffak oldu ise de, Baba İshak ve taraftarları karşısında o da hayatını kaybetti. Kendilerine Baba İlyas'dan dolayı "Babai" denilen bu âsiler Konya'ya doğru ilerlediler. Neticede Necmeddîn Behrâm-şâh kumandasındaki altmışbin kişilik Selçuklu ordusu, Kırşehir'in Malya sahrasında bu âsileri karşıladı. Selçuklu öncü kuvvetlerini teşkil eden hristiyan askerlerin bu âsilerin ilk hücumlarını etkisiz hâle getirmesi, öteki askerlere de cesaret vermiş ve âsi Türkmenler bu savaştta Baba İshak dâhil bütünyle yok edilmiştir (638/1240)¹.

¹ Bu husûsda bk. Ahmed Y. Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1980.

Bu olaydan sonra Sultan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev Selçuklu ordusunu Kayseri'de toplayarak Meyyâfarikîn üzerine sevketti. Ayrıca Şam Eyyûbî hükümdarı Melik Sâlih de Melik Mu'azzam kumandasında yardımcı kuvvet göndermişti. Bu müttefik ordu yine Eyyûbîler'den Şihâb ed-Dîn Gazî idaresindeki Meyyâfarikîn'i muhasara etti. Ancak gittikçe yaklaşan Moğol tehlikesi ve Abbâsî halifesi el-Mustansır (1226-1242)'in araya girmesiyle iki taraf anlaştı. Buna göre, Şihâb ed-Dîn Gazî Selçuklular'a tâbi oluyordu (1241). Öte taraftan Selçuklu hudûdlarında dolaşan Moğol ordusunun başına aynı yıl içinde Baycu Noyan tayin edilmişti. Moğollar Babâî isyanı sırasında Selçuklular'ın zayıf bir durumda olduğunu ve Sultân'ın âcizliğini anlamışlardı. Nitekim 1242 yılı Sonbaharında Baycu Noyan Selçuklu ülkesine girerek Erzurum üzerine yürüdü, şiddetli bir muhasara ve savaşlardan sonra şehri işgal ve tahrib etti.

Erzurum'un Moğollar tarafından işgali üzerine artık tehlikenin Anadolu kapılarına dayandığı anlaşılmış ve bu maksadla tedbirler alınmağa başlanmıştı. Bu tedbirlerden birisi, Sultan'ın Eyyûbîler ve çevredeki hükümdarlara elçi ve para göndererek askerî yardım istemesi idi. Bu yardıma sadece Haleb hükümdarı Melik II. en-Nâsır Salahaddîn (1237-1260) cevap vermiş ve ikibin kişilik bir kuvvet göndermişti. Sultan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev Selçuklu ordusunu Kayseri'de toplayarak Sivas'a doğru hareket etti. Bu Selçuklu ordusu yetmişbin kişilik bir sayıya ulaşıyor, Türk askerlerinin yanısıra ücretli olarak Kıpçak, Frank ve Gürcü askerleri de orduda yer alıyordu. Sivas'da onbin kişilik bir kuvvetin de katılmasıyla Selçuklu ordusunun sayısı seksenbine ulaşmıştı. Tecrübeli ve akli başında devlet adamları ordunun Sivas'da kalarak Moğol kuvvetlerinin yıpranmasının beklenilmesini teklif ettiler. Buna karşılık her zaman olduğu gibi tecrübesizler ileriye doğru gidilmesini istemişlerdi. Sultan ise onlara uyararak harekete geçti. Baycu Noyan kumandasındaki Moğollar da Sivas'a doğru ilerliyorlardı. Bu orduda Gürcüler ve Ermeniler de bulunuyordu. Selçuklu ordusu ise Sivas'ın seksen km. doğusunda Kösedâğ denilen yerde ordugâh kurmuştu ve savaş bakımından bulunduğu yer çok uygundu. Ancak yine tecrübesiz kumandanlar burada Moğol saldırısını karşılamak yerine, yirmibin kişilik bir Selçuklu kuvveti ile hücumla geçtiler. Moğollar bu hücum karşısında önce geri çekilmişler, sonra da geri dönerek Selçuklu kuvvetine saldırmışlar ve onları mağlub etmişlerdi. Bu mağlubiyet Selçuklular'da

umumî bir panik havası yarattı, bazı kumandanlar da kaçmayı tercih ettiler. Kaçanlardan biri de beceriksiz ve korkak Sultan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev idi. Esas Selçuklu ordusu daha savaşa girmeden mağlub olmuştu (14 Muharrem 641/4 Temmuz 1243). Moğollar da bu firarı anlayamamışlar, Selçuklular'ın bir savaş taktiği sanmışlardı. Daha sonra durum anlaşılmış ve onlar Selçuklu ordugâhından büyük ganimet elde etmişlerdi. Selçukluları Köseadağ savaşında mağlub eden Baycu Noyan bundan sonra Sivas'a ilerledi. Sivas kadısı Necmeddîn Moğol istilâsı sırasında Hâzerm'de bulunduğu için onların neler yaptığını bizzât görmüştü. Bu bakımdan şehrin ileri gelenleri ve kıymetli hediyeler ile Moğollar'ı karşılayarak itaatini bildirdi. Yine de şehir Baycu Noyan'ın emriyle üç gün yağma edildi. Fakat halkın canına dokunulmadı. Buna karşılık Kayseri Moğol muhasarasına başarı ile mukavemet etti, ancak şehir muhafızlarından Hüsâm adlı bir Ermeni dönmesinin ihaneti durumu değiştirdi ve Moğollar şehre girmeye muvaffak oldular. Tabii Kayseri onlara mukavemetinin cezasını fecî şekilde ödeyerek yağma tahrip ve katliâma uğradı. Moğollar Azerbaycan'a dönüştü, Erzincan'ı da işgâl ve tahrip ettiler. Artık Anadolu'dan Suriye yönünde göç ve kaçış başlamıştı. Kaçanlardan biri de yine Sultan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev idi ve canını kurtarmak için muhtemelen İstanbul'a gitmeği düşünmüştü.

Selçuklu Devleti tam manasıyla başı-boş bir manzara arzederken, Vezir Mühezzibüddin Ali ve Amasya kadısı Moğollar ile barış yapmağı tasarladılar ve onların peşinden Azerbaycan'daki Mugan ordugâhına gittiler. Burada Moğollar ile yapılan görüşmeler sırasında Vezir, Selçuklular'ın sayısız kale ve askerlere sahip olduğunu söyleyerek Anadolu'ya kolaylıkla hâkim olunamayacağını ifade etti. Neticede Selçuklular'ın Moğollar'a yılda 360.000 dirhem (gümüş) para, onbin koyun, bin sığır, bin deve vermesi kararlaştırılarak iki tara. arasında bir barış yapıldı. Böylece bu iki devlet adamı Moğol istilâ ve tahribini ilk anda önlemeğe muvaffak oldular. Sultan Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev ise barış girişimlerini duyduğu zaman Konya'ya dönmüştü. Bu barış Konya'da bir bayram havasının yaşanmasına sebep oldu. Tabii bu antlaşmanın bir de Moğol Han'ınca tasdiki gerekiyordu. Bu maksatla Batı Moğolları'nın hükümdarı olan Batu Han'a çok değerli hediyeler ile Şemseddin İsfahani başkanlığında bir elçi heyeti gönderildi. Selçuklular ile Moğollar arasındaki antlaşma yeniden düzenlenerek imza edildi. Bu elçi heyeti memlekete

döndüğü sırada başarılı devlet adamı Vezir Mühezzibüddin Alî öldü ve onun yerine Şemseddin İsfahani vezir tayin edildi. Köseadağ bozgunu Selçuklular'a tâbi olan devletlerde de haliyle kopmalara yol açmıştı. Nitekim Ermeni Hetum ve Trabzon'daki Komnenoslar derhal Moğollar'a tâbi oldular. Ancak İznik'deki Bizans Devleti ile Selçuklular arasındaki dostluk ve anlaşma devam etmişti. Özellikle Kilikya Ermenileri tâbi oldukları Selçuklu Sultanı'na Köseadağ savaşı sırasında asker göndermediler. Ayrıca Ermeniler savaştan sonra kendilerine sığınan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev'in annesi ve karısı başta olmak üzere herkesi Moğollar'a teslim etmiş, Türkler'e âit bazı kaleleri ele geçirmişlerdi. Bu bakımdan onlara karşı bir se.ere tertiblemek gerekiyordu. Lampron hâkimi Konstantin de Selçukluları bu husûsta bir se.ere teşvik ediyordu. Nihayet Selçuklu ordusu harekete geçerken, Sultan da Antalya'ya gidiyordu. Bu se.ere sırasında Selçuklu ordusuna Lampron hâkimi Ermeni Konstantin öncülük etti. Türkler tekrar Çukurova'nın bir kısmını ele geçirerek Tarsus'u kuşattılar, ancak yağın yağmurlar ve seller Türk ordusunun şehri almasına engel oldu. Ayrıca gelen bir haberde ordunun acele geri dönmesi ve Sultan'ın öldüğü bildiriliyordu. Vezir Şemseddin İsfahani bu etabda akıllı davranarak Sultan'ın öldüğünü gizlemiş ve Ermeniler ile barış yapmıştı. Buna göre, Ermeniler tazminat ve zararları ödeyecek, Bragana kalesini iade edecek ve eskiden olduğu gibi yine Selçuklular'a tâbi olacaklardı (1245 yılı sonu.) Fakat bundan sonraki olaylar Ermeniler lehine cereyan etmiş, bu sebeble onlar anlaşmaya uymamışlardı. Sultan II. Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev, Selçuklu ordusu Tarsus'da kuşatma ile meşgûl iken, Alâiyye'de bulunuyordu ve içki içtiği bir sırada âniden fenalaşarak öldü (1245 yılı sonu).

— II. İzz ed-Dîn Keykavus'un saltanatı —

Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev öldüğü zaman geride onbir yaşında İzz ed-Dîn Keykâvûs, dokuz yaşında Rükûn ed-Dîn Kılıç Arslan ve yedi yaşında Alâ ed-Dîn Keykubâd olmak üzere üç oğlu kalmıştı. Bunlardan Gürcü Hâtun'dan doğan Alâ ed-Dîn Keykubâd veliahd idiyse de, devlet ileri gelenleri İzz ed-Dîn Keykavus'u Selçuklu tahtına çıkardılar. Bu sırada Güyük Hân (1246-1249)'ın Moğol tahtına çıkması münasebetiyle Sultan II. İzz ed-Dîn Moğolistan'a da'vet edildi, fakat onun yerine kardeşi Kılıç Arslan'ın gitmesi kararlaştırıldı. Kısa

bir süre sonra devlet ileri gelenleri arasında üstünlük mücadelesi başladı ise de, bunlardan vezir Şemseddin İsfahani rakiblerini bertaraf ederek duruma hâkim oldu. Ayrıca Şemseddin İsfahani Sultan'ın annesi Berdüliye Hâtun ile evlendi, buna itiraz eden Beylerbeyi Şerefeddin Mahmûd da ortadan kaldırıldı. Bundan sonra Vezir iki yıl süre ile Türkiye Selçukluları'nın kaderine hâkim oldu. Ancak Moğolistan'a giden Rûkn ed-Dîn Kılıç Arslan'ın oradan sultan olarak dönmesi, Şemseddin İsfahani'nin talihini değiştiriyordu. O yanına II. İzz ed-Dîn Keykavus'u alarak kaçıp isyan etmek istedi ise de, ortaya faziletli ve büyük adamlarından biri olan Celâl ed-Dîn Karatay çıkarak ona mani oldu. Çok geçmeden Moğollar tarafından vezir tayin edilen Bahâ ed-Dîn Tercümân Moğol askerleri ile Konya'ya geldi ve Şemseddin İsfahani öldürüldü (Mart 1249).

— Müşterek Saltanat —

Rûkn ed-Dîn IV. Kılıç Arslan, Moğol Hân'ın yarlığı ile sultanlığın kendisinde olduğunu öne sürerken, Celâl ed-Dîn Karatay üç kardeşin aynı anda tahta oturmasını, hutbe ve sikkede doğum sırasına göre isimlerinin kullanılması suretiyle bir anlaşma teklif ediyordu. Nihayet İzz ed-Dîn Keykavus ile Rûkn ed-Dîn Kılıç Arslan'ın askerleri Konya'nın Ruzbe ovasında karşılaştılar, savaşı İzz ed-Dîn Keykavus kazanmış (1 Rebi 1. 647/14 Haziran 1249), böylece Celâl ed-Dîn Karatay'ın teklifi uygulanmağa başlanmıştı. Celâl ed-Din Karatay da üç kardeşe "atabeg" oldu. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti ileri gelenlerinin şahsî menfaatlarının herşeyden üstün tutmaları, devletin durumunun düzelmesine imkân vermiyordu. Sanki devlet artık iki yönden idare ediliyordu, bir taraftan Selçuklu Devleti tayinler yapıyor, öte taraftan Moğol Hânları'na hediyeler ile gidip memuriyet koparanlar ortahğı karıştırıyor, bu durum ileri gelen kişilerin birbirlerine düşmesine imkân veriyordu. Bu da tabii ki, Selçuklu devletinin iyice zayıflamasına sebep oluyordu. Moğollar ise, II. İzz ed-Dîn Keykavus'u ısrarla Moğolistan'a çağırırmaktaydılar. O bu yolculuğa başladığı sırada, Celâl ed-Din Karatay öldü (28 Ramazan 652/11 Kasım 1254), İzz ed-Dîn Keykavus bu bahaneyle oraya gitmekten vazgeçti ve yerine küçük kardeşi Alâ ed-Dîn Keykubâd'ı gönderdi. Ancak bu karışık ortam içinde Alâ ed-Dîn Keykubâd da kendini kurtaramadı. Moğol Hanı Môngke (Mengü, 1251-1260)'den yarlığ alarak tek başına sultan olacağı korkusu, muhtemelen rakiblerini harekete

geçirmiş ve Alâ ed-Dîn Keykubâd Erzurum'da iken zehirlenerek öldürülmüştü (1254). Böylece ortada iki sultan kaldı. II. İzz ed-Dîn Keykavus içkiye ve eğlenceye fazla düşkün olması sebebiyle devlet ileri gelenleri tarafından beğenilmiyordu. Nitekim bu nedenle Kılıç Arslan Konya'dan kaçılarak Kayseri'de tahta çıkarıldı. Daha sonra iki taraf arasında bir türlü anlaşma sağlanamaması üzerine son çare savaşmaktı. Yapılan savaşta bu kez de zafer İzz ed-Dîn Keykavus tarafında kaldı (1254). Rükñ ed-Dîn Kılıç Arslan önce Amasya'ya sonra da Burgulu kalesine gönderilerek hapsedildi.

— II. İzz ed-Dîn Keykavus'un müstakil saltanatı —

Bu devirde Moğol kumandanları Anadolu'ya sık sık elçiler göndererek andlaşma dışında paralar istiyor ve alıyorlardı. Selçuklu Devleti Moğol hükümdarlarından Altun Orda Devleti'nin kurucusu Batu Han'a elçi ve yüzbin dirhem yollayarak bu gibi olaylara engel olan bir yarlıg aldı. Ancak bu Baycu Noyan'ı kızdırmıştı, ayrıca ikinci bir olay onun Anadolu'ya gelmesine sebep oldu. Bu da Moğol Büyük Hânı Mengü Kaan (1251-1260)'ın İran ve batı ülkelerinin idaresini kardeşi Hülâgû (1256-1264)'ya vermesi idi. İlhanlı Devletinin kurucusu Hülâgû Azerbaycan'daki Mugan'ı kışlak olarak kullanmak istemiş, bu bakımdan Baycu da kendisine uygun bir yer bulmak için tekrar Anadolu'ya girerek Aksaray'a kadar ilerlemişti. Neticede Selçuklu devlet adamları arasında yine iki fikir ortaya çıktı. Bazıları Baycu Noyan'a isteği üzerine Anadolu'da kışlak verilmesine taraftar iken, ötekiler savaşmağı arzuluyorlardı. Nitekim savaşı isteyenlerin dediği oldu. Selçuklu ordusu Sultan Hanı (Aksaray) civarında Baycu Noyan'a karşı yaptığı savaşı kaybetti (23 Ramazan 654/14 Ekim 1256). Sultan II. İzz ed-Dîn Keykavus yakınları ile Konya'dan ayrılarak önce Antalya, sonra da Alâiyye'ye kaçtı. Konya şehrini Moğol tahribatından bu sırada Üstâd üd-dâr olan İl-almış oğlu Nizâmeddîn Ali kurtardı. O halkı fedakârlığa davet etmiş ve topladığı dört katır yükü altını Baycu Noyan'a götürmüştü. Baycu Noyan ise şehri tahribeye yemin ettiği için, dış surları yıkmakla yetinmiş, böylece de yeminini yerine getirmişti. Ayrıca o Sultan II. İzz ed-Dîn Keykavus'u yanına çağırды, hattâ peşinden asker gönderdi ise de İzz ed-Dîn Keykavus Bizans'a sığınmağı tercih etmişti. Böylece Baycu'nun da uygunu ile Selçuklu tahtına Rükñ ed-Dîn Kılıç Arslan geçti (16 Safer 655/5 Mart 1257).

— Rükned-Dîn Kılıç Arslan ile II. İzz ed-Dîn Keykavus'un saltanatı —

IV. Kılıç Arslan Selçuklu tahtına oturduğunda Konya civarında ordugâh kurmuş olan Baycu Noyan ile bir barış antlaşması yapıldı. Bu yeni Sultan'ın tek başına saltanatı ancak bir kaç ay gibi kısa bir sürede sona erdi. İlhanlı hükümdarı Hülâgû Bağdat üzerine yürüyeceği zaman, Baycu'yu da bu sefere çağırdı. Baycu'nun yokluğu, II. İzz ed-Dîn Keykavus'un İznik imparatoru II. Theodoros Laskaris (1254-1258)'den sağladığı yardımla Konya'ya girmesine ve tahta oturmasına imkân vermişti (14 Rebî II. 655/1 Mayıs 1257). IV. Kılıç Arslan bu durumda önce Kayseri'ye çekildi, sonra II. İzz ed-Dîn Keykavus'a mukavemet edemeyeceğini anlayınca İlhanlı Sultanı'na başvurdu ve tekrar sultanlık yarlığı elde etti. Bundan sonra iki taraf tekrar saltanat mücadelesine başladılar, bu mücadele sırasında IV. Kılıç Arslan Moğollar'dan yardım alıyordu. Ne var ki, bu sırada en fazla zarar gören muhakkak Anadolu halkı idi. Öte taraftan, Alâ ed-Dîn Keykubâd ile Moğollar'a gönderilen Selçuklu elçi heyeti dört yıllık bir yolculuktan sonra Anadolu'ya dönebilmişti. Bu heyeti teşkil edenler yolculuk esnasında da birbirleri ile geçinememişlerdi. II. İzz ed-Dîn Keykavus sultanlığını sürdürebilmek için Merağa'da bulunan Hülâgû'nun huzûruna gitmek zorunda kaldı (656 Şaban/Ağustos 1258). Neticede Hülâgû, Mengü Kaan'ın devleti iki sultanın idare etmesini bildiren ve ayrıca Selçuklu ülkesini ikiye bölen yarlığını tatbik etmeği uygun gördü. Mengü Kaan Kızılırmak batısında (Sivas'dan) Bizans hudûduna kadar olan yerleri II. İzz ed-Dîn Keykavus'a; Sivas'dan Moğol hudûduna kadar olan bölgeleri de IV. Kılıç Arslan'a vermişti. Her iki Sultan da bu yarlığı uygulamak üzere anlaştilar. Bu sırada Muineddîn Pervâne devlet adamı olarak kendini göstermiş ve ön plana çıkmıştı. Ayrıca burada yapılan anlaşma ile Selçuklular Moğollar'a yıllık harac olarak 200.000 dinar (20 tümen), kıymetli kumaşlar, 500 at ve 500 katır verecekti.

Daha sonra olaylar II. İzz ed-Dîn Keykavus'un aleyhine gelişti. O Moğollar'a yıllık harac vermek istememiş ve hıristiyan dayıları ile eğlenceye dalmıştı. Buna mukabil IV. Kılıç Arslan ve Muineddîn Süleyman (Pervâne) Moğollar ile işbirliği yapıyor ve onları II. İzz ed-Dîn Keykavus aleyhine kışkırtıyorlardı. Nihayet Moğollar'ın Alıncak Noyan idaresindeki bir ordusu Konya üzerine yürüdü. II. İzz ed-Dîn

Keykavus Antalya'ya çekilirken, ona bağlı Selçuklu ordusu Moğollar'a karşı savaşa girişiyor ve mağlup oluyordu. II. İzz ed-Dîn Keykavus bu sırada dış devletlerden yardım arıyor ve 1260'da Ayn Câlût'da Moğollar'ı mağlup eden Memlûk sultanı Baybars'a başvuruyordu. Fakat bu yardım gerçekleşmeden Moğol baskısı karşısında II. İzz ed-Dîn Keykavus Antalya'dan gemiye binerek İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı (1262). O İstanbul'u tekrar Latinler'den geri almağa muvaffak olan VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282) tarafından çok iyi karşılandı. Böylece Selçuklu Devleti'nin iki sultan tarafından idare edilme devri sona eriyor, ülkeye tek başına IV. Kılıç Arslan hâkim oluyordu. II. İzz ed-Dîn Keykavus ise daha sonra Altın Orda hükümdarının yanına götürülmüş ve 1279 veya 1280'de Kırım'da ölmüştür.

— IV. Kılıç Arslan'ın saltanatı —

Yukarda belirttiğimiz saltanat mücadelelerinden faydalanan Trabzon'daki Komnenoslar 1259'da Sinop'u işgâl ettiler. Bu bakımdan Selçuklu Devleti'nin Karadeniz ticareti için önemli bir liman olan Sinop'un kurtarılması gerekiyordu. Bu maksadla da İlhanlı sultanı Abaka'dan izin alınarak (1265) Sinop üzerine bir sefer tertiblendi ve şehir uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirilerek tekrar Türk hâkimiyeti altına girdi (1266). Bu sırada Muineddîn Pervâne Sinop'un kendisine temlikini istedi. Sultan IV. Kılıç Arslan, Pervâne'nin devlet içindeki kudretli durumu karşısında hayır demesinin mümkün olmadığını anlamış ve şehri ona vermek zorunda kalmıştı. Böylece orada Pervâneoğulları Beyliği kurulmuş oldu. Ancak bu olay sırasında Sultan ile Muineddîn Pervane arasında dedikodular yapılmış ve ikisinin arası açılmıştı. Muineddîn Pervane Moğollar'a dayanarak devletin idaresini tamamen ele geçirmişti. Bu sebeble o Sultan'ı ortadan kaldırmağa karar verdi ve Abaka'dan yarlıg alarak Moğol beylerinin yardımıyla önce IV. Kılıç Arslan'ın içkisine zehir konuldu, daha sonra da yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1266).

— III. Gıyâseddin Keyhusrev'in saltanatı —

IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın öldürülmesinden sonra yerine küçük yaştaki oğlu Gıyâseddin Keyhusrev tahta çıkarıldı. Muineddîn Pervâne yine devlet içindeki üstün mevkiini muhafaza ediyor, çev-

resindeki bütün görevliler ya kendi akrabaları veya adamlarından oluşuyordu. Bu durumda kendisine rakip olarak her iki gruba dahil bulunmayan Sâhib Ata Fahreddin Ali'yi görüyordu. Bu bakımdan Muineddîn Pervâne, Sâhib Ata'yı ortadan kaldırmak için fırsat arıyordu. Nitekim Sâhib Ata'nın Kırım'da bulunan sâbık sultan II. İzzeddîn Keykavus'a yardımda bulunmasını, bu yardımdan kendi haberi olmasına rağmen tasfiye için bir fırsat saydı (1271-72). Neticede Vezîr tutuklanarak görevinden uzaklaştırıldı. Ancak Sahib Ata'nın küçük oğlunun çabasıyla İlhanlı sultanı Abaka onu huzûruna çağırarak muhakeme etti. Sâhib Ata bu yargılama sonunda hayatını kurtararak geri dönmüş, daha sonra 1275 yazında çok değerli hediye ve paralarla eski makamını elde edebilmişti.

Öte taraftan Muineddîn Pervâne Anadolu'da baskısı altında bulunduğu Abaka'nın kardeşi Acay'dan şikayetçi idi. Muhtemelen bu durumu öğrenen Acay ona karşı daha sert davranıyordu. Muineddîn Pervâne ise hayatını tehlikede görerek Memlûk sultanı Baybars'a gizlice adamlar gönderiyor ve onunla Moğollar'ı Anadolu'dan uzaklaştırmak konusunda anlaşmağa çalışıyordu (672/1272-73). Baybars onun bu teklifini kabûl etmişse de, Anadolu'ya gelecek yıl gelebileceğini bildirmişti. Nitekim Baybars sözünde durarak 673 Şaban/Şubat 1275 tarihinde harekete geçtiyse de, Pervâne ona haber göndererek bu seferin bir sonraki yıla ertelenmesini istemişti. Bu nedenle Baybars da Kilikya Ermenileri üzerine yürüdü.

Diğer taraftan Abaka ise kardeşi Acay'ı 1275 yılında Anadolu'dan geri çekmiş ve onun yerine Moğol kumandanlarından Toku Noyan'ı tayin etmişti. Selçuklu beyleri ve devlet adamları bu yeni Moğol kumandanının izni olmadan herhangi bir husûsda karar veremeyeceklerdi. Böylece Pervâne, Moğollar nezdindeki itibar ve itimadını kaybetmiş oluyordu. Ancak Abaka 1275 yılı Mayıs-Haziran aylarında Acay'ı tekrar Anadolu'ya göndermişti. Fakat İlhanlı sultanı tarafından huzûra çağrılan Pervâne ve Toku Noyan'ın birlikte şikayetleri onun Abaka tarafından geri alınmasına sebep oldu. Yine bu yıl içinde Moğol ve Selçuklular'dan oluşan otuzbin kişilik bir ordu Bire kuşatması sırasında başarısız kalmıştı (Aralık 1275). Bu sırada Pervâne, Baybars ile tekrar temas kurmuş ve Moğolları Anadolu'dan atmak için Memlûklü ordusunu harekete geçirmesini istemişti. Muhtemelen bu haber Baybars'a 1276 Baharı'nda ulaşmış, o da bir se-

fer için mevsimin uygun olmaması sebebiyle Anadolu'ya sonbaharda gelebileceğini bildirerek özür dilemişti. Daha sonra Abaka Han haber göndererek IV. Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hâtun'u oğlu Argun ile evlendirmek üzere huzûruna getirilmesini istedi. Pervâne, Fahreddin Ali ve Selçuk Hâtun ile beraber yola çıkmış (27 Mayıs 1276) ve Tebriz'e giderek Abaka'nın huzûruna ulaşmıştı.

Selçuk Hâtun'un düğünü için Muineddîn Pervâne, Abaka Han'a giderken Selçuklu Devleti'nde başka olaylar geliyor, Beylerbeyi Hatiroğlu Şerefeddîn Moğollar'a karşı Anadolu'da isyan bayrağını açıyordu. Hatiroğlu öteki Selçuklu beylerini ve III. Gıyâseddîn Keyhusrev'i de bir hareket için kandırmış, ayrıca Memlûk sultanı Baybars'a da Anadolu'ya gelmesi için elçiler göndermişti. Ayrıca altıbin kişilik bir Memlûk birliğinin Emîr Bektut kumandasında keşif maksadıyla Elbistan'a gelmesi isyancıları ümidlendirmişti. Ancak Baybars ise böyle bir hareket için acele edilmemesini, askerleri Mısır'da bulunduğu bir sırada Anadolu'ya gelmesinin mümkün olmadığını bildiriyordu. Hakikaten zaman geçmiş ve bu sırada Muineddîn Pervâne, Abaka'nın kardeşi Mengü Temür (Kongurtay), Vezîr Fahreddîn Ali, Toku ve Todavun Noyanlar kumandasında otuzbin Moğol askeri ile geri dönmüşlerdi. Neticede Moğollar Sultan Baybars'ın bizzat harekete geçmediğini öğrenerek bu isyanı bastırdılar ve Hatiroğlu Şerefeddîn'i yakalayarak yargıladılar. Bu yargılama sırasında Hatiroğlu, Muineddîn Pervâne'yi de Baybars'la mektublaşmakla itham etti ise de, canını kurtaramadı. O ve beraberindeki Selçuklu beylerinin büyük bir kısmı idam edildi (Ekim 1276). Böylece Hatiroğlu isyanı bastırılmış, ancak Moğollar Anadolu'yu daha sıkı bir kontrol altına almışlardı.

Nihayet Sultan Baybars Anadolu'yu Moğol istilâsından kurtarmak için 7 Nisan 1277'de Halep'den yola çıktı. Onun bu sefere çıkmasında Pervâne ile beraber Selçuklu devlet adamlarının teşviklerinin de rol oynadığı rivayet edilmiştir. Baybars ve Memlûk ordusu Nisan ayı içinde Elbistan ovasına ulaştı. Burada Moğollar ile Memlûk ordusunun ilk karşılaşması öncü kuvvetleri arasında oldu ve bu ilk savaşta üç bin kişilik Moğol öncüleri bozguna uğradı. Moğol ordusuna Tudavun ve Toku Noyanlar kumanda ediyordu. Muineddîn Pervâne de onlarla beraberdi ve ordunun sayısı Gürcü ve Selçuklu yardımcı kuvvetleri ile 15-16 bin kişiye ulaşyordu. Memlûk ordu-

sunun sayısı ise muhtemelen otuzbin civarında idi. Esas savaş 15 Nisan günü oldu ve Moğollar'ın kesin şekilde mağlubiyetiyle sonuçlandı. Moğollar ile beraber bulunan Selçuklu askerleri, ihanetlerinden korkulduğu için, ayrı bir grup hâlinde tutulmuşlar, onlar da pek savaşa girmemiş, ileri gelen Selçuklu beylerinden bir kısmı Memlük ordusuna esir düşmüş veya gönüllü olarak esir olmuşlardı. Muineddîn Pervâne ise savaşın neticesini gördükten sonra önce Kayseri'ye kaçmış, orada bulunan Sultan III. Gıyâseddîn Keyhusrev'i, kendi karısı ve devlet adamlarını beraberine alarak Tokat'a gitmişti. Sultan Baybars Elbistan ovasında kazandığı zaferden sonra Kayseri'ye doğru ilerledi ve 20 Nisan'da büyük bir sevinç ve merasimle karşılandığı bu şehre girdi. Baybars buradan Pervâne'ye haber göndererek huzûruna gelmesini bildirdiyse de, Pervâne onbeş gün daha süre istiyor ve bu arada Abaka ile temasa geçmeğe çalışıyordu. Baybars onun ikiyüzlü siyasetini anlamış, ordusunda yiyecek ve yem sıkıntısı başlaması üzerine Kayseri'de altı gün kaldıktan sonra geri dönmüştü.

Muineddîn Pervâne bütün bu olup bitenlerden sonra durumu Abaka'ya bildiriyor, daha önceden olayları öğrenmiş olan Abaka da otuzbin atlı ile Anadolu'ya hareket ediyordu (Haziran 1277). Abaka Han önce savaşın olduğu Elbistan ovasına ilerledi. Muineddîn Pervâne, Sultan III. Gıyâseddîn Keyhusrev ve Sâhib Fahreddîn Ali de ona iltihak ettiler. Abaka Elbistan ovasındaki Moğol ölümlerini gördüğü zaman çok üzülmüş, bu olayda suçlu olarak Pervâne'yi görmüştü. İlhanlı sultanı önce bu bölgedeki Türkmenler'den eline geçirdiklerini ortadan kaldırmış, daha sonra da Anadolu'daki şehirlerin yağmalanmasını ve halkının öldürülmesini emretmişti. Bu sırada Abaka'nın vezîri Şemseddîn Cuveynî ön plana çıkmış, Sivas'ın yarısı ile birkaç şehri satın alarak tahrib olmaktan ve buraların ahalisini ölümden kurtarmıştı. Buna rağmen birçok ilim ve devlet adamı Moğollar'ın elinden kurtulamayarak öldü. Abaka, Anadolu'da özellikle Türkmenler'in başlattığı isyan hareketleri üzerine, kardeşi Şehzâde Kongurtay'ı Sâhib Ata ile birlikte Karamanlılar'ın cezalandırılması için görevlendirdi. Daha sonra o beraberinde Pervâne olduğu halde yoluna devam etti ve yolu üzerinde bulunan ve Pervâne'nin iktâı olan müstahkem Şebinkarahisar'ın teslimini istedi. Ancak kale kumandanı Seyfeddîn'in burayı Pervâne'ye teslim etmemesi Abaka'nın daha da kızmasına sebep oldu. Neticede Abaka Moğollar'ın yazlık

karargâhı olan Van gölünün kuzeyindeki Aladağ'a gelerek burada Pervâne hakkında kumandanları ile görüşmeler yaptı. Bu sırada özellikle Baybars ile gizlice işbirliği yapması ve öldürülen Moğol kumandanlarının âilelerinin ısrarları Pervâne'nin aleyhine oldu. O maiyyetiyle öldürüldü (2 Ağustos 1277). Böylece Anadolu tarihinde önemli bir rol oynayan bu devlet adamının sağladığı geçici bir sükûn devri sona ermiş oldu.

— Siyavuş (Cimri) Olayı —

Türkmenler Anadolu'daki Moğol zulmüne karşı zaman zaman baş kaldırıyorlar ve istiklallerini elde etmeğe çalışıyorlardı. Nitekim Ermenek, Mut, Silifke ve Anamur bölgesindeki Karamanlılar Hatiroğlu Şerefeddin'in ölümünden sonra da isyan hareketlerine devam ve üzerlerine gelen Selçuklu kuvvetlerini mağlûb etmişlerdi. Sultan Baybars Kayseri'ye kadar ilerlediği zaman, onu karşılayanlar arasında Karamanoğlu Ali Bey de bulunuyordu. Baybars burada Karamanlılar'a beylik menşurları ve sancaklar verdi. Öte taraftan Karamanlılar'dan Mehmed Bey kendi aşiretinin yanısıra Eşref ve Mentеше beylerini de alarak harekete geçmiş ve önce Aksaray üzerine yürümüştü, fakat burada başarılı olamayınca Konya'ya ilerledi. Mehmed Bey'in yanında bir rivayete göre, Kırım'da bulunan II. İzzeddin Keykavus'un oğullarından Alâeddin Siyavuş da vardı (Bir kısım kaynak ve araştırmacılar bu şahsın Selçuklular'dan olduğunu kabul etmemekte, düzmece bir şehzâde olduğunu öne sürmektedirler. Nitekim alay etmek ve küçük düşürmek maksadıyla o Cimri lakabıyla anılmıştır). Mehmet Bey, Alâeddin Siyavuş adına Konya'nın teslimini istedi. Selçuklu Devleti ileri gelenlerinden Nâib Emîneddin Mikâil bu teklifi reddederek Konya'yı müdafaaya hazırlandı ise de, bunda başarılı olmadı. Karamanoğlu Mehmed Bey 9 Zilhicce 675/14 Mayıs 1277 günü şehre girdi, beraberindeki Türkmenler de bu zengin şehri yağmaladılar. Nihayet Alâeddin Siyavuş Selçuklu tahtına oturtularak "sultan" ilân edildi, adına hutbe okundu ve para basıldı*. Konya'nın ileri gelenleri de bu yeni Sultan'a biat ettiler. Bu sırada vezir olan Karamanoğlu Mehmed divân toplantısında; bundan sonra divânda, sarayda ve resmî toplantılarda, meclisde ve meydanda

* Bk. Nezihi Aykut, "Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri", *Bellekten* sayı: 203, Ankara 1988, s. 475-482.

türkçeden başka dil kullanılmayacağı husûsunda çok önemli bir karar alıyordu. Daha sonra Alâeddin Siyavuş'un durumunu kuvvetlendirmek için IV. Kılıç Arslan'ın kızı ile evlendirilmek istendi. Kızın annesi Gazalya Hâtun, vakit kazanmak maksadıyla çeyiz hazırlığı için dört ay süre istedi, Hâtun'un bu isteği uygun karşılandı. Mehmed Bey ve bu yeni Selçuklu Sultanı'nın ilk başarısı Sâhib Ata-oğulları'na karşı oldu. Sâhib Ata-oğulları Tâceddin Hüseyin ve Nusreteddin Hasan asker toplayarak ve Germiyanlı Türkmenleri'ni de beraberlerine alarak Konya'ya doğru harekete geçtiler. Mehmed Bey ve Alâeddin Siyavuş da Akşehir istikametinde yürüdüler. Tâceddin Hüseyin Değirmençayı geçerken öldürüldü, bu suretle başlayan savaşta ölenler arasında Nusreteddin Hasan da bulunuyordu (26 Mayıs 1277). Karamanlılar bu savaşta birçok Selçuklu devlet adamını da öldürdüler, daha sonra Karahisar (Afyon) üzerine yürüdülerse de gayet müstahkem olan bu kaleyi alamayarak Konya'ya döndüler (Haziran 1277). Ancak bu sırada İlhanlı şehzâdesi Kongurtay, Sâhib Ata ve Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev'in büyük bir ordu ile ilerlemekte oldukları haber alındı. Mehmed Bey muhtemelen bu orduya karşı koyamayacağını anlayarak Alâeddin Siyavuş ile Konya'yı terk edip Ermenek tarafına gitti. Onun ve Alâeddin Siyavuş'un Konya'daki hâkimiyetleri otuzyedî gün sürmüştü. Selçuklu ve Moğol kuvvetleri onları takib ettiler, ancak Kongurtay 1277-78 kışını geçirmek üzere Tokat'ın Kaz-ova kışlağına gitti. Öte taraftan Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev ve Sâhib Ata beraberlerinde bir Moğol birliği olduğu halde tekrar harekete geçerek Mut Ovasına (İçel) girdiler, nihayet etrafı keşfe çıkmış olan Mehmed Bey'i yakalayarak öldürdüler. Alâeddin Siyavuş ise Anadolu'nun batı uc bölgelerine giderek Türkmenleri etrafına toplamış ve mücadeleye devam etmişse de, başarılı olamamış, Sultan Gıyâseddin Keyhusrev ve Sâhib Ata idaresindeki Selçuklu ordusuna esir düşerek öldürülmüştür (muh. 1278).

Muineddin Pervâne'nin öldürülmesinden sonra İlhanlı Sultanı Abaka kardeşi Kongurtay ile Vezir Şemseddin Muhammed Cuveyni'yi Anadolu'ya gönderdi. Kongurtay Anadolu'da bozulan düzeni sağlarken, Cuveyni de malî meseleleri halledecekti. Öte taraftan Kırım'da bulunan II. İzzeddin Keykavus tahta yeniden geçmek ümidini kaybetmemiş, oğullarını da bu yönde bilinçlendirmiş ve Mes'ûd'u da veliahd tayin etmişti. Nitekim o öldükten sonra oğlu Mes'ûd maiyetiyle birlikte Anadolu'ya geldi (1280). Bu sırada Çobanoğul-

ları'ndan Muzaffereddin Yavlak Arslan onu beraberine alarak Abaka'nın huzûruna götürdü. Abaka Han, Mes'ûd'a Doğu Anadolu'dan bazı vilâyetler tahsis etmiş, fakat yanından ayırmamıştır. Bir süre sonra Abaka öldü (1282) ve yerine samimî bir müslüman olan Ahmed Teküdar İlhanlı Devleti'nin başına geçti. Sultan Ahmed Teküdar da Selçuklu ülkesini Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev ve Mes'ûd arasında ikiye böldü.

Anadolu'da ise Karamanlılar ve öteki Türkmenler taht kavgalarından yararlanarak Moğollar ile mücadeleye devam etmişlerdi. Nitekim Karaman ve Eşref-oğulları Konya ve Akşehir bölgelerinde yağma hareketlerinde bulunmuşlardı. Kongurtay da bu bölgedeki Karamanlılar'a karşı harekete geçti, onların ülkesi Ermenek ve Mut'a kadar ilerleyerek tahrib ve istilâ etti. Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev ise devletin ikiye bölünmesini kabûl etmedi ve beraberinde Kongurtay, Sâhib Ata Fahreddin Ali olduğu halde Ahmed Teküdar'ın huzûruna gitmek üzere yola çıktı. Bu sırada İlhanlı Devleti'nde sultanlık mücadelesi başlamış, Kongurtay öldürülmüş, Gıyâseddin Keyhusrev bir süre Erzurum'da bekledikten sonra İlhanlı hükümdarının huzûruna çıkmıştı. Fakat İlhanlı Devleti'nde süren taht mücadelesini Argun Han'ın kazanması Mes'ûd'un işine yaradı. Argun onu Selçuklu sultanı tayin etti. Gıyâseddin Keyhusrev'i de tahttan indirip Anadolu'ya gönderdi, fakat daha sonra adamları vasıtasıyla yayının kirişi ile boğdurdu (1 Mart 1284).

— II. Gıyâseddin Mes'ûd'un saltanatı —

Sultan Gıyâseddin II. Mes'ûd ise 1284 yılı Şubat ayında törenle Konya'da tahta çıkmıştı. Öte taraftan Argun Han da kardeşi Geyhatu'yu yirmibin kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya gönderdi. Bu Moğol ordusu Erzincan'da oturdu. Ancak gerek bu şehzâde ve gerekse Anadolu'daki Moğol askerlerinin bütün masrafları Selçuklu hazinesinden ödeniyor, bu sebeble büyük güçlük çekiliyordu. Vezîr Sâhib Ata bu masrafları kendi hazinesinden karşıladığı gibi, borça bile girmişti. Ancak Selçuklu başkentinde bu sırada başka olaylar gelişiyor, bu sebeble II. Mes'ûd Kayseri'ye gitmek zorunda kalıyordu. Bu gelişen olaylarda en büyük rolü, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in anesi oynuyordu. O iki torununu Konya'da tahta çıkarmak için Karamanlılar ve Eşrefoğulları'ndan yardım istiyordu. Bu maksatla Karamanoğlu Güneri Bey'e beylerbeylik, Eşrefoğlu Halil Bey'e de sal-

tanat nâibliği veriyordu. Nitekim 8 Rebi 1. 684/14 Mayıs 1285'de Gıyâseddîn Keyhusrev'in çocukları Konya'da tahta oturtuldular. Ancak kısa süre içinde bunlar yakalanarak yargılanmak üzere Argun Hân'a gönderildiler ve ortadan kaldırıldılar. Bir süre sonra Geyhatu'nun Konya'ya geldiğini görüyoruz (Nisan 1286), muhtemelen Sultan Mes'ûd da onunla beraberdi. Bu sırada Germiyanlılar harekete geçerek Beyşehir bölgesini yağmaladılar. Moğol ve Selçuklu kuvvetleri onları mağlub ederek bu Türkmenler'in faaliyetlerini bir süre için durdurmağa muvaffak oldular. Geyhatu'nun Konya'ya gelmesiyle Orta Anadolu'da sükûnet sağlanırken, batıdaki uc bölgeleri Karaman, Germiyan ve Eşrefoğulları'nın hareketleri nedeniyle kargaşa içinde bulunuyordu. Nihayet 1288 yılı başlarında bu üç Türk beyliği de Sultan II. Mes'ûd'a itaat ettiler. Yine bu devrede kırk yılı aşan uzun bir süre Selçuklu devlet teşkilâtında görev ve vezîrlük yapan Sâhib Ata Fahreddîn Ali 22 Kasım 1288'de öldü. Ona yaptırmış olduğu büyük hayır müesseseleri sebebiyle "Ebu'l-Hayrat/Hayır babası" ve "Sâhib Ata" gibi lakablar verilmişti.

Fahreddîn Ali'nin ölümünden sonra Moğollar vezîrlük için Anadolu'ya Fahreddîn Kazvîni'yi gönderdiler. O kalabalık bir İranlı memur grubu ile gelerek göreve başladı. Bu devrede Moğollar artık Selçuklu Devleti'ne tamamen el koymuşlardı. Fahreddîn Kazvîni'nin ağır vergileriyle Anadolu'da bir zulüm ve soygun devri başladı. Nihayet bu zâlim Vezir'in ve Saltanat nâibi Mucireddîn Emîr şâh'ın davranışlarından Argun Hân'a şikayetçi olundu. Bu şikayetler sebebiyle her ikisi de görevlerinden uzaklaştırıldı. Ayrıca Fahreddîn Kazvîni yaptığı zulümleri hayatı ile ödedi ve Tebriz meydanında başı vuruldu (1291). Bundan sonra Anadolu'da malî işleri yürütmek için Yavlak Arslan oğlu Nasîreddîn adında bir Türk görevlendirildi. Nasîreddîn âdil işleri ve doğruluğu ile halkın sevgisini ve aynı zamanda Geyhatu'nun da itimadını kazandı. Ancak İlhanlı sultanı Argun'un ölümüyle Geyhatu'nun onun yerine geçmesi (Temmuz 1291) ve bu sebeble Anadolu'dan ayrılması ülkede bir boşluk yarattı. Bundan yararlanan Karamanlılar harekete geçmişler ve Halil Bahadır'ın idaresinde Konya'ya saldırmışlardı. Bu sırada Sultan Mes'ûd Kayseri'de bulunuyor ve çaresiz kalarak bu durumu acele Sultan Geyhatu'ya bildiriyordu. Geyhatu'nun gelişini Konyalılar sevinçle karşıladılar. O askerlerinden bir kısmını Akşehir tarafına gönderirken, kendisi de Karaman ülkesine ilerledi. İlhanlı Sultanı'nın bu harekâtından Kara-

manoğulları ve Eşrefoğulları'nın ülkeleri büyük zarar gördü. Ele geçirilen yedi bin esir Konya'ya getirildi. Bu Moğol akınları Denizli-Muğla yörelerine kadar uzandı ve Menteşoğulları'nın ülkesi de acımasızca yağmalandı. Öte taraftan II. İzzeddin Keykavus'un oğullarından Kılıç Arslan, Çobanoğulları'ndan Muzaffereddin Yavlak Arslan ile birleşerek Kastamonu yöresinde İlhanlılar'a karşı harekete geçmişti. Geyhatu, Sultan Mes'ûd'u bazı Moğol kumandanları ile beraber göndererek kuzeydeki bu hareketi de bastırdı ve İran'a döndü (1292). Onun dönüşü ve Selçuklu-Moğol ordusunun da seferde bulunmasından yararlanan Karamanlılar tekrar harekete geçerken, Eşrefoğulları da Gâvele kalesine kadar ilerleyip etrafi yağmalamışlardı.

Öte taraftan İlhanlı hanedanı arasında da taht mücadelesinin başladığını görüyoruz. Önce Geyhatu tahttan uzaklaştırılarak öldürüldü (1295). Onun yerine Baydu Hân geçti ise de, bir yıl bile saltanat süremeden Mahmûd Gazan Hân (1295-1304) İlhanlı sultanı oldu. Ancak bu devrede Anadolu'ya tayin edilen Moğol noyanları da peşpeşe isyan ettiler ve öldürüldüler. Bu Anadolu'daki sosyal ve iktisadî hayatın daha da kötüleşmesine sebep oluyordu. Nitekim Mahmûd Gazan Hân Anadolu'daki Moğol kuvvetlerinin başına Tuğaçar'ı tayin etti ise de, ondan çekindiği için çok geçmeden öldürtmek zorunda kaldı (1295). Bundan sonra Anadolu'da Moğol kumandanlarının peşpeşe isyanları başladı. Önce Baltu isyanı etti, ayrıca Sultan II. Mes'ûd'un Gazan Hân'ın huzûruna gitmesini de engelledi. Neticede Baltu Kilikya Ermenileri tarafından yakalanarak Tebriz'e gönderildi ve orada öldürüldü (14 Ekim 1296). Sultan II. Mes'ûd bu olaydan sonra Gazan Han'ın huzûruna çıkabildi ise de, hükümdarlıktan azledilmekten kurtulamadı ve Hemedan'a sürüldü.

— III. Alâeddin Keykubâd'ın saltanatı —

II. Mes'ûd'un yerine yeğeni III. Alâeddin Keykubâd Selçuklu sultanı tayin edildi, vezîr ise Tebrizli Şemseddin Ahmed Lâkuşi olmuştu. Bu olaylar sırasında Anadolu dört malî bölgeye ayrıldı. Bölgelerin başına tayin edilen görevliler halkı tamamiyle sömürmüşler, hattâ gelecek yılların vergilerini alacak kadar ileri gitmişlerdi. Öte taraftan Anadolu'daki Moğol kumandanlığının kendisine verilmemesine kızan Sülemiş, Gazan Hân'a isyan etti (1299). Sülemiş, Karaman-

oğulları ile anlaşarak Sivas'ı kuşattı ise de, yanındaki Moğol askerleri ona karşı gönderilen Mulay idaresindeki orduya iltihak edince, Erzincan Akşehir'inde mağlub olarak Memlûk ülkesine kaçtı. Karmanoğulları da ülkelerine döndüler. Sülemiş bir süre sonra tekrar Anadolu'ya girdi ise de, Ankara civarında yakalanarak Tebriz'e götürüldü ve orada öldürüldü (27 Ağustos 1299).

Sultan III. Alâeddîn Keykubâd, Sülemiş isyanı sırasında tarafsız kalmış, onun bu şekildeki davranışı Gazan Hân'ı memnun etmişti. Nitekim III. Alâeddîn Keykubâd, İlhanlı sultanı'nın huzûruna gittiği zaman, Gazan Hân memnuniyetini göstererek onu Hülâgû'nun kızı ile evlendirdi. Selçuklu sultanı daha sonra tekrar ülkesine döndü. Ancak bundan sonra onun da Moğollar gibi halkın varlığına el uzatmağa başladığını ve zorla para toplamağa giriştiğini görüyoruz. Bunda belki en önemli rolü ona atabey tayin edilen Karahisarlı Kadı Mecdeddîn ile Müşrif Seyyid (Şerefeddîn) Hamza oynamıştı. Çok geçmeden halk Anadolu'daki Moğol askeri kumandanı Abışga'ya durumdan şikayetçi oldular. Abışga önce her iki devlet memurunu öldürttü, Sultan III. Alâeddîn Keykubâd'ı ise Kayseri-Elbistan arasında karargâhının bulunduğu Yabanlu'ya getirtti. III. Alâeddîn bir ara Konya'ya doğru kaçmağa çalıştı ise de muvaffak olamadı ve Gazan Hân'ın huzûruna gönderildi ve yargılama sonunda idama mahkûm edildi. Ancak Hülâgû'nun kızı olan eşi sâyesinde ölümünden kurtuldu ve sözde var olan tahtından azledilerek İsfahan'a gönderildi (701/1301-2). III. Alâeddîn Keykubâd'ın ölünceye kadar İsfahan'da yaşadığı rivayet edilir.

— II. Mes'ud'un ikinci saltanatı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin sonu —

Bu sırada Hemedan'da bulunan II. Mes'ûd ikinci kez olmak üzere sultanlığa getirildi (1302) ve Konya'ya dönerek tahta oturdu. Onun bu ikinci hükümdarlığı esnasında adının geçmesi bir isyanla ilgilidir. Aksaray-Niğde arasında Develühisar (Dulhisar) kalesini Cahı-oğlu adında bir şahıs işgal etmişti. Abışga ve Sultan Mes'ûd bu kaleyi kuşattılsa da, Gazan Han'ın 703 Şevval/Mayıs-Haziran 1304'de ölmesi üzerine kuşatma kaldırıldı. İlhanlı tahtına ise Muhammed Olcaytu çıkmış ve yeni Sultan Anadolu'daki kargaşalığı düzeltmek için akrabası İrincin Noyan'ı Moğol kuvvetleri kumandanı tayin

etmişti (704 Zilhicce/Haziran-Temmuz 1305). Bundan sonraki olaylar içinde Selçuklu sultanı II. Mes'ûd'un varlığı ile yokluğu birdir. Türkiye Selçuklularının bu son hükümdarını çağdaş müellifler bile hemen hemen hiç zikretmezler. Genellikle Gıyâseddin II. Mes'ûd'un 708/1308 yılında öldüğü ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin de sona erdiği kabul edilmiştir.

Ancak bazı araştırmacılar daha sonra V. Kılıç Arslan adında bir sultanın tahta çıktığını ve saltanatının 1318 yılına kadar devam ederek Türkiye Selçuklu Devletinin bu tarihte sona erdiğini ileri sürerler. Bu tarih belki de Anadolu'ya umumî vali tayin edilen Demirtaş (Timurtaş)'ın 1318 yılında Selçuklu şehzadelerini öldürtmesi gibi bir olayla ilgili olmalıdır.

Bibliyografya :

- Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı İslâmiyye*, İstanbul 1321.
 ———, *The Alexiad of Anna Comnena* (İngilizce trc., E. R. Sewter) 1969, (Penguin Books serisi).
 G. Buckler, *Anna Comnena*, London 1962².
 C. Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi" Trk. trc., Y. Yücel - B. Yediyıldız, *Bellekten* sayı: 201, Ankara 1988.
 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968. Trk. trc., *Osmanlılardan Önce Anadolu-da Türkler*, İstanbul 1984.
 Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi* (Türkçeye çvr. Ömer R. Doğrul), I-II, Ankara 1945-1950.
 E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Trk. trc., Fikret Işıltan), İstanbul 1970.
 E. Honigmann, Malatya mad., *İA*.
 İbn-i Bibî, *El-Evâmîrül-'Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye* (Tıpkı Basım, Önsöz ve fihristi hazırlayan Adnan S. Erzi), Ankara 1965.
 İsmail Galib, *Meskûkât-ı Selçûkiyye*, İstanbul 1309.
 İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
 İ. Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *TED*, Sayı: 10-11, İstanbul 1981.
 İ. Kafesoğlu, Selçuklular mad., *İA*.
 N. Kaymaz, "Anadolu Selçuklularının inhitatında idarî mekanizmanın rolü", *TAD*, sayı: 2-3, Ankara 1964 ve sayı 4-5, Ankara 1965.
 N. Kaymaz, *Pervâne Mu'tnü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970.
 S. Laurent, "Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans", Trk. trc., Y. Yücel, *Bellekten* sayı: 202, Ankara 1988, s. 219-226.
 A. N. Kurat, *Çaka Bey*, Ankara 1963³.
 Mahmûd b. Muhammed Aksarayî, *Müsâmeret ül-Ahbâr* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1944.

- Ahmed Y. Ocak, *Babatlar İsyanı*, İstanbul 1980.
- G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Trk. trc., Fikret Işıltan), Ankara 1981.
- S. Runciman, *A History of the Crusades*, I-III, London 1965 (Penguin Books)./
Trk. trc., F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Ankara 1986-1987.
- Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *TAD*, sayı: 1, Ankara 1963.
- F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, Ankara 1970, s. 1-147.
- R. Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib el-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971.
- A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970².
- O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- O. Turan, Kılıç Arslan I., mad., *İA*.
- A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, II, Madison and Milwaukee 1964.
- S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism...* London 1971.
- M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944.
- M. H. Yınanç, Bursuk mad., *İA*.
- M. H. Yınanç, Danışmendliler mad., *İA*.

f) SELÇUKLULAR'DA TEŞKİLÂT KÜLTÜR VE İ'MÂR FAALİYETLERİ

— Selçuklular'da Devlet Teşkilâtı —

Tarih boyunca pek çok devlet kurmuş bulunan Türkler'de hâkimiyet telâkkisinin, eski devletlerinkinden (Çin, İran, İslâm) ayrı ve dikkate değer bir mâhiyet gösterdiği muhakkaktır. Eski Türk telâkkisine göre, devlet ve ülke, onu idare eden hükümdar soyunun müşterek malıdır. Büyük Selçuklular'da da daha ilk hükümdarlar zamanında devlet teşkilâtı çok düzenli ve mükemmel bir şekilde kurulmuştu. Bunda Türk boy-beylerinde kuvvetle yaşayan eski hâkimiyet telâkkisi ile devlet teşkilâtı geleneklerinin büyük rolü olduğunda şüphe yoktur. Selçuklular'da da devletin yegâne temsilcisi "sultan"dır. O hâkimiyet ve idare selâhiyetinin, ülkenin ve üzerindeki insan topluluğunun tek sahibidir. Ancak hükümdarda bulunan bu hâkimiyet ve idarî husûslar, tabiatıyla bizzat kullanılamayacağı için, belirli müesseselere vekâleten veriliyordu. Nitekim "Büyük Divân" tarafından devlet ve hükümet işlerinin yürütülmesi için alınan kararlar Selçuklu sultanı adına alınır. Töre ve yasa'ya aykırı olmamak şartıyla hükümdar her husûsta mutlak hâkimdi. Ancak hükümdar hiçbir zaman mukaddes ve sorumsuz değildi. Hükümdarlık irsi olup, veliahdlık müessesesi vardı.

Türkiye, Kirmân ve Suriye Selçukluları ile Atabeglikler devlet teşkilâtı da mâhiyet itibariyle Büyük Selçuklular'ın aynı idi. Kirmân ve Suriye Selçukluları'nda devlet idaresinin en üst kademesinde "melik" bulunuyor ve bütün güçler kendi idaresi altında toplanıyordu. Atabegliklerde ise en üst kademede "atabeg" bulunuyordu. Hükümdarın başlıca hâkimiyet âlâmetleri ise; unvan ve lâkablari, hutbe, sikke, taht, tâc, çetr, tırâz, bayrak, nevbet (günde beş defa), tevki', tuğra, gaşiye ve saltanat çadırı gibi unsurlardan oluşmaktadır.

Selçuklu Devleti, en üst kademesinde bütün devletin başı olan hükümdarın bulunduğu,

- a) Saray teşkilâtı
- b) Hükümet teşkilâtı

c) Ordu teşkilâtı

d) İlmiye teşkilâtı unsurlarından meydana gelmiştir.

a) Saray teşkilâtı mensubları doğrudan doğruya Sultan'ın şahsına bağlı olarak görev yapmakta idiler. Bu görevliler yaptıkları işlere göre şunlardı:

Büyük Hâcibler: Saraydaki bütün iş sahiblerini kontrol ile onların vazifelerini iyi görüp görmediklerini denetlerlerdi.

Vekil-i Der: Sultan ile Vezîr'in arasında bir çeşit vasıta olup, irtibatı sağlardı.

Üstâd üd-dâr: Hazinesin gelirleri ve vergilerden belli bir miktarı sarayın fırın, mutfak ve ahırın gerekli harcamaları, maiyyetindekilerin elbise ve öteki masrafları için kullanan görevlidir (muhtemelen Vekil-i Has ile aynı).

Emîr-i Hares: Hükümdarın verdiği cezaları tatbik etmekle görevli idi.

Silâhdar (veya Emîr-i Silâh): Merasimlerde Selçuklu Sultanı'nın silahını taşıyan ve aynı zamanda silâh-hâne'yi muhafaza eden görevlilerin âmiridir.

Abdâr (veya Taşdâr): Sultan elini yıkadığı zaman, ibrik ve leğen tutan görevlidir.

Çaşnigîr: Sultan'ın yemek yemeden önce yemeğini tatmak ve sofrayı hazırlamak vazifesini yapan görevliye verilen isimdir.

Şarabdâr: Sultan'ın içkilerini ve şerbetlerini hazırlayan, şarap meclislerinde hizmetle görevli ve emri altında Şarab-hâne denilen ve hükümdara âit içkileri muhafaza eden bir kiler bulunan şahısdır.

Câmedâr: Selçuklu Sultanı'nın elbiselerini muhafaza eden görevlidir.

Sâkiler: İçki meclislerinde Sultan'a ve davetlilere şarap sunan kölelere denirdi.

Emîr-i Alem: Sultan'ın bayrağını taşıyan ve onu muhafaza eden görevlilerin (alemdârların) emîridir.

Emîr-i Candâr: Sarayı muhafaza etmekle görevli kumandan olup, aynı zamanda hükümdarın muhafızı olan candârların emîri idi.

Hansâlâr: Selçuklu sultanlarının mutfaklarında gerekli olan malzeme tedarik eden saray görevlisidir.

Emîr-i Şikâr: Sultan'ın av için hazırlıklarını yapan ve ava gittiği zaman beraberinde bulunup hizmet eden görevlilerin emîridir.

Bâzdâr: Sultan'ın doğan, atmaca ve saire gibi av kuşlarına bakan ve taşıyan görevlidir.

Nedimler: hükümdarı eğlendirmek ve arkadaşlık etmekle görevli kişilerdir.

Çavuş (Serheng veya dūr-bâş): Sultan tarafından verilen emirlerin yerine getirilmesi ve tebliği bunların başlıca vazifeleridir. Her türlü merasim sırasında ve alaylarda yer alırlar. Hükümdar bir yere giderken, ellerinde altın veya gümüş yaldızlı kıymetli asâlar bulunan bu çavuşlar onun etrafını alır "savulun (farsça: dūr-baş)" diye bağırarak yol açarlardı.

Bunlardan başka gece bekçileri (pâsbânân), nöbetçiler (nevbetiân-ı hass), kapıcılar (derbânân) ve müstahdemler (ferrâşân) de saray teşkilâtında yer alan görevlilerdi.

Daha önce mevcut müesseselerin devamlılığı bakımından Selçuklu saraylarında da bazı âdet, an'ane ve merâsimlerin bulunduğunu görüyoruz. Nitekim; cülûs, veliahd tayini, sarayda rehin bulundurma, elçi teâtisi, fetih-nâme ve tebrik-nâme gönderme, karşılama ve uğurlama merâsimleri ve mâtem merâsimleri de Selçuklu sarayında varlığını sürdürüyordu.

Selçuklu sultanlarının saray hayatı resmî ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hükümdarın resmî ve özel hayatını yaşadığı yer ve ikâmetgâhı saraydır. Saray, "selâmlık" ve "harem" olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. Selâmlık; hükümdarın resmî ve özel toplantılarını ve kabûllerini yaptığı, devletin idare edilmesi için kararlar alındığı bölümdür. Harem'de ise, hükümdar nikâhlı eşleri ve cariyeleri ile yaşamaktadır. Sultanlar gerek resmî ve gerekse özel hayatlarında a— münferit ve b— toplu kabûllere yer vermekteydiler. Hükümdarın toplu kabûlleri de "Bâr-ı hâss" ve "Bâr-ı âmm" şeklinde iki terimle ifade edilmektedir.

b) Hükümet teşkilâtı: Selçuklular'da umumî devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yer Büyük Dîvân veya Dîvân-ı a'lâ'dır. Ayrıca bu dîvâna "Dîvân-ı vezâret" de denilmektedir.

Büyük Dîvân, vezirin başkanlığında dîvân-ı inşâ (veya dîvân-ı re-sâil), dîvân-ı istifâ, dîvân-ı işrâf ve dîvân-ı 'arz gibi ikinci derecedeki dîvânlardan oluşmaktadır.

Dîvân-ı inşâ (veya Tuğra); devletin içte ve dışta bütün yazılı haberleşmesini idare eder, devletin çeşitli memuriyetlerine yapılan tayinlere ve iktâlara âit vesikaları verirdi. Bu dîvânın başkanına Tuğrâ'î, Sâhib Dîvân-ı inşâ veya Münşî denirdi.

Dîvân-ı istifâ; Devletin yıllık gelirlerinin hesaplanması, vergilerin tarh ve tahsil edilmesi ve harcamalar ile ilgilenen, yani devletin bütün mâlî işlerinden sorumlu olan dîvândır. Bu dîvânın reisine Müstevfî veya Sâhib Dîvân-ı İstifâ denirdi.

Dîvân-ı İşrâf; devletin malî ve idarî işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş eden dîvândır. Başkanına Müşrif-i memâlik veya Sahib dîvân-ı işrâf-ı memâlik denirdi.

Dîvân-ı 'Arz; Ordunun maaşları, birliklerin ve teçhizatın kayıt ve kontrolü ile meşgul olan dîvândır. Bu dîvânın reisine Ârız el-ceyş veya Sâhib dîvân-ı Arz denilirdi.

Büyük Dîvân'a bağlı olmayan dîvânlardan birisi de Dîvân-ı Berid idi. Bu dîvânın görevi "merkezin vilâyetler ile muhaberelerini tanzim etmek ve her tarafta olup bitenleri merkeze bildirmektir". Bu dîvânın reisine Sâhib-i Berid denirdi. Bu dîvâna bağlı Sâhib-i haber denilen memurlar vilâyetlerde görev yapmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında bu müesseseye önem verilmediği ve hattâ Sultan Alp Arslan'ın sâhib-i haberleri ortadan kaldırdığını görüyoruz. Bu posta ve istihbarat teşkilâtı Kirmân Selçukluları'nda da devam etmiş onlar bu teşkilâta gereken önemi vermişlerdir.

Hükümet teşkilâtı içinde bu saydıklarımızdan başka, şehzâdelerin ve meliklerin yanında onların her bakımdan iyi bir şekilde yetişmesine yardımcı olan "atabegler" bulunurdu. Ayrıca eyâlet merkezlerinde; zâbita işlerini yöneten "şahne" veya "şihne" denilen askerî vâliler, mülkî idareden mes'ul "amîdler" ve şehre mahsus işleri düzenleyen "muhtesibler" görev yapmaktaydı. Ayrıca hükümet teşkilâtında yer alan iki görev, niyâbet-i saltanat ve pervânegilik idi. Niyâbet-i saltanat; Büyük Selçuklular'da raslanmayan bu memuriyeti, Türkiye Selçukluları muhtemelen Eyyûbîler'den almıştı. Nâib'in vazifesi, hükümdarın devlet merkezinde bulunmadığı sırada devlet işlerini idare etmektir. Bu göreve sâhib olan kişi Vezîr'den sonra gelirdi. Pervânegilik; yine Türkiye Selçukluları'nda Büyük Dîvân'da bulunan arazî defterlerinde hâs ve iktâ'a âit tevcihleri yapan ve buna dâir menşûr ve beratları hazırlayan dâirenin başkanı idi.

c) Askerî teşkilât: Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, devrinin en büyük askerî kuvvetini teşkil eden, ordusunun dayandığı başlıca insan kaynağı,

- 1 — Hassa kuvvetleri (gulâmlar)
- 2 — İktâ' sâhibleri olan Türk ümerâsının verdiği kuvvetler
- 3 — Vassal devlet kuvvetleri
- 4 — Şehir ve bölge kuvvetleri
- 5 — Gönüllüler

6 — Türkmen kuvvetlerinden meydana geliyordu. Hassa ordusu yılda dört defa maaş (bistegâni) alırdı. Selçuklu ordusunda uçlarda bulunan Türkmenler'in vurucu kuvvet olarak büyük hizmetleri vardı. Bunların reislerine "sâlâr", savaşınlara da "gâzi" denirdi. Devlet bunlara da maaş verirdi. Selçuklu ordusunun savaşıcı kısmının esası, yaya ve süvarilerden meydana geliyordu. Ancak ordunun çoğunluğunu süvariler teşkil etmekteydi. Savaşıcı kısmın; okçular, mızrakçılar, gürzcüler, mancınıkçılar, neftçiler, kemenciler, lağımçılar gibi çeşitli ihtisas sınıfları vardı. Türkler savaşlarda ok, yay, kılıç, kalkan, mızrak ve hançer gibi hafif silahlar kullanırlardı. Ayrıca muhasara âletleri denilen ağır silâhları ise "arrâde" (hafif taşlar atan âlet) ve "mancınık" idi. Bütün bu silahları kendileri yaparlardı. Selçuklu ordularının savaş sahasındaki durumu, devrin öteki İslâm-Türk ordularında görüldüğü şekilde idi. Bu savaş sisteminde ordu; merkez (leşker-i kalb), sağ kol (meymene), sol kol (meysere), öncü (mukaddeme, talia veya pişdâr) ve artçı (sâka) şeklinde tertiblenirdi.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin askerî teşkilâtı da Büyük Selçuklular'ın aşağı yukarı aynısıdır ve şu unsurlardan oluşmaktadır:

- 1 — Türkmenler
- 2 — Hassa kuvvetleri (gulâmlar)
- 3 — İktâ' sahiblerinin verdiği kuvvetler (Tımarlı sipahiler)
- 4 — Vassal devlet kuvvetleri
- 5 — Ücretli askerler

Türkiye Selçuklu ordusunun başkumandanı Beylerbeyi veya Emîrü'l-Ümerâ unvanı taşırdı. Ordu kumandanlarına Sübaş (veya Sipahsâlâr, serleşker) denirdi. Bunlar aynı zamanda buldukları mıntıkaların emniyet ve asâyişini sağlamakla da meşgûl olurlardı. Türkmen

kuvvetlerinin başında ise beyler bulunurdu. Selçuklular'da donanma kumandanlarına "Reisü'l-Bahr" veya "Melik üs-Sevâhil" (Sahiller kumandanı) denirdi. Donanma kumandanlarına ayrıca "Emîr-i Sevâhil" de denildiğini görüyoruz.

d) İlmiye teşkilâtı:

1 — Dîn: Selçuklular sünnilîğin başlıca hanefî ve kısmen de şâfî mezhebini tercih etmişlerdi. Hanefîliğin Türk örf ve âdetlerine ve düşüncesine uyması tercih sebeplerinden biri ve devletin resmî mezhebi olmuştur. Selçuklular öteki mezheblere karşı da farklı muamelede bulunmadılar. Ancak islâmiyeti tahribe çalışmakta olan Bâtınîler'e karşı mücadele ettiler. Ayrıca Selçuklular zamanında devletin mezheblere ve dinî cereyanlara karşı belli bir siyaseti vardı. Buna göre, mezhebler ve cereyanlar arasında aheng korunmakta ve birbirleri ile mücadele etmeleri önlenmekteydi. Devletin dîn adanları üzerinde herhangi bir kontrolü veya tesiri söz konusu değildi. Hıristiyan ve Musevî gibi gayri müslim unsurlara da dîn serbestisi bakımından müsamaha gösterilmekteydi.

2 — İlmiye teşkilâtı: Selçuklular ilim ve kültürün gelişmesi için çok gayret sarf ettiler. Bunu sağlamak bakımından da Selçuklu hükümdar, vezir ve emîrleri bir çok medreseler inşâ ettirdiler. Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey Nişâbur'da, Vezîr Kündürî Merv'de, Çağrı Bey yine Merv'de, Alp Arslan Bağdad'da, Muhammed b. Melikşâh İsfahan'da ve Tuğrul b. Muhammed Hemedan'da medreseler yaptırmışlardı. Ayrıca Vezîr Nizâm ül-Mülk de "Nizâmiye" olarak meşhur bir çok medrese yaptırmıştı. Bu medreselerin başında bulunan ve ders veren hocalara "müderres" denirdi. Nizâm ül-Mülk'ün vakfiyesine göre medreselerde müderreslerden başka; bir vâiz, kütüphaneci, Kur'an okutmayı öğretmek üzere bir öğretmen, Arap dilini öğretecek bir gramerci görevli idiler. Büyük medreselerde müderreslik görevi çok önemli idi. Eğer bu görevde şöhretli bir ilim adamı bulunmakta ise, talebeler onunla beraber çalışmak için uzak mesafelerden gelmekte idiler. Devrin dinî eğitim yapan Selçuklu medreselerinde Kur'an, fıkıh, tefsir, hadis, nahiv, sarf, dil ve edebiyat gibi dersler okutuluyordu. Medreselerin giderlerini karşılamak üzere vakıflar tahsis edilmekteydi. İlmiye teşkilâtı içinde dîn adamları, müderreslikten ayrı olarak, müftülük, şeyh ül-islâmlık, hatiblik ve imâmlik gibi vazifeler yapmaktaydılar.

“Büyük Selçuklular devrinde ortaya atılan ve geliştirilen medrese mimârisi bir bakıma gerçek yerini Anadolu’da bulmuş ve yaygın duruma gelmişti.” Nitekim Türkiye Selçukluları sultanları ve devlet adamları da birçok medrese inşa ettirmişlerdi. Bu devrede de medreselerde dinî öğretim ve tıp öğretimi (tatbikatı şifahânelerde oluyordu) yapıldığı gibi, bazıları da rasadhâne olarak kullanılıyordu.

3 — Adâlet teşkilâtı: Selçuklu adâlet teşkilâtı bütün ortaçağ Türk-İslâm devletlerindeki gibi, şer’î ve örfî yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

a) Şer’î yargı sistemi: Bu yargı sisteminde davalara kadılar bakmakta idiler. Kadı dîn ve şeriat ile ilgili bütün işlerde yetkiliydi. Buna göre kadılar; evlenme ve boşanma işleri, nafaka, mirâs ve alacak davalarına bakarlar, yetimlerin ve erkek akrabası olmayan kadınların vasiliklerini üzerlerine alırlar, noter vazifesini görürler, câmiileri ve bunlara âit tesisleri ve vakıfları idare ederler, vakfiyeler tanzim ederlerdi. Kadı el-Kudât denilen baş kadı, Sultan tarafından tayin edilirdi. Sultan’ın doğrudan doğruya kontrolü olmadığı yerlerde kadınların, eyâlet vâilileri tarafından tayin edilmesi mümkündü.

b) Örfî yargı sistemi: Bu en yüksek dünyevî mahkemede âsâ-yişi bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına “Emîr-i dâd” (veya Dâdbegi) bakar ve özellikle ceza meseleleri ile meşgûl olurdu. Büyük Selçuklular’da Emîr-i dâd, Adliye vekili vazifesini görmek ve şer’î işlerden başka davalara da bakan Dîvân-ı Mezalim’in başkanlığını yapmakta idi.

Selçuklu ordusu içindeki anlaşmazlıklara ise Kadıy-ı leşker’in başkanı bulunduğu askerî mahkemeler bakmaktaydı.

Toprak ve Halk:

a. Toprak: Selçuklular’da mülkiyeti devlete âit olan mîrî toprakları dört bölümde mütalaa etmek gerekiyor.

1) Has arâzi: Selçuklular’da vergileri hükümdara tahsis edilen arâzidir. Selçuklu sultanları: hâs arâziyle birlikte, husûsî mülkiyet halinde olmayan mütebâki arâziye de istediği gibi sahib çıkabilirdi. Söz gelişi bundan iktâdâ bulunurdu. Ancak hâs arâziyi özellikle kendisi için muhafaza eder ve akrabasına ihsanda bulunurdu.

2) İktâ’ sistemi: Bu sistem, muayyen yerlerde âit devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak kumandan, asker ve si-

vîl ricâle terk ve tahsis edilmesi idi. Emîrler ve devlet adamlarına âit iktâlar görevde buldukları sürede geçerli olup bunlardan her hangi birisi görevden azledilirse iktâ da elinden alınırđı. Hükümdar değiştiği zaman, bütün iktâların beratları da değişirdi. İktâ sâhibleri muayyen olarak kendisine tahsis edilen gelirden fazlasını alamazdı.

3) Mülk (hususî) arâzi: Bu tip arâzi sâhibi, mülkü üzerinde tam bir tasarruf hakkına sâhibdi. Bu toprak elinden alınmazdı, araziyi isterse çocuklarına mirâs bıraktır, isterse satar, hibe eder veya vakf ederdi.

4) Vakıf arâzi: Mîrî veya mülk arazi gelirlerinin ilmi veya sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis edilen arâzidir. Bu vâkıf arâzinin gelirleri vakfın şartlarına göre, câmilerin, medreselerin, hastahanelerin ve bu gibi halka yararlı gayeler için kurulmuş olan binaların devamlılığını sağlamak ve buralarda çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılırđı.

b. Halk:

Selçuklu Devletleri'nde siyasi ve askerî yönden hâkimiyeti ellerinde tutan Türkler içtimâî hayatta da üstün durumda idiler. Saray teşkilâtı kadroları ile askerî sınıf mensupları Türkler'den oluşmaktaydı. Hükümet teşkilâtında İranlılar hâkim olup, devlet memuriyetleri umumiyetle irsî idi. Şehirlerde büyük nüfuz sâhibi âileler vardı. Aydın zümreyi dîn adamları ve tarikat şeyhleri temsil etmekte olup, bunlar halk üzerinde nüfuz sahibi idiler. Bu zümreye âlimler ve tabibleri de dahil edebiliriz. Tüccârlar, sanatkârlar ve küçük zanaat erbabı şehir ve kasabalarda yaşamaktadırlar. Çeşitli esnaf ve zanaat erbabı ayrı ayrı loncalar meydana getirmişlerdi. Büyük şehirlerdeki ayak takımı da "ayyâr" veya "evbaş" denilen grupları oluşturmaktaydılar. Köylerde ise dihanlar, toprak sâhibleri ve köylüler yaşamakta ve ziraatla meşgul olmaktaydılar. Nihayet dilenciler ve divâneler cemiyetin öteki tabakalarını teşkil etmekteydiler.

Türkiye Selçukluları'nda "Halk", şehir ve köylerde yaşayanlar olmak üzere iki grubda mütalaa edilmektedir. Şehirlerde Anadolu nüfusunu meydana getiren çeşitli topluluklar oturuyordu. Nitekim şehir topluluğu; 1 — Hükümet mensupları (memurlar), 2 — Â'yan, 3 — İlim erbabı, 4 — Fütüvvet=âhîlik teşkilâtı gibi dört kademedен oluşmaktaydı. Bunlardan fütüvvet teşkilâtı, esnafın kendi aralarında

birleşerek kurdukları dinî-iktisâdî bir tarikat olup, çeşitli zanaat şubeleri söz gelişi; kuyumcular, fırıncılar, ayakkabıcılar, dericiler ve diğerleri birer esnaf loncalarına sahibdiler. Şehir halkı olarak belirttiğimiz sosyal grublar içinde ise, âyan denilen ileri gelenler ile, hükümet nezdinde halkı temsil eden “igdişler” ve muhtemelen tüccârlar da yer almakta idi.

Etnik bakımdan Türkmen menşe’li olan Türk köylüsü “göçebe” ve “yerleşik” olmak üzere iki kısma ayrılabilir¹. Göçebe Türkmenler hayvancılık ile uğraşmakta olup, yerleşik olanlar ise ziraatçi idiler. Köy topluluğu aşiret teşkilâtını muhafaza ediyorsa, başlarında idareci olarak “bey” bulunmakta idi. Yerleşik ziraatçi köylülerin başında ise bir köy kethüdası (dihkan) vardı. Türkler’in Anadolu’ya yerleştikleri ilk devirlerde hıristiyan çiftçiler himâye edilmiş, hattâ işgâl edilen öteki bölgelerden yerli çiftçiler hükümdarlar tarafından kendi bölgelerine naklettirilmişlerdi.

Türkiye Selçukluları Anadolu’da yaşayan gayri müslim topluluklara, müslüman halka kesin bir zarar vermedikleri sürece, bütün geleneklerine karşı hoşgörü ile davranmışlardı. Rum olmayan hıristiyanlar artık Bizans kilisesinin sıkıcı baskısından kurtulmaları sebebiyle genellikle Türkler’in hâkimiyeti altında yaşamaktan memnundular. Nitekim bu topluluklara mensup Süryani Mikhail gibi din adamı ve tarihçiler Selçuklu sultanlarının hoşgörülerinden övgü ile söz etmişlerdi.

İktisadî durum:

Selçuklular’ın hâkim oldukları ülke ve bölgelerde siyasî birliği sağlamaları iktisadî durumu ve ticaretin hızla gelişmesine yardımcı oldu. İmparatorluk ticaret yollarının dâimi kontrol ve emniyet altında tutulması ticaret kervanlarının Hindistan ile Suriye sahillerine, batı Avrupa ile Türkistan ve Hârezm arasında güvenle sefer yapmalarına imkân veriyordu. Selçuklular yine hâkim oldukları bölgelerde sulama kanal ve tesislerine verilen önem sayesinde zirâî istihsal artırılmıştı. Nitekim bu sayede Merv ovalarında pamuk ziraati çok gelişmişti. Ticaretin ve ziraatin gelişmesi yanında her şehirde de

¹ Şehir ve Köylerdeki bu tasnif için bk., M. Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İktisatî Tarihi*, I, İstanbul 1974, s. 12 v.dd.

kendine mahsus sanayi ve imâlât ilerlemişti. Bu sayede şehirler zenginleşmiş ve imâr olmuştu.

Diğer taraftan Selçuklular'ın idaresi altında Kirmân bölgesi, taht mücadeleleri ve Oğuzlar buraya gelene kadar, refah içinde idi. Selçuklular'dan Melik Kavurd Kirmân'a hâkim olur olmaz ilk tedbirleri almıştı. Kavurd çölden geçen Sistân yolu üzerinde yolcuların kaybolmaması için işaret kuleleri koydurmuş, önemli noktalara derbendler, kervansaraylar, havuzlar, ve hamamlar inşâ ettirmişti. Kavurd o zamanki dünya ticâretinin İran'dan geçen yollar üzerindeki önemli uğrak noktalarından biri olan Tiz limanını da tamir ettirmişti. Böylece onun özellikle Kirmân'dan geçerek Sistan, Hindistan ve Basra körfezine giden transit ticâretini teşvik ve himâye ettiği anlaşılıyor. Melik Kavurd fiatları sâbit tutmak husûsunda ve üretimi artırıcı tedbirleri ile de dikkati çekmektedir. O bastırdığı paranın ayarını muhafaza için de aşırı dikkat göstermiş, hükümdarlığı süresince parası hiç bir zaman değerinden kaybetmemiştir. Selçuklular devrinde Kirmân'daki şehirlerin büyüdükları ve surlar dışına taşarak rabazda büyük ticaret ve yerleşme merkezlerinin oluştuğunu görüyoruz. Şehirlerde görülen bu gelişme ilk defa Melik I. Turan-şâh devrinde başladı. Melik I. Arslan-şâh devrinde (1101-1142) Kirmân en yüksek refâh noktasına erişti. Berdesîr şehrinin rabazı bu devrede gelişiyor, doğudan ve batıdan gelen tüccârın ikâmetgâhı oluyordu. Ayrıca bu tüccâr için kervansaraylar yapılmış ve pazarlar kurulmuştu. Kirmân'da gelişme görülen öteki şehir Cîruft idi. Özellikle Kemâdîn (Kumâdîn); Anadolu ve Hindistan'dan gelen yabancıların ve tüccârın ikâmetgâhı ve bir çok ülkeden değerli malların depolandığı ve alışveriş yapıldığı büyük bir ticaret merkezi olmuştu. Diğer taraftan Bem de zengin ve büyük bir ticarî şehirdi. Burada büyük ölçüde pamuklu kumaş, şal, sarık ve türban için ince kumaş imâl ve civar ülkelere ihraç edilirdi. Ayrıca Selçuklular ticaret yollarını Kirmân üzerinden geçirerek bu bölgelerin zenginleşmesini sağlamışlardı.

Anadolu, Türkiye Selçuklularının birlik ve düzeni sağlamasından sonra, müslüman ve hıristiyan toplumlar arasındaki dünya ticaret yollarının geçiş noktası üzerinde yer almış, ülke iktisadî ve kültürel bakımdan zenginleşmişti. Selçuklu sultanlarının XIII. yüzyıl başlarında Antalya ve Sinop'u alması, Latinler ile ticaret anlaşmaları ve düşük gümrük tarifesi uygulamaları dış ticareti teşvik gâyesi gü-

düyordu. Ayrıca çeşitli nedenlerle zarara uğrayan tüccârların bu zararlarını karşılamak için bir çeşit “devlet sigortası” uygulanıyordu. Selçuklular milletlerarası önemli ticaret yolları üzerinde kervanların güvenliğini sağlamak için büyük bir özen göstermişler, zengin ticaret kervanlarına muhafızlar tayin etmişlerdi. Konaklama yerlerinde kervansaraylar inşâ edilmiş, burada konaklayan herkese, ister müslümân ister hıristiyan olsun aynı yemek verilmiş ve eşit muamele yapılmıştır.

Selçuklu Türkiyesi’nde iktisadî durum yaşama şekline uygun olarak gelişmişti. Göçebe yaşayanların hayvancılık ile uğraşmaları sebebiyle bu devrede Türkiye’den Bizans ve Trabzon Rum Devleti’nin yanısıra özellikle Arap ülkelerine bol miktarda hayvan ve hayvanî mahsuller ihraç ediliyordu. Yün, tiftik ve ipekten çeşitli kumaşlar yapılıyordu. İhraç malları arasında ham ve mamûl deri maddeleri de yer alıyordu. Ziraî mahsullere gelince, şehir hayatının kenar bölgelerinde meyvacılık ve bağcılık önemli bir yer tutuyordu. Anadolu’ya çeşitli zamanlarda gelen seyyâhlar; bahçeler, sulama sistemleri ve çeşitli bölgelerde yetişen üzüm, kavun, karpuz, kayısı, şeftali, bâdem, erik, armut, limon ve portakal gibi meyvalardan söz etmişlerdi.

Selçuklular devrinde Anadolu, maden bakımından zengindi. Anadolu’dan çıkarılan şap, dokuma sanayiinde boya maddesi olarak kullanılmak üzere, Batı Avrupa’ya ihraç ediliyordu ve İtalyanlar’ın tekelinde bulunuyordu. Ayrıca demir, bakır ve gümüş madenleri de işletiliyordu. Anadolu’nun güneyindeki dağlardan elde edilen kereste Antalya ve Makri körfezinden Mısır’a ihraç edilmekteydi. Kastamonu’dan sağlanan kereste ise Sinop tersanesinde kullanılmaktaydı. Türkmenler’in dokudukları nefis halı ve kilimler ile Ankara’nın sof kumaşları dünyaca tanınmış olup, Avrupa ve İslâm ülkelerine gönderiliyordu.

Kültür faaliyetleri:

Selçuklu İmparatorluğu devrinde büyük din adamları, fıkıh, kelâm, tefsir, hadis, felsefe âlimleri yetişmiş, sultanlar tarafından himâye görmüşlerdir. Bu devredeki âlimlerin uzun müddet islâmî fikir ve ilim hayatında tesirleri görülmüştü. Selçuklu devrinde yetişmiş din adamlarından bazılarına örnek olarak şu isimleri zikredebiliriz:

İmâmü'l-Haremeyn olarak meşhur Ebu'l-Meali Cuveynî, Muhammed el-Şehristânî, İbn el-Cevzî, Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, Ebû İshâk Şîrâzî, Abdullâh el-Ensârî, Ebu'l-Abbâs Fazl b. Muhammed Lakerî, Ebû Tahir Tabesî, Ebû Sa'îd Funduvercî, Ferîd Gilânî, Ebû Sa'îd el-Gânimî, Zeyn ed-Dîn el-Sâvî, Gazzâlî, Ali b. Zeyd Beyhakî, Abdurrahman el-Hâzînî, Ali el-Kayinî, Türk asıllı olarak Kadı Abd el-Rezzâk Türkî el-İllâkî, Mahmud Hârizmî ve Serahsî.

Büyük Selçuklular devrinde şiir ve edebiyat sahasında farsça altın devrini yaşadı. Selçuklu sultanları ve şehzadeleri de şiir ve edebiyat düşkünü idiler. Söz gelişi, Sultan Melikşâh ve Sencer'in farsça şiir söyleyip, yazdıkları zikr ediliyor. İran edebiyatının; Baharzî, Fahr ed-Dîn Gürgânî, Burhânî, Ezrakî, İbn ül-Hebbâriyye, Ebu'l-Meali Nahhas İsfahanî, Lami'î Cürcânî, Abd ül-Vasî' Cebeli, Emîr Mu'izzî, Edîb Sabîr, Enverî gibi meşhur şâirler Selçuklu sultanları'nın himâyelerini gördüler, onların saraylarında bulundular ve onları öven şiirler yazdılar.

Irak Selçuklu Sultanları'ndan Arslan-şâh (1161-1174) zamanının meşhur iki şâiri Mucîr ed-Dîn Beylakanî ve Esîr ed-Dîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tâhir Ahsiketî'yi himâye etmişti. Meşhur şâir Nizâmî de III. Tuğrul (1176-94)'dan himaye görmüş, Hamse'sindeki "Husrev ü Şirin" mesnevisini ona ithaf etmiştir. Muhammed b. Ahmed Tusî, *Acâib el-mahlûkât* adlı eserini III. Tuğrul adına yazmıştı. Cemâled-Dîn İsfahanî, Arslan-şâh ve III. Tuğrul, Seyyid Hasan Gaznevî ise Mes'ûd b. Muhammed (1134-1152) adına şiirler yazmışlardı.

Selçuklular'ın hâkim oldukları devrede Kirmân'da kültür faaliyetleri de dikkati çekmektedir. Kirmân Selçuklu Melikleri halkın kültür seviyesinin yükselmesi için çaba gösterdiler. Nitekim Melik I. Arslan-şâh devrindeki refâh seviyesinin, zenginliğinin etraf ülkelerde yayılması bir çok bilginleri Kirmân'a çekmişti. Oğlu Muhammed'in ise ilm-i nucûm (yıldızlar ilmi, astrologie)'a hevesi fazla idi. Ayrıca Melik Muhammed öğrenimi teşvik edici ödüller ortaya koymuştu. Onun bir de kütüphâne yaptırıp oraya beşbin kitap vakf ettiğini biliyoruz. Kirmân Selçuklu Melik ve devlet adamları bazı şâir, âlim ve din bilginlerini himâye etmişlerdi. Bunlardan tespit edebildiklerimizi belirtmeğe çalışalım. Tarihçi ve şâir Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, şâir Ezrakî, Burhânî, Mu'izzî, Gazzî, Şibl ed-Devle, Ebu'l-Alâ Hamza b. Mucîrî, Kıvâmî, Şihabî, Mü-

barek-şâh, İbn ül-Hebbâriyye, Muhtârî ve Abd el-Vasî' Cebeli Kirmân Selçuklu Melik ve devlet adamları hakkında şiirler yazmışlardı.

Diğer taraftan; Ebu'l-Huseyn Kutb el-Evliyâ Şeyh Cemâl ed-Dîn Ahmed, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Nîşâbüri, İsmâil b. Ahmed el-Nîşâbüri, Rûkn ed-Dîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Muhammed Kirmânî, Kıdvet el-Evliyâ Şeyh Muhammed Ârif, Şeref ed-Dîn Mes'ûd b. Aziz, Şeyh Şems ed-Dîn Mübârek, Şeyh Burhân ed-Dîn Ebû Nasr Ahmed el-Kûbanânî ve Kadı Ebu'l-Âlâ Âli b. Ebi'l-Kasım Ali Sem'ânî gibi dîn âlimleri de Selçuklular devrinde Kirmân'da yaşayan ve yetişen dîn adamlarından idiler.

Selçuklular kurdukları medreseler vasıtasıyla ilmin yayılmasına çalıştılar. Zamanın üniversitesi Nizâmiye medresesi'nde dînî bilgiler yanında tıp gibi müsbet ilimler de öğrenilmekte idi. Melikşâh zamanında bir rasad-hâne kurulmuş (1074-5), meşhur astronomi bilgini ve matematikçi Ömer Hayyam, Ebu'l-Muzaffer İsfizârî ve Meymun b. Necib Vâsıtî gibi âlimler rasat işleri ile meşgul olmuşlardı. Bu ilim heyeti Sultan Melikşâh'ın "Celâl ed-Devle" lâkabına nisbetle Celâlî takvimini meydana getirdiler. Filozof Muhammed b. Ahmed Beyhâkî de meşhur astronomi bilgini ve matematikçilerden idi. Ebû Mansûr Abdurrahman Hâzinî de rasat ve fizik alanında Sultan Sencer devri âlimlerinden idi. 1130'da Ebu'l-Kasım el-Asturlâbî Bağdad'da Selçuklu sarayında astronomi alanında çalışmalar yapmaktaydı. Tıp ilminde ise, Ebû Sa'id Muhammed b. Ali ve Sultan Sencer'in baş tabibi olan Baha el-Dîn Muhammed b. Mahmûd meşhur tabibler arasında idi.

Selçuklular'ın sağladığı huzur ve sükûn ortamı içinde Anadolu'daki türlü din ve kavimlerin birlikte âheng içinde yaşamaları müsterek bir kültürün ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Ayrıca Anadolu muhiti taassub hislerinden uzak, felsefî düşünceleri ve tasavvufî cereyanları kabûle açık idi. Bu ortam içinde XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan fikrî hareketler XIII. yüzyılda Mevlanâ Celâl ed-Dîn Rûmî ve Yunus Emre gibi şahsiyetlerin yetişmesine neden olmuştu. Sultan 'Alâ' ed-Dîn Keykubâd ilim, san'at ve dîne yaptığı büyük hizmetler ile Türkiye'yi en yüksek medeniyet seviyesine ulaştırmıştı. Türkiye Selçukluları zamanında yetişmiş âlim ve şâirlerden biri Kadı Burhaneddîn Ebû Nasr b. Mes'ûd Anevî (öl. 608/1211-2) olup, *Enis el-Kulûb* adlı farsça eserini Sultan İzzeddîn I. Keykavus'a

takdim etmişti. Öte taraftan XIII. yüzyılda yaşamış İbn-i Bîbî Nâsır ed-Dîn Huseyin b. Muhammed de Türkiye Selçukluları tarihi hakkında yazdığı *el-Evâmir el-'Âlâiye* adlı eseriyle meşhur olmuştu. İranlı tarihçi Muhammed b. Ali er - Ravendi ise Selçuklu tarihi hakkında yazmış olduğu eseri *Râhat üs-sudur ve Âyet üs-Sürûr*'u Türkiye Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Keyhusrev (1204-1210)'e takdim etmişti. Anadolu'da XIII ve XIV. yüzyıllarda yaşamış meşhur tarihçilerden biri de Kerimüddîn Mahmûd Aksarayî olup, eseri *Müsâmeretü'l-Ahbâr* idi. XIII. yüzyılda Anadolu'da yaşamış şâirlerden biri de Kâni'î mahlaslı Ahmed b. Mahmûd el-Tûsî idi. Zamanın bu büyük şâir ve müellifi Sultan İzzeddîn II. Keykuvas adına *Kelile ve Dimne* hikâyelerini farsça manzum olarak yazmıştı. Ayrıca onun kaleme aldığı otuz cildlik bir Selçuklu Şâhnâmesi kaybolmuştur. Yine aynı yüzyılda yaşamış başka bir şâir de Hâce Dehhanî olup, onun yazdığı Selçuklular Şâhnâmesi de kayıp eserler arasındadır.

Selçuklular devrinde Anadolu'da gelişen Türk-İslâm medeniyeti doğudan gelen ilim ve sanat adamlarıyla da kuvvetlenmiş, özellikle bu devrede Türkiye'de büyük mutasavvıf düşünürler yetişmiş ve yaşamıştır. Anadolu'da bir süre yaşamış en büyük sûfilerden biri olan Muhyiddîn Arabî (1165-1240), Konya'da oturmuştu. Onun fikirleri, talabesi ve manevî evlâdı Sadreddîn Konevi (öl. 1274) tarafından devam ettirildi. Bu arada Moğol istilâsı önünden kaçan birçok sûfi de Anadolu'ya gelmişti. Bunlardan biri olan Necmeddîn Râzî (Dâye, öl. 1256) Sultan I. Alâ'eddîn Keykubâd adına *Mirsâd el-'İbâd* adlı siyâset-nâme şeklinde bir eser te'lif etmişti. Büyük sûfi Mevlanâ Celâleddîn Rûmî (öl. 1273) de küçük yaşta iken babası Bahâ ed-dîn Veled ile birlikte Moğollar önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Konya'ya yerleşmişti. Mevlevîlik tarikatının kurucusu Mevlânâ Celâleddîn; *Divân-ı Kebîr*, *Mesnevî*, *Fîhi mâ fih*, *Mevâ'iz mecâlis seb'a*, *Mektubât* gibi ünlü eserler kaleme almıştır. Mevlanâ'nın oğlu Sultan Veled (öl. 1312) de, *Divân*, *İbtidâ-nâme*, *Veled-nâme* ve *Rebâb-nâme* gibi eserler yazmıştı. Onun, *Divânı*'nda bazı türkçe şiirlere tesadüf edilmiştir. Anadolu'da Türk milletinin asıl temsilcisi Yunus Emre (öl. 1320) olmuş, dinî ve tasavvufî sahada Türk edebiyatının unutulmayacak güzellikle olan şiirlerini meydana getirmiştir. Yunus Emre ile çağdaş başka bir Türk şâiri XIII-XIV. yüzyılda yaşamış olan Ahmed Gülşehri'dir. Bu şâir, İranlı şâir Attar'ın *Man-*

tiku't-Tayr adlı eserini genişleterek tercüme etmiştir. Gülşehri bu eserinde çok değerli bir sanatkâr olduğunu göstermiştir. Onun ayrıca *Felek-nâme* ve *Kerâmet-i Âhi Evren* adlı eserleri de vardır. Sonuncusu türkçe yazılmış küçük bir manzum eserdir.

Bu arada Anadolu'da tarikat kurucuları ve bunların gelişmelerinde rol oynayan şahsiyetlere ait menkıbe kitapları büyük bir önem kazanmıştı. Bunlardan Mevlanâ, Sultan Veled ve Ulu Ârif Çelebi gibi mevlevî büyüklerine âit eserler de kaleme alındı. Nitekim Sipeh-sâlâr Ferîdun b. Ahmed'in "*Menâkıb*"ı ile Ahmed Eflakî (öl. 1360)'nin "*Menâkıb el-Ârifin*" (*Ârifler'in Menkıbeleri*) adlı eserler tarihi kaynak olarak da dikkati çekmektedir. Eflakî'nin şimdilik bilinen dört türkçe gazeli de vardır¹.

Güzel Sanatlar :

Selçuklular İslâm medeniyetine uymakla kalmamışlar, kendi şahsiyet ve zevklerinden bu medeniyete büyük ölçüde katkıda bulunarak, kendi sanat görüşlerini de ortaya koymuşlardı. İdareleri altında bulunan Çin sınırlarından İstanbul Boğazı, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına, Mısır, Yemen ve Hind hududlarına kadar olan ülkelerde câmî, medrese, türbe (kümbet), hastahâne, kervansaray, kale ve köprü gibi bir çok mimârî eserler meydana getirmişler, kökleri eski yurtlarındaki yapılara giden tipleri buralarda da geliştirmişler ve İslâm dünyasına yeni yapı tipleri hediye etmişlerdir. İran, Türkistan ve Irak'daki büyük câmilerde bu yenilikler tatbik edilmiş ve Selçuklular İslâm dünyasındaki câmilere abidevî bir manzara kazandırmışlardı. Selçuklular'dan zamanımıza kadar örnek olarak; İsfahan Mescid-i Cuma, Gülpayegân Câmii, Kazvîn'deki Mescid-i Cuma, Barsiyan'daki Mescid, Zevvâre'deki Mescid-i Cuma ve Ardistan'daki Mescid-i Cuma gibi câmiler kalmıştır. Diğer bir yapı tipi de dinî bir öğretim yeri olan medresedir. Nişâbûr, Bağdad ve Tus medreseleri bu yapı şeklinin ilk örnekleridir. Mimârî bakımdan medresenin şekli tespit edilmiş, orta avlulu ve dört eyvanlı planın kullanıldığı anlaşıl-

¹ Fazla bilgi için bkz. F. Köprülü, "Anadolu, Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Bellekten* sayı: 27, Ankara 1943.; Aynı mlf., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966².; İ. Kafesoğlu, Selçuklular mad., *İA.*; Ahmed Eflakî, *Ârifler'in Menkıbeleri*, I-II (çvr. T. Yazıcı), İstanbul 1973.; Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıb'ül Ârifin'in değerlendirilmesi)*, Konya 1977.

mıştır. Bu yapı tipinde avlunun dört bir tarafında eyvân bulunmakta, avluyu kemerli revaklar çevirmekteydi. Bu suretle dört eyvanlı câmi ve medrese planının Selçuklular'ın idaresindeki bölgelerde uygulandığı görülmektedir. Son zamanlarda yapılan arkeolojik araştırmalar neticesi dört eyvanlı planın saray ve kervansaraylarda da uygulandığı meydana çıkmıştır. Selçuklular'ın İslâm dünyasına getirdikleri yeni yapı şekillerinden biri de; şekil itibarıyla Türk çadırları (otağları)nı andıran tuğladan yapılmış ve adına "Kümbet" denilen türbelerdir. Bunları genel olarak dört köşeli, çok köşeli veya yuvarlak biçimde olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Selçuklular devrinde İslâm dünyasında bir çok türbe yapılmıştır. Bu devreden kalan örneklerin başında, dünya mimârisinin sayılı şahaserleri arasında yer alan, Sultan Sencer (öl. 1157)'in Merv şehrindeki türbesi gelir. Yeni tip ince silindirik minareler de İslâm dünyasına Türk mimârisinin bir hediyesidir.

Kirmân Selçukluları daha ilk melikleri Kavurd zamanından (1048-1073) itibaren imâr faaliyetlerine başlamışlardı. Nitekim onun yaptırdığı karakol kulelerinden (minare) biri bugün de mevcudiyetini muhafaza etmektedir. Selçuklular devrinde Kirmân'da şehircilik yönünden de bir gelişme görülmüş, şehirler "şehristân" denilen kısımdan dışarı taşarak yeni mahalleler ve yerleşme merkezleri kurulmuştur. Melik I. Turan-şâh'ın yaptırdığı câmi "Mescid-i Melik" adıyla meşhur olup, bugün Kirmân bölgesinin en eski câmiidir. O devreden kalan bir eser de Atabey Bozkuş'un yaptırdığı ve "Hâce Atabey" adı ile meşhur türbedir. Selçuklu devrinde yapılmış ve bugün var olan bazı eserlerden; Berdesir'deki Mescid-i Bâzâr-ı şâh, Zerend'deki Selçuklu minaresini, Kirmân şehrine takriben 70 klm. mesafedeki Niğâr köyündeki Selçuklu kalesini ve hamamını zikredebiliriz. Ayrıca kaynaklarda Selçuklular'ın Kirmân'da bir çok imâr faaliyetlerinde bulunduğu kaydedilmiştir.

Selçuklu devrindeki figürlü plastik sanatında, Orta Asya modelleri esas tutulmuş, stüko üzerinde gelişmiş olan bu Selçuklu süsleme üslubu câmiler, saraylar ve hattâ zenginlerin evlerinde de görülmüştür. Bu süsleme kompozisyonlarında av sahneleri ve saray hayatından sahneler tasvir edilmiş, Rey'de yapılan kazılarda yıkılmış olan Selçuklu saraylarından çehreleri Türk hatları taşıyan boyanmış heykeller bulunmuştur. XI. yüzyıldan itibaren halı sanatı da Selçuk-

lu Türkleri ile Orta Asya'dan batıya doğru yayılmıştır. Ancak Büyük Selçuklular'dan zamanımıza kadar hiç bir eser gelmemiştir. Selçuklular'ın tesiri ile Bağdat'ta ipek sanayiinde büyük bir gelişme görülmüş ve en eski ipekli kumaş örneği bu devreden kalmıştır. Yine Bağdad'da ilk İslâmî minyatür mektebi Selçuklular zamanında kurulmuş, önce arapçaya çevrilen metinleri açıklamak ile başlayan bu sanat daha sonra hikâye kitaplarında da kendini göstermişti. Minyatür sanatı, Selçuklu sultan ve emîrlerinin katipleri olan Uygurlar tarafından geliştirilmiştir. Bu devirde İran'da Orta Asya resim sanatı üslubunun tesirleri de açıkça görülmektedir. Selçuklular devrinde başta Rey olmak üzere, Musul ve Rakka gibi üç önemli merkezde çinicilik sanatı gelişmiştir. Türk mimarisinde çininin bir süslenme düzeyi içinde mimari ile bağlanarak kullanılması İran'da Büyük Selçuklular ile başlamış, asıl büyük gelişme Anadolu mimarisinde gerçekleşmiştir. Çini yanında seramik eserler yapılmış ve seramik merkezleri kurularak çok sayıda eser verilmiş, yeni teknikler yaratılmıştır. Büyük Selçuklular devrinde maden işlerinde fevkâlâde bir teknikle kaliteli eserler meydana getirilmiştir. Maden sanatının merkezi ise Horasan bölgesi idi. Madenden yapılmış eşyalar, aynı zamanda saray hayatını ve tabiatı aksettiren, kabartma tasvirler ile süslenmiştir.

Onbirinci yüzyıldan beri Ortadoğu ülkelerinde yerleşen ve İslâm dünyasının müşterek malı olmuş bulunan bütün sanat yeniliklerinde Türkler'in tesiri görülmüş ve bu daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir.

Türkiye Selçukluları da hâkim oldukları süre içinde birçok mimari eserler ile Anadolu'yu âdetâ süslemişler ve bunlardan bir kısmı da zamanımıza kadar gelmiştir. Selçuklu sultanları Anadolu'da câmi, medrese, türbe, kervansaray, kale ve köprüler yaptırmışlardı. Nitekim Sultan Mes'ûd tarafından XII. yüzyılın ortalarında yaptırılmağa başlanan Konya'daki Alâeddîn Câmi sonraki tamir ve değişikliklerle zamanımıza kadar gelmiştir. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd Niğde'de kendi adıyla anılan câmi ile, Malatya'daki Ulu câmiî inşâ ettirdi. Kayseri'deki Huand Câmiî ve külliyesi de Alâeddîn Keykubâd'ın eşi Mâhperi Huand Hâtun tarafından yaptırılmıştır.

Türkiye Selçuklu sultanları tarafından, medrese tarzında yaptırılan ilk eser, Kayseri'deki Çifte Medrese, Gıyâseddin I. Key-

husrev'in tıp medresesi (Şifaiye) ile kızkardeşi Gevher Nesibe'nin şifâhanesinden meydana gelmiştir. Sultan İzzeddin I. Keykavus da Sivas'da bir şifaiye medresesi yaptırmıştı. Selçuklu devlet adamları da ülkeyi bayındır duruma getirmek bakımından faaliyette bulunmuşlardır. Nitekim Sâhib Ata Fahreddin Ali Akşehir'de Taş Medrese, Kayseri'de Sâhibiye Medresesi, Konya'da İnce minareli Medrese'yi; Atabey Ertokuş İsparta'da medrese, Celâl ed-Din Karatay Konya'da Karatay Medresesi'ni, Muineddin Pervâne Sivas'da Gök Medrese'yi ve Cacaoğlu Nüreddin de Cacabey Medresesi'ni yaptırmışlardı. Kırşehir'deki Cacabey Medresesi'nin önce bir rasadhâne olarak yapıldığı sonra da câmiye çevrildiği anlaşılıyor.

Türkiye Selçuklular'ın kudretini, teşkilâtının iyi işlediğini ve yüksek kültürünü en canlı şekilde aksettiren eserler, ticaret yolları üzerinde yükselen kervansaraylardır. Anadolu'da çok sayıda bulunan kervansaraylar Selçuklu sultanları ve vezîrleri tarafından XIII. yüzyıl boyunca yaptırılmıştır. Bir muhafız kıtasıyla korunan bu kervansaraylarda yolculara hayvanlarıyla birlikte üç gün parasız yemek veriliyor, hastalar tedavi ediliyor ve herkese din farkına, zengin ve fakir olduğuna bakılmaksızın eşit muamele ediliyordu. Anadolu'daki kervansaraylardan sekiz tanesinin Selçuklu sultanları tarafından yaptırıldığı tespit edilmiştir.

Anadolu'daki kümbet ve türbe mütevâzi ölçüler içinde yapılmakta beraber, mimarî bakımdan bir gelişme içinde oldukları görülmektedir. Önceleri tuğladan ve taştan inşâ edilen kümbetler, daha sonra sadece taştan yapılmaya başlanmıştı. XII. yüzyıla âit Selçuklu kümbetlerinden Konya'daki II. Kılıç Arslan kümbeti kalmıştır. Selçuklu sultanlarından kalan bir türbe ise, I. Keykavus'un Sivas'daki türbesidir. Selçuklu hâunlarından Kayseri'deki Mahperi Huand Hâun kümbeti, devlet adamlarından Atabey Ertokuş'un kümbeti, Celâl ed-Din Karatay'ın Konya'daki türbesi, yine Konya'da Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin âile türbesini bu tip eserlerden zamanımıza kadar kalmış birkaç örnek olarak zikredebiliriz.

Selçuklu Türkleri'yle Orta Asya'dan batıya doğru yayılan hal sanatı, Türkiye Selçukluları zamanından (XIII. yüzyılın ilk yarısından) kalan parçalardan anlaşılacağı üzere devamlı gelişmelerle daha sonraki hal sanatına bir temel olmuştur. Konya Selçuklu halıları refâh ve dekor bakımından fevkaledede bir zenginlik gösterir-

ler. Renk olarak genellikle koyu mavi veya kırmızı göze çarpar. Selçuklu halılarındaki motifler; sekiz köşeli yıldızlar, uçları çengel-lerle çevrilen sekizgenler gibi sık sık görülen geometrik şekillerdir. Ayrıca gâyet stilize bitki ve hayvan şekilleri de görülür. Halılara karakteristik özellik veren husûs geniş bordürlerindeki iri kufî yazı dekorudur.

XIII. yüzyılda Anadolu'daki Selçuklu çini sanatı çok büyük bir gelişme göstermiş ve kendine has bir desen dünyası yaratmıştır. Zikredilen yüzyılın ikinci yarısından sonra çini süslemede nebatî motiflerin hâkimiyeti natüralist üslubun habercisi olmuştur. Anadolu'da iç ve dış mimaride çini süsleme kullanılmış bunun örneklerine şifâhâne, medrese, türbe, kümbet, câmi ve mescidlerde raslanmış, böylece bu sanatın gelişmesi sağlanmıştır. "Türkiye Selçuklular'ın başkenti Konya çeşitli tekniklerin kullanıldığı bir çini merkezi olmuş ve bütün Selçuklu devri çini sanatını şekillendirmiştir"¹.

Bibliyografya :

- Abbâs İkbâl, *Vezâret der 'ahd-ı Selâtin-i Büzürg-i Selçukî*, Tahran hş. 1338.
 Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i Mufassal-ı İnan, ez Sadr-ı İslâm tâ İnkıraz-ı Kacarîye* (yeniden gözden geçirerek nşr. Muhammed Debîr-i Siyakî), hş. 1347.³
 Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I-II (hazırlayan, E. Merçil), İstanbul 1977.
 Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri* (çvr. T. Yazıcı), I-II, İstanbul 1973.
 Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, I, İstanbul 1974.
 ———, Alp Arslan mad., *İA*. (M. H. Yınanç tarafından tadil edilmiştir).
 Alptekin C., "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971.
 Aslanapa, O., *Türk Sanatı*, I-II, İstanbul 1972-3.
 Aslanapa, O. - Durul, Y., *Selçuklu Halıları*.
 Bausani, A., "Religion in the Saljuq Period", *Cambridge History of Iran*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge 1968, s. 283-302.
 Baykara T., *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.
 Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, s. 1-202.
 Çay, A., *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası...*, İstanbul 1984.
 Diez, E., - Aslanapa, O., *Türk Sanatı*, İstanbul 1955.
 Hill, D., - Grabar, O., *Islamic Architecture and its Decoration*, A. D. 800-1500, London 1967².

¹ Fazla bilgi için bk. O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, İstanbul 1973.; M. Sözen, *Anadolu Medreseleri*, I, İstanbul 1970.; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 250 v.dd.; O. Aslanapa - Y. Durul, *Selçuklu Halıları*; Ş. Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1972.

- Horst, H., *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Ħorazmŝahs (1038-1231), Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964.
- Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kafesoğlu, İ., *Selçuklu ailesinin menşei hakkında*, İstanbul 1955.
- Kafesoğlu, İ., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, XII, İstanbul 1958.
- Kafesoğlu, İ., *Selçuklular mad., İA*.
- Kennedy, E. S., "The Exact Sciences in Iran Under the Saljuqs and Mongols", *Cambridge History of Iran*, V, s. 659-679.
- Köprülü, F., "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, sayı: 27, Ankara 1943.
- Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966².
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, II, Ankara 1954.
- Köymen, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- Köymen, M. A., *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.
- Köymen, M. A., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Köymen, M. A., "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilâtı", *TAD*, V, sayı: 8-9, Ankara 1970, s. 1-74.
- Köymen, M. A., "Alp Arslan Zamanı Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *TAD*, IV, sayı: 6-7, Ankara 1966.
- Köymen, M. A., "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dinî Siyaseti", *SAD*, IV, Ankara 1975, s. 127-155.
- Köymen, M. A., "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", *SAD*, IV, Ankara 1975.
- Köymen, M. A., Sencer mad., *İA*.
- Köymen, M. A., Tuğrul Bey mad., *İA*.
- Köymen, M. A., *Alp Arslan ve Zamanı*, II, Ankara 1983.
- Lambton, A. K. S., "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of İran*, V, s. 203-282.
- Merçil, E., *Kırman Selçukluları*, Ankara 1989, T.T.K.Y.
- Merçil, E., "Emir Savtegin", *TED*, sayı 6, İstanbul 1975, s. 63-74.
- Merçil, E., "Fars Meliki Selçuk-şah'ın Hayatı ve Paraları", *TED*, 4-5, İstanbul 1974, s. 23-34.
- Merçil, E., "Selçuklular'ın Anadolu'ya Geliŝlerinden Haçlı Seferlerinin Baŝlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Belleten*, sayı: 203, Ankara 1988, s. 461-474.
- Mülayim, S., "Anadolu Selçuklu Sanatı", *Büyük İsl. Tar.* VIII, İstanbul 1988, s. 383-400.
- Nusretullah Mişkûti, *Ez Selacika ta Safaviye*, Tahran hş. 1343.
- Runciman, S., *A History of the Crusades*, I-III, London 1965², (Penguin Books serisi)./Trk. trc., F. İŝiltan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, 1986-1987.
- Rypka, J., "Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods", *Cambridge History of Iran*, V, s. 550-625.
- Sa'id Nefisi, *Tarih-i Nazm ü Nesr der İran ve der Zebân-ı Fârisi*, I, Tahran hş. 1344.

- Schroeder, E., "The Seljuq Period", *A Survey of Persian Art* (ed. A. U. Pope), II, London ve Newyork 1939.
- Sevim, A., *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)*, Ankara 1988.
- Sevim, A., *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971.
- Sevim, A., *Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983.
- Sözen, M., *Anadolu Medreseleri*, I, İstanbul 1970.
- Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, Ankara 1971².
- Sümer, F., - Sevim, A., *İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve çevirileri)*, Ankara 1971.
- Taneri, A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", *TAD*, V, sayı: 8-9, Ankara 1967.
- Taneri, A., "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *TAD*, IV, Ankara 1966, s. 127-171.
- Taneri, A., *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya 1977.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
- Turan, O., İktâ mad., *İA*.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970².
- Yetkin, S. K., *İslâm Mimarisi*, Ankara 1965².
- Yetkin, Ş., *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1972.
- Yinanç, M. H., Çağrı mad., *İA*.
- Yinanç, M. H., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944.

HÂREZMŞÂHLAR

Hazar Denizi'nin doğusunda Ceyhun (Amû-Deryâ) nehrinin aşağı mecrâsının her iki tarafında bulunan ülkeye Hârezm ismi verilmiştir. Bu ülkenin başkenti Gürgenç (veya Gürgânc-Ürgenç)'dir. Adı geçen bölgeye hâkim olan veya idâre eden kimselere verilen unvan ise "Hârezmşâh"dir. Tarihçilere göre, Hârezmşâhlar dört esas kısma ayrılmıştır:

- 1 — Afrigiler, İslâm'dan önce mevcut olup 995 yılına kadar devam etmiştir.
- 2 — Me'mûnîler (995-1017)
- 3 — Altuntaş ve oğulları (1017-1041)
- 4 — Hârezmşâhlar Devleti (1097-1231).

Bizim burada söz konusu edeceğimiz hânedan, Hârezmşâhlar Devleti'dir.

Sultan Alp Arslan zamanında (1063-1072), Selçuklular bu bölgeyi zapt etmişler ve saraylarında vazife görenlerin (Taşt-dâr) tahsisatını Hârezm'in gelirinden vermişlerdir. Hârezmşâhlar'ın atası Anûştegin bir Türk memlûku idi. Emîrlerden Bilge Tegin tarafından satın alınarak Selçuklu sarayına getirilmiş, kısa zamanda zekâsı ve çalışkanlığı ile kendini göstermişti. O da saraydaki vazifesi sebebiyle Hârezm'in gelirinden yararlanmış, fakat görevini bırakmadığı için merkezden gönderdiği nâibleri vasıtasıyla bu bölgeyi idare etmişti. Daha sonra Selçuklu sultanı Berkyaruk devrinde (1094-1104), bu bölgeyi İkinci (Ekinci) b. Koçkar adında bir vâlinin idare ettiğini, fakat bu şahsın öldürülmesinden sonra (1097), Anûştegin'in oğlu Kutb ed-Din Muhammed'in "Hârezmşâh" tayin edilmesiyle, Hârezmşâhlar Devleti'nin kurulması için ilk adımın atıldığını söyleyebiliriz.

Kutb ed-Din Muhammed ölümüne kadar Selçuklular'a sadık bir şekilde Hârezm'i yönetmiş, bölgedeki nüfuz ve kudretini çoğaltmağa çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur. Kutb ed-Din Muhammed, Sultan Sencer'in sarayına bir yıl kendisi gider, ertesi yıl da büyük oğlu Atsız'ı gönderirdi. Ayrıca bu ziyaret sırasında Hârezm'in yıllık vergisini, hediyelerle beraber, Sultan Sencer'e takdim ederek

bağlılığını gösterirdi. Ölümünden sonra, Sultan Sencer yerine oğlu Atsız'ı "Hârezmşâh" tayin etti (1127).

Atsız ilk zamanlarda Sultan Sencer'e tam bir bağlılık içinde hareket ederek onun bütün seferlerine katılmıştı. Ancak kendi nüfuz ve kudretini yaymak için Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan çok önemli merkezleri zabtetmesi, bağımsızlık emellerinin bir delili kabul edilmiş, bu sebeble Sultan Sencer 1138 yılında ilk Hârezm seferine çıkmıştı. 16 Kasım'da yapılan savaşta Hârezm ordusu Selçuklu kuvvetleri karşısında tutunamayarak daha başlangıçta dağılmağa yüz tuttu. Ordusunu toparlayamayan Atsız kaçmağı tercih etmişti. Bu suretle bütün Hârezm'i tekrar itaat altına alan Sultan Sencer, bu bölgeyi yeğeni Süleymân'ın idaresine vererek Merv'e döndü (Şubat 1139). Süleymân daha sonra Atsız'a karşı koyamayarak Hârezm'i terke mecbur kaldı. Fakat bu sırada doğu Türkistan'da devlet kurmuş olan Karahıtaylar'ın ortaya çıkması, Atsız'ın tekrar Selçuklular'a dayanmasına, dolayısıyla Sultan Sencer'e bağlanmasına yol açtı. Ancak Sultan Sencer'in 1141 yılında Karahıtaylar karşısında Katvan'da ağır bir mağlubiyete uğraması, Atsız'a istiklâlini ilân husûsunda yeni bir imkân yaratmıştı. Nitekim bu fırsattan yararlanarak Sencer'in başkenti Merv'i ve Nişâbûr'u zabt etti (1142). Sultan Sencer ise tekrar toparlanarak büyük bir ordu ile Hârezm'in merkezi Gürgenç'e kadar ilerlemiş (1143/4), bunu üçüncü bir sefer izlemişti (1147). Her iki sefer sonunda da Atsız, Sultan Sencer'e tâbi olmak zorunda kalmıştı. Neticede Atsız, Sencer karşısında bir başarı elde edememesi sebebiyle Horasan'ı ele geçirmek teşebbüslerinden vazgeçmiş, daha çok Seyhun kıyıları ile civarındaki sahalarda nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışmıştı. Sultan Sencer'in Oğuzlar'a esir düşmesi (1153-1156), Atsız'ın Horasan işlerine karışması için yeni bir fırsat yaratmıştı. O bu kez meşrû sultanın haklarını korur bir şekilde davranmağı uygun görmüş, bu arada Âmûl (bugünkü Çârçûy) kalesini ele geçirmeye çalışmıştı. Öte taraftan Selçuklu ordusu Sencer'in kızkardeşinin oğlu Karahanlılar'dan Mahmûd'u sultan ilân etmişti. Sultan Mahmûd Oğuzlar karşısında başarısız kalınca, Atsız'dan yardım istemek zorunda kaldı. Oğuzlar'a karşı bir ittifak meydana getirmek isteyen Atsız bunu kabul ederek Horasan'a hareket etti. Ancak bu sırada Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinden kurtulması üzerine, onu tebrik etmiş ve bağlılığını tekrarlamıştı. Bu olaydan sonra Atsız çok yaşamamış, 30 Temmuz 1156'da ölmüştür.

Atsız'ın yerine oğlu İl-Arslan geçmiş ve kendisine karşı çıkan kardeşleri ve amcalarını ortadan kaldırarak rakibsiz olarak Hârezm-şâhlar tahtına oturmuştu. Sultan Sencer'in ölümünden (1157) sonra İl-Arslan, artık müstakil olarak hüküm sürmeğe başladı. Ancak yine de Karahıtaylar'a vergi vermek mecburiyetinden kurtulamamıştı. O bu belâdan kurtulabilmek için Irak Selçuklularının yardımını temine çalıştı ise de bunda başarılı olamadı. Nitekim yine bir vergi meselesi sebebiyle Karahıtaylar Hârezm üzerine yürüdüler. Her nekadar Hârezmşâhlar onların bölgeyi istilâ etmelerini su bendlerini açarak engelledilerse de, öncü kuvvetleri Karahıtaylar karşısında mağlub oldu. Bu sırada hastalanan İl-Arslan öldü (19 Receb 567/18 Mart 1172).

İl-Arslan öldüğü zaman büyük oğlu Alâ ed-Dîn Tekiş Cend şehrinde bulunuyordu. Bu durumdan istifade eden İl-Arslan'ın eşi Terken Hâtûn kendi oğlu Sultan-şâh'ı tahta geçirmişti. Alâ ed-Dîn Tekiş bu fiilî durumu kabûl etmemiş, Karahıtaylar'a sığınarak onlardan yardım istemişti. Nitekim bu yardımı sağlayan Alâ ed-Dîn Hârezm'e yürüdü. Sultân-şâh ve annesi bu Karahıtay ordusuna mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Hârezm'den ayrılmışlar ve Horasan hâkimi Müeyyed Ay-Aba'nın yanına gitmişlerdi. Onun yardımı ile tekrar Hârezmşâhlar tahtını ele geçirmeği düşünüyorlardı. Tekiş ise savaş yapmadan Gürgenç'e girmiş ve tahta oturmuştu (22 Rebi II. 568/11 Aralık 1172). Daha sonra Müeyyed Ay-Aba'yı mağlub ve esir ederek öldürtmüştü (1174). Sultan-şâh ise önce Müeyyed-Ay-Aba'nın oğlu'nun yanına, onda umduğunu bulamayınca da Gûrlular'a sığınmıştı. Tekiş, Terken Hâtûn'u da ele geçirerek öldürdü. Nihayet Sultan-şâh, Tekiş'in Karahıtaylar ile arasının açılmasından yararlanarak onlara başvurmuş ve kuvvetli bir Karahıtay ordusu ile Hârezm'e yürümüştü. Öte taraftan Tekiş, Gürgenç şehrinde çok iyi müdafaa hazırlıkları yapmış ve her zaman olduğu gibi su bendlerini açarak araziye sular altında bırakmıştı. Karahıtaylar Tekiş'in duruma hâkim olduğunu gördükleri zaman, askerlerin ağır şekilde kayıplar vereceğini anlayarak geri çekildiler. Fakat Sultan-şâh bir kısım Kara-Hıtaylı kuvvetlerin yardımı ile Merv, Serahs ve Tûs şehirlerinde ve civarında küçük bir emîrlik kurmaya muvaffak oldu. O zaman zaman Tekiş ile dost geçinmiş fırsat buldukça da Hârezm'e hâkim olmanın yollarını aramıştı. Nihayet onun 1193 yılında ölümü ile Tekiş rahat bir nefes alabilmişti.

Tekiş Horasan'da iyice yerleştikten sonra, gözlerini batı İran'a çevirmiş, Irak Selçuklularının zayıf durumundan ve Abbâsî Halifeleri ile olan mücadelesinden yararlanmak istemişti. Nihayet Azerbaycan Atabegleri'nden Kutlug İnanç ile Sultan III. Tuğrul arasındaki anlaşmazlık onun için büyük bir fırsat olmuştu. Tekiş 1192'de Rey civarına kadar ilerlemiş, ancak kardeşi Sultan-şâh'ın Gürgeç'i muhasara ettiğini haber aldığı zaman, geri dönmüştü. Sultan-şâh'ın ölümü ona bu bölgede daha rahat hareket etmek imkânı sağlamıştı. Nihayet Rey civarındaki savaşta Tekiş, Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul'u mağlub etmiş ve Tuğrul savaş meydanında öldürülmüştü (1194). Bu suretle Irak Selçuklu Devleti de sona ermiş oldu (Bk. Irak Selçuklu Devleti). Tekiş bu olaydan sonra "sultan" unvanı kullanmağa başladı. Bu arada bir kısım bölgelerin kendisine bırakılacağını sanan Abbâsî Halifesi el-Nâsır da Tekiş'in devamlı İran işlerine karışmasından memnun olmamış ve mücadeleye girişmişti. Bu kez Kutlug İnanç, Halife ile birleşmiş ve bir ordu hazırlamıştı. Bu Bağdad ordusu, Tekiş'in oğlu Yûnus ile Atabeg Mayacık idaresindeki Hârezm kuvvetlerini İran'ın önemli bir kısmından geri çekilmeğe mecbûr etti. Daha sonra Tekiş'in kuvvetleri ile Halife'nin ordusu Hemedân önünde karşılaşmışlar ve savaşı Tekiş kazanmıştı (1196). Bir süre sonra Tekiş, Mayacık'ın Irak'da istiklâl kazanmak maksadıyla giriştiği hareketi önleyerek, taraftarlarını ve onu cezalandırdı (1198). Sultan Tekiş'in son yılları Bâtinîlere karşı mücadele ile geçmiş ve 1200 yılında ölmüştür. O Hârezmşâhlar sülâlesinin belki de en önemli şahsiyetidir ve bu devletin bir imparatorluk şeklinde gelişmesinde en büyük etken olmuştur.

☞ Tekiş'in ölümünden sonra yerine oğlu Alâ ed-Dîn Muhammed geçti. Onun önemli ilk işi, Gûr sultanları Şihâb ed-Dîn (Mu'iz ed-Dîn Muhammed) ve Gıyâs ed-Dîn ile mücadele olmuştu. Taht değişikliğinin yarattığı kargaşalıktan yararlanan Gûrlular Merv, Tus ve Nişâbûr gibi büyük şehirleri kolaylıkla ele geçirdiler. Onlar Horasan'ı Hârezmşâhlar'ın elinden almak istiyorlardı. Sultan Alâ ed-Dîn merkezde işleri yoluna koyduktan sonra 1201 yılında Gûrlular'a karşı sefere çıktı. Nişâbûr'u geri aldı, Merv ve Serahs'ı zapt etti. Ertesi yıl ise Herât üzerine yürüdü, ancak Sultan Şihâb ed-Dîn'in kendisine karşı harekete geçtiğini haber aldığı zaman Hârezm'e çekildi. Şihâb ed-Dîn ise Merv'i alarak Tûs'a kadar ilerledi. Bu şehirde halkın üzerine tahammül edilemeyecek derecede ağır vergiler koydu ve halk

arasında bu davranışı kendisine karşı bir nefret uyanmasına sebep oldu. Bu sırada kardeşi Gıyâs ed-Dîn'in ölüm haberini alan Şihâb ed-Dîn Herât'a geri döndü. Diğer taraftan Sultan Alâ ed-Dîn Muhammed, Gıyâs ed-Dîn'in ölümünün sebep olduğu Gûrlular arasındaki taht mücadelesinden yararlanarak Herât'ı zapt etmek istediye de bunda başarılı olamadı. Bâdgis havalisini yağmaladıktan sonra Merv önüne geldi (1204). Şihâb ed-Dîn Gûri ise büyük bir ordu ile Hârezm yönünde ilerledi (Eylül 1204). Alâ ed-Dîn Muhammed sür'atle Hârezm'e dönerek müdafaa hazırlıklarına başladı. Hârezmşâhlar'ın ülkeyi sular altında bırakma taktiği bu kez yararlı olmamış, Gûrlular başkent Gürgenç'i kuşatmışlardı. Hârezmşâhları bu belâdan ancak Karahanlılar'dan Sultan Osman'ın ve Karahıtaylıların kuvvetleri kurtarabildi. Bu kuvvetlerin geldiğini haber alan Gûrlular sür'atle çekilmek zorunda kaldılar. Alâ ed-Dîn Muhammed çekilen Gûrlular'ı takip etti ve Hezâresb'de onların sağ kolunu mağlub ederek bir çok esir ve ganimetlerle Gürgenç'e döndü. Karahıtaylar ise takibi sürdürmüşler ve Andhuy yakınlarında Şihâb ed-Dîn'in ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Neticede Horasan hâkimiyeti için yapılan bu mücadele Hârezmşâhlar'ın üstünlüğü ile neticelenmiş oluyordu. Ancak bu kez kuvvet dengesi Karahıtaylar lehine bir üstünlük gösteriyordu. Bu durum Alâ ed-Dîn Muhammed'i korkutmuş olmalı ki, Şihâb ed-Dîn ile yeniden dostluğunu canlandırmağa çalıştı, iki taraf barış yaptılar (1205).

Şihâb ed-Dîn'in bir Hindistan seferi sonunda öldürülmesi (1206), Gûrlular arasında taht mücadelesine ve birbirine rakib ayrı ayrı siyasî teşekküllerin meydana çıkmasına sebep oldu. Bunların başında Türk kumandanları ve Gûrlu hânedan mensubları bulunmaktaydı. Gûrlu Devleti'nin parçalanması Hârezmşâhlar ve Karahıtaylar'ın işine yaramıştı. Herât vâlisi Husayn Harmil şehrini Hârezmşâhlar'a teslim ederek yerinde kalmıştı. Alâ ed-Dîn Muhammed Belh'i zapt etmiş, kendisine teslim olan Tirmiz kalesini Karahanlılar'dan Sultan Osman'a, dolayısıyla Karahıtaylar'a devretti. Ancak bu Karahıtaylar'ın güneye doğru baskılarını geçici olarak önleyen bir tedbîrdi. Nihayet yeni Gûrlu sultanı Mahmûd da Sultan Alâ ed-Dîn Muhammed'e tâbi olmuştu. Artık Alâ ed-Dîn için tek bir hedef kalıyordu, o da Karahıtaylar Devleti'nin ortadan kaldırılması idi. Önce Herât'da isyan çıkması, daha sonra Nişâbûr vâlisi Kezlik'in ayaklanması onlar üzerine yapılacak seferi geciktirmişti (605/1208-9). Sultan bu

isyanlardan önce 1207 yazında Buhara üzerine yürüyerek bu şehri ele geçirmiş ve daha sonra Sultan Osman ile Karahıtaylar'a karşı anlaşmıştı. Fakat bu anlaşma Karahıtayları harekete geçirdi ve onlar Sultan Alâ ed-Dîn Muhammed'i mağlub etmeğe muvaffak oldular ve onun üzerindeki baskılarını artırdılar. Nihayet Sultan Alâ ed-Dîn Muhammed Mâverâünnehr seferine çıktı ve Seyhun nehrini geçerek Endican civarında Karahıtayları korkunç bir hezimete uğrattı (Eylül 1210). Bu sıralarda Karahıtaylar'ın doğu hududlarında gelecek için tehlikeli olabilecek bir takım olaylar meydana gelmekteydi. Çingiz tarafından Moğolistan'dan çıkarılan Naymanlar'ın reisi Güçlük (Küçlük) Karahıtaylar'a iltihak etmiş, hükümdarları Gür Hân'a damat olmuş, daha sonra Karahıtaylar'ı mağlub ve Gür Hân'ı esir ederek devleti ele geçirmişti (1211). Diğer taraftan önce Hârezmşâh'a damat olan Karahanlılar'dan Sultan Osman tekrar Karahıtaylar'a yanaşınca, Alâ ed-Dîn Muhammed onu öldürerek Karahanlılar'ın bu kolunu ortadan kaldırmış ve Mâverâünnehr bu suretle kat'i şekilde Hârezmşâhlar Devleti'nin eline geçmişti. Alâ ed-Dîn nüfuz ve kudretini doğuya doğru genişletmek imkânı elde etmişse de, Güçlük karşısında pek başarılı olamamıştı. Devletin güneyinde de Gûrlular ile mücadele devam etmekteydi. Nihayet Alâ ed-Dîn Muhammed Gazne'ye girmiş, daha sonra Gûrlular'ın önemli bir şehri olan Firûzkûh'a da hâkim olmuştu. Böylece Gûr toprakları da Sultan Alâ ed-Dîn'in itaati altına giriyordu (1215). Daha sonra Kirmân, Sîstân ve 'Umân Denizi'ne kadar olan bölgeler de Hârezmşâhlar'a bağlandı. Ancak Sultan'ın Bağdad'daki Abbâsi Halifesi el-Nâsır ile arası iyi değildi. Onu kendi nüfuzu altına almak istemiş, fakat bunda muvaffak olamamıştı. Nihayet hilâfet makamının Hz. Ali çocuklarına âit olduğunu ilân ederek, 'Alâ Tirmizi adında bir seyyidi halife tayin etmişti. Daha sonra onun Bağdad'a gönderdiği ordu, kışın şiddetli geçmesi yüzünden büyük kayıplara uğrayarak geri döndü. Alâ ed-Dîn Muhammed yine de Abbâsi Halifesi'nin adını hutbede okutmamıştı. Ancak Semerkand, Herât ve bizzat Hârezm'de hutbe Abbâsi Halifesi adına okunmaktaydı. Bunda en büyük etken Sultan'ın annesi Terken Hâtûn idi. Sultan annesi ile siyasi bir nüfuz mücadelesi yapmakta, bu da devletin iç bünyesini sarsmakta idi.

* Bu sırada yalnız müslüman devletlerin değil, bütün dünya tarihinin kaderi üzerinde derin izler bırakacak yeni bir devlet doğuyordu. Bu da Çingiz tarafından kurulan Moğol Devleti idi. Önce Hârezm-

şâh Alâ ed-Dîn sonra da 1218'de Çingiz bir elçi heyeti göndermiş, iki devlet arasında barış ve ticarî münasebetler kurulmuştu. Daha sonra Otrar şehrine gelen bir Moğol ticaret kervanının, bu şehrin vâlisi İnalçık tarafından —bir kişi haricinde— öldürülerek mallarına el konulması, dünya tarihinin akışını değiştiren olayların başlangıcı olmuştu. Sultan Alâ ed-Dîn Muhammed'in Çingiz'in İnalçık'ın teslimi ve malların ödenmesi husûsundaki isteğini reddetmesi, Moğollar ile Hârezmşâhlar arasında bir ölüm-kalım savaşının başlamasına yol açtı. Bu savaş İslâm dünyasında yüzbinlerce kişinin ölümüne, bir çok şehirlerin yakılıp yıkılmasına ve bir çok eserlerin yok olmasına sebep olmuştu, tabii ki, bunda Alâ ed-dîn'in mesûliyeti çok büyüktü.

Çingiz uzunca bir hazırlıktan sonra Hârezmşâhlar Devleti'ne karşı harekete geçti. Onun kuvveti aşağı yukarı 150-200 bin kişi ve ilk hedefi de tabiatıyla Otrar şehri idi. Sultan Alâ ed-Dîn'in kuvvetleri belki de Moğollar'dan fazla idi. Ancak onun bir meydan savaşına cesaret edememesi ordusunu büyük şehir ve kalelere dağıtarak parçalaması ve kendisinin Horasan'a çekilmesi büyük bir hata olmuştu. Moğollar sür'atle Mâverâünnehr'deki müstahkem yerleri ele geçirdiler, bunlar arasında mukavemete çalışanları ise müthiş bir şekilde tahrib ettiler. Belh şehrinde bulunan Sultan Alâ ed-Dîn Muhammed önce Tus şehrine, daha sonra da Hemedân civarında 30 bin kişilik bir ordu ile bekleyen oğlu Rûkn ed-Dîn Gursançtı'nın yanına kaçtı ve Ferrezin kalesi önünde konakladığı sırada âniden Moğol kuvvetlerinin hücumuna uğradı. Alâ ed-Dîn Muhammed Moğollar'ın elinden burada da kurtuldu ve onları şaşkırtarak nihayet Hazar Denizi'nin güney-doğu sahillerine yakın bir yerde bulunan Abeskun adaları'ndan birine sığındı ve biraz sonra hastalanarak öldü (1220). Sultan Alâ ed-Dîn zamanında Hârezmşâhlar Devleti en geniş sınırlarına ulaşmış, fakat yine aynı hükümdarın hatalı davranışları sonucu bir anda dağılıp gitmişti.

Sultan Alâ ed-Dîn Muhammed ölmeden önce yerine oğlu Celâl ed-Dîn Hârezmşâh'ın geçmesini vasiyyet etmişti. Celâl ed-Dîn'i iki kardeşi ile bazı emîrlere öldürmek istemişler, o da Hârezm'den Horasan'a kaçmak zorunda kalmıştı. Zaten Moğollar yüzünden orada kalması imkansız olmuştu. Celâl ed-Dîn bundan sonra Moğollar önünden her zaman kaçmak zorunda kaldı. Önce Gazne'ye oradan da, Hindistan'a gitti. O Hindistan'da üç yıl kadar ikâmet etti, sonra Kir-

mân'a geçerek sırasıyla Fârs, İsfahan ve Irak-ı Acem bölgesine gitti ve 1225 Temmuzunda Tebriz'i ele geçirerek karargâhını bu şehirde kurdu. Celâl ed-Dîn'in bundan sonraki hayatı etrafındaki devletler ile mücadele içinde geçti. Azerbaycan Atabegleri, Gürcüler, Eyyûbiler, Moğollar ve Türkiye Selçukluları mücadele ettiği devletler idi. O 1229 Ağustosunda Eyyûbiler'in elinde bulunan Ahlat'ı kuşatmış, 14 Mayıs 1230'da ise şehri zabtetmişti. Bu kuşatma yüzünden Ahlat harab olmuştu. Bu müslüman şehrinin harab olması Celâl ed-Dîn'e prestij yönünden çok şeyler kaybettirmişti. Nitekim birleşik Eyyûbî-Türkiye Selçukluları orduları onu Yassı Çimen'de ağır bir yenilgiye uğrattılar (10 Ağustos 1230). Bundan sonra Moğollar Sultan Celâl ed-Dîn'i ortadan kaldırmak için harekete geçtiler. Celâl ed-Dîn Türkiye Selçukluları ve Eyyûbiler'e ittifak teklif ederek, Moğol tehlikesine kendisinin engel olabileceğini söyledi ise de, bu isteği kabul edilmedi. Üst üste Moğolların baskınına uğrayarak herşeyini kaybetti. Nihayet Meyyâfârkın taraflarına kaçmak isterken dağlarda Kürtler tarafından öldürüldü (Ağustos 1231). Böylece Hârezmşâhlar Devleti'nin son temsilcisi, Hârezm'den çok uzakta, hayatını kaybetmiş oldu.

Hârezm, İslâm dünyasının, Uzak-doğu bozkırlarındaki göçebeler, kısmen Rusya ve Baltık ülkeleri ile irtibatını sağlayan bir mevkiye idi. Bölgenin bu yeri, Hârezm halkının ticarete önemli bir rol oynamasına imkân veriyordu. Hârezm halkı büyük sulama tesisleri ile ziraatı ileri bir seviyeye getirmişti. Ayrıca Hârezmşâhlılar bozkırlarda yaşayan ve İslâm dînini kabul etmemiş Türk göçebe kabilelerine karşı İslâm dünyasının bir kısım hududlarını korumak görevini de yüklenmişlerdi.

Hârezmşâhlar devlet teşkilâtında, özellikle Sencer devri, Büyük Selçuklu teşkilâtını örnek olarak almışlardır. Devlet teşkilâtı dört kısımdan oluşmaktadır; Saray, hükümet, ordu ve adalet. Devlet ve saray teşkilâtının başında bulunan hükümdar, klasik bir Türk-İslâm sultanının yetki ve vazifelerini şahsında toplamıştır. Hükümet teşkilâtının başında, Selçuklular'da olduğu gibi, vezîr bulunuyordu. Vezîr hükümdarın vekili sıfatı ile devlet işlerini idare ediyordu. Hükümet idaresinin en yüksek organı "Büyük Dîvân" idi ve bu dîvânda devlet işleri görülüp karara bağlanıyordu. Bundan başka; Dîvân-ı inşâ, Dîvân-ı istifâ, Dîvân-ı işraf, Dîvân-ı Arz ve Dîvân-ı Nazar adlarıyla anı-

lan muhtelif idarî görevleri yapan divânlar da vardı. Bunların vazife ve yetkileri Büyük Selçuklu divânlarından farklı değildi. Ordu teşkilâtı da esas itibariyle Büyük Selçuklular'ın aynıdır. Ordu esasda, 1 — Hassa ordusu ve 2 — Eyâlet askerlerinden meydana geliyordu. Özellikle iktâ sahiblerinden müteşekkil büyük süvari kuvvetleri “Eyâlet askerleri”ni teşkil ediyorlardı. Ayrıca “Haşar” denilen gönüllü kuvvetleri de, daha çok, şehir ve kalelerin savunmasında kullanılıyordu. Adli teşkilât ise, bütün ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, şer’î ile örfî kazanın birbirinden ayrılması esasına dayanıyordu. Şer’î kaza ile uğraşan teşkilât başkentteki “kaza divânı” tarafından idare ediliyor ve bunun başında “Akza’l-kuzât” unvanını taşıyan ve hükümdar tarafından tayin edilen bir âlim bulunuyordu. Örfî mahkemeler asayiş bozanları ve kanunlara itaat etmeyenleri cezalandırıyordu.

Hârezm âlimleri arasında dînî münazaraların taassubdan uzak ve objektif bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dînî fikir mücadeleleri kısıtlı bir mütefekkir zümresi içinde kalarak, genel düzeni bozmadıkça ve siyasî kışkırtma vasıtası olmadıkça, devlet müdahale etmeği gerekli görmüyordu. Hârezmşâhlar'ın gelişme devri olan XII. yüzyılda, tamamiyle ruhânî mâhiyette yeni bir sosyal unsur iyice teşkilâatlanarak bütün İslâm dünyasında faaliyete başlamıştı. Bu yeni kuvvet büyük sûfilerin kurdukları tarikatlardı. Büyük sûfiler toplum hayatı üzerinde etkili olmağa başlamışlardı. XII. yüzyılın sonlarına doğru Hârezm'de meşhur şeyh Necm ed-Dîn Kübrâ (1145-1221) büyük bir nüfuz kazanmıştı. Bu şeyh; Mecd ed-Dîn Bağdadî, Sa'd ed-Dîn Hamûyi, Seyf ed-Dîn Bâharzî, Razî ed-Dîn Ali Lala, Necm ed-Dîn Râzî, ‘Attâr ve Bahâ ed-Dîn Veled gibi bir çok halefler yetiştirdi.

XII. yüzyılda Hârezm'de ilim ve sanat hayatı yönünden de büyük bir gelişme görülmüştür. Başkent Gürgenç bu bakımlardan Horasan'ın büyük şehirleri ile boy ölçüşebilecek bir seviyeye yükselmişti. Yine Merv şehri de Hârezmşâhlar'ın idaresi sırasında eski parlaklığını sürdürmüştü, büyük bir fikir ve medeniyet merkezi olmakta devam etmiştir. Hârezmşâhlılar hükümdarları da ilim ve sanatın gelişmesine yardımcı olmuşlardı. Nitekim Atsız, Gürgenç'i ilim merkezi haline getirmek için, 536/1141-2'deki Horasan seferinden dönüşünde, Kadı Ebu'l-Fazl Kirmânî (1065-1150), Vâiz Ebû Mansur ‘Abbâdî

(öl. 1152), Kadı Huseyn Ersâbandî (öl. 1153) ve Feylesof Ebû Muhammed Harakî gibi bazı meşhur âlimleri bu şehre getirmişti. Ayrıca Fahr-ı Hâizm lakabını taşıyan Zemahşerî (1074-1144), şair Reşid Vatvât (öl. 1178), Fahr ed-Dîn Râzî ve tarihçi Nesevî gibi bir çok tanınmış bilgin ve şairler de Hâezm'de yetişmişlerdi. Türk dili de Hâezmşâhlar devrinde önemini korumuş ve inkişafını devam ettirmişti. Nitekim Muhammed b. Kays, "Tıbyân lugât el-Türki 'alâ lisan el-Kağlı" adındaki eserini Celâl ed-Dîn Hâezmşâh'a takdim etmişti. Bugün elde bulunmayan bu eser bir Kağlı-fârs lugâtı olup, dil bilgisinden başka tarihi ve etnolojik bazı bilgileri de ihtivâ etmekte imiş.

Çingiz ordusu tarafından tamamiyle yıkıldığından Hâezm'de ve başkent Gürgeç'de bu devreden pek az eser kalmıştır. Ayakta kalan üç kümbet, Hâezmşâhlar'ın mezar anıtları bakımından bize fikir vermektedir. Bunlardan güney Hâezm'de XII. yüzyıldan kalma Aksaray-ding kümbeti oldukça harab bir yapıdır. Öteki ikisi ise, Gürgeç'de bulunan Fahr ed-Dîn Râzî ve Sultan Tekiş kümbetleridir.

Bibliyografya:

- Aslanapa, O., *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçuklular'ın Sonuna Kadar*, İstanbul 1972.
- Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1968³.
- Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period*, Cambridge 1968.
- Bosworth, C. E., *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1976, s. 107-10; Türkçe tercüme, *İslâm Devletleri Tarihi* (çevirenler, E. Merçil - M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 134-138.
- Bosworth, C. E., Khwârazm-shâhs mad., *EI*³.
- Horst, H., *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horazmşahs (1038-1231), Eine Untersuchung nach urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964.
- Kafesoğlu, İ., *Hâezmşâhlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956.
- Köprülü, F., Hâezmşâhlar mad., *İA*.
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II. İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1984³.
- Merçil, E., *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.
- L. Richter - Bernburg, "Zur der Hwâezm-Şâhe aus der Dynastie Anüştegîns" *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, N. F., X (1976), s. 179-205.
- Taneri, A., *Celâlî'd-Dîn Hâezmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.
- Yinanç, M. H., Celâleddin Harzemşâh mad., *İA*.
- El-Zemahşerî, *Mukaddimetü'l-Edeb* (nşr. N. yüce), Ankara 1988, T. D. K. Y.

ATABEGLİKLER

– İLDENİZLİLER (Azerbaycan Atabegleri) –

İldenizliler (veya Azerbaycan Atabegleri), Azerbaycan'ın büyük kısmıyla Arrân ve Cibâl bölgesinin kuzeyini kapsayan kuzey-batı İran'ı idare eden bir atabeg hânedânıdır. Hânedânın kurucusu Şemseddin İldeniz aslen Kıpçak Türkleri'nden olup, Irak Selçuklu Devleti vezîrlerinden Kemâleddin Ebû Tâlib el-Sumeyremi'nin memlûkü idi. İldeniz daha sonra Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd (1134-1152)'un hizmetine girdi ve kısa zamanda yükselerek Arrân vâililiğine tayin edildi. O Gürcüler'e karşı kazandığı parlak zaferlerle kısa bir sürede en büyük Selçuklu emîrlerinden biri oldu. İldeniz 1146'dan itibaren, görünüşte Selçuklular'a bağlı olarak, hakikatte ise Azerbaycan'ı müstakil bir şekilde idare etmişti. Sultan Mes'ûd onu kendi kardeşi ve selefi Sultan II. Tuğrul (1132-1134)'un dul eşi Mü'mine Hâtun ile evlendirdi. İldeniz bu evlilik sebebiyle, Sultan Mes'ûd'un ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadelelerine karıştı ve üvey oğlu Arslan-şâh'ı tahta oturttu (1161). Arslan-şâh bu durumda ona minnettâr kalmış ve "Atabeg-i a'zam" unvanını vermişti. Bundan sonra İldeniz, Irak Selçuklu Devleti'nin kaderine tamamen hâkim oldu. Ancak Rey emîri İnanç, Hârezmşâhlar'dan Sultan İl-Arslan'a güvenerek İldeniz'e meydan okumaktaydı. Nitekim İnanç, Salgurlular'dan Fars atabeyi Zengi ve Kazvîn emîri İbn el-Bazdâr ile anlaşarak Arslan-şâh'ın yerine Şehzâde Mahmûd'u Selçuklu tahtına geçirmek istedi. Neticede İldeniz bu muhalifleri mağlup etmeye ve Arslan-şâh'ın yerini sağlamlaştırmaya muvaffak oldu (1161). Öte taraftan Selçuklular'ın saltanat mücadelesinden ve İldeniz'in Arrân'da bulunmasından istifâde eden Gürcü kralı III. Giorgi 1162 Temmuz ayında Dovin'e gelerek burasını zapt ve yağma etti. Gence bölgesinde de aynı olaylar yaşandı. Atabey İldeniz, Sultan Arslan-şâh ve öteki Selçuklu emîrlerinin katıldığı müttefik Türk ordusu 1163 Temmuzunda Gürcü kralını bozguna uğrattı. Daha sonra 1165 yılında Sultan Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz İsfahan'da buldukları sırada Atabey Zengi bu şehre gelerek onlara itaat etti. Rey hâkimi İnanç ise rahat durmuyor, her fırsatta isyan belirtileri gösteriyordu. Niha-

yet 1169 yılında İldeniz, Irak Selçukluları ve kendisi için daimî bir tehlike olan Emîr İnanç'ı ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Daha sonra 1172'de Hârezmşâh İl-Arslan'ın ölümüyle; İldeniz bu devletten gelecek tehlikelerden de kurtuluyor ve hiç münakaşasız Irak Selçuklu Devleti'nin hakikî sahibi oluyordu.

İldeniz'in 1175 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Nusreteddîn Cihân Pehlivân babasının yerine geçti ve kendisini atabeg ilan etti. Sultan Arslan-şâh, üvey kardeşi Pehlivân'a karşı çıkmayı denedi ise de başarılı olamayarak barışmayı tercih etti ve devlet idaresini ona bıraktı. Sultan Arslan-şâh'ın ölümünden sonra, Pehlivân yerine onun oğlu III. Tuğrul'u Irak Selçukluları tahtına oturttu, böylece devlet idaresindeki kudretli durumunu muhafaza etti, ayrıca o bu konuda babasının siyasetini sürdürdü. Tuğrul'un tahta geçirilmesinden sonra Arslan-şâh'ın Huzistân'da bulunan kardeşi Muhammed tahta sahib olmak sevdasına düştü ve İsfahan'a gelerek etrafına topladığı bazı emîrler ile isyan etti. Bu durumu öğrenen Atabeg Cihan Pehlivân askerleri ile süratle İsfahan'a doğru yürüdü. Melik Muhammed Cihan Pehlivân'ın karşısında tutunamayarak hezimete uğradı ve Huzistan'a kaçtı. Bu kaçış daha sonra da sürmüş ve Melik Muhammed son olarak Salgurlular'dan Atabey Zengi'nin yanına gitmişti. Ancak Atabeg Cihan Pehlivân, Melik Muhammed'i göndermediği takdirde ülkesini mahvedeceğini söyleyerek Zengi'yi tehdit etmiş ve çok geçmeden de bu tehdidini yerine getirmişti. İldenizli askerleri Fars ve civarını müthiş bir şekilde yağmaladı. Atabey Zengi çaresiz kalarak bu isteğe boyun eğdi ve Melik Muhammed'i Cihan Pehlivân'a gönderdi. Bu arada Atabeg Pehlivân komşu küçük devletlere mektublar yazarak Sultan III. Tuğrul adına hutbe okutmalarını istedi. Nitekim Fars, Huzistan, Musul, Ahlat ve Erzurum'da hutbe Sultan III. Tuğrul adına okundu. Atabeg Pehlivân'ı en fazla uğraştıran dış meselelerden biri de Salahaddin Eyyûbî'nin el-Cezîre ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri idi. Ancak o Salahaddin Eyyûbî'ye karşı başarılı olmadı. Neticede Musul Atabeyliği Salahaddin Eyyûbî'nin hükmü altına girdi. Atabey Cihân Pehlivân Şubat 1186'da öldü. Yerine kardeşi Muzaffereddîn Kızıl Arslan geçti. Sultan III. Tuğrul bu durumu kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bir müddet sonra o Kızıl Arslan ile mücadeleye girişti. Sonuç olarak Kızıl Arslan, Tuğrul'u hapis ve bir ara kendi sultanlığını dahi ilân etti ise de bir yıl sonra öldürüldü (1191).

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Azerbaycan Atabegliği'nin başına Kutluğ İnanç b. Pehlivân geçti. Kutluğ İnanç devr aldığı mirası ayrı anneden olan kardeşi Ebû Bekr'e karşı müdafa etmek zorunda kaldı. Öte taraftan hapisten kurtulmuş olan Sultan Tuğrul da ondan intikam almak istiyordu. Kutluğ İnanç, Hârezmşâh Tekiş'in yardımı ile Sultan Tuğrul tehlikesinden kurtuldu. Irak Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılmasından sonra (1194), Sultan Tekiş, Kutluğ İnanç'ı Cibâl bölgesine vâli tayin etti. Kutluğ İnanç burada da rahat durmadı ve Hârezmliler'in idaresindeki Hemedân'a saldırdı. Irak'daki Hârezm kuvvetleri kumandanı Mayacık (veya Mayancuk) onu mağlub etti. Kutluğ İnanç Abbâsî halifesi en - Nâsır'ın yanına giderek yardım istedi. Daha sonra Abbâsî vezîri İbnü'l-Kassâb ile beraber bir ordu teşkil ederek Hemedân üzerine yürüdüler. Kutluğ İnanç ve İbnü'l-Kassâb önce Hemedân'ı, sonra da Rey şehrini işgâl ettiler (1195). Fakat bir süre sonra her ikisi arasında anlaşmazlık çıktı. Bu sırada Mayacık sahte bir dostluk gösterisiyle Kutluğ İnanç'ı ele geçirmeye ve öldürmeye muvaffak oldu (Mayıs 1196).

Kutluğ İnanç'ın yerine Nusreteddîn Ebû Bekr b. Cihân Pehlivân atabeg oldu. O daha Kutluğ İnanç'ın atabegliği sırasında Azerbaycan'da İldeniz'in eskiden hâkim olduğu toprakları idare etmişti. Öte taraftan Sultan Tekiş oğlu Yûnus Hân'ı Hemedân'ı idare etmekle görevlendirilmişti. Bir süre sonra Yûnus Hân işleri yürütemeyecek kadar hastalandı ve Atabeg Ebû Bekr'e mektub yazarak yardımına çağırdı. Ebû Bekr Abhazlar ile mücadele ettiğini bildirerek, yardım için kardeşi Özbek'i gönderdi (Başka bir rivayete göre, Özbek Ebû Bekr'den kaçmıştı). Daha sonra Bağdad'dan harekete geçen bir ordu Hemedân'ı zabtetti (1197). Özbek, Atabeg Ebû Bekr'in yanına giderek yardım istedi ve aynı yıl içinde kardeşinden aldığı kuvvetlerle tekrar Hemedân'a girdi (Mayıs/Haziran 1197). Çok geçmeden Mayacık, Özbek'i mağlub ederek Hemedân'ı işgâl etti (1198). Atabeg Ebû Bekr kardeşinin bu mağlubiyet haberi üzerine Cemâleddîn Ay-Aba idaresinde bir ordu gönderdi. Ay-Aba, Rey civarında yapılan savaşta Mayacık'ı mağlub etti. Atabeg Ebû Bekr ise bir süre için Rey'i işgâl etmişti, Hârezmşâh'ın gelmekte olduğu şayiye üzerine Azerbaycan'a döndü. Daha sonra yeniden harekete geçen Ebû Bekr İsfahan'a hâkim oldu, kardeşi Özbek'e de Hemedân'ı verdi. İldeniz'in eski gulâmlarından Nûreddin Gökçe de Rey ve havalisini almıştı. Gerek Ebû Bekr ve gerekse Özbek, kendilerini tanımayan Gökçe ile

mücadele edemediler. Atabeg Ebû Bekr de Azerbaycan'a döndü. Bu devrede Kraliçe Thamara (1184-1212) idaresindeki Gürcüler önünde İldenizliler tutunamadılar. Ebû Bekr Gürcüler ile mücadele edemeyeceğini anladığı zaman kendini emniyete almak maksadıyla, Gürcü prenseslerden biriyle evlendi. Daha sonraki yıllarda Gürcüler; Dovin, Kars ve Erdebil'i ele geçirmişlerdi. Atabeg Ebû Bekr bundan sonra enerjisinin büyük kısmını eski âile rakipleri Meraga Ahmedîlileri ile mücadelede tüketti. Adı geçen âileden Alâeddin Kara Sungur, Erbil emîri Muzaffereddin Gökböri ile birleşerek 602/1205-6 yılında Azerbaycan üzerine yürüdü. Atabeg Ebû Bekr bu sırada İsfahan dâhil Irak-ı Acem'e hâkim olan Ay-Togmuş'dan yardım istedi. Ay-Togmuş, Ebû Bekr'e yardım için harekete geçti ve bir haber göndererek Muzaffereddin Gökböri'nin ülkesine dönmesini sağladı. Ayrıca Ahmedîli emîri Alâeddin Kara Sungur'u mağlub ve barışa mecbûr etti. Kara Sungur 604/1207-8 yılında öldü ve yerine küçük yaştaki oğlu geçti ise de, bu çocuk da ertesi yıl öldü (605/1208-9). Atabeg Ebû Bekr aynı yıl içinde Meraga'ya yürüyerek bu şehre sâhib oldu. Böylece üç yıl sonra hemen hemen bütün Ahmedîli toprakları Ebû Bekr'in hâkimiyeti altına girmişti. Atabeg Ebû Bekr bundan sonra çok yaşamamış ve 607/1210-11 yılında ölmüştür.

Ebû Bekr'in yerine kardeşi Özbek atabeg oldu. Irak-ı Acem hâkimi Ay-Togmuş, Özbek ile iyi geçinmekteydi. Fakat Pehlivân'ın gulâmlarından Mengli, Ay-Toğmuş'un idaresindeki bölgeleri ele geçirdi (608/1211-12). Mengli, gerek Atabeg Özbek'e ve gerekse Halife Nâsır li-dinillâh'a muhalefet ediyordu. Nihayet Halife, Özbek ve Alamut İsmâ'ilîleri hükümdarı Celâleddin III. Hasan'ın orduları Kerec yakınında Mengli'nin kuvvetlerini mağlub ettiler. Mengli önce kaçtı ise de sonra yakalanarak öldürüldü. Özbek Irak-ı Acem'i memlûklarından Seyfeddin Oğlını'nın idaresine bıraktı (612/1215-6). Bununla beraber Oğlını'nın hutbeyi Hârezmşâh Muhammed adına okuttu. Nihayet Halife'nin teşvikiyle İsmâ'ilîler Oğlını'nı öldürdüler (614/1217-18). Oğlını'nın öldürülmesi, onun sâhib olduğu ülkeyi ele geçirmek isteyenler arasında, yeni bir mücadeleye yol açtı. Bir taraftan Salgurlular'dan Atabeg Sa'd, öte taraftan da Atabeg Özbek Irak-ı Acem'e hâkim olabilmek için süratle harekete geçmişlerdi. Hârezmşâh Sultan Muhammed ise bu yerleri onlara bırakmak niyetinde değildi. O da büyük bir ordu ile, her iki atabeye engel ol-

mak için, batıya yürüdü. Özbek, Sultan Muhammed'in hareketini haber aldığı zaman Azerbaycan'a çekildi. Daha sonra Sultan Muhammed ile Özbek anlaştilar. Bunun neticesinde Özbek, Hârezmşâh adına hutbe okutmayı ve sikke bastırmayı kabûl etti, hattâ Kazvîn kalesini de Hârezmşâh'a bıraktı. Moğollar 1220'de Tebriz surları önünde görüldüğü zaman, Özbek fidyeye vermek suretiyle kurtulmuştu. Bu sırada Gürcüler ve Ahlat Eyyûbileri ile yapılması düşünülen bir ittifak planı neticesiz kaldı. Ertesi yıl Özbek Moğollar'a tekrar fidyeye ödedi. Moğollar üçüncü defa Tebriz'e geldiği zaman, Özbek Nahçivân'a gitmek zorunda kaldı, fakat Tebriz reisleri şehri kurtarmağa muvaffak oldular. Özbek de tekrar bu şehre döndü. Gürcüler bu durumdan istifade etmeye çalıştilar ve Tiflis'den Azerbaycan'a yürüdüler. Fakat Özbek'in kuvvetleri tarafından mağlub edildiler (1225). Daha sonra Moğollar önünde kaçan Sultan Celâleddin Hârezmşâh Tebriz'e yürüdü. Özbek şehri yine terk ederek Gence'ye çekildi. Sultan Celâleddin 25 Temmuz 1225'de Tebriz'e girerek kendine başkent yaptı. Atabeg Özbek ise Hoy yakınındaki Alıncak Kalesi'ne çekildi ve orada öldü (1225).

Özbek'in geride Kızıl Arslan adında bir oğlu kaldı ve atabeg ilân edildi. Sağır ve dilsiz olan Kızıl Arslan bu sebepten "Hâmuş" lakabı ile tanınmış idi. Kızıl Arslan 1228 yılında Gence'de bulunan Sultan Celâleddin Hârezmşâh'ın yanına giderek itaatini bildirdi. Onunla beraber Alamut'a yapılan sefere iştirak etti ve bir ay sonra öldü. Bu suretle Azerbaycan Atabegleri sona ermiş oluyordu. Azerbaycan Atabeyleri, Selçuklu hâkimiyetinin zayıfladığı bir devrede Gürcüler ile pek başarılı olmasa bile mücadeleyi devam ettirerek Azerbaycan'ın bir süre daha Türk-İslâm nüfuz sahasına dahil ülkeler içinde kalmasını sağladılar.

Azerbaycan Atabegleri kendi hâkimiyet devreleri içinde İran'daki Türk-İslâm medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardı. Onların hüküm sürdükleri sırada Şirvân, Arrân ve Azerbaycan'ı da içine alan Kuzey İran sarayları özellikle şair ve âlimler için çok câzibdi. Atabeg İldeniz Hemedân'da kendisinin gömülmüş olduğu türbe ile birlikte bir de medrese yaptırmıştı. Ayrıca o büyük şâir ve mütefekkirleri himâye ediyordu. İldeniz'in saray çevresinde; Nizâmî, Şirvanlı Hâkanî, Şirvânlı Felekî gibi şâirler yaşamışlardı. İmâdeddin Gaznevî ve Şefrûh İsfahanî ise Atabeg Pehlivân Muham-

med'in kasidecileri arasında idiler. Kızıl Arslan da âile geleneğini sürdürerek; Mücireddin Beylekanî, Nizâmî, Kıvâmî ve Zahireddin Faryâbî gibi birçok büyük ve ünlü şâiri himâye etmişti. Nusreteddîn Ebû Bekr de ulemâya teveccühü, câmi ve medreseler inşâ ettirmekteki gayretiyle meşhurdur. Atabeg Özbek de Tebriz'de büyük masraflar ile büyük bir köşk yaptırmıştı. Mü'mine Hâtûn için Nahçıvân'da yaptırılan türbe ise, İldenizliler devrinin en güzel mimarî örneklerinden biri kabûl edilmektedir.

Bibliyografya :

- Abbâs İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Mufasssal-ı İran, ez Sadr-ı İslâm tâ İnkırâz-ı Kacarîye* (yeniden nşr. Muhammed Debîr-ı Siyâkî), hş. 1347.
- Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period*, Cambridge 1968.
- Bosworth, C. E., *Ildeniz mad.*, *EI* 2.
- Bosworth, C. E., *Ildenizids or Eldiguzids mad.*, *EI* 2.
- Boyle, A. J., "Dynastic And Political History of The İl-Khâns", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period*, Cambridge 1968.
- Kafesoğlu, İ., *Harezmsahlr Devleti Tarihi* (485-617/1092-1229), Ankara 1956.
- Merçil, E., "İldenizliler (Azerbeycan Atabeyleri)", *Büyük İsl. Tar.* VIII cild, s. 81-110.
- Minorsky, V., *Özbek mad.*, *İA*.
- Mirza Bala, *İldeniz mad.*, *İA*.
- Sümer, F., *Kızıl-Arslan mad.*, *İA*.
- Sümer, F., *Pehlivân mad.*, *İA*.
- Taneri, A., *Celâlü'd-Din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.

Burhaneddin

SALGURLULAR

İran'ın Fârs bölgesindeki Salgurlu Atabegliği yirmidört Oğuz boyundan biri olan Salgurlu (Salur)lar'a mensup sadece bir grup tarafından kurulmuştu. Bu devleti kuranların bu boydan olduklarını unutmadıkları, paralarının üzerine bastırdıkları boya âit damgalar ve hânedâna mensup bir şehzâdenin taşıdığı Salgur isminden anlaşılıyor. Onların devletlerinin kuruluşu sırasında taşıdıkları "atabeg" unvanı, daha ziyade hânedânlarını tesis için bir basamak olmuş, daha sonra bu unvanı "sultan" veya hükümdar karşılığında kullanmışlardı.

Selçuklular'ın Fârs hâkimi Melik Melikşâh, bu bölgede yaşayan Salgurlular'ın reisi ve aynı zamanda kendi atabegi Sungur'un kardeşini, kızgın bir ânında, suçsuz olduğu halde öldürmüştü. Atabeg Sungur sahip olduğu kuvvete güvenerek isyan etti ve Melikşâh'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Melikşâh mağlub oldu ve kurtuluşu Şîrâz'dan uzaklaşmakta buldu. Böylece Sungur Şîrâz'ı ele geçirerek, merkez bu şehir olmak üzere, Salgurlu hânedânının temellerini attı (543/1148-9). Fârs hâkimiyetini kaybeden Melikşâh, amcası Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un huzûruna gitti ve ondan aldığı yardımcı kuvvetlerle tekrar Fârs'a yürüdü, fakat Sungur'a mağlub olarak geri döndü. Melikşâh birkaç kere bu şekilde şansını denedi ise de, her seferinde başarısızlığa uğradı. Bu suretle ülkesi kat'i olarak Atabeg Sungur'un idaresi altına girdi. Atabeg Sungur ile Kirmân Selçuklularından I. Muhammed arasında samimi bir dostluk vardı. Her ikisi de kendi ülkeleri ile iktifâ etmekte ve komşusuna taarruzdan uzak durmaktaydılar. Lur-ı Buzurg sülâlesinden Muhammed b. Ali, Atabeg Sungur'un hizmetine girmişti. Onun ölümünden sonra oğlu Ebû Tâhir de önce Atabeg Sungur'un hizmetinde kaldı. Ebû Tâhir, Atabeg'den aldığı yardım ile, Luristân'a gitti ve o bölgeyi ele geçirmeyi başardı, fakat çok geçmeden de bağımsız olmanın yollarını aradı. Kendisini yetiştiren Sungur'a muhalefet ederek, onun itaatinden çıktı (550/1155). Atabeg Sungur zaman zaman Irak Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelelerine de karıştı (Bk. Irak Selçuklular kısmı). Kays adası emîrleri, daha önceki devrede, bu adanın karşısındaki sâhil limanlarının yarısının kendi idareleri altında

olmasını sağlamışlardı. Atabeg Sungur'un zamanında da birkaç defa elçiler göndererek, öteki yarısını istediler. Atabeg Sungur Kays adası emirlerinin isteklerini kabûl etti. Ancak onlar sahil limanlarını ele geçirdikten sonra serkeşliğe ve etrafa saldıрмаğa başladılar. Sungur onları cezalandırmak için bir teşebbüste bulunmadı. Sungur ellibir yaşında iken öldü (556/1161).

Atabeg Sungur'un ölümünden sonra oğlu Tuğrul küçük yaşta olduğundan yerine kardeşi Zengi geçti. Fakat daha tahttaki yerini alamadan o muhalefet ile karşılaştı ve neticede bu muhalefeti yoketmeğe muvaffak oldu. Atabeg Zengi bir ara Abbâsi Halifesi'nin veziri Yahyâ b. Hübeyre'nin teşviki ile, Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh'ın yerine Şehzâde Mahmûd b. Melikşâh adına hutbe okutmuştu. Onun bu sırada müttefiki Emîr İnanç idi (Bk. Irak Selçukluları kısmına). Emîr İnanç'ın Irak Selçuklu Devleti'ne itaati sağlanınca, Zengi yalnız kalmış oldu (1162). Sultan Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz onu sulh yoluyla kazanmağa gayret gösterdiler. Bu maksadla da onlar Atabeg Zengi'ye haber göndererek itaatini temin için huzûra çağırdılar. Atabeg Zengi önce bu davetten korktu ise de, sonra İsfahan'da bulunan Sultan Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz'in huzûruna giderek itaatini bildirdi. Bu suretle Salgurlu hânedânı resmen Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi oluyordu (1165). Bir müddet sonra Atabeg Zengi Fârs halkına kötü davranmağa başladı. Halktan bir grup Huzistân hâkimi Şumla'yı davet ettiler. Şumla askerlerini toplayarak Fârs bölgesine yürüdü. Atabeg Zengi onunla yaptığı mücadeleyi kaybederek Şebânkâreli'ye sığınmak zorunda kaldı. Böylece Şumla Fârs ülkesine hâkim olmuştu. Ancak o da Atabeg Zengi'nin düştüğü hatayı tekrarlayarak Fârs halkına kötü davrandı. Salgurlu askerleri de yaptıklarına pişman olarak Zengi'nin etrafında toplandılar. Atabeg Zengi Fârs'a tekrar hâkim oldu. Şumla ise ülkesine geri dönmek zorunda kaldı (564/1168-9). Atabeg Zengi tekrar ülkesine dönmüştü ki, şimdiye kadar Salgurlar'ın iyi komşuluk münasebetleri içinde buldukları Kirman Selçuklu Devleti'nde Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden (565/1169-70) sonra dört oğlu tahtı ele geçirmek için mücadeleye başladılar (Bk. Kirmân Selçukluları kısmına). Bu dört şehzâdeden Turan-şâh Fârs'a sığınmış ve birkaç defa Zengi'nin yardımı ile Kirmân'a gitmişse de tahtı ele geçirmeğe muvaffak olamamıştı. Atabeg Zengi, II. Arslan-şâh'a da yardımcı olmuştu. Diğer taraftan Irak Selçuklu Sultanı Arslan-şâh'ın ölümünden (571/

1175-6) sonra, Atabeg Cihân Pehlivân onun yerine oğlu III. Tuğrul'u tahta geçirdi. Huzistân'da bulunan Arslan-şâh'ın kardeşi Muhammed tahtı ele geçirmeğe çalıştı ise de başarılı olamadı (Bk. Irak Selçukluları kısmına). Şehzâde Muhammed, Zengi'ye sığınmaktan başka çare bulamamıştı. Ancak Atabeg Cihân Pehlivân'ın tehdidi karşısında Zengi onu teslim etmek zorunda kaldı. Zengi daha sonra hutbeyi Sultan Tuğrul adına okutarak ona tâbi oldu. Kirmân'da ise Salgurlular'ın yardımı ile II. Turan-şâh tahtı ele geçirmişti (Bk. Kirmân Selçukluları kısmına). Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra gelişen olaylar ve şehzâdelerin taht mücadelelerinden anlaşılacağına göre, artık Salgurlular Kirmân Melikleri tarafından yardım hususunda başvurulmuş ilk kimse durumuna gelmişlerdi. Kirmân siyaseti üzerinde ve meliklerin tahta geçişlerinde Salgurlu tesiri büyüktü. Bu tesir onların bir müddet sonra Kirmân eyâletinde kuracakları hâkimiyetin ilk belirtileri idi. Atabeg Zengi 574/1178-9 yılında öldü.

Zengi'nin ölümünden sonra beş oğlundan, daha önce veliahd tayin edilmiş olan, Tekle Salgurlu hânedânında babasının yerine geçti. Atabeg Tekle'nin ilk yıllarında, Atabeg Cihân Pehlivân Fârs'a bir akın yaparak Şirâz'ı yağmaladı ve halktan birçok kişiyi öldürdü (575/1179-80). Tekle'ye karşı amcasının oğlu Tuğrul taht mücadelesine girişti (1179-80). Ancak Tuğrul başarılı olamayarak, Şebânkâre Emîrleri'ne sığınmak zorunda kaldı. Atabeg Tekle akrabalıktan dolayı Tuğrul'u bağışladı ve ona hürmet ederek aman verdi. Tuğrul bu defa Irak'a gitti ve Atabeg Cihân Pehlivân'dan ordu temin ederek Fârs'a yürüdü. Tuğrul bu hareketi iki-üç kere tekrarladı ise de, her seferinde mağlub olmaktan kurtulamadı. Neticede Atabeg Tekle, Tuğrul'u esir aldı ve öldürttü (577/1181-2). Hârezm-şâhlar Devleti'nden Sultan-şâh'ın Merv ve Serahs şehirlerini ele geçirmesi üzerine buralardaki Oğuzlar dağıldılar. Bu Oğuzlar'dan beşbin kişilik bir grup Fârs'a, daha kalabalık bir grup da Kirmân'a geldiler. Fârs'a gelenlerin bu bölgedeki soydaşları Salgurlular'ın muhtemelen daha kuvvetli bir durumda olmaları sebebiyle mühim bir rol oynayamadıkları ve onlarla kaynaştıkları anlaşılıyor. Kirmân Selçukluları Oğuzlar'a karşı Atabeg Tekle'den yardım istedilerse de, bu Salgurlu ordusundan faydalanamadılar (575/1179-80). Diğer taraftan Atabeg Tekle devrinde Lur-ı Buzurg sülâlesinden Nusret ed-Dîn Hezâresb b. Ebû Tâhir'in kuvveti gittikçe artmıştı. Şuller'i

Luristân'dan çıkarttığı gibi, onların ülkesi Şulistân'ı da istilâ etti. Şuller Fârs'a sığındılar. Atabeg Tekle, Hezâresb üzerine birkaç defa kuvvet yolladı ise de başarı kazanamadı. Buna mukabil Hezâresb Salgurlular'ın idaresi altındaki bölgelerden iki kasabaya hâkim oldu. Neticede iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Atabeg Tekle 594/1197-8 yılında öldü.

Tekle'den sonra kardeşi Sa'd Salgurlu Devleti'nin başına geçti. Onun zamanı Salgurlular için parlak bir devre oldu. Sa'd'ın atabegliğinin hemen başında Fârs'da kıtlık oldu ve peşinden de vebâ hastalığı geldi. O muhtemelen peşpeşe gelen bu âfetlerin Fârs üzerinde yarattığı çöküntünün tesirlerini yok etmeğe çalışmış, ondan sonra da ülkesini genişletmek için seferlere çıkmıştır. Bu sırada Kirmân'a Oğuzlar'dan sonra Hârezmşâhlar hâkim olmuşlardı. Ancak buradaki Oğuzlar karışıklıklara sebep olmakta, Şebânkâre emirleri de zaman zaman bu olaylara karışmaktaydı. Neticede Şebânkâre emiri Nizâm ed-Dîn Mahmûd Berdesîr'i ele geçirdi. Ancak ona karşı Kirmân Emirleri ve Türkler ayaklandılar. Şehre önce Oğuzlar hâkim oldularsa da, Atabeg Sa'd'ın kuvvet ve kudretinden çekinerek Berdesîr'i Salgurlu ordusuna teslim ettiler. Bu suretle Salgurlular için Kirmân hâkimiyetinin ilk merhalesi, Berdesîr'in ele geçirilmesi ile başlamış oluyordu (1204). Atabeg Sa'd, İsfahan ve Hemedân'ı ele geçirerek, ülkesini genişletmek istiyordu. Bu maksadla hazırlıklarını tamamladıktan sonra İsfahan'a yürüdü ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan bu şehri ele geçirdi (600/1203-4). Atabeg Sa'd'ın bu sebeble Şirâz'ı boş bırakması, öteden beri Salgurlular'ın düşmanları olan Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) ve Şebânkâre Emirleri için kaçırılmaz bir fırsattı. Ayrıca Atabeg Sa'd, İsfahan'ı zapt etmekle Azerbaycan Atabegleri'nin de hâkimiyet sahasına el atmış oluyordu. Atabeg Özbek b. Pehlivân Şirâz'a bir akın yaptı. Diğer taraftan Şebânkâre emiri Mübâriz de Atabeg Sa'd'ın seferde bulunmasından istifade ile Kirmân üzerine yürüdü. Ancak onun bu seferi başarısız bir teşebbüs olarak kaldı. Bir süre sonra Kirmân'dan dönen bir devlet adamı Atabeg Sa'd'ı adı geçen bölgedeki hâkimiyetini kuvvetlendirmesi için bir sefere teşvik etti. Sa'd hazırlıklarını tamamladıktan sonra 9 Ocak 1209'da başkent Berdesîr'e girdi. O Kirmân'da iken Oğuzlar da Bem şehrini ele geçirmişlerdi. Atabeg Sa'd onları itaat altına almak için Bem şehrini kuşattı. Fakat bu sırada başka bir tehlike ortaya çıktı. Hârezmşâhlar'ın Nişâbûr

vâlisi Kezlik Hân, Sultan Âlâ' ed-Dîn Muhammed'e muhalefet etmiş, sonra onun karşısında tutunamayacağını anlayarak Kirmân'da kendisine bir hâkimiyet sahası bulmak için o tarafa yürümüştü. Atabeg Sa'd bir hile ile Kezlik Hân'ı Kirmân'dan kaçırmıştı. Sa'd Oğuzlar ile anlaştıktan sonra Şîrâz'a döndü. O beş aya yakın bir süre kaldığı Kirmân'ı düzene sokmuş ve büyük kısmı ile de itaat altına almıştı. Daha sonra Kirmân'ın ihmâl edildiği anlaşılıyor. Neticede Kirmân'a Hârezmşâhlar hâkim oldu (1213). Hârezmşâhlar Fârs bölgesine de akınlar yapmışlar ve bu akınlar Şîrâz'a kadar uzanmıştı. Atabeg Sa'd, Abbâsî Halifesi Nâsır li-dinillâh'a isyan eden bazı Türk emîrlerini desteklemiş ve onların affedilmesini sağlamıştır. Hârezmşâhlar'ın Irak-ı Acem hâkiminin Bâtınîler tarafından öldürülmesi, bu şahsın sâhib olduğu ülkeyi ele geçirmek isteyenler arasında yeni bir mücadeleye yol açtı. Bir taraftan Atabeg Sa'd, diğer taraftan Atabeg Özbek Irak-ı Acem'e hâkim olabilmek için süratle harekete geçtiler. Sultan Muhammed ise bu yerleri onlara bırakmak niyetinde değildi. O da büyük bir ordu ile her iki atabeg mâni olmak için batıya yürüdü. Atabeg Sa'd Rey civarında yapılan savaşta Hârezmşâh kuvvetlerine hücum etti ve bu savaşta mağlub olarak esir düştü (614/1217-18). Daha sonra Sultan Muhammed, Atabeg Sa'd'ı affetti ve her iki hükümdar arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre, Atabeg Sa'd Fârs'ın iki müstahkem kalesi Istahr ve Eşkenvân'ı ve ülkenin gelirinin 1/3 nü harac olarak Hârezmşâhlar'a verecekti. Ayrıca bütün ülkede hutbe Hârezmşâh adına okunacaktı. Atabeg Sa'd beraberinde Hârezmli kuvvetler olduğu halde Şîrâz'a döndü (Muharrem 615/Nisan 1218). Ancak oğlu Ebû Bekr babasını şehre sokmadı. Atabeg Sa'd oğlunu mağlub ederek Şîrâz'a girdi ve onun hapse atılması için emir verdi. Hârezmşâhlar'dan Gıyâs ed-Dîn Pîrşâh Moğollar önünde mağlub olduktan sonra Kirmân'ı ele geçirmişti. Gıyâs ed-Dîn Şîrâz'a kadar uzanan akınlar yaptı ve Fârs ülkesinin çoğunluğuna hâkim oldu. Atabeg Sa'd mücadelenin uzadığını görünce, ülkeyi aralarında paylaşmak suretiyle onunla anlaştı. Fakat Moğollar'ın kendi ülkelerini tahrib ettiklerini öğrenen Gıyâs ed-Dîn Şîrâz'da fazla oturamamış ve Huzistân'a gitmek zorunda kalmıştı. Lur-ı Buzurg sülâlesinden Hezâresb'in ölümünden sonra yerine, anesi Salgurlu hânedanından olan, oğlu Tekle geçti. Atabeg Sa'd, Şuller'in teşviki ile Tekle'nin üzerine ordu sevk etti ise de, bir netice elde edemedi. Atabeg Sa'd 13 Zilkade 623/5 Kasım 1226'da öldü.

Hapisten çıkarılan Ebû Bekr babasının yerine geçti. Ebû Bekr saltanatının başında Şebânkâreler ile mücadele ettiyse de başarılı olamadı. Sultan Celâl ed-Dîn Hârezmşâh İsfahan önünde Moğollar ile karşılaştığı zaman (26 Ağustos 1228), ona yardımcı olanlar arasında Ebû Bekr de bulunuyordu. Atabeg Ebû Bekr yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında uzak görüşlü davrandı. Moğol hükümdarı Ögedey'in huzuruna kardeşini elçi olarak gönderdi ve itaatini bildirdi. Ögedey Hân itaatinden memnun olduğu için Fârs'ın idaresini tekrar ona bıraktı. Buna mukabil, Atabeg Ebû Bekr yıllık 30.000 dînâr vermeği ve Moğol şahnesini ülkesine kabul etmeği taahhüt ediyordu. Kays adası hâkimi Melik Sultân seleflerinin Fârs Atabegleri ile takib ettiği barış ve dostluk yolunun aksine serkeşliğe başlamıştı. Atabeg Ebû Bekr'in onu cezalandırabilmesi için gemilere ihtiyacı vardı. Hürmüz Adası hâkimi Seyf ed-Dîn Ebû Nazr Ali, Atabeg ile anlaşarak Kays Adası'na hâkim oldu (1229). Seyf ed-Dîn Ebû Nazr daha sonra anlaşma şartlarına uymayarak bütün Kays adasını kendisine mâl etmiş, Atabeg Ebû Bekr'in hissesini vermemişti. Atabeg Ebû Bekr, Kayslı gemi sahiblerinin yardımı ile, bir ordusunu Kays Adası'na yolladı. Burada yapılan savaşta Seyf ed-Dîn öldürüldü ve ada Salgurlular'ın idaresi altına girmiş oldu (1230). Atabeg Ebû Bekr, Basra körfezi hâkimiyetini Arabistân sahillerine kadar genişletti. Bazı Hind ülkelerinde de adına hutbe okunuyordu. Sultan Celâl ed-Dîn Hârezmşâh'ın ölümünden (1231) sonra, Moğol ordusunun amansız takibinden yorulan Hârezmşâh emirlerinden bir kısmı Atabeg Ebû Bekr'in yanına kaçmışlardı. Bu Emîrler daha sonra Kirmân'a bir sefer yaptılarsa da başarı sağlayamayarak Şîrâz'a döndüler (632/1234-5). Bu devrin mühim olaylarından birisi de Ebû Bekr'in kardeşi Salgur-şâh ile olan münasebetleridir. Ebû Bekr kardeşinden çekinmiş ve her zaman isyan edebileceğini düşünerek onu öldürmüştü. Atabeg Ebû Bekr Moğollar'a karşı olan vecibelerini dâimî surette yerine getirmekte ve dostâne münasebetlerini devam ettirmekte idi. Ancak Moğollar'a verilen haraç yüzünden yeni vergiler konulması gerekmişti. Atabeg Ebû Bekr Şîrâz'da hastalandı ve yetmiş yaşında iken 5 Cumâdâ II. 658/18 Mayıs 1260'da öldü. Yerine oğlu II. Sa'd geçti ise de, bu atabegin hükümdarlık süresi sadece oniki gün sürmüş ve sonra ölmüştü (30 Mayıs 1260).

Atabeg II. Sa'd'ın çok kısa süren hükümet devresinden sonra yerine henüz çocuk yaşta olan oğlu Muhammed geçirildi. Yaşının

küçüklüğünden dolayı onun nâibliği annesi Bibi Terken Hâtûn'a verildi. Haris bir kadın olduğu anlaşılan Terken Hâtûn devlet idaresini doğrudan doğruya ele aldı. Atabeg Muhammed de iki yıl yedi aylık bir hükümet devresinden sonra sarayın damından düşerek öldü (6 Muharrem 661/20 Kasım 1262). Devlet erkânı ve ordu Muhammed-şâh b. Salgur-şâh'ın atabeg olmasını kararlaştırdılar.

Atabeg Muhammed-şâh tahta geçer geçmez duruma hâkim olmuş, hazîne ve askerleri kendi kontrolü altına almıştı. Ayrıca Terken Hâtûn'un da sözlerine iltifat etmiyordu. Bu durum Terken Hâtûn'un devlet üzerinde sürdürmek istediği otoriteyi engellemiş oluyordu. Muhammed-şâh, İlhanlı hükümdarı Hülâgû Hân'ın yanına gelmesi için yaptığı çağrıya uymadı. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Terken Hâtûn, emirlerle birleşerek, Muhammed-şâh'ı sekiz ay hükümet sürdükten sonra atabeglikten uzaklaştırdı ve Hülâgû'nun yanına gönderdi (1263).

Muhammed-şâh'dan sonra kardeşi Selçuk-şâh hapiste bulunduğu Istahr kalesi'nden çıkartılarak Şîrâz'a getirildi ve atabeglik tahtına oturtuldu. O atabeg olduktan hemen sonra ülke için zararlı gördüğü bir grup ümerâyı ortadan kaldırmıştı. Terken Hâtûn'un da devlet idaresindeki kuvvetli durumunu anlamış görünüyor. Bu bakımdan Terken Hâtûn ile evlendi ve çok geçmeden de onu öldürttü. Ancak adı geçen Hâtûn'un ölümü ile Salgurlu Devleti'nin yıkılmasına sebep olacak olaylar dizisi de birbirini takip etti. Selçuk-şâh bundan sonra Şîrâz'daki Moğol şahnelerini de öldürttü. Bu olayları haber alan Hülâgû, Selçuk-şâh'ın isyanını bastırmak üzere Fârs'a bir ordu gönderdi. Selçuk-şâh aff dileyeceği yerde, Moğollar ile savaşı tercih etti. Nihayet Moğollar onu Kâzerûn şehrinde yakalayıp öldürdüler (Şubat 1264).

Selçuk-şâh'ın ölümünden sonra Salgurlu tahtına II. Sa'd'ın kızı Abiş Hâtûn geçirildi. Abiş'in atabegliğinin ilk yılında en büyük olay Kadı Seyyid Şeref ed-Dîn İbrâhim'in isyanı idi. Bir grup halk da onun "âhirü'l-zaman" mehdisi olduğuna inanmışlardı. Neticede Seyyid, Şîrâz'ı ele geçirmeğe çalıştı ise de, bu isyan bastırıldı ve taraftarları da dağıtıldı (Nisan/Mayıs 1264). Atabeg Abiş daha sonra Hülâgû'nun oğlu Mengü Timûr ile evlendi, yaşının küçüklüğü sebebi ile bir süre idarî işlere karışmadı. Bu sırada Fârs'da tam bir Moğol hâkimiyeti sürmekte, devleti İlhanlı hükümdarının gönderdi-

ği şahneler idare etmekte idi. Nihayet Sultan Ahmed Teküdâr Fârs'ın devamlı karışıklıklar içinde bulunması ve ayrıca oradaki Moğol ümerasından memnûn olmaması üzerine İlhanlı sarayında bulunan Atabeg Abiş'in Şîrâz'a dönmesine müsaade etti (1284). Atabeg Abiş tekrar Salgurlu tahtına oturdu. Bir süre sonra Moğollar tarafından Fârs bölgesini idare etmek için gönderilen Seyyid İmâd ed-Dîn'in öldürülmesi, Atabeg Abiş'in İlhanlı Sultanı Argun'un huzuruna çağrılmasına sebep oldu. Atabeg Abiş Tebriz'de muhakeme edildi ve tekrar Şîrâz'a dönmesine müsaade edilmedi. O 11 Zilkade 685/29 Aralık 1286'da öldü. Atabeg Abiş'in ölümü ile Fârs'da Salgurlu hâkimiyeti tamamiyle sona erdi ve bölge Moğol idaresi altına girdi.

Moğollar'ın Hârezmşâhları tarih sahnesinden silmesi Salgurlular'ın Moğollar'ın itaatine girmesine yol açmıştı. Ancak bu sefer Salgurlular Basra (Fârs) körfezinden geçen Hindistan-Çin ticaret yoluna hâkim oldular. Onların uzak görüşlü siyâsetleri neticesinde Moğollar'a itaati kabûl etmeleri uzun müddet bölgeyi Moğol taarruzundan uzak tutmuş ve onların önünden kaçan ilim adamı ve edebî şahsiyetin sığınağı Salgurlu başkenti Şîrâz olmuştu. Onların bu davranışı gerek o devrin müellifleri, gerekse şâirleri tarafından takdir edilmiş ve haklarında medhiyeler yazılmıştı. Salgurlular'ın ilim ve sanat hâmilîği Şîrâz'ı bir kültür merkezi haline getirmişti. Bu sebepten onların hâkim olduğu devrenin, İran kültür tarihi bakımından da önemi büyüktür. Sa'dî, Mecd-i Hemger gibi meşhur şâirler Salgurlu saray muhitinde yetişmişlerdi. Yine tarihçi Vassâf, Kadı Beyzâvî ve Kutb ed-Dîn Şîrâzî gibi ilim adamlarının yetişme çağları onların idaresindeki Şîrâz'da olmuştu.

Salgurlular bazıları bugün dahi mevcudiyetlerini muhafaza etmekte olan i'mâr faaliyetleri ile de Fars bölgesini zenginleştirdiler. Bilhassa Şîrâz'da mescidler, rıbâtlar ve hastahâneler yapılmış, şehir bağ ve bahçeler ile süslenmişti. Salgurlular devrinde kalabalıklaşan Şîrâz'a yeni mahalleler ilâve edilmişti. Çin-Hindistan ticaret yoluna hâkim olunması üzerine ticaretin gelişmesi için kervansaraylar ve çarşılar yapılmıştı. Âdil idareleri sebebi ile halk tarafından sevilen Salgurlu atabegleri, Selçuklular'dan sonra yüzotuzsekiz yıl daha Türk hâkimiyetini Fârs'da devam ettirmişlerdir.

Bibliyografya :

- Abbâs İkbâl Aştîyânî, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân, ez Sadr-ı İslâm tâ İnkurâz-ı Kacarîye* (yeniden nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî) hş. 1347³.
- Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217), *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period*, Cambridge 1968.
- Hacı Mirza Hasan Fesâî, *Fars-nâme-i Nâsrî*, Tahran hş. 1313.
- Haig, T. W., Sa'd b. Zengi mad., *İA*.
- Haig, T. W., Salgurlular mad., *İA*.
- Hasan İmdâd, *Şîrâz der guzeşte ve hâl*, Şîrâz hş. 1339.
- Köprülü, F., Salur mad., *İA*. (İ. Kafesoğlu tarafından tâdil edilmiştir).
- Merçil, E., *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.
- Merçil, E., "Tarihî Kaynaklara Göre Salgurlu Atabeyliği'nde İmar Faaliyetleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII, İstanbul 1979.
- Nusretullah Mişkûti, *Ez Selacika tâ Safaviye*, Tahran hş. 1343.
- Rahmetullah Mihrâz, *Büzürğân-ı Şîrâz*, Tahran hş. 1348.
- Spuler, B., *Die Mongolen in Iran*; Trk. trc., C. Köprülü, *İrân Moğolları*, Ankara 1957.
- Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, Ankara 1972².

ZENGİLER

Bu atabegliğin kurucusu Zengî, Büyük Selçuklu sultanı Melik-şâh'ın bir Türk memlûk kumandanı ve Haleb vâlisi olan, Aksungur'un oğlu idi. Irak Selçuklu sultanı Mahmûd 521/1127'de Zengî'yi Musul vâlisi ve aynı zamanda iki oğluna atabeg olarak tayin etmişti. Ayrıca Zengî bundan sonra "İmâd ed-Dîn" lakabıyla da anılmağa başladı. Atabeg Zengî Musul'a hâkim olunca, büyük ve kuvvetli bir Türk devleti kurmağa çalıştı. Başlangıçta çevreyi hâkimiyeti altına alarak Haçlılar ile siyasî ve askerî mücadelelere girişmek arzusunda idi. Bu sebeble de Diyarbekir ve Suriye'nin Arab ve Türkmen hâkimlerine karşı bir fetih siyaseti izlemeğe başladı. Aynı siyaseti Bizanslılar ve Haçlılar'a karşı da takip ediyordu. Nitekim Zengî bu arzusunu gerçekleştirmek için sür'atle harekete geçti; Sincâr, Hâbur ve çevresini, Nusaybin ve Harran'ı ele geçirdi, daha sonra da Haleb'e hâkim oldu (1128). Onun bu başarısı, Haçlılar'ın Haleb üzerindeki arzularına da son verdi. Zengî Dımaşk'a da hâkim olmak istiyordu, ancak bunun için de Hamâ ve Hıms'ı almak gerekiyordu. O bir hile ile Hamâ'yı zabtetti (1130), Hıms önünde başarılı olamayarak Musul'a döndü (Bk. Böriler Kısımına). Buna rağmen o tereddütsüz Hıms'a kadar bütün Suriye'nin hâkimi idi. Diğer taraftan Zengî'nin bu istilâ hareketleri, ülkeleri tehdit altında kalan Artuklular'ın birleşmesine sebep oldu. Zengî emrindeki 4 bin kişilik kuvvetle, Artuklular'ın 20 bin kişilik ordusunu geri çekilmeğe mecbûr etti. Neticede iki taraf barışı tercih etti (524/1130). Bu zafer Zengî'ye Kuzey Suriye ve Güney-Doğu Anadolu hâkimiyetini sağlamıştı. Öte taraftan Şehrizûr havalisi ve bugünkü Kerkük bölgesi Türkmenler ile meskûn idi. Atabeg Zengî 1139'da bu bölgeleri itaat altına almağa muvaffak oldu. O Hakkari civarındaki Kürd reisleri ile de savaşarak bu bölgeyi emniyete kavuşturdu. Daha sonra Artuklular'dan Dâvud ile mücadeleye girişti. Dâvud, Zengî karşısında tutunamayarak Âmid'i dahi terk etti. Zengî bu şehri hutbe adına okunmak şartıyla, Artuklular'dan Timurtaş'a bıraktı (536/1141). Zengî'nin idaresi altına almak için uğraştığı devletlerden birisi de Böriler idi. Neticede Böriler onun hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar (Bk. Böriler Kısımına). Zengî böylece devletini tanzim edip ha-

zırlandıktan sonra, Haçlılar ile mücadeleye başladı, 1130 yılında Esârib kalesine hücum etti. Kudüs Kırâlı bu kalenin yardımına koştu ise de, Zengî meydan savaşında Haçlıları mağlub etti. Esârib kalesi zabt ve tahrib edildi. Türk kumandanı Savar idaresindeki Zengî'nin kuvvetleri Kudüs kralı Foulque idaresindeki Haçlı ordusunu mağlub etti (1137). Zengî bundan sonra da Haçlılar ile mücadeleyi sürdürdü ve Urfa'yı ele geçirmek istedi. Urfa Haçlı Kontluğu Zengî'nin devletini ikiye ayıran bir durumda ve şehir İslâm ülkeleri ticaret yolları üzerinde çok önemli bir yerdeydi. Bu sırada Haçlılar kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşler, Antakya hâkimi II. Raymond ile Urfa kontu II. Joscelin'in arası açılmıştı. Bu durum da Zengî'nin lehine idi. Zengî önce Joscelin ile bir ittifak yapmış olan Diyarbekir hâkimi Kara Arslan'a hücum etti, maksadı Haçlıları aldatmaktı, daha sonra büyük Türkmen kuvvetleri ile Urfa'ya yürüyerek burayı muhasara etti. Muhasara dört hafta sürdü ve neticede Zengî 26 Cumâdâ II. 539/24 Aralık 1144'de Urfa şehrini ve kalesini zabt etti. Onun bu başarısı bütün İslâm dünyasında sevinç ve şenliklerle karşılandı, bu sebeble şiirler yazıldı. Urfa'nın düşmesi Avrupa'da da müthiş bir heyecan fırtınası yaratmış ve II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep olmuştu. Urfa'yı zabtetmesi Zengî'yi İslâm dünyasının kahramanı yapmıştı.

Atabeg Zengî'nin Irak Selçuklu Sultanları ve Abbâsî Halifeleri ile olan münasebetleri de zaman zaman değişik bir seyir takib etti. Muhtelif zamanlarda Selçuklu Sultanları'na meydan okudu. Zengî, Sultan Mahmûd'un oğlu Alp Arslan'ı himâyesi altına almıştı ve bu şehzâdeyi tahta geçirmek istiyordu. Sultan Mes'ûd ise ülkesindeki karışıklıkların ve isyanların sebebinin Zengî olduğu inancında idi. Bu sebeble ona karşı bir cezalandırma seferi tertibledi. Neticede Zengî, Sultan'ı teskin etmeğe muvaffak oldu. Her ikisi arasındaki anlaşmaya uygun olarak Zengî'nin yüzbin dinâr ödemesi gerekiyordu. Fakat Zengî Haçlılar ile meşguliyetini ileri sürerek bu paraya itiraz etti. Sultan da onunla dâimî olarak bir uzlaşma sağlamak için bu paradan vazgeçti. Bundan sonra Zengî ile Sultan Mes'ûd'un münasebetleri bozulmadı. Zengî 541/1146 yılında, Caber kalesini kuşatırken, muhafızlarından biri tarafından öldürüldü.

Atabeg Zengî öldüğü zaman, toprakları oğulları Nûr ed-Dîn Mahmûd ve I. Seyf ed-Dîn Gazî arasında bölündü. Nûr ed-Dîn

Mahmûd merkezi Haleb olmak üzere Suriye'yi, Seyf ed-Dîn Gazî ise merkezi Musul olmak üzere el-Cezîre'nin idaresini ele aldılar. Daha sonra âilenin üçüncü bir şubesi ayrı olarak takriben elli yıl Sincâr'da hüküm sürdü.

Musul kolu:

Atabeg Zengi'nin ölümünden sonra Selçuklu şehzadelerinden Alp Arslan b. Mahmûd atabegliğin idaresini ele geçirmeğe teşebbüs etti ise de, bunda başarıya ulaşamadı. I. Seyf ed-Dîn Gazî, Şehrizûr'dan davet edilerek Musul'da babasının yerine geçti. O Haleb'deki kardeşi Nûr ed-Dîn ile de anlaştı. Hattâ Urfa'da çıkan isyanı bastırması ve şehri tekrar alması için Nûr ed-Dîn'e askeri yardımda bulundu (1146). Diğer taraftan Mardin Artuklu hükümdarı Hüsâm ed-Dîn Timurtaş, Zengi'nin ölümünden yararlanarak Dârâ kalesini ve bazı yerleri geri almıştı. I. Gazî 542/1147'de harekete geçti, bu iki Türk devleti arasındaki muhtemel bir savaşı kadılar önlemiş, ancak yapılan anlaşmada Dârâ Seyf ed-Dîn Gazî'nin idaresinde kalmıştı. Urfa'nın Müslümanlar'ın eline geçmesinin sebep olduğu II. Haçlı seferi fırtınası Dımaşk'ı da tehdid etmişti. Böriler'in veziri ve devletin gerçek hâkimi Mu'in ed-Dîn Üner, Gazî'den yardım istemişti. Seyfeddîn Gazî bu şehrin yardımına koşmak için, kardeşi Nûr ed-Dîn Mahmûd ile birleşti. Fakat ona fazla itimad etmeyen Üner'in doğulu hıristiyan Prenslere şehri Seyf ed-Dîn Gazî'ye bırakmak niyetinde olduğunu bildirmesi etkisini göstermiş, neticede Haçlılar kuşatmayı terk etmek zorunda kalmışlardı (1148). Seyf ed-Dîn Gazî kardeşi Nûr ed-Dîn Mahmûd'a Haçlılar ile yaptığı mücadelede de yardımcı oldu. Nûr ed-Dîn Antakya Prensi Raymond'u İnnib (veya İnab)'de bozguna uğrattığı sırada beraberinde Seyf ed-Dîn'in de kuvvetleri vardı (1149). I. Seyf ed-Dîn Gazî 544 yılı Cumadâ II. ayının sonlarında/Kasım 1149'de Musul'da öldü.

Seyf ed-Dîn Gazî'nin yerine büyük kardeşi Kutb ed-Dîn Mevdûd geçti. Ancak bazı emîrlere Nûr ed-Dîn Mahmûd'un atabeg olmasını istiyorlardı. Nitekim bu emîrlere Sincâr vâlisi Şems ed-Dîn Muhammed, Nûr ed-Dîn'i davet ederek şehri ona teslim etti. Mevdûd da ordusuyla harekete geçmişti. Neticede iki taraf arasındaki anlaşmazlık barış yolu ile çözüldü. Nûr ed-Dîn Sincâr'ı kardeşine terk ederken, buna karşılık Hıms ile Rakka'yı alıyordu (544/1149).

Bundan sonra da iki kardeş Haçlılar'a karşı İslâm cephesini birleştirmek için çok çalıştılar. Nûr ed-Dîn'in Hârim'de Haçlılar'a karşı kazandığı savaşa Mevdûd da iştirak etmişti (Ramazan 559/Ağustos 1164). Bu savaşın kazanılmasında Zeyn ed-Dîn Ali Küçük kumandasındaki Musul askeri büyük rol oynamıştı. Kutb ed-Dîn Mevdûd 562/1167 yılında Haçlılar üzerine yürüdü. Trablus'un kuzey-doğusundaki Irka ve Cebele'yi muhasara ve tahrip etti. Sonra Nûr ed-Dîn ile birleşti, iki kardeş sefere birlikte devamla bazı kasabaları ele geçirdiler ve Bânyâs üzerine yürüdüler. Daha önceki bir tarihte ise Irak Selçuklu Sultanı II. Muhammed, Abbâsî Halifesi Muktefi ile anlaşmazlığa düşmüş ve bu sebeble Bağdad'ı kuşatmıştı (1157). Kutb ed-Dîn Mevdûd Musul'dan Zeyn ed-Dîn Ali Küçük'ü Sultan'a yardıma gönderdi. Ancak Ali Küçük yardım konusunda pek ciddi davranmamış, daha sonra Musul'a dönmüştü. Kutb ed-Dîn Mevdûd ise 22 Zilhicce 565/6 Eylül 1170'de öldü.

Mevdûd yerine büyük oğlu II. İmâd ed-Dîn Zengi'nin geçmesini vasiyyet etmişti. Fakat nâibi Fahr ed-Dîn Abdülmesih ve Mevdûd'un eşinin tesiri ile atabeglik küçük oğlu Seyf ed-Dîn II. Gâzî'ye verildi. İmâd ed-Dîn Zengi, Nûr ed-Dîn Mahmûd'u yardıma çağırarak zorunda kaldı. Nûr ed-Dîn 566 yılı başında 14 Eylül 1170 Musul üzerine yürüyerek şehri kuşattı, daha sonra Musul'a girdi. Neticede Seyf ed-Dîn II. Gazî ile barış yaptı. Bu barışa göre, Seyf ed-Dîn Gazî'ye Musul, İmâd ed-Dîn Zengi'ye de Sincâr bırakılıyordu. Bu anlaşmazlıktan Nûr ed-Dîn de faydalanmış, Nusaybin ve Habur gibi yerleri kendi toprakları içine katmıştı. Bundan sonra Seyf ed-Dîn Gazî resmen Nûr ed-Dîn'e bağlanmış oluyordu. Nitekim o, Nûr ed-Dîn'in Haçlılar'a karşı yaptığı birçok sefere katıldı. Nûr ed-Dîn Mahmûd 1174 yılında öldüğü zaman, II. Gazî, daha önce kendisine âit olan, Haran, Nusaybin, Urfa, Habur ve Serûc gibi şehirleri geri almağa çalıştı. Ayrıca Dımaşk Emîrleri de adı geçen şehri alması için onu davet ettiler. II. Gazî bu davete uymadı. Bu durumdan en çok Salahaddîn Eyyûbî yararlandı, o aynı zamanda Nûr ed-Dîn Mahmûd'un yerine geçirilen 11 yaşındaki el-Melik el-Sâlih İsmâil'in atabegi olmak istiyordu. Dımaşk Emîrleri şehri Salahaddîn'e teslimi kararlaştırdılar. Böylece Salahaddîn 1174'de Dımaşk'a hâkim oldu. Onun daha başka yerleri de ele geçirmesi Seyf ed-Dîn II. Gazî'nin Musul'da ne gibi bir tehlike içinde bulunduğunu anlamasına yetmişti. Bu sebeble Salahaddîn'e karşı sefer hazırlıklarına girişti ve

kardeşi İmâd ed-Dîn II. Zengî'den bu orduya katılmasını istedi. Ancak II. Zengî, Salahaddîn aleyhindeki bu sefere katılmaktan kaçınmıştı. Seyf ed-Dîn II. Gazî ordusu ile önce kardeşini Sincar'da muhasara etti (Ramazan 570/Mart-Nisan 1175), ayrıca kendisi ile işbirliği yapan öteki kardeşi İzz ed-Dîn Mes'ûd kumandasında bir birliği Haleb'e gönderdi. İzz ed-Dîn Mes'ûd Haleb kuvvetleri ile birleşerek Hamâ'yı kuşattı. Fakat Salahaddîn Kurûn-ı Hamâ civarında Musul askerlerini kaçmağa mecbûr etti (19 Ramazan 570/13 Nisan 1175). Bu yenilgi haberi, Seyf ed-Dîn II. Gazî'nin Sincâr muhasarasını kaldırmasına sebep oldu ve daha sonra Salahaddîn Eyyûbî ile mücadele için kuvvet topladı. Ancak onun kış mevsimini Nusaybin'de geçirmesi, Salahaddîn'in zaman kazanmasına ve Mısır'a gönderdiği kuvvetlerin yanına dönmesine imkân vermişti. Nihayet iki taraf orduları Haleb'in güneyindeki Cibâl el-Türkmân'da karşılaştılar (10 Şevval 571/22 Nisan 1176). Bu savaşta mağlub olan Seyf ed-Dîn II. Gazî Musul'a çekilmek zorunda kaldı, çok geçmeden de hastalanarak öldü (3 Safer 512/11 Ağustos 1176).

Atabeg Seyf ed-Dîn II. Gazî, Salahaddîn Eyyûbî tehlikesinden endişelendiği için atabegliği kardeşi İzz ed-Dîn Mes'ûd'a vasiyyet etti. Bu vasiyyet yerine getirilerek Mes'ûd Musul hükümdarı oldu. Diğer taraftan Haleb hâkimi amcazâdesi el-Melik el-Salih de hastalandığı zaman ülkesinin Mes'ûd'a verilmesini vasiyyet etmişti. El-Melik el-Sâlih'in ölümünden (1181) sonra, İzz ed-Dîn Mes'ûd Haleb şehrine de hâkim oldu. Daha sonra Sincâr hâkimi olan İmâd ed-Dîn II. Zengî Sincâr'a karşılık Haleb'in kendisine verilmesini istedi, aksi takdirde Sincâr'ı Salahaddîn'e teslim edeceğini bildirdi. İzz ed-Dîn Mes'ûd, Mücâhid ed-Dîn Kaymaz ve öteki emîrlerin tavsiyesi ile, Sincâr karşılığında Haleb'i kardeşi İmâd ed-Dîn'e verdi. Salahaddîn zayıf şahsiyetli İmâd ed-Dîn'in Haleb'e hâkim olmasından yararlanmağa çalıştı ve Zengîler'in ülkesine yürüdü. O önce Urfâ'yı aldı, daha sonra Hıms, Rakka, Serûc ve Nusaybin'i zaptetti. Salahaddîn Eyyûbî aynı yılın sonlarına doğru Kasım 1182'de Musul önüne geldi ise de, bir aylık bir kuşatmadan sonra çekilmeğe mecbûr oldu. Bu kez Sincâr'ı kuşattı ve İzz ed-Dîn'in kardeşi Şeref ed-Dîn Emîr Emîrân idaresindeki bu kaleyi zapt etti (30 Aralık 1182). Diğer taraftan Salahaddîn'in gittikçe artan baskısına karşı İzz ed-Dîn Mes'ûd, Artuklu Necm ed-Dîn İlğazî, Erzen ve Bitlis hâkimi Devlet-şâh ve Ahlât-şahlar'dan II. Sökmen bir ittifâk meydana

getirdiler. Fakat iki taraf arasında bir savaş olmadı. Salahaddîn bir kuşatmadan sonra 4 Muharrem 579/29 Nisan 1183'de Âmid'i ele geçirdi. Buradan Haleb üzerine yürüdü, şehrin hâkimi İmâd ed-Dîn II. Zengî ile Salahaddîn arasında bir anlaşma oldu. Buna göre, İmâd ed-Dîn Haleb'i Salahaddîn'e bırakıyor ve karşılığında Sincâr ve bazı kasabaları alıyordu (Safer 579/Haziran 1183). Bu sırada Musul Atabegliği'nde Nâib Mücâhid ed-Dîn Kaymaz ve adamları devlet idaresinde fazla etkili olmağa başlamışlardı. İzz ed-Dîn Mes'ûd 579/1183'de Mücâhid ed-Dîn'i yakalayarak mallarını musadere ve onu da hapsedti. Ancak daha sonra Mücâhid ed-Dîn aff ve eski görevine iade edildi (580/1184). Salahaddîn Eyyûbî ise 581/1185'de Musul'u tekrar muhasara etti ise de bu ikinci teşebbüsünde de başarılı olamadı. Ancak Salahâddîn yılmıyordu, Şaban 581/Ekim-Kasım 1185'de Musul'u üçüncü kere kuşattı, fakat hastalanması yine sonuç almasına engel oldu. Bu durumda Salahaddîn Harran'a götürüldü. İzz ed-Dîn Mes'ûd ise uzun süre ona karşı mukavemet edemeyeceğini anlamıştı, bu sebeble Salahaddîn ile anlaşmayı tercih ederek bir elçi heyeti gönderdi. Neticede iki taraf anlaştilar. Buna göre; İzz ed-Dîn Mes'ûd artık Salahaddîn'e tâbi oluyor ve Şehrizûr ile Zâb arkasındaki toprakları ona bırakıyordu. İzz ed-Dîn Mes'ûd bundan sonra Haçlılar ile yapılan mücadelede Salahaddîn'in yanında yer almış ve önemli savaşlara katılmıştı. İzz ed-Dîn Mes'ûd, Salahaddîn'in 1193'de ölümünden sonra, kaybettiği toprakları geri almağa teşebbüs etti ise de, hastalanarak Musul'a döndü ve 27 Şaban 589/28 Ağustos'da öldü.

İzz ed-Dîn Mes'ûd hastalığı ağırlaştığı zaman yerine geçecek kişi olarak oğlu Nûr ed-Dîn Arslan-şâh'ı vasiyyet etmişti. Nûr ed-Dîn Arslan-şâh'ın atabegliği'nin ilk yıllarında hakikî kuvvet Mücâhid ed-Dîn Kaymaz'ın elinde idi. Onun çok geçmeden ölmesi üzerine (Aralık 1198 veya Ocak 1199), Nûr ed-Dîn istediği gibi hareket edebildi. İzz ed-Dîn Mes'ûd'un ölümünden faydalanmak isteyen İmâd ed-Dîn II. Zengî Nusaybin civarında bazı köyleri zabt etmişti. Bu sebeple Nûr ed-Dîn'in Nusaybin'e sahip olmak için hazırlıklara başladığı sırada, İmâd ed-Dîn II. Zengî öldü ve yerine oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed geçti. Nûr ed-Dîn mücadeleyi devam ettirerek Nusaybin'e hâkim oldu. Ancak askerleri arasında çıkan bir salgın hastalık ve Kutb ed-Dîn'in yardımını sağladığı Eyyûbî hükümdarı el-Melik el-Âdil'in Nusaybin'e yürümesi, Nûr ed-Dîn Ars-

lan-şâh'ı şehri terk ederek Musul'a dönmek zorunda bırakmıştı (Ramazan 594/Temmuz-Ağustos 1198). Kutb ed-Dîn tekrar Nusaybin'e hâkim olurken, Melik Âdil de Artuklular'ın elindeki Mardin'i kuşattı. Melik Âdil'in Mardin kuşatması onbir ay sürdü. Bu sırada Eyyûbîler'deki taht değişikliği, el-Âdil'in Mardin önünde oğlu Kâmil'i bırakarak Dımaşk'a çekilmesine sebep oldu. Öte taraftan Nûr ed-Dîn Arslan-şâh yeğenleri Kutb ed-Dîn Muhammed ve Sancar-şâh ile birleşerek Mardin'i kurtarmağa teşebbüs etti. Zengiler el-Kâmil'i mağlub ederek bu teşebbüslerinde başarılı oldular (Şevvâl 595/Ağustos 1199). Ancak Nûr ed-Dîn'in hastalanması, bu başarının meyvelerinden istifade etmesine engel oldu. O iyileşir iyileşmez de tekrar müttelikleri ile birleşerek el-Âdil ile savaşmak üzere Harran'a doğru yürüdü (Şaban 597/Mayıs-Haziran 1201). Eyyûbîler'in kendi aralarında uzlaşmaları ve ordusunda yine hastalık çıkması Nûr ed-Dîn'in Musul'a dönmesine sebep oldu (Zilkade 597/Ağustos 1201). Daha sonra Kutb ed-Dîn Muhammed'in Nusaybin'de el-Âdil adına hutbe okuttuğunu görüyoruz. Nur ed-Dîn derhal harekete geçerek Nusaybin şehrini zapt etti, kalesini de ele geçirmek üzere idi ki, Muzaffer ed-Dîn Gökböri'nin Musul çevresini yağmaladığını öğrenerek geri dönmek zorunda kaldı. Ancak durumun o kadar tehlikeli olmadığını görerek tekrar Kutb ed-Dîn'in tarafına döndü ve ona âit Tell A'fâr'ı zapt etti. Öte taraftan Kutb ed-Dîn'in yardım isteğine çevreden birçok emîrlere koşmuştu. Bunlar karşısında Nûr ed-Dîn mağlub olarak Musul'a dönmek ve barış yapmak zorunda kaldı (601/1204). Nûr ed-Dîn ile el-Âdil arasında kız alıp vermek suretiyle kurulan dostluk da pek tatminkâr değildi. Bazı emîrlere Nûr ed-Dîn'i, Kutb ed-Dîn Mahmûd ve Mahmûd b. Sancar-şâh'a âit toprakları paylaşmak üzere, el-Âdil ile anlaşmağa teşvik ettiler. Her iki hükümdar bu hususta anlaşmalar ve harekete geçtiler. Ancak bu sırada siyasî durumda tam bir değişiklik oldu. Muzaffer ed-Dîn Gökböri, el-Âdil'e karşı Nûr ed-Dîn ile anlaşmıştı. Bu ittifaka Türkiye Selçuklu Sultanı I. Keyhusrev, Haleb Eyyûbîleri'nden el-Melik el-Zâhir ve Erzurum hâkimi Mııgis ed-Dîn Tuğrul-şâh da katılmıştı. Abbâsî Halifesi el-Nâsır'ın araya girmesiyle muhtemel bir savaş önlendi, el-Âdil zaptettiği Habur ve Nusaybin kendisinde kalmak şartıyla anlaşmaya râzı oldu ve Harran'a döndü. Sincar ise yine Kutb ed-Dîn'in idaresinde kalmıştı. Nûr ed-Dîn Arslan-şâh yakalanmış olduğu hastalıktan kurtulamayarak 607 yılı Receb ayının sonunda/Ocak 1211'de öldü.

Nûr ed-Dîn I. Arslan-şâh ölmeden önce yerine oğlu el-Melik el-Kahir İzz ed-Dîn Mes'ûd'un geçmesini vasiyyet etmişti. Devlet işlerini ise gulâmı Bedr ed-Dîn Lu'lu' yürütecekti. Diğer taraftan Nûr ed-Dîn'in küçük oğlu İmâd ed-Dîn III. Zengî Musul civarındaki el-'Akr ve Şûş kalelerine hâkimdi. Melik el-Kahir devrinde pek önemli olayların olmadığı anlaşılıyor. O 615 Rebî I. sonunda (1218 Temmuz sonu) öldü. Bir başka rivayete göre zehirlenerek öldürülmüştür ve bunda Lu'lu'nun parmağı vardır. Ölmeden önce yerine tahminen on yaşlarında bulunan oğlu Nûr ed-Dîn II. Arslan-şâh'ın geçmesini vasiyyet ve nâib olarak da Lu'lu'yu tayin etmişti. Daha sonra İmâd ed-Dîn III. Zengî'nin atabegliği ele geçirmeğe çalıştığını ve el-İmâdiye kalesine hâkim olduğunu görüyoruz. Ayrıca Hak-kâri ve Zevezen (Zuzân) kaleleri de İmâd ed-Dîn'in idaresine girmişti. O, Muzaffer ed-Dîn Gökböri ile de ittifak etti. Buna mukabil, Lu'lu'da Eyyûbiler'den Melik Eşref'den yardım isteyerek ona tâbi olacağını bildirdi. Nihayet Lu'lu', Melik Eşref'den sağladığı yardım-dımcı kuvvetlerle el-'Akr yakınında İmâd ed-Dîn'i bozguna uğrattı (Nisan 1219). Fakat el-Eşref ve Halife el-Nâsır'ın araya girmesiyle iki taraf arasında barış sağlandı. Aynı yıl içinde ya'ni 1219'da Nur ed-Dîn II. Arslan-şâh öldü.

II. Arslan-şâh'ın yerine Lu'lu' tarafından üç yaşındaki kardeşi Nâsır ed-Dîn Mahmûd geçirildi. Bundan sonra Lu'lu', İmâd ed-Dîn III. Zengî ve Gökböri'nin Musul topraklarına yaptıkları akınlardan korunmak için dâimâ Melik Eşref'in yardımını sağladı. Diğer taraftan Melik Eşref 617 Cumâdâ I./Temmuz 1220'de Sincar'ı teslim alarak, Zengiler'in buradaki kolunun hâkimiyetine son verdi. Nâsır ed-Dîn Mahmûd 619/1221-2 (başka bir rivayete göre, 631/1233-4)'de öldü. Bundan sonra Musul'daki Zengiler'in hâkimiyeti sona erdi, yıllarca devleti fiilen yöneten Lu'lu Musul atabegi olarak tanındı.

— Haleb Kolu —

Atabeg Zengî'nin ölümünden sonra oğlu Nûr ed-Dîn Mahmûd'un Haleb'de yerleştiğini görmüştük. Nûr ed-Dîn önce, bir ara Haçlılar'ın eline geçen, Urfa şehrine tekrar hâkim oldu (1146). Ertesi yıl Haçlılar'ın elinde bulunan Artâh ve bazı yerleri aldı. Urfa'nın Zengî tarafından fethi ile oluşan II. Haçlı seferini teşkil eden ordular Dımaşk'ı da kuşatmışlardı (1148). Nûr ed-Dîn kardeşi Seyf ed-Dîn ile

adı geçen şehrin yardımına koşmağa çalıştılar (Bk. Musul Kolu). Nûr ed-Dîn Haçlılar'a karşıda mücadele etti, el-'Arima kalesini ele geçirip yıktırdı, Haleb bölgesine taarruz etmek isteyen Hıristiyanları Yağra'da bozguna uğrattı. 1149'da Antakya Prensi Ramyond ele geçirilip, öldürüldü. Daha sonra Fâmiya (Apamaea) kalesini zabt etti (Rebî 1. 544/Temmuz 1149). O, Urfa kontu II. Joscelin'i de ele geçirmeğe muvaffak olarak başarılarına bir yenisini eklemişti. Nûr ed-Dîn zayıf duruma düşmüş bulunan Böriler elindeki Dımaşk şehrine de hâkim oldu (Bk. Böriler Kısımına) ve 551/1156 yılında Kudüs kralı III. Baudouin ile bir anlaşma yaptı. Fakat Kudüs kralı'nın bir Arap ve Türkmen kafilesine saldırması, savaşın yeniden başlamasına sebep oldu. Daha sonra Kudüs kralı, Nûr ed-Dîn'in karşısında yenilgiye uğradı (1157 Haziran). Haçlılar Nûr ed-Dîn'in öldüğü şayiası üzerine Ba'albek ve Şeyzer'e hücum ettilerse de başarılı olamadılar, fakat Cumâdâ II. 553/Temmuz 1158'de Şeria nehri kenarında Nûr ed-Dîn'i bozguna uğrattılar. Nûr ed-Dîn ise, Hârim yanındaki savaşta Haçlı ordusuna karşı parlak bir zafer kazanarak, Hârim kalesi'ni işgâl etti (Ramazan 559/Ağustos 1164). Musul atabegi Kutb ed-Dîn Mevdûd'un ölümünden sonra anlaşmazlığa düşen iki oğlu arasında arabuluculuk yapan ve kârlı çıkan Nûr ed-Dîn olmuştu (Bk. Musul kısmına). O 1173'de Anadolu'ya girerek Maraş ve Gök-sun gibi şehirleri işgal etti. Fakat II. Kılıç Arslan ile anlaştı ve aldığı yerleri geri vererek ülkesine döndü. Nûr ed-Dîn Mahmûd 11 Şevvâl 569/15 Mayıs 1174'de Dımaşk'da öldü.

Yerine onbir yaşındaki oğlu el-Melik el-Sâlih İsmâ'il geçirildi. Henüz küçük yaşta bulunması sebebiyle Haleb işleri başta annesi olmak üzere öteki emîrlerin elinde idi. Daha sonra Salahaddîn Eyyûbî Atabegliğin topraklarını işgal etmeğe başladı. 1175'de Musul atabegi Seyf ed-Dîn II. Gazî kardeşi İzz ed-Dîn'i Haleb'e İsmâ'il'in yardımına gönderdi. Salahaddîn Eyyûbî'nin Zengîler'in bu ordusunu Kurûn-ı Hamâ'da mağlub etmesinden sonra, Halebliler anlaşmağa mecbur oldular. Buna göre, Maaretünnuman, Kefertâb ve Barin Salahaddîn'e terk edildi. Diğer taraftan II. Gazî ise Cibâl el-Türkmân'da Salahaddîn karşısında yenilgiye uğradı (Bk. Musul kısmına). Salahaddîn, Menbiç ve Azaz kalelerini alarak Haleb'i kuşattı ise de, daha sonra Azaz'ı İsmâ'il'e geri verdi. el-Melik el-Sâlih İsmâ'il hastalandığı zaman ülkesinin Musul hâkimi İzz ed-Dîn

Mes'ûd'a verilmesini vasiyyet etti ve 1181 yılında öldü. Bu suretle Zengîler'in Haleb kolu sona erdi.

Zengîler Haçlılar'a karşı dâimâ müşterek bir müslüman cephe-si oluşturmağa çalışmışlar ve onlarla mücadeleyi bir ideal olarak kabul etmişlerdi.

Kültür ve İmâr faaliyetleri:

Atabeg İmâd ed-Dîn Zengî'nin hâkim olduğu bölgelerde halk, adalet ve emniyet içinde yaşamıştı. O aynı zamanda devlet sorumlularının mülk almalarını yasaklamıştı. Zengî'ye göre, iktâ' sahibi kimselerin mülk sahibi olmalarına gerek yoktu. Topraklarından ayrılan çiftçileri yerlerine davet edip, onları memnûn etmişti. Neticede ziraat her tarafta yayılmış, özellikle meyvacılık çok gelişmişti. Zengîler'in yarattığı emniyet ve huzur ortamı sebebiyle ticârî faaliyetler artmıştı. Musul, Orta-Doğu ile Yakın-Doğu arasında büyük bir ticaret merkezi idi. Şehrin içinde otuzaltı çarşı ve kapalı çarşıların bulunduğu rivayet olunmuştur.

Zengîler, Selçuklular'da olduğu gibi, edebiyatın gelişmesine yardımcı oldular. Atabegleri medh eden şâirlerden; Ahmed b. Munnir, el-Kayserânî, Müslim b. el-Hazir el-Hamâvî ve Haysa-Bahsa bu bakımdan zikre değer. Musul'da meşhur bir Türk âilesine mensup Ali b. Muhammed b. Yûsuf b. Kılıç b. Tegin ve oğlu Emîr Muhammed de bu şâirler arasındadır. Tarihçiler bakımından XII-XIII. yüzyıl İslâm tarihinin en zengin devrelerinden biridir. Bu yüzyılda Atabeglerle ilgili eser yazan meşhur tarihçiler arasında; el-Azîmî (öl. 556/1161), Usâme b. Munkiz (öl. 548/1188), İbn Şeddâd (öl. 632/1239) ve İbn el-Esîr (öl. 630/1234)'i sayabiliriz. Dîn âlimleri de oldukça çoktur. Bunlardan Türk asıllı olan meşhur vâiz Muhammed b. İbrâhîm Ebû Abdullâh el-Vâsıtî (öl. 598/1201) ve fikhî ilminde Abdullâh b. Muhammed b. Ali (öl. 585/1189)'yi zikredebiliriz. Ayrıca İbn el-Esîr'in kardeşlerinden Mecd ed-Dîn İbn el-Esîr (öl. 606/1209) de dînî ilimlerde meşhur idi. Musul'un ilim ile uğraşan âilelerinden biri de dedeleri Büyük Selçuklu emirlerinden olan Türk asıllı Buldacı âilesidir. Şehrizûrî âilesi de değerli dîn âlimleri yetiştirmiştir. Muzaffer b. Muhammed el-Tell A'farî (öl. 607/1210)'nin Musul'da astronomide şöhret kazandığı ve Atabeg Kutb ed-Dîn Mevdûd için bir takvim tertiblediği rivayet olunur.

Atabegler güzel sanatlara da önem verir ve teşvik ederlerdi. Bunun neticesi olarak, bir kısmı zamanımıza kadar kalan, çok sayıda mimarî eserler yaptırmışlardır. Zengiler zamanında Musul esaslı bir imâr görüp, bir çok yapılarla süslenmiştir. İmâd ed-Dîn Zengî şehirde saraylar yaptırmış, surlara yeni bir kapı açarak buna “el-İmâdiye” adını vermiştir. Atabegler çok sayıda medrese inşâ ettirmişlerdi. Seyf ed-Dîn I. Gazî Musul’da el-Atika adı ile anılan medreseni yaptırmıştı. Diğer tanınmış bir medrese de Zeyn ed-Dîn Ali Küçük’ün Musul’daki el-Medreset el-Zeyniyye’sidir. Musul’daki Ulu Câmî’ye de Seyf ed-Dîn I. Gazî başlamış, daha sonra Nûr ed-Dîn Mahmûd tamamlamıştı. Bu sebeble “el-Câmî” adıyla anılarak ona mâl edilmektedir. Zengiler içinde imâr bakımından en çok faaliyet gösteren muhakkak ki, Nûr ed-Dîn Mahmûd b. Zengî’dir. O Suriye’nin önemli bütün şehirlerinin surlarını tamir ettirdi. Dımaşk’a şahsiyetinin damgasını vuran da Nûr ed-Dîn’dir. O şehrin kule, kapı ve surlarını tamir ettirdi. İç kaleye bir câmî yaptırdı ve yeni bir kapı olarak kuzeyden “Bâb el-Ferec”i açtırdı. Bundan pek uzak olmayan bir yerde Dâr el-Adl’i inşâ ettirmişti. Haftada iki defa kendisi de burada davalara bakardı. Ayrıca dîni gâyeler için kullanılan Dâr al-Hadis ve çok övülen bir hastahâne olarak Mâristân onun yaptırdığı meşhur eserler arasındadır. Bu hastahaneye zengin vakıflar tahsis etmişti. Kendi adına nisbetle “el-Nûriye” adında bir medrese de yaptırmıştır ve kabri bunun içindedir. Haleb kalesi de onun zamanında yeniden yapılmıştır ve sanat değeri yüksek olan büyük şehir kapısı hâlâ ayakta. Yangın ve deprem yüzünden yıkılan Haleb Ulu Câmii Nûr ed-Dîn tarafından ilk planına uygun olarak yeniden yaptırılmıştır. Hamâ’daki Câmî-i Nûri de onun inşâ ettirdiği eserlerdendir. Ayrıca Suriye’nin bir çok şehirlerinde söz gelişi; Menbic, Haleb, Hamâ, Ba’albek ve Rahbe’de medreseler yaptırmıştı. Haleb’de XII. yüzyıldan iki medrese kalmıştır. Bunlardan biri 564/1168 tarihli Han el-Tütun medresesi, ikinci ise Nûr ed-Dîn Zengî zamanında Haleb vâlisi olan Cemâl ed-Dîn Şâd-baht’ın 589/1193’de yaptırdığı medresedir. Yine Atabegler’den İzz ed-Dîn Mes’ûd “el-Medreset el-İzziye”, Nûr ed-Dîn I. Arslan-şâh “el-Medreset el-Nuriyye” ve el-Kahir İzz ed-Dîn Mes’ûd da “el-Kahiriyye” adlarıyla anılan medreseler yaptırmışlardı. Zengiler’in emirlerinden Mücahid ed-Dîn Kaymaz el-Zeynî de halkın iyiliği için çalışmış bir devlet adamı idi. Nitekim Musul şehrinde câmî, tekke, medrese ve köprü gibi bir çok yapılar inşâ ettirmişti.

Bibliyografya :

———, Gâzi mad., *İA*.

Alptekin, C., *The Reign of Zengi 521-541/1127-1146*, Erzurum 1978.

Aslanapa, O., *Türk Sanatı, I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, İstanbul 1972.

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968.

Demirkent, I., "Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı; Savar", *Belleken* sayı: 191-192, Ankara 1985, s. 455-479.

Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987.

Hüseyin Ali Al-Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, İstanbul 1975 (Basılmamış doktora tezi).

Hartman, R., Şam mad., *İA*.

Kemâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat al-Talab fi Târih Haleb, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri* (Yayınlayan Ali Sevim), Ankara 1976.

Runciman, S., *History of the Crusades*, I-III, London 1965² (Penguin Books serisi)./Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Ankara 1986-1987.

Şeşen, R., *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983.

Zetterstéén, K. V., Mes'ûd mad., *İA*.

Zetterstéén, K. V., Mevdûd mad., *İA*.

Zetterstéén, K. V., Lü'lü mad., *İA*.

Zetterstéén, K. V., Nûr ed-Dîn (Arslan-şâh) mad., *İA*.

Zetterstéén, K. V., Nûr ed-Dîn (Mahmûd) mad., *İA*.

BÖRİLER

Suriye Selçuklularının bir kolu olan Dımaşk Selçuklu Melikliği ortadan kalktıktan sonra Atabeg Tuğtegin tarafından Böriler (veya Dımaşk Atabegliği) hânedanı kurulmuştu (Bk. Suriye Selçukluları Kısmına). Tuğtegin önce kendisine aleyhdâr olanları Şam'dan uzaklaştırdı. Sonra da civardaki muhalifleri itaate mecbur etti. O durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Haçlılar ile mücadeleye başladı. 1105 yılında onların elindeki Rafaniye'yi işgâl etti. Fâtımîler'in Haçlılar'a karşı yardım istemesi üzerine, Tuğtegin 1300 kişilik bir birlik gönderdi. Mısır ve Dımaşk kuvvetleri Remle'de Haçlılar'a mağlub oldular (Ağustos 1105). Haçlılar hâkimiyet sahalarını emniyet altına almak gayesiyle yeni kaleler inşâ etmişlerdi. Bunlardan biri de 'Al'al kalesi idi ve Şâm şehrinin hububat temin ettiği sahaları tehdit etmekteydi. Atabeg Tuğtegin kale üzerine bir sefer tertibleyerek burayı kuşattı ve hücumla ele geçirdi. Bu kale tamamen tahrib edildi (1105). Tuğtegin 1108 yılında Taberiyye üzerine yürüdü ve bu şehir yakınında yapılan bir savaşta Haçlılar ağır bir mağlubiyete uğradılar. Atabeg Tuğtegin'in ardı ardına başarılar kazanması, Kudüs kralı I. Baudouin'in bir antlaşma teklifinde bulunmasına sebep oldu. İki taraf arasında on yıllık olarak yapılan bu antlaşma, daha çok ticârî ve mahallî konuları ihtivâ etmekteydi. Ancak bu antlaşma çok uzun sürmemiş ve 1113 yılında bozulmuştur. Daha sonra Haçlılar Suriye'de büyük başarılar kazandılar. Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'dan Haçlılar'a karşı yardım isteyen melik ve emîrler arasında Tuğtegin de bulunuyordu. Emîr Mevdûd idaresinde birleşen Selçuklu kuvvetleri Haçlılar'ın elindeki Urfa şehrini kuşattılar (1110). Atabeg Tuğtegin bu birleşik kuvvetlere katılmak için Dımaşk'tan harekete geçti. Bu sırada I. Baudouin idaresindeki Haçlı ordusu da Urfa'ya yardıma gitmişti. Haçlı ordusunun gelişi üzerine şehri kuşatmakta olan Selçuklu ordusu Harran istikametinde çekildi. Tuğtegin ise Rakka'da gelişmeleri beklemiş, Haçlı ordusunun güneye inmesi sebebiyle bir mikdar askerini Urfa'ya göndererek kendisi Şam'a dönmüştü. Emîr Mevdûd idaresindeki Selçuklu kuvvetleri, Haçlılar'la savaşmak için ertesi yıl yeniden biraraya geldilerse de, kumandanlar arasındaki anlaşmazlık sebebiyle kesin bir

netice elde edemedi den dağıldılar. Bu sefere Atabeg Tuğtegin de katılmıştı. Daha sonra Tuğtegin Haleb Meliki Rıdvân ile uzun ömürlü olmayan bir anlaşma yaptı (1112, Bk. Suriye Selçukluları Kısmına). Taberiyye savaşından (1113) sonra, Tuğtegin ve Emîr Mevdûd Şâm'a geldiler. Ancak Mevdûd bu şehirde Cuma namazı'ndan çıkar-ken öldürüldü (Ekim 1113). Bu ölüm hakkında ileri sürülen rivayet-lerde, olayın tertibçisi olarak Tuğtegin'in ismi önde gelmektedir. Atabeg Tuğtegin, Rıdvân'ın ölümünden (1113) sonra, Haleb Selçuklu Melikliği'ni etkisi altına alma şansını yakaladı ise de, Emîr Lu'lu' buna imkân vermedi (Bk. Suriye Selçukluları Kısmına). Artuklu İlgâzi ve Tuğtegin, Selçuklular'a karşı olan tutumları sebebiyle, Sultan Muhammed Tapar'ı kızdırmışlardı. Bu iki Emîr birleştiler, ayrıca Antakya Haçlıları ile de anlaştilar. Sultan Muhammed Tapar onları cezalandırmak için Hemedân emiri Borsuk'u görevlendirdi. Ancak Tuğtegin ve İlgâzi yine Haçlılar'ın yardımını sağladılar. Neticede iki taraf da bir savaşa cesaret edemediler (1115). Tuğtegin ânî bir yürüyüşle Haçlılar'ın elindeki Rafanîye'yi tekrar ele geçirdi (Ekim 1115). Bundan sonra Bağdad'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'ı ziyaret ederek, kendisini affettirmeğe muvaffak oldu (Nisan 1116). Muhammed Tapar Suriye bölgesi vâililiğini ona verdi. Atabeg Tuğtegin daha sonra Sultan'ın emriyle Haçlılar'a karşı savaştı ve başarılı sonuçlar aldı. O, İlgâzi ve Dilmaç-oğullarından Togan Arslan birleşerek, Esârib ve Zerdâne kalelerini ele geçirdiler (1119). Tuğtegin ve İlgâzi 1120 yılında Haçlılar ile Tell-Dânîs'de karşılaştılar, küçük çapta çarpışmalardan sonra Haçlılar geri çekildiler. Bu başarılarla rağmen Tuğtegin Fâtımîler'in idaresindeki Sûr şehrinin Haçlılar'ın eline geçmesini önleyemedi (1124). Ertesi yıl Aksungur Borsukî Haçlılar'a karşı harekete geçti ve Tuğtegin'den yardım istedi. Tuğtegin'in de katıldığı Selçuklu ordusu el-Azâz'da Haçlı kuvvetleri ile karşılaştı. Savaş sonunda her iki taraf da ağır kayıplar vermişti (Mayıs 1125). Tuğtegin 1126'da Merc Suffer'de Kudüs Kralı ile savaştı, sonucu pek kesin anlaşılammayan bu savaş-tan sonra, Trablus Kontu 18 günlük bir kuşatma neticesinde Rafanîye'ye hâkim oldu. Haçlılar ile başarılı mücadeleler yapmış olan Atabeg Tuğtegin 12 Şubat 1128'de Şam'da öldü.

Tuğtegin'in yerine oğlu Böri Tegin geçti. Böri gençliğinden itibaren atabegliğin çeşitli merkezlerinde değişik vazifeler yapmıştı. Onun zamanında Dımaşk'ı tehdid eden önemli meselelerden bi-

risi Bâtıniler idi. Tuğtegin devrinde de vezîr olan Tâhir el-Mezde-gânî Bâtıniler ile işbirliği yapmıştı. Dımaşk'daki Bâtıniler şehrin kapılarını açmak ve karşılığında da Sûr'u almak için Haçlılar ile gizlice anlaşmışlardı. Böri bu durumu öğrendiği zaman, daha önce harekete geçerek Vezîr'i öldürttü. Daha sonra halkın da iştirakıyla şehirde birçok Bâtını öldürüldü (Eylül 1129). Dımaşk'ın Bâtıniler'den temizlenmesi ve Tuğtegin'in ölümünden Haçlılar da yararlanmak ve Dımaşk'ı zapt etmek istemişlerdi. Neticede Kudüs kralı'nın idaresindeki bir Haçlı ordusu Bânyâs'dan Dımaşk'a doğru ilerledi. Böri ise sür'atle harekete geçmiş ve yiyecek bulmak için esas ordudan ayrılmış bir Haçlı birliğini ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Kışın yaklaşması üzerine, geri kalan Haçlılar Dımaşk'ı kuşatmadan vazgeçerek ülkelerine dönmüşlerdi (1129). Böri zamanında Dımaşk'ı tehdit edenlerden biri de Musul atabegi İmâd ed-Dîn Zengî idi. Zengî bütün Suriye'yi idaresi altında toplamak istiyordu. Nitekim Zengî bir hile ile Böri'yi zayıf düşürerek, idaresi altındaki Hamâ'yı zaptetti (24 Eylül 1130). Daha sonra da Hıms şehrini kırk gün kadar kuşattı ise de, kışın yaklaşması üzerine Haleb'e dönmek zorunda kaldı (Kasım 1130). Bâtıniler Dımaşk'da olanları unutmamışlardı. Böri sıkı bir şekilde korunmasına rağmen onların elinden kurtulamadı. Nitekim Bâtıniler bir fırsatını bularak onu yaraladılar (1131). Böri aldığı yaralarla bir yıl kadar yaşadıktan sonra ölmüştür (21 Receb 526/7 Haziran 1132).

Böri Bâtıniler tarafından yaralandıktan sonra oğlu İsmâ'il'i veliahd ilân etmişti. Ölümünden sonra yerine İsmâ'il geçti. O önce Ba'albek'e hâkim olan kardeşi Muhammed'e karşı savaşarak itaat altına aldı (Kasım 1132). İsmâ'il daha sonra Haçlılar'ın eline geçmiş olan Bânyâs üzerine yürüdü ve birkaç günlük kuşatmadan sonra şehri zapt etti (Aralık 1132). Ayrıca İsmâ'il, Musul Atabegliği'nin Haçlılar ve Abbâsi Halifesi Müstersîd Billâh ile olan mücadelelerinden de yararlandı. Gizli olarak yürüttüğü hazırlıklar sonunda Hamâ'ya yürüdü ve daha önce Zengî'nin hâkimiyetine geçen bu şehri geri aldı (7 Ağustos 1133). İsmâ'il bundan sonra Şeyzer'i kuşattı ve yüklü bir para alarak kuşatmadan vazgeçti (Eylül 1133). Onun bu başarılı faaliyetleri Haçlılar'ın harekete geçmesine sebep oldu. Kudüs kralı Fulk 1134 yılında Havrân'ı ele geçirdi. İsmâ'il de buna karşılık Haçlılar'ın hâkimiyetindeki şehirlere akınlar düzenledi. O bu başarılarına rağmen halka kötü davranmakta ve ağır vergiler koy-

makta idi. Neticede İsmâ'il öldürüleceği korkusuna kapılarak Atabeg Zengî'ye başvurmuş ve şehri ona teslim etmek istemişti. Ancak bu durum anlaşılmiş, gerek asker ve gerekse halk bundan hoşlanmamışlar ve annesinin de müsaadesiyle İsmâ'il'i öldürmüşlerdi (14 Rebi II. 529/1 Şubat 1135).

İsmâ'il'den sonra yerine kardeşi Şihâb ed-Dîn Mahmûd geçti, fakat hemen tehlike baş gösterdi. Zengî İsmâ'il'in mektubu ile harekete geçerek, Dımaşk'ı kuşattı. Ancak kuşatmanın ve beklemenin bir fayda sağlamadığı görüldü. Neticede elçilerin gidip gelmesinden ve Abbâsî Halifesi'nin Zengî'nin Musul'a dönmesini istemesinden sonra iki taraf anlaştı. Buna göre, şehirde Selçuklu şehzâdesi Alp Arslan b. Mahmûd adına Irak Selçuklu sultanı olarak hutbe okunacaktı. Bu şart yerine getirildikten sonra Atabeg Zengî Dımaşk önünden çekildi (Mart 1135). O çekildikten sonra Alp Arslan'ın adı bir daha hutbede anılmadı. Atabeg Zengî'den korkan başka birisi de Hims'i idare eden Humartaş idi. Bu korkusu sebebiyle şehri, Tedmür karşılığında Mahmûd'a bırakmağı teklif etti. Neticede anlaşmaya varıldı ve Mahmûd şehri teslim aldı (22 Rebi I. 530/30 Aralık 1135). Atabeg Zengî bir süre sonra Hims önüne geldi, fakat buranın kolay kolay ele geçirilemeyeceğini anlayarak Mahmûd ile dostluk anlaşması yaptı ve şehrin önünden ayrıldı (1137). Diğer taraftan Böriler'in başkumandanı (İsfehşâlâr) Bazvac önce Trablus kontluğu arazisine, sonra da Nablus üzerine başarılı iki akın yaparak büyük ganimetler ile geri döndü (1137). Bir süre sonra, Musul Atabegliği ve Böriler arasında karşılıklı evlenmeler ile akrabalık kurulduğunu görüyoruz. Atabeg Zengî Böri'nin dul karısı Zümrüd Hâtûn, Mahmûd ise Zengî'nin kızı ile evlendiler (1138). Bu evlenmelerin karşılığında Zengî'ye cehiz olarak Hims şehri veriliyordu. Ancak çok geçmeden Zengî eşini terk etti. Mahmûd ise Bânyâs çevresini yağmalayan Haçlılar üzerine yürüdüktan sonra Dımaşk'a döndü ve burada kendi yakın adamları tarafından öldürüldü (23 Haziran 1139).

Mahmûd'dan sonra Böriler'in başına adı geçen atabegliğin kudretli emirlerinden Mu'in ed-Dîn Üner'in desteği ile Cemâl ed-Dîn Muhammed geçti. Muhammed'in kardeşi Behrâm-şâh ise Zengî'nin yanına kaçtı. Zengî'nin eski eşi ise mektup yazarak onu Dımaşk'a davet ediyordu. Bütün bu olaylar Zengî için bulunmaz bir fırsattı, derhal harekete geçerek iki aya yakın bir kuşatmadan sonra Ba'al-

bek'i ele geçirdi (10 Ekim 1139) ve buradan Dımaşk üzerine yürüdü. Ancak Zengî bu defa da Dımaşk önünde başarılı olamayarak çekilmek zorunda kaldı. Cemâl ed-Dîn Muhammed ise yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 29 Mart 1140'da öldü.

Muhammed'in yerine oğlu Mücîr ed-Dîn Abak başa geçirildi. Ancak atabegin bütün gücü vezîr olan Üner'in elinde idi. Abak'ın ilk yıllarında atabeglik Kudüs Haçlıları ile ittifâk yaptılar, bunun neticesinde de Haçlılar Zengî'nin idaresindeki Bânyâs'a hâkim oldular (1140). Zengî bunun intikamını almak için Dımaşk üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Neticede Böriler Zengî'nin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar. Zengî de kuşatmayı kaldırarak geri çekildi (1140). Ayrıca onun 1146'da öldürülmesi, Dımaşk halkına rahat bir nefes aldirdi. Bu durumdan yararlanan Vezir Üner Musul Atabegleri'nin idaresinde bulunan Ba'albek'i zaptetti (Ekim 1146). Daha sonra Nûr ed-Dîn Mahmûd'un yardımı ile, Busra ve Serhat şehirleri teslim alındı (1147). II. Haçlı seferi Dımaşk'ı da tehdit etti, fakat başarısız kalan kuşatma kaldırıldı (1148). Kuşatmanın kaldırılmasından sonra Üner ve Nûr ed-Dîn Mahmûd Haçlılar'a karşı taarruza geçtiler ve el-Arima kalesi'ni zapt ederek yıktılar. Devlete başarılı bir şekilde hizmet eden Emîr Üner 23 Rebî II. 544/30 Ağustos 1149'da öldü. Abak bütün yetkileri kendinde topladıysa da, Dımaşk'da onun aleyhinde isyanlar patlak verdi. Ancak Abak duruma hâkim oldu. Bundan sonra Nûr ed-Dîn Mahmûd Dımaşk'ı ele geçirmeğe çalıştı, 1150'den itibaren bu şehir önünde göründü. 1151'de Dımaşk'ı ikinci kez kuşattı. Nihayet Nûr ed-Dîn Mahmûd 10 Safer 549/26 Nisan 1154'de şehre girmeğe muvaffak oldu. Bu suretle Böriler Devleti sona erdi. Abak ise 546/1169 yılında Bağdad'da ölmüştür.

Böriler zamanında başkent Dımaşk'da mescidler, medreseler, hastahâneler ve hamamlar inşâ edilmiş, yeni mahalleler ve sanayi bölgeleri kurulmuş, su kanalları yaptırılmıştır. Yine bu devrede Dımaşk Suriye'nin kültür merkezi idi. Civar ülkelerden birçok din ve ilim adamı buraya gelmekteydiler. Dımaşk'da yetişen iki büyük tarihçi ise İbn el-Kalânîsî (öl. 1160) ve İbn 'Asâkir (öl. 1176) idi. Böriler Suriye'deki deri sanayini büyük ölçüde geliştirdiler. Ayrıca Dımaşk'da demir işleyen ustalar ve atölyeler de vardı. Böriler zamanında kağıt imâli endüstrisinde de büyük gelişme görülmüştür. Dı-

maşk pamuklu ve ipekli kumaşlar ile tahıl ticareti yönünden de gelişmişti.

Bibliyografya :

Alptekin, C., *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985.

Elisseeff, N., Dimaşk mad., *EI*².

Sevim, A., Tuğtegin mad., *İA*.

Sobernheim, M., Böri mad., *İA*.

Tourneau, R. Ce., Burids mad., *EI*².

BEGTEGİNLİLER (VEYA ERBİL ATABEGLERİ)

Beyliğin kurucusu Zeyn ed-Dîn Ali Küçük b. Begtegin, Musul Atabegleri'nden İmâd ed-Dîn Zengî'nin bir Türkmen kumandanı idi. Zeyn ed-Dîn Ali Küçük, Zengî ile birçok savaflara katılmıştı. Zengî 526/1131 yılında Erbil'i ele geçirdiği zaman burayı Zeyn ed-Dîn'e teslim etti. Daha sonra 539/1144-5'de Zeyn ed-Dîn Musul nâibliğine tayin edildi. O, Zengî'nin ölümünden (1146) sonra, evlâdını ve hükümetini koruyanların başında yer aldı. Elindeki kuvvet ve kudrete rağmen Zengî'nin halefi Seyf ed-Dîn'e ve onun ölümünden sonra da Kutb ed-Dîn'e sadık kaldı. Erbil, Şehrîzûr, el-Hâmidiyye, Tekrit, Sincâr, Musul ve Harran gibi şehirler onun hâkimiyet ve idaresi altında idi. Hayatının sonuna doğru Zeyn ed-Dîn Ali idaresindeki yerleri Musul Atabegi Kutb ed-Dîn Mevdûd'a bırakarak Erbil'e çekildi. Buna karşılık oğlunun Erbil'de kendi yerine geçmesini emniyet altına almıştı. Zeyn ed-Dîn Ali 563/1168 yılında öldü, o cesur, âdil, cömert ve sûfilerin koruyucusu bir şahsiyete sâhibdi.

Daha sonra yerine ondört yaşındaki oğlu Muzaffer ed-Dîn Gökböri geçti. Ancak onun Erbil vâlisi Mücâhid ed-Dîn Kaymaz ile arası açıldı. Kaymaz, Gökböri'yi önce tevkif, sonra da ülkeden uzaklaştırarak (1173), yerine küçük kardeşi Zeyn ed-Dîn Yûsuf'u geçirdi. Gökböri şikâyet etmek için Bağdad'a gitti ise de, bir netice alamadı. Daha sonra Atabeg II. Seyf ed-Dîn Gazî'nin hizmetine girdi, o da kendisine iktâ olarak Harran'ı verdi. Fakat eski düşmanı Kaymaz'ın Musul vâliliğine getirilmesi ile; Gökböri, Salahaddîn Eyyûbî'ye tâbi oldu (578/1182). Salahaddîn ise, Urfa ve Sumeysât'ı onun idaresine verdi ve kızkardeşi Rebia Hâtûn ile evlendirdi. Gökböri; Salahaddîn'in seferinde, özellikle Suriye ve Filistin'in zabtında ve Haçlılar'a karşı savaflarda parlak bir rol oynadı.

Diğer taraftan Erbil hâkimi olarak görünen Zeyn ed-Dîn Yûsuf'un çocukluk devrinde idare fiilen Kaymaz'da idi. Kaymaz'ın Musul'a gitmesi ile Zeyn ed-Dîn Yûsuf atabegliğin idaresini ele almıştı. Önce Musul Zengilerine bağlı olan Zeyn ed-Dîn Yûsuf, Kaymaz'ın tevkif edilmesi ile (1183), Salahaddîn Eyyûbî'ye tâbi olmuştu.

Salahaddîn Musul şehrini ikinci kere muhasara ettiğinde, Zeyn ed-Dîn Yûsuf onun yanında idi. Yine Salahaddîn Haçlılar'ı Akkâ'dan uzaklaştırmak isteyerek bir sefer tertiblemiş bu sefere Zeyn ed-Dîn Yûsuf ve Gökböri de katılmıştı. Zeyn ed-Dîn Yûsuf burada hastalanarak öldü (28 Ramazan 586/29 Ekim 1190).

Zeyn ed-Dîn'den sonra Erbil Atabegliği'nin başına Muzaffer ed-Dîn Gökböri geçti. Gökböri, Salahaddîn'e müracaat ederek Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Buna mukabil idaresi altındaki Harran, Urfa, Sumeysât ve civarını (Diyar Mudar) onun kardeşi Takîy ed-Dîn Ömer'e bırakıyordu. Salahaddîn Eyyûbi Erbil'den başka, Şehrizûr civarı ile Karabeli ve Kıfcağ Derbendi'ni de ona verdi. Gökböri bundan sonra Erbil'e gelerek atabegliği idareye başladı ve Salahaddîn'in ölümüne kadar ona tâbi kaldı (1193). Bu tarihten sonra Eyyûbiler'e olan bağımlılığını terk etti. Gökböri önce Zengîler'in Musul kolunu zayıf düşürmeğe gayret ve bu husûsda Eyyûbiler ile ittifak etti. Bir ara Ahmedîliler'den Alâ ed-Dîn Kara-Sungur ile birleşerek Atabeg Ebû Bekr b. Pehlîvân'ın idaresinde bulunan Azerbaycan'a bir sefer teşebbüsünde bulundu. Ancak Şems ed-Dîn Ay-Togmuş'un müdahalesi ile Gökböri ülkesine döndü. Daha sonra Ay-Togmuş'un idaresindeki bölgelere hâkim olan Mengli'nin ortadan kaldırılmasında Gökböri'nin kuvvetlerinden de yararlanmıştı (Bk. İldenizliler Kısmına). Gökböri bir süre sonra genişleme siyâseti gütmekte olan Eyyûbiler'i kendisi için tehlikeli görmeğe başladı. Netice olarak Eyyûbiler'e karşı olan ittifaklarda yer aldı. Ayrıca Musul'da idareyi ele geçiren Atabeg Bedr ed-Dîn Lu'lu' ile de mücadele etti. Nihayet Gökböri Moğol tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Moğollar 617/1220 yılında Erbil'e doğru ilerlediler. Bunu haber alan Gökböri bu tehlike karşısında Lu'lu ile arasında mevcut olan düşmanlığa son vererek, ondan ve Halîfe Nâsır li-Dinillâh'dan yardım istedi. Ancak Abbâsî Halîfesî'nin çok az kuvvet göndermesi üzerine, Gökböri Moğollar'a karşı saldırıya geçmedi. Moğollar da Hemedân'a doğru uzaklaştılar (618/1221). Gökböri böylece Moğollar'dan kurtulmuş oldu. Bu sırada Moğollar önünden kaçan Celâl ed-Dîn Hârezmşâh Bağdad'a doğru ilerlemeğe başladı ve kendisine saldıran Halîfe'nin ordusunu mağlub etti. Bu durumda Gökböri, Celâl ed-Dîn Hârezmşâh'a tâbi olmağı ve anlaşmayı tercih etti (622/1225). Ancak Moğollar bir kere daha Celâl ed-Dîn ardından Erbil bölgesine girdiler. Gökböri yine müdafaa hazırlıklarına girişti ise de, Moğollar'ın böl-

geyi terk etmeleriyle rahat bir nefes aldı. Gökböri 18 Ramazan 630/28 Haziran 1232'de Erbil'de öldü. Erkek evladı bulunmadığı için ülkesinin Halife'ye verilmesini vasiyyet etmişti. Daha sonra Halife'nin kuvvetleri Erbil'e gelerek şehri teslim aldılar.

Erbil Atabegliği'nde özellikle Gökböri kültür ve imâr faaliyetlerinin yanısıra sosyal yardım müesseseleri vücuda getirmek bakımından da dikkati çekmiştir. O, câmiler, hankâhlar, medreseler, hastahâneler yaptırmış ve bunların masraflarını karşılamak için vakıflar tahsis etmişti. Hacca gideceklere birçok konuda yardımcı olmuştu. Gökböri Erbil'in surlarını tamir ettirmiş, çarşılar yaptırarak ve sokakları düzelterek büyük bir şehir haline getirmişti. Ayrıca Gökböri Hz. Peygamber'in doğumunu (Mevlid-i Nebevî) resmî olarak ve büyük şenlikler ile kutlayan ilk şahsiyettir. O, şâir, edebiyatçı ve bilginleri de himâye etmekten geri kalmamıştı. Bu sebeble yabancı ülkelerden bilgin ve yazarlar onu ziyarete gelirlerdi. Onun devlet adamlarından el-Mubârek b. Ahmed İbn el-Müstevfi (öl. 1239) dört cildlik bir Erbil tarihi yazmıştı. Meşhur tarihçi Şems ed-Dîn Ahmed b. Hallikân (öl. 1282) ve âilesi de onun himâyesi altında idiler. Ayrıca Haçlılar'ın elindeki müslüman esirlerin fidye ile kurtarılmasında Gökböri önemli rol oynamıştı.

Bibliyografya :

- Alptekin, C., "Erbil'de Bir Türk Beyliği - Beyteginliler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, İstanbul 1988, s. 1-10.
- Cahen, Cl., Begteginids mad., *EI*².
- H. Ali Al-Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, İstanbul 1975 (Basılmamış doktora tezi).
- Kafesoğlu, İ., Kök-Böri mad., *İA*.
- Şeşen, R., *Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983.

ANADOLU BEYLİKLERİ

a) Türkmenler'den bazı gruplar, Gazneli Devleti'nin baskısıyla kendi varlıklarının tehlikeye düştüğünü görerek batı yönünde hareket etmişler, bunlardan bir kısmı Irak-ı Acem'e, bir kısmı ise Azerbaycan'a gitmişlerdi. Onlar daha sonra buldukları yerlerden Hak-kârî bölgesine girerek Doğu Anadolu'ya akınlara başladılar. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile Malazgirt zaferi (1071) arasındaki devrede Türkmenler Anadolu hududlarını aşarak bu ülkenin doğu ve orta kısımlarına doğru yayılmışlardı. Malazgird zaferinden sonra Bizans'ın mukavemetinin tamamen kırılması üzerine Türkmenler Anadolu'nun geri kalan kısımlarını da fethetmişlerdi. Türkler için Anadolu artık yeni bir vatan olmuştu. Sultan Alp Arslan ile beraber Malazgird savaşına; Artuk, Tutak, Danişmend, Saltuk, Mengüçük, Savtegin ve Afşin gibi büyük emir ve beyler de katılmışlardı. İşte bu beylerden bazıları Malazgird zaferinin kazandığı yıldan itibaren Doğu Anadolu'da ilk Türk Beylikleri'ni kurdular.

AHLAT-ŞÂHLAR (ERMENŞÂHLAR)

Ahlat'ta XII. yüzyılın başında kurulmuş olan bir Türk devletidir. Ahlat, Van gölünün batı sahilinde, orta çağda Doğu Anadolu'nun en büyük, en kalabalık ve en müstahkem şehirlerinden biriydi. Dolayısıyla bu sülâleye Ahlat-şâhlar denildiği gibi, hâkim oldukları bölge sebebiyle Ermen-şâhlar olarak da adlandırılmaktadırlar. Bu sülâleye ayrıca kurucusu Sökmen (= yiğit kahraman)'e nisbetle Sökmeniye — Sokmaniyya (veya Sökmenliler) de denilmektedir.

Bu devletin kurucusu Sökmen, Büyük Selçuklu Sultanı Melik-şâh'ın amcası Yâkûti'nin oğlu olan Kutb ed-Dîn İsmâil'in bir kalesi idi. Bu nedenle kaynaklar onu genellikle Sökmen el-Kutbi adı ile tanıtır. Kutb ed-Dîn İsmâil'in Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine girişmesi sonucu öldürülmesi (1093) üzerine, Sökmen onun oğlu Mevdûd ile kaldı. Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan ve Errân meliki tayin ettiği zaman (1097), Sökmen ve Mevdûd, ona bağlı kaldılar ve daha sonraki Berkyaruk ile mücadelesinde dâima yanında yer aldılar.

Adaleti ve iyiliği ile şöhet kazanmış olan Sökmen, Mervâniler'den Ahlat'a hâkim olan Emîr'in halka kötü davranması sonucu bu şehre davet edildi, Sökmen askerleri ile Ahlat'a geldi ve savaş yapmadan şehri teslim aldı. Melik Muhammed Tapar'ın başarılı hizmetlerinden dolayı Ahlat ve Van çevresini ona iktâ etmesiyle Sökmenliler Devleti kurulmuş oldu (1100). Sökmen; Muhammed Tapar-Berkyaruk arasında Hoy şehri önünde yapılan savaşa, birincinin yanında iştirak etmişti (1103). Bu savaştan yenik çıkan Muhammed Tapar ve Emîr Sökmen önce Erciş'e, sonra da Ahlat'a geldiler. Muhammed Tapar tekrar savaşa hazırlandı ve Emîr Sökmen, Saltuklular'dan Ali ve Şeddâdiler'den Ani emiri Menûchehr'i de yanına alarak Tebriz'e yürüdü. Ancak ülkenin bu savaşlardan zarara uğradığını gören Berkyaruk'un sulh teklif etmesiyle iki kardeş anlaştilar. 1104'de yapılan bu anlaşmaya göre; Azerbaycan, Doğu Anadolu, Elcezire ve Musul Muhammed Tapar'ın hâkimiyet bölgesi içinde kalıyor, Sökmen de ona tâbi oluyordu. Muhammed Tapar, Musul'da Emîr Çökürmüş'ü kuşattığı zaman Sökmen de onunla beraberdi. Sultan Berkyaruk'un ölüm (23 Aralık 1104) haberini alan Muhammed, Musul Beyi ile anlaşmış, Sökmen de Ahlat'a dönmüştü.

Bir müddet sonra Sultan Muhammed Tapar'ın Emîr Çavlı'nın elinde bulunan Musul'u almak üzere Emîr Mevdûd b. Altuntegin'le beraber görevlendirdiği kumandanlar arasında Sökmen el-Kutbî de vardı (h. 502 Safer/Eylül-Ekim 1108). Gittikçe kuvveti artan Sökmen el-Kutbî ülkesini genişletmeğe başladı, önce Meyyâfârkîn üzerine yürüyerek muhasara etti. Buranın hâkimi Atabeg Humartaş açlık tehlikesi karşısında şehri teslim mecburiyetinde kaldı (1108). Sökmen, kölesi Oğuz (Guz) oğlu'nu buraya vali olarak bıraktı. Sultan Muhammed h. 503 (1109/1110) yılı içinde Haçlılar'a karşı savaş açmaları için Ahlat-şâhı Sökmen ve Musul Emîri Mevdûd'a mektublar yazdı. Bunun üzerine Mevdûd ve Sökmen el-Kutbî, Artuklu İlgâzi'nin iltihakiyla Haçlılar'a karşı harekete geçtiler ve Urfa'yı kuşattılar (Mayıs 1110). Urfa Kontu Baudouin du Bourg, Kudüs Kırallı Baudouin I.'den yardım istedi. Mevdûd'un Urfa'yı muhasarası iki ay sürdü, o Haçlılar'ın yardım kuvvetlerinin Fırat nehrini geçtiğini haber alınca, Harran istikametinde geri geçildi. 1111 yılı başında Sultan Muhammed Tapar'ın Mevdûd'u tekrar Haçlılar'a karşı bir sefer tertibiyle görevlendirdiğini görüyoruz. Mevdûd'un Haçlılara

karşı tertiblediği sefere, Ahlat-şâhı Sökmen el-Kutbî, Artuklular'dan İlgâzi'nin oğlu Ayaz ve Merağa Emîri Ahmedil, Borsuk b. Borsuk gibi emîrler katıldı. Bu Selçuklu ordusu Temmuz 1111'de Joscelin'in idaresinde bulunan Tell-Bâşir'i kuşattı. Kaynaklar bu kuşatma sırasında Sökmen el-Kutbî'nin hasta olduğunu belirtiyorlar. Tell-Bâşir'in en fazla 26 gün kuşatılmış olduğu, bu sürenin de 28 Temmuz'dan 22 Ağustos'a kadar olan günleri kapsadığı tahmin edilmektedir. Bu Selçuklu ordusu, Haleb Meliki Rıdvân'ın Mevdûd'a, Ahmedil'e ve diğer emîrlere durumun çok sıkışık olduğunu ve derhal yardıma gelmelerini bildirmesi sebebiyle kuşatmayı kaldırmıştı. Bu kuşatmanın kaldırılmasında, Emîr Ahmedil'in Joscelin ile gizlice anlaşmasının da rol oynadığı anlaşılıyor. Ancak Melik Rıdvân da bu çağrısında samimî değildi. Sökmen el-Kutbî'nin yer aldığı Selçuklu ordusuna Haleb kapılarını kapatıyordu. Bu durumda Mevdûd'un işi bozulmuştu. Haleb etrafındaki yerleri yağmaladıktan sonra güneye Şeyzer'e doğru hareket etti. Orada kendisine Trablus (Tripoli)'u geri almak için yardım araştıran Şam hâkimi Tuğtegin iltihak etti.

Haçlılar'dan Tancred, Şeyzer önünde ordugâh kurmuştu, Türkler'in hareketini duyduğu zaman Apamea'ya çekildi ve Kudüs Kıralkı Baudouin du Burg (Baldwin)'dan yardım istedi. Haçlılar'ın toplanması karşısında Mevdûd ihtiyatlı davranarak Şeyzer şehrinin surları ardına çekilmeyi tercih etti. Çünkü onun ordusunda işler iyi gitmiyordu. Tuğtegin, Mevdûd stratejik bakımdan çok tehlikeli olan daha güneye bir seferi göze almadıkça, yardım etmeyecekti. Borsuk hasta idi ve ülkesine dönmek istiyordu. Bu orduda bulunan ve daha önce hasta olduğunu gördüğümüz Sökmen el-Kutbî ise âniden öldü. Askerleri onun ölüsünü alarak kuzeye çekildiler (1112). Sökmen'in cesedi önce Meyyâfârîkîn'e, sonra da Ahlat'a götürülüp gömüldü. Hattâ Artuklu İlgâzi, cenazeyi götüren bu orduya Sökmen'in hâzinesini ele geçirmek için hücum etmiş, fakat püskürtülmüştü. Sökmen'in zamanında Ahlat-şâh Beyliği merkez Ahlat olmak üzere Malazgird, Erciş, Adilcevaz, Eleşgird, Van, Tatvan, Erzen, Bitlis, Muş, Hani, Meyyâfârîkîn ve Bargiri şehirlerine hükmediyordu.

Sökmen'den sonra yerine oğlu İbrahim geçti. Ancak başarısız bir idare göstermesi Ahlatşâhlar Beyliği'nin zayıflamasına ve toprak kaybetmesine sebep oldu. Bu zayıflamada biraz da annesi İnanç Hâtûn'un devlet idaresini ele geçirmek istemesi rol oynuyordu. Di-

ğer taraftan Erzen ve Bidlis Beyi Hüsâm üd-Devle Togan Arslan Ahlatşâhlar'dan ayrılarak bağımsız olmuştu. Nihayet akli başına gelen Zahirüddîn İbrahim, Toğan Arslan'ı mağlup etmeye ve Bidlis şehrini muhasaraya muvaffak oldu (518/1124). Daha sonra onun, Artuklu hükümdarı Dâvud ile, başarısızlıkla sonuçlanan Gürcistan seferine katıldığını görüyoruz (1125). İbrahim 1126 yılında öldü.

Onun yerine Ahmed adlı kardeşi geçti. Ahlatşâhlar'ın bu üçüncü beyi ancak 10 ay kadar hüküm sürebildi. Bundan sonra tekrar İnanç Hâtûn'u siyâset sahnesinde görüyoruz. Bu kez beyliğin başına İbrahim'in oğlu II. Sökmen geçirildi. İnanç Hâtûn ise onun adına beyliği idareye başladı. Ancak devlet adamları İnanç Hâtûn'u öldürerek, onun devlet idaresine karışmasını önlediler (528/1133-1134).

Çocukluk yıllarının buhranlı geçmesine rağmen, Ahlatşâhlar Devleti Nâsireddin II. Sökmen zamanında en iyi devresini yaşamıştır. Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un kardeşi Selçuk-şâh'a Ahlat, Malazgird ve çevresini ikta etmesiyle bir ara Ahlatşâhlar devleti yok olma tehlikesi geçirdi (532/1137-1138). Selçuk-şâh bölgeyi tahrib ederek halkına kötü davrandığından burada başarılı olamadı. Sonra da İran'ın Fars bölgesine gitti. Bu yıl içinde II. Sökmen ikinci bir tehlike ile karşılaştı ve Sasunlular'a esir düştü. O ertesi yıl Artuklu Timurtaş'ın aracılığı ile kurtulabildi. Sökmen'in kızkardeşinin Artuklu Emîri Necmeddîn Alpı ile, kendisinin de Erzurum Meliki Salkuk'un kızı Şâhbânû ile evlenmelerinden bu devrede Anadolu beyliklerinin bu tür akrabâlıklar yoluyla münasebetlerini sağlamlaştırdıklarını görüyoruz. Musul Atabegi İmâd ed-Dîn Zengî'nin ölümünden (1146) yararlanan II. Sökmen ona ait yerlerden Hızan ve Maden'i ele geçirdi. Diğer taraftan Artuklu Kara Arslan da Ahlat-şâhlar ülkesinden Malazgird ve Tuğtab şehirlerine sahib oldu. Yine Artuklular'dan Necmeddîn Alpı aracı olunca Kara-Arslan ülkesine döndü (549/1154-1155). Bir müddet sonra, Kara Arslan ile Necmeddîn Alpı arasında çıkan anlaşmazlıkta II. Sökmen, Necmeddîn Alpı'nın safında yer aldı. Yapılan savaşta yenilen Sökmen ve müttefiki Muş ovasına çekildiler (552/1157). Daha sonra Kara Arslan onlarla anlaşta ve her üçü de ülkelerine döndüler.

Gürcüler'in 1161 yılında Ani'yi ele geçirmeleri üzerine Ahlatşâhı II. Sökmen diğer Türk beyleri ile beraber Gürcistan seferine çık-

mıştı. Bu seferin neticesi Sökmen için tam bir hezimet oldu. Daha sonra Gürcüler'in Dovin'i istilâsı; Sökmen, Azerbaycan atabegi İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı Arslan-şâh ve Erzen Beyi Devlet-şâh'ın kuvvetleriyle tekrar Gürcistan'a girmelerine ve intikam almalarına imkân sağlıyordu (1163). Sökmen'in bu seferden Ahlat'a dönüşü ve karşılanması parlak olmuştu. Azerbaycan atabeyi Şems el-Dîn İldeniz, Ani'yi zabt eden Gürcüler'e karşı başarı kazanamayınca, yeni bir sefer için II. Sökmen'i yardıma çağırırdı (1175). Bu sefere katılmak için Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh, Emîr Pehlivân Muhammed ve Emîr Kızıl Arslan Osman'ın yanısıra II. Sökmen de müspet cevap vermişti. Nahçıvan'da toplanan Türk orduları Akşehir denilen "Ahal-kelek" ve Taryâlis ovasına kadar ilerlediler. Gürcü kralı müttefik ordusuna karşı çıkmaya cesaret edemeyerek ormanlık bölgeye kaçmıştı. Türkler etrafı yağma ve tahrib ederek geri döndüler. Ülkesine dönenler arasında II. Sökmen de vardı (10 Rebi I. 571/28 Eylül 1175) ve yine Ahlat'ta parlak bir merâsimle karşılanıyordu.

Haleb ve Musul atabeyi Nûr ed-Dîn Mahmûd'un 1174 yılında ölümü üzerine Salahaddîn Eyyûbî bağımsızlık kazanarak Eyyûbî devletini kurmuş ve ülkesini genişletmeğe başlamıştı. Salahaddîn'in genişleme siyâseti Doğu Anadolu devletleri için bir tehlike teşkil ediyordu. Nitekim onun Musul'u muhasarası üzerine (1182) bu şehrin hâkimi Atabey İzzeddîn Mes'ûd komşu devletlerden yardım istedi. Halife en-Nâsır (1180-1225), I. Sökmen ve Atabey Kızıl Arslan bu hususta aracı olarak Salahaddîn'in Musul muhasarasını terkinde sağladılar. Ancak Salahaddîn Eyyûbî dönüşte Sincar şehrini muhasara etti. Atabey Mes'ûd tekrar II. Sökmen ve Artuklu İlgâzi'ye elçiler gönderip yardım istedi. Sökmen, Salahaddîn'i muhasaradan vazgeçirme çabaları neticesiz kalınca harekete geçti ve Erzen Beyi Devlet-şâh, Artuklu İlgâzi ve Atabey Mes'ûd'la birleşti. Müttefikler Mardin ve Koç-hisar arasındaki Harzem mevkiinde buluştular (578 Zilhicce/Mart-Nisan 1183). Fakat onlar geç kalmışlardı. Salahaddîn daha önce Sincar'ı almış (30 Aralık 1182), Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın kendisine karşı bir ittifaka giriştiğini öğrenerek çekilmişti. Diğer taraftan Artuklu Kutbeddîn İlgâzi'nin 1184'-de ölümü üzerine yerine küçük yaştaki oğlu Hüsâmeddîn Yavlak Arslan almıştı. II. Sökmen, Yavlak Arslan'ın dayısı olması sebebiyle Artuklu ülkesinin idaresine de karıştı. Fakat çok geçmeden II. Sökmen de öldü (9 Rebi II. 581/10 Temmuz 1185).

Onun ölümü Salahaddîn Eyyûbî için arzusunu gerçekleştirebilecek fırsatı yaratmıştı, amcazâdesi Nasreddîn Muhammed'i bir ordu ile Ahlat'a gönderdi. Bu sırada Ahlatşâhlar devletinin en kuvvetli emiri Seyfeddîn Begtimur Ahlat'ta duruma hâkim oldu. Aynı zamanda bu devletin topraklarını ele geçirmek isteyen diğer bir hükümdar Azerbaycan atabegi Pehlivân da Ahlat civarında ordugâh kurdu. Emîr Begtimur ülkeye sahip olmak isteyen iki devlet arasında durumu gayet iyi idare ederek onlara Ahlat'taki hâkimiyetini tanıttı.

Begtimur ve ondan sonra gelenleri Ahlat-şâhlar'ın hükümdarı tanıyıp tanıyamayacağımız münakaşa konusudur. Kendisi ve diğerleri bu hanedandan gelmiyorlar. Ancak çağdaş tarihçiler onları bu devletin hükümdarı olarak kabul ediyorlar.

Öte taraftan Eyyûbîler Doğu Anadolu'daki Türk devletlerini hâkimiyetleri altına almak fikrinden vazgeçmiyorlardı. Nitekim Eyyûbîler'in Urfa ve Harran Meliki Takiyüddîn Ömer, Ahlatşâhlar'a âit Hani'yi aldı (1191). Begtimur'un onu durdurma gayreti başarısızlıkla sonuçlandı. Takiyüddîn Ömer önce Ahlat'ı sonra da Malazgird'i kuşattı, fakat onun bu kuşatma sırasında (20 Ramazan 587/11 Ekim 1191), daha sonra da Salahaddîn Eyyûbî'nin (1193) ölmesi, Begtimur'a rahat bir nefes aldırdı, ülkesi şimdilik Eyyûbî istilâsından kurtulmuştu. Hattâ Begtimur Meyyâfarıkîn'i kurtarabilmek için Eyyûbîler'e karşı harekete geçmeyi düşündü. Fakat o da bu arzusunu gerçekleştirecek fırsatı bulamadı, muhtemelen damadı Aksungur tarafından öldürüldü. Aksungur kayınpederinin yerini aldıktan sonra oğlu Muhammed'i de hapsettirdi. Bedreddîn Aksungur'un saltanatı uzun sürmedi, 1197 yılında öldü. Yerine geçen Sökmen'in kölelerinden Kutlug'un saltanatı ise sadece yedi gün sürmüştü. Ermeni kökenli olduğundan halk ayaklanarak onu öldürdü ve Begtimur'un oğlu el-Mansûr Muhammed tahta geçirildi. Şücâ ed-dîn Kutlug isimli bir emîr de ona atabeg oldu.

Muhammed'in zamanındaki önemli olaylardan birisi Gürcüler'in 1204 ve 1205 yıllarında Ahlat ülkesine yağma akınlarında bulunmalarıdır. Birinci saldırı Türkiye Selçuklularından Erzurum Meliki Tuğrul-şâh'ın yardımıyla önlenmişti, ikincisinde ise, bilhassa din adamlarının teşvikiyle askerler cesaretlenmiş, bu suretle Gürcüler bozguna uğratılmıştı. Daha sonra genç ve tecrübesiz Muhammed'in

atabeyi Kutlug'u öldürmesi, halk ve askerleri kendi aleyhine çevirmeye yetmişti. Halk, II. Sökmen'in yeğeni olan Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan (1200-1239)'ı Ahlat'a çağırışlardı. Sökmen'in emirlerinden İzzeddin Balaban da Ahlatşâhlar tahtını ele geçirmek istiyordu. Neticede Balaban Ahlat şehrine hâkim oldu, Muhammed ise bir kalede hapsedildi (1206). Öte taraftan bu karışıklıktan yararlanmak isteyen Meyyâfârikîn hükümdarı el-Evhad Necmeddîn Eyyüb (1200-1210) de Ahlat'a doğru yürüdü. Balaban onu Meyyâfârikîn'e çekilmeye zorladı. Ancak Necmeddîn Eyyüb, Ahlat'ı almaktan ümidini kesmemişti. Bu sebeble babası Eyyübî hükümdarı Melik Âdil den temin ettiği yardım ile tekrar Ahlat'a hücum etti. İzzeddin Balaban bu kez ona mukavemet edemeyerek, Erzurum Meliki Tuğrulşâh'dan yardım istedi. Bu iki hükümdar Necmeddîn'i mağlub ettiler. Ancak Tuğrulşâh'ın da bu ülkede gözü vardı, bu sebeble Balaban'ı öldürdüse de halk onu Ahlat'a sokmadı ve Necmeddîn Eyyüb'u davet etti. Tuğrulşâh da Erzurum'a dönmeğe mecbur oldu. Necmeddîn Eyyüb 1207 yılında Ahlat'a yerleşerek uzun zamandan beri Eyyübîler'in arzuladığını gerçekleştirdi. Bu suretle Ahlatşâhlar Devleti ortadan kalkmış oldu.

Bibliyografya :

- I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), İstanbul 1974.; S. Runciman, *A History of the Crusades II*, London 1965 (Penguin Books);/Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II. cild, Ankara 1987; F. Sümer, Pehlivan mad., *İA.*, Aynı mlf.; "Ahlat Şehri ve Ahlatşâhlar", *Bellekten* sayı: 197, Ankara 1986, s. 470-498. R. Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 249-369.; Aynı mlf., *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983.; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.; M. H. Yınanç, Arslanşâh mad., *İA.*; A. Özeydin, "Ahlatşâhlar", *Büyük İsl. Tar.* VIII. cild, s. 194-208.

ARTUKLULAR

Doğu Anadolu'da 1) Hısn Keyfâ ve Âmid, 2) Mardin ve Meyyâ-fârikîn, 3) Harput'da üç kol hâlinde hüküm sürmüş bir Türkmen sülâlesidir. Bu sülâle, adını ataları Selçuklu kumandanlarından Artuk b. Eksük'den almıştır. Artuklular hakkında ilk araştırma yapanlar onların Oğuzlar'ın Kayı boyundan olduklarını ileri sürmüşlerdi. Daha sonraki araştırmacılar bu sülâlenin Oğuzlar'ın Döger boyundan olması ihtimalini de belirtmektedirler.

Artuk Bey önce Sultan Alp Arslan'ın hizmetinde bulunmuş ve Malazgird savaşına da iştirâk etmişti (1071). Anadolu'nun Türkler'e açılmasında rol oynayan emîrler arasında Artuk Bey de bulunmakta idi. Sultan Melikşâh devrinde (1072-1092), Artuk Bey idaresindeki Türk kuvvetleriyle İzmit'e kadar ilerlemiş ve burada Bizans'daki iç mücâdeleye karışmıştı (1073). Daha sonra Artuk Bey, Sultan tarafından kendisine iktâ edilen Hulvân'a çekildi, ayrıca Ahsa ve Bahreyn Karmatileri'ni itaat altına almak görevini başarıyla sonuçlandırdı (1077). Sultan Melikşâh, Mervân oğulları idaresinde bulunan Diyarbekir bölgesini ele geçirmek istedi. Bu maksadla harekete geçen orduda Artuk Bey de vardı. Fakat Âmid (Diyarbekir) muhasarası sırasında (1084) bu Selçuklu ordusunun kumandanı Arap emîri Fahrüdevle ile çıkan anlaşmazlık, Artuk Bey'in, Sultan Melikşâh'a küskünlüğüne ve askerleriyle Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un hizmetine girmesine yol açtı. Tutuş da ona Kudüs ve havalisini iktâ etti (1085/6). Böylece Artuk Bey Kudüs'e hâkim oldu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymân-şâh'ın ölümüyle biten savaşta Tutuş'un yanında kaldıktan sonra bu şehre çekildi (1086) ve 1091 yılında öldü. Oğulları İlğâzi ve Sökmen onun yerini aldılar.

Sökmen, Suriye Selçukluları'ndan Rıdvan ve Dukak arasındaki anlaşmazlıktan yararlanarak daha önce Tutuş'un kendisine iktâ etmiş olduğu Serüc'u ele geçirdi (1096). Bu arada Sökmen ve İlğâzi'nin oğlu Samsat emîri Süleymân, Kür-Boğa idaresindeki Selçuklu kuvvetleriyle birlikte, Haçlılar'ın elinde bulunan Antakya'nın kuşatmasına katıldılar (1098). Bilhassa Suriye Melik ve emîrlerinin anlaşmazlıkları sebebiyle bu kuşatma neticelenmemiş, diğerleri gibi

Sökmen de geri çekilmişti. Ancak bundan sonra Sökmen ve İlgâzî Kudüs'ü muhafaza edemediler. Emîrül-cüyûş Efdal kumandasındaki bir Fâtımî ordusu kırk günlük bir kuşatmadan sonra şehri teslim aldı (1098). Bundan sonra Sökmen Dımaşk'a, İlgâzî de Irak'a gittiler. İlgâzî, Muhammed Tapar'a bağlılığı sebebiyle Bağdad şahnesi oldu (1101/2). Urfa kontu I. Baudouin ise 1098 yılında Belek'in hâkimiyetindeki Serûc'u işgâl etmiş, Sökmen'in bu şehri geri alma teşebbüsü başarısızlıkla neticelenmişti (Ocak 1101).

1) Hısn Keyfâ Artukluları :

Muineddîn Sökmen, Ceziret-i İbn Ömer sahibi Çökürmüş tarafından kuşatılan Musul hâkimi Mûsâ'nın yardımına koşmuş ve bu hizmetine karşılık onbin dinar ve Hısn Keyfâ kalesini almıştı. Böylece Sökmen, Artuklular'ın "Hısn Keyfâ veya Sökmeniyye" denilen ilk şubesini kurmuş oldu (1102). Daha sonra da yine Artuklular'dan Ali'nin elinde bulunan Mardin'i işgâl etti (1104). Sökmen, Çökürmüş ile beraber Harran savaşında Haçlıları ağır bir yenilgiye uğrattı (7 Mayıs 1104), bu savaşta ele geçirilen esirler arasında Urfa kontu II. Baudouin ile yeğeni Joscelin de vardı. Kısa bir süre sonra Sökmen, Dımaşk hâkimi Tuğtegin'den aldığı davete uyarak adı geçen şehre giderken yolda hastalanarak öldü (Ekim 1104). Yerini oğlu İbrâhîm aldıysa da, onun 1108'de ölümü üzerine, öteki oğlu Rükneddîn Dâvud başa geçti. Rükneddîn Dâvud hâkimiyet sahasını genişletmek istiyordu. Önce Harput ve Palu bölgesini (1122/3), sonra da Siirt ve havalisini ele geçirdi (1131). Dâvud'un Türkmenler üzerinde nüfuzu çoktu. Onun bu yayılma siyâseti Mardin Artuklularından Timurtaş'ın Atabeg Zengî ile birleşmesine sebep oldu. Bu iki müttelik karşısında yenilgiye uğrayan Dâvud 22 Temmuz 1144'de öldü. Yerine oğlu Fahreddîn Kara Arslan geçti. Kara Arslan'ın da Atabeg Zengî ile arası iyi değildi, hattâ ona karşı Urfa kontu II. Joscelin ile anlaşmıştı. Daha sonra Gerger ve Harput havalisini ele geçirdi (1150). Kara Arslan'ın Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddîn Alpi ile de arası açıldı, bir savaşın başlangıcında iken iki taraf anlaştilar (1157). Onun Âmid kuşatması ise başarısızlıkla neticelendi (1163). Haleb atabeyi Nureddîn Mahmûd ile yaptığı ittifâka sâdik kaldı. Ancak Nûreddîn'in 1164 yılındaki Haçlılar'a karşı cihâd davetine katılmak istemedi ise de, kendi halkından çekinerek sefere iştirak etti. Kara Arslan 12 Temmuz 1167'de öldü ve yerine Nûreddîn

Muhammed geçti. Nüreddîn Muhammed, Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın damadı idi, fakat bir şarkıcıya âşık olarak eşine kötü davranması kayınpederinin harekete geçmesine sebep oldu (1181). Bu sefer sonucunda Nüreddîn Muhammed Harput havalisindeki bazı yerleri kaybetti ve Salâhaddîn Eyyûbî'nin himâyesine girmek zorunda kaldı. Bu iki müttelik önce Musul'u kuşattılar, sonra da Âmid üzerine yürüdüler. Salâhaddîn Âmid'e hâkim oldu (29 Nisan 1183) ve hizmetinden dolayı bu şehri Nüreddîn Muhammed'e verdi. Nüreddîn Muhammed 1185 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Kutbeddîn II. Sökmen ise 1200'de öldü, ancak o kardeşi Nâsireddîn Mahmûd'u sevmediği için Ayaz adlı bir memlûkunu kızkardeşiyle evlendirerek veliahd tayin etmişti. Ayaz birkaç gün hüküm sürebildi. Bu durumu hoş karşılamayan öteki emîrler, Nâsireddîn Mahmûd'u devletin başına geçirdiler. Nâsireddîn Mahmûd bazen Türkiye Selçuklularına, bazen de Eyyûbîler'in himâyesine girerek hüküm sürdü ve 1222'de öldü. Yerine geçen oğlu Melik Mes'ûd zamanında Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil önce Âmid'i, sonra da Hısn Keyfâ'yı zaptederek Artuklular'ın Hısn Keyfâ kolunu ortadan kaldırdı (1232). Melik Mes'ûd ise Moğollar tarafından öldürüldü.

2) Mardin Artukluları :

Necmeddîn İlgazî Nisan 1105'de Bağdad şahneliğinden azledildikten sonra Mardin'e gelerek bu şehre hâkim olmuş ve burada Artuklular'ın "Mardin veya İlgaziye" denilen şubesini kurmuştur (1108). Diğer bir kanaate göre, Mardin Artuklularının kuruluşu 1106 yılındadır. Musul emîri Mevdûd da İlgazî'ye Harran şehrini verdi. Buna rağmen İlgazî, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a kırgınlığından dolayı 1111 ve 1113 yıllarında Haçlılar'a karşı Emîr Mevdûd kumandasında teşekkül eden kuvvetlere katılmamış ve yerine oğlu Ayaz'ı göndermişti. İlgazî daha sonra Musul emîri olan Aksungur el-Borsukî ile anlaşamadı, Aksungur, onun oğlu Ayaz'ı esir aldığı gibi Mardin civarını da yağmaladı. İlgazî 1115'de Aksungur ve Sultan'ın oğlu Mes'ûd'u mağlub ederek Ayaz'ı kurtardı. Bu yenilgi üzerine Sultan Muhammed Tapar, İlgazî'yi tehdit etti. O da Dimaşk hâkimi Tuğtegin ile birleşti. İlgazî bir ara Hıms emîri Hayır Hân'a esir düşüyse de, bundan kurtulmasını bildi (1115). Haleb Meliki Rıdvan 1113 yılında ölünce, bu şehre hâkim olma mücadelesi başladı. Önce Rıdvan'ın hâdimlerinden Yaruktaş, sonra da Haleb halkı İlgazî'yi

davet ettiler. İlgazî bu suretle Haleb'e hâkim oldu (1117 Mayıs) ve burayı oğlu Timurtaş'ın idaresine bırakarak Mardin'e döndü. Daha sonra İlgazî beraberinde Dilmaçoğulları'ndan Togan-Arslan'ın da bulunduğu yirmibin kişilik bir orduyla harekete geçerek Tell Afrin savaşında Antakya prensi Roger'in kumandası altındaki Haçlılar'a karşı büyük bir zafer kazandı (28 Haziran 1119). Bunu Tell-Danis'de Kral II. Baudouin'e karşı kazanılan zafer takib etti (14 Ağustos), fakat Burc-i Hab önünde aynı başarıya ulaşamadı. İlgazî Mardin'e döndü ve Haçlılar'la sulh yaptı (1120/1). Gürcü Kralı II. David Kıpçak kuvvetleriyle birleşerek hâkimiyet sahasını genişletmeye ve Tiflis şehrine baskı yapmaya başlamıştı. Tiflis müslümânlarının yardım isteği üzerine Selçuklu sultanı Mahmûd, İlgazî'yi Gürcüler üzerine bir seferle görevlendirdi. İlgazî Gürcü kuvvetleri önünde ağır bir yenilgiye uğradı (Ağustos 1121). O aynı yıl içinde Haleb'de oğlu Süleymân'ın bir isyanını bastırdıktan sonra bu şehrin idaresini yeğeni Bedrüddevle Süleymân'a bıraktı. Sultan Mahmûd ise İlgazî'ye Meyyâfârikîn şehrini iktâ' etmişti (1121/2). Haçlılar'ın amansız bir düşmanı olan İlgazî yine onlar üzerine bir sefer yaptıktan sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 19 Kasım 1122'de öldü.

Oğullarından Timurtaş Mardin'e, Süleymân ise Meyyâfârikîn'e hâkim olmuş, Haleb ise yeğeni Süleymân'ın idaresinde kalmıştı. Ancak âilenin esas reisi İlgazî'nin öteki yeğeni Nüreddevle Belek b. Behram idi. Belek daha önce Harput, Palu, Dersim bölgesine hâkim olmuş, Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra dul eşi Ayşe Hâtun ile evlenmesi sonucu Malatya da idaresi altına girmişti. O 1120'de kendisine karşı harekete geçen Mengüçükoğlu İshak ile Trabzon dükası Constantin Gabras'ın kuvvetlerini bozguna uğratmış ve 1122'de ise Serûc yakınındaki savaşta Urfa kontu Joscelin de Courtenay ile Birecik Senyörü Galeran'ı mağlub ve esir etmişti. Daha sonra Gerger'deki Ermeniler'in yardımına gelen Kudüs Kralı II. Baudouin de, Belek tarafından yenilgiye uğrattılıyor ve esir ediliyordu. Belek'in 30 Haziran 1123'de Haleb'i işgâl etmesiyle bu şehir, yaklaşan Haçlı tehlikesinden kurtuldu. Onun uzakta olmasından istifade eden ve Harput'da tutuklu bulunan Baudouin ile öteki Haçlılar, Ermeniler'in yardımıyla iç kaleyi ele geçirmişlerdi. Durumu öğrenen Belek yıldırım hızıyla Harput'a döndü, kaleyi tekrar zaptederek esirleri yakaladı ve onları önce Harran'a, sonra da Haleb'e nakletti (1124). Haçlılar'la başarılı savaşlar yapan Belek Menbic şehrini kuşattığı sırada kaleden atılan bir okla öldü (6 Mayıs 1124).

Belek'den sonra Mardin Artukluları'nın başına Hüsâmeddîn Timurtaş geçti ve Haleb'e hâkim oldu. Haleb'de tutuklu bulunan II. Baudouin, Şeyzerli emîrlerden Ebu'l-Asâkir Sultân b. Munkiz aracılığıyla Timurtaş'la anlaşma yapmaya muvaffak olarak hürriyetine kavuştu. Ancak Baudouin anlaşma şartlarına uymadığı gibi, Hille emîri Dubeyş b. Sadaka ve Suriye Selçukluları'nın sonuncusu Sultan-şâh ile birleşerek Haleb'i kuşattı. Timurtaş ise daha önceden asker toplamak maksadıyla Mardin'e gitmiş, fakat Haleb'e bir müdahalede bulunmamıştı. Şehir halkı da Musul emîri Aksungur el-Borsuki'yi yardıma çağırarak bu tehlikeden kurtuldular. Bu suretle Haleb üzerindeki Artuklu hâkimiyeti son buldu (Ekim 1124). Timurtaş kardeşi Süleymân'ın ölümünden sonra Meyyâfârîkîn'e sâhib oldu (1124/5). Onun için diğer bir tehlike de yeni Musul emîri İmâdeddîn Zengî idi. Topraklarını genişletmek isteyen Zengî, Timurtaş'ın hâkimiyet sahasındaki Nusaybin, Sercî ve Dara gibi şehir ve kasabaları işgâl etti. 1133 yılında Timurtaş artık Zengî ile anlaşmış ve beraberce Âmid'i kuşatmışlardı. Timurtaş daha sonra Zengî'nin vassali oldu. Zengî bununla da yetinmemiş, 1144'de Diyarbekir bölgesine gelerek Artuklu şehirlerini işgâl etmeye başlamıştı. Onun ölümü (1146), Timurtaş'ın karşı harekete geçmesine Hani, Silvan, Re'sül-'ayn ve Harput gibi şehirleri geri almasına imkân verdi. Fakat Zengî'nin oğlu Seyfeddin Gazî bu yerlerden bir kısmına tekrar hâkim oldu. Timurtaş onunla sulh yaptı ve 1150'de Dara kasabasını muhasara ederek aldı. 1151 yılında Âmid'de duruma hâkim görünürken İnaloğulları'nın vezîri Nisan-oğlu Müeyyed ve oğulları da Timurtaş'a tâbi oldular. Timurtaş 19 Ocak 1154'de Mardin'de öldü. Yerini oğullarından Necmeddîn Alpı aldı. Necmeddin Alpı, Haleb atabeyi Nûr ed-Dîn Mahmûd'un Haçlılar'a karşı cihâd çağrısına uyarak 1164 yılındaki sefere katıldı. Bu birleşik Türk kuvvetleri Artah'da içlerinde Antakya prensi III. Bohemund ve Trablus kontu Raymond'un da bulunduğu Haçlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı (10 Ağustos). Necmeddîn Alpı'nın başlangıçta Hısn Keyfâ Artukluları ile iyi olmayan münasebetleri sonradan gâyet dostâne bir şekilde gelişmişti. Erzen hâkimi olan Dilmaçoğulları da ona itaat etmişlerdi. Necmeddîn Alpı 1176 yılında öldü. Yerine oğlu Kutbeddîn II. İlgazî geçti, amcalarından Hani hâkimi Cemâleddîn ona itaat ederken, Birecik emîri Şihâbeddîn Muhammed (öl. 1175) ve oğlu Muineddîn, İlgazî'yi tanımadılar. İlgâzî Birecik'i muhasara ettiyse de başarı sağ-

layamadı ve 9 Eylül 1184'de öldü. Yerini oğlu Hüsâmeddîn Yavlak Arslan aldı, ancak yaşı küçük olduğundan devlet işleri memlûklarından Emir Nizâmeddîn Alp-Kuş'un elinde idi. Salâhaddîn Eyyûbî ise Artukluları hâkimiyeti altına almak istemektedir ve 1185 Ağustosunda Meyyâfârikîn'i zabtetmiştir. Fakat onun ölümüyle (1193), Alp-Kuş bu şehri geri aldı. Mardin Artukluları 1202'de yıllık haraç vermek, hutbe ve sikkede Melik Âdil'in ismini zikretmek suretiyle Eyyûbîler'e tâbi olmak zorunda kaldılar. Yavlak Arslan'ın ölümünden (tal. 1201) sonra yerine kardeşi Artuk Arslan geçti. O da Alp-Kuş'un vesâyeti altında idi. Artuk Arslan 1204/5 yılında Alp-Kuş'u öldürerek idareyi ele aldı. Onun zamanında Mardin Artukluları bazen Eyyûbîler'e, bazen de Türkiye Selçukluları'na tâbi olarak varlığını sürdürdü. Artuk Arslan 1239 yılında öldü, yerine oğlu I. Necmeddîn Gazî geçti. Necmeddîn Gazî'nin Moğollar'a tâbi olmayı reddetmesi Mardin'in kuşatılmasına sebep oldu. Bu kuşatma sırasında Necmeddîn Gazî öldü (1260). Yerine geçen oğlu Melik ül-Muzaffer Kara Arslan Moğollar'ın hâkimiyetini kabul ederek sulh yaptı. O bu sayede hânedanın devamını sağladığı gibi, Mardin şehrini de bir felâketten kurtarmıştı. Kara Arslan 1292'de öldü. Ondan sonra sırasıyla iki oğlu Şemseddîn Dâvud (öl. 1294) ve II. Necmeddîn Gazî Artuklu tahtına çıktılar. İlhanlı hükümdarı Gazan Hân, sadakatinden dolayı Diyarbekir bölgesi ile Diyâr Rebi'a'nın idaresini II. Necmeddîn Gazî'ye verdi (1302). Daha sonra Necmeddîn Gazî İlhanlılar'la evlenme yoluyla akrabâlık tesis etti ve kızı Dünyâ Hâtun'u Sultan Olcaytu ile evlendirdi (1309). Necmeddîn Gazî Ağustos/Eylül 1312'de öldü. Mardin Artukluları'nın son zamanlarında Melik üz-Zâhir İsa'nın tahta çıktığını görüyoruz (1376/7). İsa 1384 yılında Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed'e yenildi. Daha sonra Timur'a tâbi oldu, fakat bu hükümdar tarafından esir edilerek üç yıl Sultaniyye'de hapsedildi, affa uğrayınca Mardin'e döndü. Akkoyunlu reisi Kara Yülük Osman'ın Mardin'i kuşatması üzerine İsa, Türkmen Beyi Çeküm'den yardım istedi. Bu iki müttelik Kara Osman'ı Âmid'de kuşattılar. Şehir hâricindeki savaşta Çeküm ve İsa Akkoyunlular tarafından öldürüldüler (Nisan-Mayıs 1407). İsa'nın yerine geçen oğlu Melik el-Sâlih Şihâbeddîn Ahmed Mardin'i müdafaa edemeyeceğini anlayınca bu şehri Karakoyunlular'ın reisi Kara Yûsuf'a teslim etti (1409). Melik Sâlih Musul'a gönderildi ve kısa bir müddet sonra burada öldü (1409). Bu surette Artuklular Devleti sona erdi.

3) Harput Artukluları :

Nüreddin Muhammed'in 1185'de ölümüyle kardeşi İmâdeddin Ebû Bekr Harput ve havalisinde Artuklular'ın üçüncü şubesini kurmuş oldu. İmâdeddin 1204 yılında öldü. Yerine oğlu Nizâmeddin İbrâhîm geçti. Varlığı pek uzun sürmeyen bu kola mensup son Artuklu beyi Nizâmeddin'in oğullarından İzzeddin Ahmed veya Hızır'dır. Harput 1234 yılında Türkiye Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykübâd tarafından zaptedilince, Artuklular'ın bu kolu da tarihe karışmış oldu.

Artuklular büyük Türkmen kütlelerine dayanan bir Türk devleti idi. Bu sebepten millî teşkilât ve an'anelerini muhafaza etmişlerdi. Alp, İnanç, Kutlug gibi eski türkçe unvanları kullanmakla da bu an'aneleri koruduklarını göstermişlerdir. Artuklular devlet anlayışında, eski Türk hukukuna göre devletin hânedanının ortak malı olduğu görüşünü de uyguladılar. İlgazî ve Belek gibi kudretli şahsiyetlerin mevcudiyeti Artuklu devletinin siyasî birliğini sağlayabilmiş, aksi takdirde ayrı beylikler hâlinde hüküm sürmüşlerdir. Artuklu hükümdarları gerek müslüman ve gerekse hıristiyan halka adâletle hizmet etmişler, idareleri altındaki ülkelerde düzen ve emniyeti sağlamışlardır. Ayrıca ticarî ve iktisadî hayatın gelişmesine büyük ölçüde yardımcı oldular. Bu maksatla bazen şehirdeki ticarî vergileri kaldırmışlardır. Bu iktisadî gelişme, Artuklu devrinde yapılan birçok câmi, medrese, hastahâne, kervansaray, kale ve köprü gibi mimarî eserlerden de anlaşılmaktadır. Artuklu ülkesindeki Meyyâ-fârîkîn, Âmid ve Mardin gibi şehirler birer ilim ve kültür merkezi haline gelmişti. Bu hânedana mensup hükümdarlar ilim ve sanat adamlarını himâye etmişler, bunun neticesinde de onlar adına bazı eserler yazılmıştır.

Bibliyografya :

- A. Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimârisi*, İstanbul 1971.; Aynı mlf.; *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimaresinin Gelişmesi*, İstanbul 1978. İ. Artuk, "Artukoğlu Emir Balak ve mezarı", *Belleten* no. 41, Ankara 1947, s. 127-135.; Aynı mlf., "Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2, İstanbul 1971, s. 65-74; O. Aslanapa, *Türk Sanatı II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin sonuna kadar*, İstanbul 1973.; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968.; Aynı mlf., Artukids mad., *EI*².; I. De-

mirkent, *Urfa Haflı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), İstanbul 1974.; E. Honigmann, Nur-ed-Dîn (Muhammed) mad., *İA.*; M. Fuad Köprülü, Artuk Oğulları mad., *İA.*; J. H. Kramers, Kara Arslan mad., *İA.*; S. Runciman, *A History of the Crusades*, I-III, London 1965² (Penguin Books).; A. Sevim, "Timurtaş'ın Halep Hâkimiyeti", *Belleten* no. 100, Ankara 1961, s. 571-581; Aynı mlf., "Artuklular'ın soyu ve Artuk Bey'in siyâsî faaliyetleri", *Belleten* no. 101, Ankara 1962, s. 121-146.; Aynı mlf., "Artukoğlu Sökmen'in siyâsî faaliyetleri", *Belleten*, no. 103, Ankara 1962, s. 502-520.; Aynı mlf., "Artukoğlu İlğâzi", *Belleten*, no. 104, Ankara 1962, s. 649-691.; Aynı mlf., Timurtaş mad., *İA.*; Aynı mlf., Sökmen mad., *İA.*; K. Süsseim, İl-Gâzî mad., *İA.*; R. Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 249-369.; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.; Mükrimin H. Yınanç, Belek mad., *İA.*; Aynı mlf. Diyarbekir mad., *İA.* (Diyarbekir şehir ve bölgesindeki vuku'âtın Tarihi).

ÇOBAN - OĞULLARI

Çoban-oğulları Beyliği, Kastamonu'da Türkiye Selçuklularının uç beyi olarak bulunan, Oğuzlar'ın Kayı boyuna mensup, Hüsâmeddîn Çoban tarafından kurulmuştur. Bu beyliğin başlangıç tarihinin II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1192) olduğu ileri sürülmektedir. Melikü'l-ümerâ (Beylerbeyi) Hüsâmeddîn Çoban Bey, unvanından anlaşılacağı üzere, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ileri gelenlerinden biri idi. O, Sultan I. İzzeddîn Keykavus'un saltanatı sırasında (1211-1220), Bizans'a karşı yapılan akınları yönetmişti. Daha sonra Hüsâmeddîn Çoban Bey, I. Alâeddîn Keykubâd tahta çıktığı zaman ona itaat etti ve buna mukabil Kastamonu beyliği menşûru yenilendi (1220). Moğollar'ın 1223 yılı başında Kıpçak ilini işgâl etmeleriyle, bu durumdan yararlanan Rumlar Kırım sâhilinde bir ticâret şehri olan Sugdak'ı kontrol altına almışlardı. Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın ticâret yollarına büyük önem vermesi, onun Kırım'a bir sefer tertiblemesine ve bu seferin başına Hüsâmeddîn Çoban Bey'i tayin etmesine sebep oldu. Hüsâmeddîn Çoban, bu deniz aşırı seferde büyük bir başarı kazanarak Sugdak'ı zapt etti. Ayrıca Kıpçak Hânî'nin ve Rus hükümdarının da itaatini sağladı. Hüsâmeddîn Çoban Bey 1227 yılında Kastamonu'ya döndü¹. Bir başka rivayete göre, Kastamonu beyliği bu tarihten sonra kurulmuştur. Hüsâmeddîn Çoban'ın bundan sonraki hayatı ve ölüm tarihi hakkında bir bilgimiz yoktur. Yerine geçen oğlu Alp-yürek (yürük) hakkında da bilgimiz yok denecek kadar azdır.

Alp-yürek'ten sonra oğlu Muzaffereddîn Yavlak² Arslan'ın muhtemelen 1280 yıllarında beyliğin başına geçtiği ileri sürülüyor. Muzaffereddîn Yavlak Arslan, Türkiye Selçuklularına ve İlhanlılar'a tâbi idi. Fakat o Selçuklular'ın taht mücadelelerine karışmış ve önce II. Mes'ûd (1284-1296, birinci defa)'u desteklenmiş. Ancak kısa bir süre sonra onun II. Mes'ûd'a ve İlhanlılar'a muhafete başladığını görüyoruz. Öte taraftan Rükneddîn Kılıç Arslan da kardeşi II. Mes'ûd'a

¹ Daha önce belirtildiği üzere, bu sefer için 1224 ve 1225 tarihleri de verilmektedir, Bk. s. 142.

² Yavlak; korkunç, şiddetli anlamındadır.

ûd'a karşı ayaklanmıştı. Bu sırada Yavlak Arslan'ın Rükneddîn Kılıç Arslan'a taraftar olduğu anlaşılıyor. Anadolu'da çıkan bu kargaşalık sebebiyle Konya'ya kadar gelen İlhanlı hükümdarı Geyhatû; Sultan II. Mes'ûd ve Vezîr Necmeddîn idaresinde bir Selçuklu-Moğol ordusunu Kastamonu üzerine gönderdi. Bu sırada yapılan savaşların birinde Yavlak Arslan öldü (1292). Selçuklu sultanı II. Mes'ûd bu savaşta kendisine yardımcı olan Şemseddîn Yaman Candar'a Kastamonu havalisinde Eflânî'nin idaresini vermişti.

Yavlak Arslan'dan sonra yerine oğlu Mahmûd Bey geçti. Onun zamanında Bizans'a akınlar yapılmış ve bunları kardeşi Ali idare etmişti. Nihayet Candaroğlu Süleyman Paşa bir baskınla Kastamonu'ya hâkim olmuş ve Çoban-oğulları Beyliği'ne son vermişti (1309).

Çoban-oğulları devrinde Kastamonu'da ilim ve imar faaliyetleri çok ilerlemişti. Meşhur bilgin Kutbeddîn Şirâzî (1236-1311), "İhtiyârât el-Muzafferî" adlı heyete dair eserini Muzaffereddîn Yavlak Arslan'a ithaf etmişti. Ayrıca Hoylu Hasan b. 'Abdülmümin; Yavlak Arslan için "Nüzhet el-Küttâb" ve Mahmûd Bey adına "Kavâ'id el-Resâ'il" adlı inşa kitablarını yazmıştı. Çoban-oğulları beyleri adına yazılmış başka eserler de mevcuttur. İmar faaliyetleri içinde en göze çarpan yapı ise, Taşköprü'deki Muzaffereddîn Yavlak Arslan medrese külliyesidir.

Bibliyografya :

- Cl. Cahen., *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968.; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969².; Y. Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çoban-Oğulları Candar-Oğulları Beylikleri*, Ankara 1980.; A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970².

DANIŞMENDLİLER

Selçuklu Sultânı Melikşâh'ın emîrlerinden Danişmend'in kurmuş olduğu bir Türk devleti'dir. Ancak yine de bu devletin kurucusu hakkında muhtelif rivâyetler vardır. Emîr Danişmend'in Bizanslılar ile bir savaşta ölen meşhûr islâm kahramanı Battal Gâzi'nin (öl. 740) neslinden geldiği söylendiği gibi, ayrıca Danişmend'in Anadolu fatihi Sultân Süleyman b. Kutalmış'ın dayısı olduğu da zikredilmiştir. Ancak Danişmend'in asıl adının Taylu olduğu ve Türkler'e öğretmenlik yaptığı biliniyor. Danişmend adının da, yaptığı işe uygun olarak, türkçe Danişman: danışılan kimse, âlimden geldiği anlaşılıyor. O. Turan ise bu devletin kurucusunun 1080'de Kars'ı kat'i surette Türk hâkimiyetine sokan Emîr Ahmed olduğunu belirtiyor. Yine aynı tarihçiye göre, Ahmed'in türkçe adı Gümüştengin, babasının ki, ise Danişmend Taylu Ali idi.

Emîr Danişmend muhtemelen 1080 yılında Sivas'a gelmiş ve hiç bir mukavemetle karşılaşmadan burada yerleşmişti. Daha sonra Yeşilirmak havzasında fetihlerde bulundu. Niksar'ı muhasara ve zabt etti (1097'den önce). Emîr Danişmend'in Anadolu'daki emîrler arasındaki mücadelelerden yararlanarak devletini genişlettiği, ancak Haçlı seferlerinin başlaması ile batıdan gelen bu yeni düşmanlarla savaştığını görüyoruz. Türkiye Selçuklu Sultânı I. Kılıç Arslan, İznik önünden doğuya çekildikten sonra, Haçlılara karşı Emîr Danişmend ve Kapadokya Emîri (Kayseri Emîri) Hasan ile birleşmişti. Bu müttefik Türk ordusu 1 Temmuz 1097'de Dorylaeum (Eskişehir) civarında Haçlılar'a saldırdı. Fakat Türkler bu savaşta çok ağır kayıplar vererek, çekilmek zorunda kaldılar. Ancak Haçlılar'ın ulaşamadığı yerlerde Danişmendliler faaliyetlerini sürdürdüler ve 1098 yılında Bayburt'u aldılar. Danişmend Gâzi aynı yıl içinde Ermeni Gabriel idaresindeki Malatya'yı kuşattı ve bu kuşatma 3 yıl boyunca yaz aylarında devam etti. Gabriel, Haçlılar'ın Antakya prensi Bohemund'dan yardım istedi. Bohemund derhal onun yardımına koştu ise de, Emîr Danişmend Malatya önünde Bohemund'u âni bir baskınla mağlûb ve esir etmeye muvaffak oldu (1100).

1101'de ise muhtelif Batılı prenslerin idaresindeki üç büyük Haçlı ordusu peşpeşe Anadolu'ya girdi. Emîr Danişmend Haçlılar'a

karşı I. Kılıç Arslan ile birleşti. Haçlılar'ın Lombardlar, Fransızlar ve Almanlar'dan meydana gelen ilk ordusu, Ankara, Çankırı, Merzifon yoluyla ilerledi. Müttelik Selçuklu ve Danişmendli ordusu, Haçlılar'ı Merzifon'da tam bir bozguna uğrattılar (1101). Önce Nevers kontu II. Guillaume idaresindeki Fransızlar, daha sonra da Akitanya Dükü IX. Guillaume idaresindeki Fransız ve Almanlar'dan meydana gelen ordular, müttelik Türk orduları karşısında Konya Ereğlisi'nde yenilgiden kurtulamadılar. Danişmend Gâzi bu zaferlerden sonra derhal Malatya'nın üzerine yürüyerek orayı zapt etti (1103).

Bir müddet sonra rivâyete göre, 260.000 dinar karşılığında Emîr Danişmend Bohemund'u serbest bıraktı. I. Kılıç Arslan'ın bu paradan bir kısmını kendisine istemesi, bu iki dost hükümdarın arasının açılmasına sebep oldu. Kendisine hisse verilmeyen I. Kılıç Arslan son derece hiddetlendi ve 1103 Ağustosunda Maraş civarında yapılan savaşta Danişmend Gâzi'yi mağlûb ve perişan etti. Ancak I. Kılıç Arslan'ın harekete geçmesinin gerçek sebebi Danişmend Gâzi'nin Malatya'ya hakim olması idi. Bu yenilgiden sonra Anadolu'daki siyâsî kudret ve kuvveti sarsılan Danişmend Gâzi 1105 yılında öldü.

Danişmend'in 12 oğlu vardı, bunlardan Emîr Gâzi babasının yerine geçmişti. Urfalı Mathieu'nun rivâyetine göre de, bütün kardeşlerini öldürmüştür. I. Kılıç Arslan ise Danişmend'in ölümünden yararlanarak, ülkesinin bir kısmını ve Malatya'yı da ele geçirdi (2 Eylül 1105). Ancak Türkiye Selçuklularının bu üstün durumu Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümüne kadar (1107) sürmüştür. Emîr Gâzi, Selçuklu şehzâdelerinin taht kavgalarına karışmış ve bu şehzâdelerden damadı olan Mes'ûd'u destekleyerek, onun Konya'da sultan olmasını sağlamıştır (1116). Emîr Gâzi daha sonra Malatya sultanı Tuğrul Arslan ve atabeyi Artuklular'dan Belek ile birleşerek, Mengüçük oğlu İshak ve mütteliki Trabzon Rum dükü Constantin Gabras (Gavras)'a karşı savaştı. Bu savaşı İshak ve C. Gabras kaybetmişti. İshak Emîr Gâzi'nin damadı idi. Emîr Gâzi'nin onu ve 30.000 dinar karşılığında da C. Gabras'ı serbest bırakması, Belek ve Tuğrul Arslan ile arasının açılmasına sebep oldu (1120).

Bir müddet sonra Belek'in ölümünden (1124) yararlanan Emîr Gâzi, damadı Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd ile beraber Malatya'yı kuşattı ve 10 Aralık 1124'de bu şehri teslim aldı. Sultan Mes'ûd'un

kardeşi ve Ankara ve Kastamonu taraflarına hâkim olan Melik Arab ise Malatya'nın Danişmendliler'e teslim edilmesine öfkelenmiş ve Emîr Gâzî'nin Artuklular ile meşgûl bulunmasından yararlanarak kardeşi Mes'ûd'u mağlûb etmişti. Mes'ûd önce Bizans'a, sonra da Emîr Gâzî'nin yanına kaçtı. Her ikisi 1126'da Arab'ın üzerine yürüyerek, onu bozguna uğrattılar. Arab önce Kilikya'ya Ermeni Thoros'un yanına kaçtı. Daha sonra 1127'de kuvvet toplayarak, Sultan Mes'ûd ve Emîr Gâzî'nin üzerine yürüdü ise de, bir sonuç alamadı ve Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Emîr Gâzî Kayseri ve Ankara'yı da zabtetti. Böylece o, Sultan Mes'ûd'un arazisi dışında, Fırat'dan Sakarya kaynaklarına kadar uzanan orta ve kuzey Anadolu'ya hâkim oluyor ve Danişmendliler Anadolu'daki devletlerin en kudretlisi haline geliyordu. Emîr Gâzî 1129'da Karadeniz sahillerinde Bizans kumandanlarından Cassionos'un idaresindeki bazı yerlere de sahip oldu. Aynı yıl Kilikya Ermeni prensi Thoros'un ölümü, Danişmendliler ve Haçlılar'ı harekete geçirdi. Danişmendliler, Antakya Prensi II. Bohemund idaresindeki Haçlı ordusunu Anazarba ovasında büyük bir yenilgiye uğrattılar. II. Bohemund da ölümler arasında idi (Şubat 1130) ve kesik başı Halife'ye gönderildi. Emîr Gâzî daha sonra Kilikya'ya giderek, Ermeni Leon'u itaate mecbur etti. Leon bir daha Türkler'e taarruz etmeyeceğine yemin etti (1131). Emîr Gâzî Urfa Haçlı Kontluğu arazisine girerek, Keysun üzerine yürüdü, fakat Urfa kontu I. Joscelin'in ölümü üzerine geri çekildi ve ölen kontun oğlu Joscelin'e haber göndererek, baş sağlığı diledi, "kontun ölümünü fırsat saymayacağını ve şimdilik hücum etmeyeceğini" bildirerek Türkler'e has kahramanlık ruhuna güzel bir örnek verdi.

Diğer taraftan Bizans İmparatoru Ioannes II. Komnenos Danişmendliler'e ait Kastamonu şehrini ele geçirdi. İmparator geri döner dönmez harekete geçen Emîr Gâzî, Kastamonu'yu ve Bizanslılar'ın ele geçirdikleri yerleri geri aldı (1133). Emîr Gâzî, Bizanslılar, Haçlılar ve Ermeniler'e karşı elde ettiği zaferleriyle Türk-İslâm dünyasında haklı bir şöret ve hürmet kazanmıştı. Bu sebeble Bağdad Halifesi el-Müsterşid ve Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, 4. siyah sancak, kapısında çalınmak üzere kös, altın gerdanlık, altın asâ ve bir ferman göndererek onun "Melik" unvanını tasdik etmişlerdi. Ancak Emîr Gâzî elçiler geldiği sırada çok hasta idi, onlarla görüşmek fırsatını bulamadı ve birkaç gün sonra da öldü (1134). Getirilen hediyeler ve fermanlar, dört oğlundan yerine geçen Muhammed'e verildi.

Muhammed Kayseri'den Malatya'ya gelerek, Danişmendliler tahtına oturdu. İmparator Ioannes Komnenos, Danişmendliler arasındaki taht değişikliği ve miras kavgasından istifade ile harekete geçti, bu hareket sırasında Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd'u da kendi tarafına çekmesini bilmişti. Önce Çankırı'yı kuşattı. Ancak Melik Muhammed'in eniştesi Mes'ûd ile anlaşması üzerine, İmparator kuşatmayı kaldırarak, Kastamonu'ya yürüdü. Bu şehir ve daha sonra da Çankırı Bizanslılar'ın eline geçti. İmparator'un İstanbul'a dönmesi üzerine, Türk kuvvetleri vakit kaybetmeden bu iki şehri geri aldılar. Melik Muhammed'in kardeşleri ile olan münasebetlerine gelince, önce Yagan adındaki kardeşini öldürdü (1135). Ay-nüddevle adındaki kardeşi ise, Malatya civarında yağma hareketlerinde bulundu, sonra affedilerek, Elbistan havalisi kendisine iktâ edildi. Fakat Melik Muhammed bu kardeşinin rahat durmaması üzerine onu cezalandırarak ülkesinden uzaklaştırdı (1137). Diğer taraftan Melik Muhammed de babası gibi Haçlılar ve Ermeniler'e karşı savaşıyordu. 1136 yazında Kilikya'yı istilâ etti ve mahsulü yakarak Maraş senyörü Baldwin (Baudouin)'in arazisine girdi, Keysun (Gök-sun)'a kadar ilerledi. Baldwin'in İmparator Ioannes ile birleştiğini öğrenen Muhammed geri çekildi. Melik Muhammed, Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Mes'ûd b. Muhammed Tapar'a karşı kendisinden yardım isteyen Abbâsî Halifesi el-Râşid Billâh'a müspet cevap vermedi. 1138'de Bizans İmparatoru Ioannes II. Komnenos geri döndükten sonra, Kilikya'ya giren Muhammed, Keban, Feke ve Kızıldağ'ı ele geçirdi, ayrıca kuzeyde Canik havzasında da fetihlerde bulundu. O 1139 yılı başında Menderes nehrinin kaynağına kadar ilerledi. Bizans İmparatoru artan Danişmendli baskısı karşısında harekete geçmek zorunda kaldı ve önemli bir gaza üssü olan Niksar'a yürüyerek 1140 yılı başında burayı muhasara etti. Ancak Danişmendli birlikleri bu kuşatmayı neticesiz bıraktılar. 1141'de Maraş Senyörlüğüne bağlı Haçlı kuvvetleri Zibatra ve Elbistan'a giderek birçok tahribâtta bulundular. Melik Muhammed bu Haçlılar'ı püskürttüğü gibi, karşı taarruza geçerek Maraş bölgesinden bir kaleyi zapt etti. Muhammed bundan sonra çok yaşamadı, yeniden imar ederek kendisine merkez yaptığı, Kayseri şehrinde h. 536 (1141-1142) yılında öldü.

Onun ölümü ile Danişmendli devletinin temelleri taht mücadeleleri ile sarsılırken, Anadolu'da üstünlük yavaş yavaş Selçuklular'a

geçiyordu. Muhammed'in, Zünnûn, İbrahim ve Yunus adlı oğullarından birincisi veliahd idi. Ancak Sivas vâlisi olan kardeşi Nizâmeddîn Yağlıbasan (bazı kaynaklarda Yakub Arslan veya Yağı Arslan) onun dul kalan eşi ile evlenerek kendisini hükümdar ilân etti. Bu sırada Zünnûn Kayseri'yi, daha önce Danişmendli ülkesinden kovulduğunu gördüğümüz Aynüddevele ise Elbistan ve Malatya'yı ele geçirdi. Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd için Danişmendliler'in üç bölünmesi ve vârisler arasındaki taht mücadelesi bulunmaz bir fırsattı. Danişmendliler'in sahib olduğu araziye ele geçirmek için derhal Sivas'da bulunan Yağı-basan üzerine yürüdü. Yağı-basan dağlara kaçarken, o da Sivas'ı işgâl etti, 1143'de Aynüddevele'nin idaresindeki Malatya'yı kuşattı ise de, bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Sultân Mes'ûd 1144'de Aynüddevele'nin hakimiyetindeki Elbistan'ı ele geçirdikten sonra, tekrar Malatya'yı kuşattı. Aynüddevele ona itaate mecbur kaldı.

Yağı-basan, Selçuklulara karşı Bizans İmparatoru Manuel ile anlaşmıştı. Manuel ise Anadolu'yu ele geçirmek için 1146'da bir sefer düzenledi ve Konya'ya kadar ilerledi, Sultan Mes'ûd bu harekât sırasında Yağı-basan'la birleşmek zorunda kaldı. Fakat bu iki müttefik, Bizanslılar önünde yenilgiye uğradılar. Ancak II. Haçlı seferinin başlaması, İmparatoru geri dönmek zorunda bırakmıştı. Yağı-basan 1150'de Sultan Mes'ûd'un kızı ile evlenince, tutumunu değiştirerek, Türkiye Selçuklularına tâbi oldu. Aynüddevele ise 1152'de ölmüş ve yerine oğlu Zulkarneyn geçmişti. Yağı-basan yeğeni ile Sultan Mes'ûd'a karşı bir ittifak yaptı ise de, Sultan Mes'ûd bu anlaşmayı bozduğu gibi, Malatya'yı üçüncü kez kuşattı ve henüz çocuk yaşta bulunan Zulkarneyn'i itaat altına aldı. Daha sonra Zulkarneyn kendisine ve şehir halkına zulüm yapan annesi ve adamlarını Malatya'dan uzaklaştırdı. Yağı-basan ise 1153'de Sultân Mes'ûd'un Kilikya'daki Ermeniler'e karşı yaptığı sefere iştirâk etti.

Türkiye Selçuklu Sultânı İzzeddîn Mes'ûd 1155 yılında ölmüş ve yerine II. Kılıç Arslan geçmişti. Ancak kardeşi Şahinşâh ile mücadelesinden yararlanan Yağı-basan Kayseri bölgesine girdi. Bu haberi alan II. Kılıç Arslan derhal Yağı-basan'ın üzerine yürüdüyse de araya din adamlarının girmesi, bu iki Türk devleti arasındaki bir savaşı önlemişti, Suriye hükümdarı Nureddin Mahmûd'un teşviki ile Yağı-basan yeğenleri Zünnûn, İbrahim ve Zulkarneyn ile birle-

şerek Aksaray önünde, II. Kılıç Arslan'a karşı savaştılar, fakat mağlub oldular (Ekim 1155). Ertesi yıl Yağı-basan ve II. Kılıç Arslan tekrar karşı karşıya geldilerse de, yine din adamlarının araya girmesiyle, bir barış anlaşması imzaladılar. Bir müddet sonra Yağı-basan'ın II. Kılıç Arslan ile nikâhlanan İzzeddîn Saltuk'un kızını kaçırarak yeğeni Zünnûn ile evlendirmesi, II. Kılıç Arslan'ı müthiş şekilde öfkelenirmiş ve bu iki Türk hükümdarının arasını tekrar açmıştı. II. Kılıç Arslan Yağı-basan'ın üzerine yürüdü, Yağı-basan müttefikleri ve Bizanslılar'ın yardımı ile II. Kılıç Arslan'ı yenilgiye uğrattı ve Elbistan'ı tekrar idaresi altına aldı.

Bu durumda II. Kılıç Arslan da İstanbul'a giderek, Bizans İmparatoru Manuel ile anlaşmayı tercih etti. Bu sırada Yağı-basan, Artuklular'dan Fahreddîn Kara Arslan tarafından kuşatılan Âmid şehrinin yardımına koştu ve 1163 yılında damadı olmasına rağmen, Kara Arslan'a âit Harput ve Çemişkezek bölgelerini yağmaladı. Kara Arslan, Mardin hükümdarı olan yeğeni Necmeddîn Alpi ve Dilmaçoğulları'ndan Fahreddîn Devletşâh ile birleşip, Sivas'a doğru yürüdüler. Diğer taraftan II. Kılıç Arslan da Yağı-basan'a karşı harekete geçmişti. Bu durumda mukavemet edemeyeceğini anlayan Yağı-basan için ülkesinin içeri kısımlarına çekilmekten başka çare kalmamıştı. Ancak Suriye hükümdarı Nureddîn Mahmûd Haçlılar, dururken, müslümanların birbirleri ile savaşmalarını doğru bulmadığını, kendisine bu konuda yardımcı olmalarını ricâ etti. Bu ricâ tesirini gösterdi ve Artuklular Yağı-basan ile anlaştilar. Yağı-basan bundan sonra II. Kılıç Arslan'ın damadı olan Şahinşâh'ı ziyaret için gittiği Çankırı'da öldü (12 Ramazan 559-3 Ağustos 1164).

Yağı-basan'ın oğulları küçük yaşta idiler, Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ud'un kızı olan eşi, Yağı-basan'ın yeğeni İbrahim'in 16 yaşında olan oğlu İsmâil ile evlenerek, onu hükümdar ilân etti. Bu olay, Danişmendli âilesine mensup prensler arasında bir taht mücadelesine yol açtı. Tabii bu durumdan yararlananların başında, Sultan II. Kılıç Arslan geliyordu. O bu taht mücadelesinde önce, Kayseri'de bulunan Zünnûn'u destekler görünerek, Elbistan bölgesine, Tohma vadisine, Darendede ve Gedük bölgelerine hâkim oldu (1165). Çok geçmeden Zünnûn'un üzerine yürüdü, Kayseri ve Zamanlı'yı zapt etti (1169). Zünnûn, Suriye hükümdarı atabey Nureddîn Mahmûd'a sığındı. II. Kılıç Arslan daha sonra bir karışıklıktan

istifade ederek, Danişmendliler'den Efrîdûn (Feridun) b. Zülkarneyn'in hâkim olduğu Malatya'yı kuşattı (1171). Ancak Nureddin Mahmûd'la mücadele etme ihtimâli karşısında çekilmek zorunda kaldı.

Sivas'da şiddetli bir kıtlık sonucu halk ayaklanmış ve Danişmendli hükümdarı İsmâil ve eşini öldürmüştü (1172). Sivaslılar bu durumda Zünnûn'u davet ettiler. Zünnûn kayınpederi Nureddin Mahmûd'dan aldığı yardım ile, şiddetli soğuğa rağmen, Sivas'a gelerek Danişmendli hükümdarı oldu. II. Kılıç Arslan, Nureddin Mahmûd ile yaptığı anlaşmaya göre de, Zünnûn'un Sivas ve Danişmendli ülkesinde hüküm sürmesini kabul ediyordu (1173). Ayrıca Nureddin Mahmûd damadı Zünnûn'u korumak maksadıyla Fahreddin Abdülmesih kumandasında bir mikdar kuvveti de Sivas'a göndermişti. Ancak 1174 yılı Mayıs ayında Nureddin'in ölümü ile Abdülmesih Suriye'ye döndü. Bu II. Kılıç Arslan için bulunmaz bir fırsattı ve Zünnûn'u ortadan kaldırmak açısından önünde artık hiçbir engel kalmamıştı, derhal harekete geçerek Danişmendliler'e ait Sivas, Tokat, Niksar, Komana ve Amasya şehirlerini zabtetti (1175). Zünnûn, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'a sığınmak için İstanbul'a gitmekten başka çare bulamadı. İmparator, Zünnûn ve Sultan'ın kardeşi Şahinşah'a, kaybettikleri toprakları iade ettirmek niyetinde idi. Hattâ Zünnûn'u Manuel Gavras idaresinde 30.000 kişilik bir ordunun başında Danişmendli ülkesine gönderdi. Bu kuvvet Amasya ve Niksar'a gitti ise de bir başarı sağlayamadı. Daha sonra II. Kılıç Arslan bir fırsatını bularak Zünnûn'u zehirletti.

Malatya Danişmendlileri'ne gelince; Amcası Yağı-basan'a tâbi olan Zülkarneyn Ekim 1162'de Malatya'da öldü. Üç oğlundan Nâsıreddin Muhammed emîrliğin başına geçti. Ancak bu emîr içki ve eğlenceye düşkün olduğundan maiyetinin tazyiki ile şehri bırakmak zorunda kaldı. Bundan sonra 1170'de Fahreddin Kasım emîrliğin başına geçti ise de henüz 15 yaşında iken attan düşerek öldü (1171). Yerine Zülkarneyn'in üçüncü oğlu Efrîdun emîr ilan edildi. Sultan II. Kılıç Arslan Malatya emîrliğinin zayıf durumunu fırsat bilerek bu şehri muhasara ettiyse de (1171), Nureddin Mahmûd'un müdahale etme ihtimâli karşısında çekilmek zorunda kaldı. Diğer taraftan sâbık emîr Nâsıreddin Muhammed, Nureddin Mahmûd ve II. Kılıç Arslan'ın yanında kendisine sığınacak yer aradı. Nureddin

Mahmûd'un ölümü üzerine (1174), Muhammed Artuklular'ın teşviki ile 15 Şubat 1175'de Efridun'u öldürerek Malatya emîrliğini ele geçirdi. Ancak 1178'de Sultan II. Kılıç Arslan Malatya'yı muhasara etti. Şehirde kıtlık hüküm sürdüğünden Muhammed halkın kendisini Sultan'a teslim etmesinden korktu. Bunun neticesinde II. Kılıç Arslan'a baş vurarak hayatı için aman aldı ve şehri terkederek Harput'a gitti. Sultan II. Kılıç Arslan 25 Ekim 1178'de Malatya'ya girerek, Danişmendliler'in burada hüküm süren koluna da son verdi ve Anadolu'nun birliğini sağlamış oldu. Danişmendli ailesine mensup emîrlerin bir kısmı Selçuklular'ın ve bir kısmı da diğer devletlerin himâyesine girdiler.

Danişmendli emîrleri Türkiye Selçuklu Devleti'nde çıkan karışıklıklardan faydalanarak Anadolu'nun büyük bir kısmını işgâl etmişler, bir ara bu ülkede sözü geçen en büyük devlete sahip olmuşlardı. Başlangıçta Haçlılar ve Bizanslılar'a karşı Türk-İslâm ülkelere başarı ile müdafaa eden Emîr Danişmend, Emîr Gâzî ve Melik Muhammed gibi emîrlerin hatıraları da sonraki nesiller arasında saygı ile anılmıştır.

Bibliyografya :

- İ. H. Danişmend, *Tarih Kurumuna açık mektup*, İstanbul 1945.
 Halil Edhem, "Anadolu'da İslâmî Kitabeler", *T.O.E.M.*, sayı 27.
 İsmail Galip, *Meskûkât-ı Selçukiyye*, İstanbul 1309.
 M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.
 M. H. Yinanç, Danişmendliler mad., *İA*.
 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
 O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.
 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968. Türkçe trc. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984².
 S. Runciman, *A History of the Crusades*, I-III, Penguin Books 1965./Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Ankara 1986-1987.
 A. Özaydin, "Danişmendliler" *Büyük İsl. Tar.*, VIII cild, s. 121-140.

DİLMAÇOĞULLARI

Doğu Anadolu'daki Türk Beyliklerinden birisi de Erzen¹ ve Bidlis'de hüküm sürmüş olan Dilmaçoğulları'dır. Bu beyliğin atası Dilmaçoğlu Mehmed (Muhammed) Bey, Sultan Alp Arslan devrinde (1063-1072), Bekçioğlu Afşin, Ahmed-şâh gibi Türkmen emîrleri ile Bizans idaresindeki Anadolu'ya akınlarda bulunuyordu (h. 461/462-1069/1070). Dilmaçoğlu Mehmed Bey Malazgird savaşına da iştirak etmişti (1071). Haleb Mirdâsi Emîrlерinden Sâbık (1076-1079) tahta geçtikten sonra, emîrliğini sürdürebilmek için Türkmenler'e dayanmış ve öz kabilesi Benû Kilâb üzerinde hâkimiyet kurmağa çalışmıştı. Bu kez Benû Kilâb kabilesi mensubları ayaklanmışlar, Sâbık yardım için Türkmen emîri Ahmed-şâh'a başvurmuştu. Ahmed-şâh da ayrıca emrindeki 500 Türkmen ile Anadolu içlerine akın yapmak üzere karargâh kurmuş olan Dilmaçoğlu Mehmed'i Sâbık'ın yardımına çağırıldı (Zilkade 468/Haziran 1076). Bu iki Türkmen emîrinin desteğini sağlayan Emîr Sâbık, Benû Kilâb kabilesini etrafında toplayan Vessab'a karşı harekete geçti (Zilhicce 468/Temmuz 1076). Dilmaçoğlu Mehmed ve Ahmed-şâh'ın emrindeki Türkmenler'in şiddetle saldırmaları, Benû Kilâb'ın savaşa girmeden bozguna uğramasına sebep oldu. Türkmenler çok sayıda deve ve koyun ele geçirdikleri gibi, 10 bin de esîr almışlardı. Bu savaştan 13 gün sonra Dilmaçoğlu Mehmed Haleb'in kuzeyinde oturan Ahmed-şâh'ı yanına çağırıldı ve bir ziyafet sırasında onu esîr aldı. Bu belki de Türkmenler'den başka dayanağı olmayan Sâbık'dan para koparmak için tezgâhlanmış bir oyundu. Nitekim Ahmed-şâh'ın esâreti 9 gün sürdü. Emîr Sâbık, Mehmed Bey'e 10 bin dinâr para ve yirmi at vererek Ahmed-şâh'ın serbest bırakılmasını sağladı (24 Zilhicce/29 Temmuz 1076). Anadolu'da hâkimiyet Kutalmışoğlu Süleyman-şâh'a geçince, Afşin, Sanduk (Sunduk) ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi Türkmen emîrleri ona tâbi olmak istemediler. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh bu emîrlere, Suriye'nin fethi ile görevlendirdiği, kardeşi Tutuş ile birleşmelerini emr etmişti (h. 470/1077-1087). Böylece Dil-

¹ Doğu Anadolu'da bir şehir olup, Siirt ve Meyyâfârikîn (Silvân) arasındadır, bk. Erzen mad., *İA*.

maçoğlu Mehmed bir müddet Tutuş'un yanında kaldı. Daha sonra Tutuş'un, Suriye hâkimi Türkmen emirlerinden Atsız'ı öldürmesiyle (1079), yanından ayrılan emirler arasında Afşin, Arslantaş ve muhtemelen Dilmaçoğlu Mehmed de bulunmaktadır.

Önce Mervanoğulları'nın, daha sonra Halife Kaim bi-Emrilâh'ın vezirliğini yapmış bulunan Fahr üd-Devle Muhammed b. Muhammed b. Cuheyr oğlunu Nizâm ül-Mülk'ün kızı ile evlendirmiş ve bu sâyede kendisine, Selçuklu sarayında önemli bir mevkii sağlamıştı. Bu zât Sultân Melikşâh'ı Diyarbekir'de hüküm süren Mervân-oğulları'nın zenginliğini ileri sürerek, adı geçen bölgeyi hâkimiyeti altına almağa teşvik ediyordu. Nihâyet bu teşvik semeresini verdi, Sultan Melikşâh 1083 yılı Eylülünde (Cumâdâ I. 476), Fahr üd-Devle'yi Diyarbekir ve Ahlat bölgesi emirliğine tayin etti ve emrine Gevherâyın idaresinde bir mikdar kuvvet verildi. Ayrıca Artuk Bey'e de Türkmenleri toplayarak Fahr üd-Devle ile birleşmesi emr edildi. Artuk Bey'in emrine giren Türkmen Beyleri arasında Dilmaçoğlu Mehmed de bulunuyordu. 1084 yılı Temmuzunda bu Selçuklu ordusu önce Âmid'i daha sonra Meyyâfârikîn'i kuşattı. Bu sırada ise Selçuklu ordusundan gönderilen kuvvetler Mardin, Siird ve Erzen şehirlerini işgâl ettiler. Nihayet 1085 yılı Mayıs Ayı'nın ilk haftasında Selçuklu kuvvetleri Âmid'e hâkim oldu. Fahr üd-Devle beraberinde Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi emirler olduğu halde Bidlis'e yöneldi, önce bu şehri daha sonra da Ahlat'ı zabtetti. Bidlis ve havalisini Dilmaçoğlu'nun idaresine bırakarak bölgeyi ona ikta etti. İşte bu suretle Dilmaçoğulları beyliğinin temelleri atılmış oldu. Dilmaçoğlu Mehmed'in ne zaman öldüğü kesinlikle tesbit edilemiyor. O. Turan'a göre, onun tam adı Hüsâm ed-Devle Alp-tegin Mehmed'dir ve ondan sonra yerine oğlu Toğan-Arslan geçmiştir. M. H. Yınanç ise, Mehmed'den sonra Dilmaçoğulları Beyliğine Hüsâm ed-Devle Yeltegin'in geçtiğini ve Erzen şehri ile havalisini Emir Şâhrûh'un elinden alarak, beyliğini büyüttüğünü zikrediyor.

Doğu Anadolu'daki diğer Türk Beylikleri tarihinde bazı kararlık noktaların bulunduğu gibi, Dilmaçoğulları'nın da önce hangi devlete tâbi olduğu kesinlikle bilinmiyor. Bir iddiaya göre, önce Diyarbekir emirlerine diğerine bakılırsa Sökmenliler (Ahlât-şahlar)'e tâbi idiler. XII. yüzyılın başlarında Dilmaçoğlu Beyliği'nde Toğan Arslan hâkim olarak görünüyor (muhtemelen 1104 yılında) ve bu bey daha sonra Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan (1092-1107)'a

tâbi oluyordu. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Toğan Arslan, Sökmenliler'e bağlanmıştı. Sökmenliler'in hâkim olduğu Meyyâfârikîn şehri vâlisi Ebû Mansûr ayaklanmış ve Selçuklu emîrlerinden Karaca el-Sâkî ile birleşmişti. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Karaca el-Sâkî'yi İran'a çağırınca, Ebû Mansûr yalnız kalmış ve bölgedeki diğer emîrler gözlerini Meyyâfârikîn'e çevirmişlerdi. Nitekim Toğan Arslan bu şehre tâbi 25 köyü almıştı (509/1115). Sökmenliler'den İbrahim (1112-1126)'in zayıf idaresi zamanında Toğan Arslan'ın artık bağımsız olduğunu görüyoruz. Ancak bu bağımsızlık çok sürmemiş, Toğan Arslan Artuklular'dan İlgâzî'ye tâbi olmuş ve bu hükümdarla beraber Haçlılar'a ve Gürcüler'e karşı savaşmıştı. Artuklular'ın Mardin Şubesinden Necm ed-Dîn İlgâzî beraberinde Toğan Arslan ve 20.000 kişilik bir ordu bulunduğu halde Haçlıların idaresinde bulunan Antakya üzerine yürüdü. Bu Türk ordusu Tell-Afrin savaşında Antakya Prensi Roger'in kumandasındaki Haçlılar'a karşı büyük bir zafer kazandı (28 Haziran 1119), Roger de ölümler arasında idi. Öte taraftan Gürcü Kralı II. David Kıpçak kuvvetleri ile birleşerek hâkimiyet sahasını genişletmeye ve Tiflis şehrine baskı yapmaya başlamıştı. Tiflis Müslümanları'nın yardım isteği üzerine Selçuklu Sultanı Mahmûd, İlgâzî'yi Gürcüler üzerine bir seferle görevlendirdi. İlgâzî Gürcüler üzerine sefere çıkarken, beraberinde Saltuklu Emîri Ali, Bidlis ve Erzen Beyi Toğan Arslan ve Germiyan Türkmenleri de bulunuyordu. Ancak İlgâzî kumandasındaki bu Türk kuvvetleri Gürcü-Kıpçak ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (Ağustos 1121).

Toğan Arslan'ın Artuklular'a tâbi olması ve hattâ Meyyâfârikîn bölgesinden bazı yerleri zapt etmesi, Sökmenliler'den İbrahim'i kızdırmıştı. İbrahim, Toğan Arslan üzerine bir sefer düzenleyerek onu mağlub ve Bidlis'i muhasara etti (518/1124). Fakat bu muhasaranın neticesiz kaldığı anlaşılıyor. Bundan sonra Toğan Arslan'ın hâkimiyet sahasını genişletmek isteyen Hısn Keyfâ Artuklularından Rükneddîn Dâvûd (1108-1144) ile başının derde girdiğini görüyoruz. Rükneddîn Dâvûd da Bidlis'i kuşattı ise de, onun da bir netice alamadığı anlaşılıyor. Toğan Arslan 1133 yılında Hums hâkimi Kırhan'ın isteği üzerine onun yardımına gitmiş ve Haçlılar'a karşı savaşmıştır. Musul Atabeyi İmâdeddîn Zengî Sökmenliler'den İbrahim'in kızını istemiş, aynı kıza daha sonra Toğan Arslan da oğlu için tâlip olmuştu. Buna kızan Atabeg Zengî Sökmenliler'in hâkim olduğu Ahlat üzerine,

yürümüş, bu arada ordusundan bir kısmını Bidlis'e göndermişti. Toğan Arslan Bidlis'e gelen Zengî'nin askerlerini karşılayarak onlara ziyafet verip, üç gün ağırlamış ve geliş sebeplerini sormuştu. Zengî'nin askerleri de "Atabeg aynı kızı istemeniz sebebi ile size kızıyor ve bu iş için harcadığı 10.000 dînârı ödemeniz gerektiğini bildiriyor" dediler. Toğan Arslan Arslan açıkça bir haraç karşılığı olan bu 10.000 dînârı ödemiş, Zengî'nin askerleri de geri çekilmişlerdi (1134). Toğan Arslan'ın ölüm tarihi hakkında iki rivâyet vardır, birincisine göre 1134'de, ikincisine göre ise h. 532/1137 yılında vefât etmiştir.

Ondan sonra yerine oğlu Hüsâm ed-Devle Kurtî geçmiştir. O daha babasının sağlığında Sökmenliler ile birlikte Gürcüler'e karşı yapılan seferlere iştirâk etmişti. Ermeni tarihçisi Vardan'ın rivayetine göre¹, "Hurt" olarak zikredilen Kurtî 1130 tarihinde Dovin'i zabtetmiş, 1131 yılında Gürcü Kralı İvane Saltuklular'ın ülkesine saldırmış, fakat Kurtî tarafından hezimete uğratılmıştı. Kurtî Gürcüler'in kafalarından minare yüksekliğinde bir de kule yaptırmıştı. Saltuklular'dan İzzeddîn Saltuk (1132-1168) herhalde bu başarıları sebebi ile kızını Kurtî ile evlendirmiştir. Yine Kurtî zamanında, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd kardeşi Selçuk-şâh'a Ahlat, Malazgird ve Erzen bölgesini iktâ etmiş, Tebriz hâkimi Oğuzoğlu es-Silâhî'yi de ona atabeg yapmıştı (h. 532/1137-1138). Selçuk-şah bu bölgeyi tahrib ettiği gibi, halkına da kötü davranmıştı. Daha sonra Hısn Keyfâ Artuklularından Rükneddîn Dâvûd'un saldırısı üzerine, Kurtî Mardin'e giderek, yine Artuklular'dan Timurtaş'ın himâyesine girdi. Kurtî 1143 yılında öldü.

Yerine kardeşi Yakut Arslan geçti. o da Rükneddîn Dâvûd'un tehdidi altında idi. Bu durumda kardeşi Devlet-şah'ı, Atabeg İmâd ed-Dîn Zengî'den yardım istemeğe gönderdi. Yakut Arslan, kardeşi Zengî'nin karargâhında iken öldü.

Fahr ed-Dîn Devlet-şâh Zengî'nin karargâhından getirilerek emîr ilân edildi. Onun beyliği uzun müddet sürdü. Gürcüler'in Ani'yi zabtetmesine çok üzülen Anadolu'daki Türk emîrleri bir araya gelerek bir sefer düzenlediler. 1161 yılı Temnuzu'nda harekete

¹ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)" (Trk. trc., Hrnt D. Andreasyan) *Tarih Semineri Dergisi*, 1-2, İstanbul 1937, 199-200, Krş. Yınanç, Bitlis mad., İA.

geçen bu Türk ordusunda; Fahreddin Devletşâh, Ahlatşâhlar'dan II. Sökmen ve Erzurum emîri İzz ed-Dîn Saltuk bulunuyordu. Ancak bu emîrler, Mardin Artuklu hükümdarı Necm ed-Dîn Alpı'ı beklemeden Ani şehrini kuşattılar (Ağustos 1161). Bu tedbirsiz davranış Türk ordusu için çok kötü sonuçlar doğurdu. Gürcü Kırâlı III. Giorgi bu birleşik Türk ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Daha sonra Gürcüler Dovin'i alarak, bu şehri yağma ve tahrip ettiler (1162). Devlet-şâh kızını Hısn Keyfâ ve Harput emîri Kara Arslan'ın oğlu Nâsır ed-Dîn ile evlendirmişti. Yine Devlet-şâh, Kara Arslan ve Mardin emîri Necm ed-Dîn Alpı ile birleşerek Çemişkezek taraflarını yağmaladılar ve Dânişmendliler'den Yağlı-basan'a karşı yürüyerek Sivas hududuna kadar ilerlediler (1164). Ancak Atabeg Nureddin Mahmûd bir elçi ile haber göndermiş, "Haçlılar'a taarruz ediyor iken, müslümânların birbiri ile savaşıması doğru mudur?" diyerek onlara ihtarda bulunmuş, bu suretle Artuklular ve Dânişmendliler anlaşmışlar, Devlet-şâh da ülkesine dönmüştü.

Gürcüler'in Dovin şehrinde yaptıkları zulüm üzerine, Irak Selçuklu Sultanı Arslan-şâh, Azerbaycan Atabeyi İldeniz ve aralarında Devletşâh'ın da bulunduğu diğer Anadolu emîrleri birleşerek sefere çıktılar (558 Şaban/1163 Temmuz). Bu müttefik Türk ordusu Gürcüleri perişân ederek, kaybedilen yerleri geri aldı.

Bir müddet sonra Devlet-şâh ile Mardin hükümdarı Necm ed-Dîn Alpı arasında anlaşmazlık çıktı. Necm ed-Dîn Alpı harekete geçmeye karar verdiği zaman, Devlet-şâh ona karşı koyamayacağını anlamış ve Meyyâfârkîn'e kadar giderek, itaatını bildirmek suretiyle muhtemel bir savaşı önlemişti (564/1168). Diğer taraftan Dilmaçoğulları'nın veziri Zahir ed-Dîn Mukarrib-şâh topladığı servetle Meyyâfârkîn'e kaçmış (Haziran 1175), yerine Emîn ed-Dîn Nasr tayin edilmişti.

Daima bir genişleme siyaseti izleyen Salâhaddîn Eyyûbî önce Musul'u kuşatmış, fakat Abbâsî Halifesi ve Ahlatşâhı II. Sökmen'in ricâları ile bu muhasarayı kaldırıp, Sincar'ı kuşatmaya başlamıştı. II. Sökmen ileri gelen adamlarından Seyf ed-Dîn Begtimur'u, Salâhaddîn'e elçi olarak göndererek, Sincar muhasarasından vazgeçirmeye çalıştı. Ancak Begtimur, Salahaddîn tarafından kuşatmadan vazgeçmek için ileri sürülen şartları kabul etmeyerek geri dönmüş, ayrıca II. Sökmen'i harekete geçmeye teşvik etmişti. II. Sökmen,

Musul hâkimi İzz ed-Dîn Mes'ûd b. Mevdûd b. Zengî, Artuklular'dan Mardin emîri İlgâzi ve Dilmaçoğlu Devlet-şâh birleşerek, Mardin yakınındaki Harzem (Kızıltepe) köyünde toplandılar. Ancak Salâhaddin'in harekete geçmesi üzerine, bu müttefikler bir savaşa girişmek cesaretini gösteremeden dağılmış ve herkes yerli yerine dönmüştü (Zilhicce 578/Nisan 1183).

II. Sökmen'in ölümü (10 Temmuz 1185) münasebetiyle Halifelik Dîvânı'na yazılan bir mektubdan anlaşıldığına göre, Devlet-şâh bu sırada sara hastalığına tutulmuştu. Ancak Devlet-şâh'ın ne zaman öldüğü kesinlikle bilinmiyor. M. H. Yınanç (Bitlis mad., *İA.*), "El-Veled üs-Şefik" adlı yazma eserin verdiği bilgiye dayanarak, Devlet-şâh'ın h. 588/1192 yılında ölmüş olabileceğini ileri sürüyor. Aynı kaynak bu yıl içinde Ahlat Emîri Begtimur'un Bitlis'i zaptettiğini zikretmektedir. Bundan sonra Dilmaçoğulları Beyliği Erzen ve havalisinde hüküm sürmüştür.

Bitlis daha sonra Ahlat-şâhlar'ın hâkimiyetine son veren Eyübîler'in idaresi altına girmiştir (1207). Ancak burada yine de Dilmaçoğulları'ndan bir kolun hüküm sürdüğü anlaşılıyor.

Erzen'de ise bundan sonra Devlet-şâh'ın oğlu olduğu tahmin edilen Hüsâm ed-Dîn Tuğrul'un idareyi ele aldığı anlaşılıyor. Harezmşâhlar'dan Sultân Celâl ed-Dîn Mengûbirti (Mingburnu veya Mengburnu) Ahlat'ı kuşattığı zaman Erzen'i de almak istemiş (1229), bu maksatla da meşhur tarihçi Muhammed Nesevî'yi elçi olarak göndermişti. Hüsâm ed-Dîn Tuğrul "... Eğer Sultan Erzen ve havalisini bir menşûr ile kendisine bırakırsa" ona tâbi olacağını söyledi. Sultan Celâl ed-Dîn bu söylenenleri öğrendikten sonra Erzen Beyliğini Tuğrul'a verdi, ancak onu yanından günlerce bırakmadı. M. H. Yınanç ise, Sultan'ın Ahlat'ı zaptettikten sonra esir aldığı hükümdarlar arasında Tuğrul'u da zikrediyor. Bu da Tuğrul'un uzunca bir müddet Celâl ed-Dîn'in yanında kaldığını gösteriyor. Tuğrul çok iyi bir insandı ve halka devamlı ihsanlarda bulunurdu.

Erzen'deki Dilmaçoğulları Beyliğinin bir müddet sonra Moğollar'a tâbi olarak varlıklarını sürdürdükleri anlaşılıyor. Bu bakımdan Moğol devrinde hangi emîrlerin Dilmaçoğulları Beyliğini idare ettikleri şimdilik meçhulümüzdür.

İlhanlı hükümdarı Hülâgû (1256-1265) hicri 657/1259 yılında Şehzâde Yaşmut kumandasında Mardin ve Meyyâfârikîn'in zabtı için

bir Moğol ordusu göndermişti. Bu Moğol ordusu Meyyâfârikîn'i zabettikten sonra Mardin'e yürümüŖ ve burayı muhasara etmişti. Mardin bu muhasaraya 8 aydan fazla dayanmış, Ŗehri almaktan ümidlerini kesen Moğollar, Mardin, Duneysir (Koç hisar) ve Erzen bölgelerini yağmalamışlardı. 1310 yılında ise Erzen beyi Melik Sâlih idi. Bu tarihi Abdülaziz adındaki bir Ŗahsın, Erzen kadılığına tayini münasebetiyle öğreniyoruz. Daha sonra Dilmaçoğulları Beyliğinde sırasıyla Melik Kebîr unvanlı İmâd ed-Dîn Devlet-Ŗâh, sonra da İzz ed-Dîn Muhammed hüküm sürmüştür. İzz ed-Dîn Muhammed h. 734/1333-1334'de ölmüş ve yerine Melik Celâl ed-Dîn geçmişti.

1336'da İlhanlı Devleti'nin çöküşü Anadolu'daki beyliklere rahat bir nefes aldırılmış, fakat bu kez kendi aralarında üstünlük mücadelesine girişmişlerdi. İşte Artuklular ile Eyyübîler arasındaki Siirt üzerindeki hâkimiyet mücâdelesinden bıkan adı geçen Ŗehir halkı Dilmaçoğulları'ndan Celâl ed-Dîn'i davet ettiler. Celâl ed-Dîn ise kardeŖini Siirt vâililiğine gönderdi, o da buradaki Kürd reisi Cemâleddîn'i kendisine bağladı. Daha sonra Celâl ed-Dîn kızkardeŖini Eyyübîler'e vererek onlarla akrabalık kurdu.

Timur'un Doğu Anadolu zaferi sırasında Dilmaçoğlu Beyliği'nin başında Sultan Ali'nin bulunduğu anlaşılıyor (Rebi I. 796/Ocak-Ŗubat 1394). Sultan Ali Timur'u hediyelerle karŖılayarak itaatini bildirmiş ve bu suretle ülkesini muhafaza etmişti. Üçyüz yıl gibi uzun bir süre Erzen ve Bitlis'de hüküm süren Dilmaçoğulları Beyliği, Akoyunlular devrinde (1378-1508) tarihe karışmıştır.

Bibliyografya :

- I. Kafesoğlu, *Sultan MelikŖâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.;
- E. Merçil, "Fars Meliki Selçuk-Ŗâh'ın hayatı ve paraları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4-5, İstanbul 1974.;
- F. Sümer, "Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu AraŖtırmaları Dergisi*, IV, Ankara 1975.;
- A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983.;
- R. ŖeŖen, "'İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu AraŖtırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 249-369.;
- O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.;
- M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.;
- Aynı mlf., Bitlis mad., İA.;
- Aynı mlf., Celâleddîn HarzemŖâh mad., İA.;
- Y. Yücel, "XIV-XV. yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında AraŖtırmalar", *Bellelen* no. 146, Ankara 1973, s. 159-181.

İNALOĞULLARI

Diyarbakir (Âmid)'de bir yüzyıla yakın hüküm sürmüş bir Türk sülâlesidir. Sultân Melikşâh'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklar sırasında Mervân oğlu Nâsir ed-Devle Mansûr Meyyâfarıkın'ı alarak Diyarbakir bölgesindeki emirliğini tekrar diriltmeğe çalışmış, fakat Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş ondan önce davranarak Diyarbakir'i işgâl etmişti (1093 yılı ortaları). Tutuş, Emîr Tuğtegin'i oğlu Dukak'a atabeg ve aynı zamanda da bu bölgenin vâililiğine tayin etmişti. Daha sonra Tuğtegin, Tutuş ile birlikte Berkyaruk'a karşı savaşmış, Rey civarındaki savaşta (26 Şubat 1095) Tutuş ölmüş, Tuğtegin de esir düşmüştü.

İşte Tuğtegin'in bu yokluğu sırasında Diyarbakir bölgesi muhtelif Türk emirleri arasında paylaşılmıştı. Bu sırada Sadr adlı bir Türk emîri de Âmid'e hâkim olmuş, daha sonra Musul emîri Kürboğa'nın bu şehri ele geçirme teşebbüsünü başarıyla önlemişti (Muh. 1095/1096). Sadr çok geçmeden ölmüş, yerine bu sülâlenin kurucusu olarak kabul edilen Türkmen emirlerinden İnal geçmişti. Emîr İnal da çok yaşamamış ve onun yerini oğlu İbrahim almıştı.

Emîr İbrahim, Tutuş'un ölümünden sonra ikiye ayrılan Suriye Selçukluları Devleti'nden Dımaşk kolunun başında bulunan Dukak'a tâbi idi. 1098'de Haçlılar'dan Antakya'yı kurtarmak için harekete geçen Musul emîri Kürboğa idaresindeki Selçuklu ordusunda İnaloğulları da yer almıştı. Bir müddet sonra Kürboğa, beraberinde Zengî b. Aksungur olduğu halde, Âmid'i ele geçirmeğe çalıştı ve şehri kuşattı (494/1100-1101). Emîr İbrahim, bu durumda Artuklu sülâlesinin kurucusu Sökmen'den yardım istedi. Sökmen yeğeni Yakutî ile İbrahim'in yardımına koştu. İki taraf arasındaki savaş önce İbrahim ve Sökmen'in lehine idi. Fakat tecrübeli Kürboğa'nın askerlerini maharetle teşviki etkisini göstermiş, savaşı güç de olsa o kazanmıştı. Ancak bu galibiyet Kürboğa'ya birşey getirmemiş, Âmid'i ele geçiremeyeceğini anlayarak kuşatmayı kaldırmıştı. Daha sonra Emîr İbrahim, Muhammed Tapar'a tâbi oldu ve o 1105 Şubatı'nda Selçuklu sultanlığını ele geçirmek üzere harekete geçtiği sırada, beraberinde olan beyler arasında İnaloğlu İbrahim de bulunuyordu.

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan 1105'de Meyyâfârikîn'e geldiği sırada İbrahim ona tâbi oldu ve Sultan'la beraber Musul seferine katıldı. I. Kılıç Arslan'ın bu sefer sonucu ölmesi (13 Haziran 1107) üzerine İnaloğulları'nın kısa bir müddet kimseye tâbi olmadan yaşadıkları anlaşılıyor. Ermenşâhlar'ın kurucusu ve Ahlat emîri Sökmen el-Kutbî'nin 1108/1109 yılında Meyyâfârikîn'i ele geçirmesi sonucu, Diyarbekir bölgesi emîrleri, dolayısıyla, İbrahim de onun vassali olmuştu. İnaloğlu İbrahim h. 503/1109-1110 yılında öldü.

Yerine oğlu Sa'd ed-Devle Ebû Mansûr İl-Aldı geçti. Sökmenliler'in hâkim olduğu Meyyâfârikîn şehri vâlisi Ebû Mansûr ayaklanmış ve Selçuklu emîrlerinden Karaca es-Sâkî ile birleşmişti. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Karaca es-Sâkî'yi İran'a çağırınca, Ebû Mansûr yalnız kalmış ve bölgedeki diğer emîrler gözlerini Meyyâfârikîn'in üzerine dikmişlerdi. Nitekim İl-Aldı Cur nehrinin doğusunda bulunan Meyyâfârikîn'e tâbi 40 köyü almıştı (509/1115). İl-Aldı'nın zamanında Âmid'in Ulu câmii yanmıştı. Urfalı Mateos ise, yanlış olarak bu olayın 1115/1116 yıllarına düştüğünü zikretmiş ve yangın hakkında şunları yazmıştır: "Müslümanların büyük bir şehri olan Âmid'de korkunç bir nişane belirdi. Bu milletin yapmakta olduğu kötü ve menfûr işlerin çoğalmasından dolayı onların büyük câmiinin üzerine geceleyin gökten ateş düştü. Ateş o kadar kıızıkdiki duvar taşları odun gibi yandı. Şehrin bütün askerleri oraya koşdular, fakat bu sönmez ateşi bastıramadılar. Ateş bilakis gitgide daha çok alevlendi ve göklere yükseldi ve Müslümanların bu mâbedini kâmilen kül etti." İl-Aldı zamanında bu büyük câmii yeniden tamir olunmuştur. Temmuz 1122'de Tuğtegin yeğeni Belek ile Türkmenler'in kesif bir halde bulunduğu Diyarbekir bölgesinden, Haçlılarla savaşmak için, kuvvet temin etmişlerdi. Onlara yardım gönderenler arasında İnaloğulları'nın da bulunması muhtemeldir. 1124 yılında ise Âmid halkı şehirde gittikçe çoğalmağa başlayan İsmâîlîler'e hücum ederek, onlardan 700 kadarını öldürdüler ve geri kalanı da kaçmağa mecbûr ettiler. Bu sebepten İsmâîlî mezhebi bu bölgede yayılmak imkânını bulamadı.

Emîr Zengi 1127'de Musul'da Aksungur'un yerine geçtikten sonra, dâimâ sınırlarını genişletmek istiyordu. Bu maksatla da Mardin Artuklu Beyliğine bağlı Nusaybin'i işgâl etmiş, daha sonra da

Mardin ile Nusaybin arasında bulunan Sercî kasabasını kuşatmıştı (h. 524/1129-1130). Mardin Artuklu Emîri Timurtaş ile yeğeni Dâvud ve İnaloğullarından İl-Aldı birleşmişler ve topladıkları 20.000 Türkmen ile Zengi'yi önlemeğe çalışmışlarsa da bunda başarılı olamamışlardı. Zengi Sercî'yi işgâl etmişti. Bir müddet sonra ise işlerin tersine döndüğünü görüyoruz. Bu sefer Timurtaş, Zengi ile birleşerek eski müttefiki İl-Aldı'nın hâkim olduğu Âmid şehrini kuşattı (1133). İl-Aldı ise Hısn Keyfa Harput Emîri Artuklu Dâvud'dan yardım istedi. Dâvud beraberinde oğlu Kara-Arslan olduğu halde İl-Aldı'nın yardımına geldi. Âmid şehri önlerinde Nisan 1134 tarihinde yapılan savaşta Dâvud ve İl-Aldı yenildiler. Zengi ile Timurtaş muhasaraya devâm ettilerse de kuvvetli surlara sâhib Âmid'i ele geçiremediler ve şehir civarını yakıp yıkarak geri çekildiler. Emîr İl-Aldı 1142 yılında öldü.

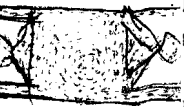
Bundan sonra İnaloğulları Beyliğinde Vezîr Nisan-oğlu Mü'eyyed ed-Dîn ve evladlarının önemli bir rol oynadıklarını ve beyliğin idaresine hâkim olduklarını görüyoruz. Vezir Nisanoğlu Mü'eyyed ed-Dîn, İl-Aldı'nın oğlu Cemâl ed-Dîn Şems ül-Mülûk Mahmûd'u emîrlik makamına geçirdi. Bu emîrin annesi Artuklular'dan Necmed-Dîn İlgâzî'nin kızı Yumnâ Hâtûn idi. 1144'de Atabeg Zengi yeniden Diyarbekir bölgesine girerek İnaloğulları'na âit 'Arkanayn (Ergani ?), Hâlâr, Tulhum ve Çermük gibi kale ve kasabaları zabtetti. Zengi'nin ölümünden (1146) sonra bu yerler Artuklular'dan Hısn Keyfâ emîri Fahreddîn Kara Arslan'ın eline geçmiştir. İnaloğulları'ndan Mahmûd'un 1148 yılında Artuklular'dan Mardin hükümdârı Timurtaş'ın kızı ile evlenmek istediğini, bu sâyede de beyliğinin geleceğini bir müddet için sağlamlaştırmağa çalıştığını görüyoruz. Bunun için Vezîr Mü'eyyed ed-Dîn'in oğullarından İzz ed-Devle Ebû Nasr Meyyâfârikîn'e gitmiş ve Timurtaş'ın kızı Safiye Hâtun'un 50.000 altın ağırlık karşılığında İnaloğlu Mahmûd'la nikahlanmasını sağlamıştı. Safiye Hâtun Âmid'e götürüldü ise de, ertesi yıl orada öldü. Emîr Mahmûd eşinin ölümü üzerine, ağırlık olarak kararlaştırılan 50.000 altını ödememişti. Emîr Timurtaş birçok kereler bu ağırlığı istedi ise de, bir netice alamadı ve bu sebepten 1151 yılı Martı'nda Âmid'i kuşattı, çevresini tahrib ve yağma ettirdikten sonra Mardin'e döndü. İnaloğulları'nın vezîri ve devlete fiilen hâkim olan Nisanoğlu Mü'eyyed-Dîn ise Emîr Timurtaş'ı bu harekete tahrik eden vezîri Zeyn ed-Dîn'den intikâm almak istemişti.

Bu maksadla Mardin'e iki fedâi göndererek Vezîr Zeyn ed-Dîn'i öldürdü. Emîr Timurtaş bu olay üzerine Âmid'i ikinci kez kuşattı. Ancak Ermen-şâhlar'dan II. Sökmen'in vezîri Baha ed-Dîn Evs de bu olaya karışmış ve bizzât Âmid'e gelerek iki taraf arasında sulh yapılmasını sağlamıştı. Bu uzlaşma sonucu Emîr Mahmûd, karısı ve oğulları, Vezîr Mü'eyyed ed-Dîn ve oğulları ile Âmid ileri gelenleri şehirden çıkararak Timurtaş'a itaat ve onun isteklerini kabul ettiler. Bu suretle İnaloğulları ve bu emîrliğe tahakküm eden Nisan-oğulları âilesi Mardin Artukluları'na tâbi oldular.

Vezîr Mü'eyyed ed-Dîn 1156 yılında Âmid'de öldü ve oğlu Cemâl ed-Devle Kemâl ed-Dîn Ebu'l-Kasım Ali onun yerine vezîr olarak beyliği idâreye başladı. Kardeşi 'İzz üd-Devle Ebû Nasr ise Eğil kalesinde hâkimiyet kurmuştu. Nisanoğlu âilesinin İnaloğlu Mahmûd üzerindeki baskısı o derece artmıştı ki, komşu Türk devletleri buna müdahâle etmek lüzumunu duydular. Belki de bu devletler

Âmid'i ele geçirmek istiyorlardı. Nitekim 1163 yılında Artuk-Hısn Keyfâ emîri Fahr ed-Dîn Kara Arslan ile, Mardin meddîn Alpi, Vezîr Cemâl ed-Devle'nin Emîr Mahmûd'a halkına baskı yaptığını ileri sürerek bu duruma müdahale ete geçtiler. Kara Arslan ve Necmeddîn Alpi'nin Şemseddîş kumandasında gönderdiği kuvvetler Âmid'i kuşattılar. ı da mancınıklar ve muhasara âletlerini kullandığı bu ay sürmüştü. Bu sırada ihânetlerinden korkulan hıristiyan ler şehirden dışarı atılmış, Kara Arslan da onları esir ticede şehrin düşeceğini anlayan Emîr Mahmûd ve Vezîri -Devle Kemâl ed-Dîn, Danişmendliler'den Yağıbasan'n istediler. Bu isteği kabul eden Yağıbasan, Kara Arslan nasına rağmen onun ülkesine girdi ve Harput ile Çemiş-şelerine taarruz edip, yağmada bulunduktan sonra geri ıra Arslan bu haberi duyunca Âmid kuşatmasını kaldır- bür oldu (Şaban 558/5 Temmuz-2 Ağustos 1163). Ertesi

yıl yani 1164'de Kara Arslan Âmid'i ikinci kez kuşattı ise de, başarılı olamadı ve sulh yaparak çekildi. Aynı yılın sonunda Kara Arslan'ın kızı ile Necmeddîn Alpi'nin oğlu Meyyâfârikîn'de yapılan muhteşem bir düğün ile evlendiler. Nisanoğulları'ndan Vezîr Cemâl üd-Devle ve Eğil hâkimi 'İzz ed-Devle de bu düğünde hazır bulunmuşlar ve birçok değerli hediyeler götürmüşle-di. Artukoğulları iki kardeşle hilat vermişler, onlar da Âmid'deki İnaloğulları beyliğinin Mardin

NI ŞAHİRLER
Mehmed Karay

Artukluları'na tâbi olduğunu tekrarlamışlardı. Ayrıca Âmid kadısı Nâsîh ed-Dîn 1165 yılında Hısn Keyfâ'ya giderek, Kara Arslan ile İnaloğulları arasında da bir anlaşma sağlamaya muvaffak olmuştu.

Muhtemelen 1179 (h. 575) yılında Nisanoğlu Cemâl üd-Devle Ebu'l-Kasım Ali öldü. Yerine vezîr olan Bahâ ed-Devle Mes'ûd aynı zamanda İnaloğulları emîrliğini de idaresi altında bulunduruyordu.

Hısn Keyfâ Artukluları emîrliğinin başına, Fahreddin Kara Arslan'ın ölümünden sonra, oğlu Nureddin Muhammed geçmişti. Nureddin Muhammed, Salâhaddin Eyyûbî'ye tâbi olmuş ve ona karşı bütün vazifelerini yerine getirmişti. Ancak Nureddin'in de bir isteği vardı, bu da Âmid şehrine sâhib olmakdı. Salâhaddin de adı geçen şehri alıp, ona vermeği va'd etmişti. Ayrıca İnaloğulları ve Âmid halkını baskı altında tutan vezîr âilesi Nisanoğulları'nın da davranışları şikâyetlere yol açmaktaydı. Neticede Salâhaddin, verdiği sözü yerine getirmek için, berâberinde Nureddin olduğu halde Âmid üzerine yürüdü (Nisan 1183) ve şehri kuşattı. Salâhaddin bu hususta Halife Nâsır li-dinillâh'dan da müsaade almıştı. İki müttefik Âmid'in etrafına mancınıklar yerleştirerek, şchrin müstahkem surlarını döğmeğe başladılar. Ayrıca atılan oklarla mektublar gönderilerek şehir halkından itaat etmeleri isteniyordu. Bu arada muhtelif yerlerde lağımlar açılmış ve surlar birkaç yerden delinmişti. Nisânoğlu Bahâ ed-Devle Mes'ûd şehir halkının intikâmından ve surların daha fazla dayanamayacağından korkarak, Salâhaddin'in vezîri meşhur Kadı Fâzıl'a teslim olmak için elçi gönderdi. Kadı Fâzıl'ın aracılığı ile âilesi, kardeşi ve taraftarları için aman aldı. Nisânoğlu'na üç gün müsaade verildi, bu müddet içinde servetini toplayıp gidecekti. Ancak bu üç gün ona yetmedi. Toplayabildiği kadar servet ile şehri terkederek Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın yanına gitti. Salâhaddin 4 Muharrem 579/29 Nisan 1183'de Âmid'e girdi. Şehirde Nisanoğlu'nun götürdüklerinden başka, büyük bir servet ve kütübhaneye kalmıştı. Bu kütübhanede rivayete göre, 1.040.000 kitab bulunmakta idi. Salâhaddin bu kütübhaneyi Kadı Fâzıl'a hediye etti, şehri de Nureddin'e verdi. Artık çok yaşlanmış olan İnaloğlu Mahmûd'a da çok hürmet etti ve ona maaş bağlattı. Şehrin Artukoğulları'nın eline geçmesi ile Âmid'deki İnaloğulları beyliği de sona ermiş oldu.

İnaloğulları zamanında Âmid iktisâdî ve kültürel bakımdan çok ilerlemiş ayrıca şehirde mühim imar faaliyetlerinde bulunmuştur.

Emîr İl-aldı'nın zamanında yanan Ulu Câmî'in tekrar yapıldığını biliyoruz. Yine bu Emîr'in sur üzerinde de bir kitâbesi vardır. Ayrıca Emîr Mâhmûd'un da sur üzerinde ve Ulu Câmî'de kitâbeleri mevcuttur. İnaloğulları zamanında Âmid'de dokuma sanayi çok gelişmişti ve bu şehirde halı, kumaş ve çadır bezleri imâl ediliyordu. 1122 yılında ise Âmid'e bağlı Zul'karneyn ve Ergani kaleleri civarında bakır madeni bulunmuş ve işletilmeğe başlanmıştır.

Bibliyografya :

- A. Sevim, Sökmen mad., *İA.*; Aynı mlf., Timurtaş mad., *İA.*; Aynı müellif, Tuğtekin mad., *İA.*; R. Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 249-369.; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.; Aynı mlf.; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.; M. H. Yinanç, Diyarbakir mad., *İA.*

MENGÜCÜKLER

Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî-Karahisar (Kogonya) şehirlerini içine alan bölgede hüküm sürmüş bir Türk beyliği'dir. Sülâlenin kurucusu olarak kabûl edilen Mengüçük Gazî (Mengü, türkçe 'ebedî' manasına gelmektedir, cik küçültme ekidir) hakkında bilgimiz çok azdır. Eldeki bilgiler de rivâyetlerden ileri geçmiyor. Mengüçük Gazî'nin Malazgirt savaşına iştirâk etmiş olması ihtimâli ileri sürüldüğü gibi, onun Anadolu topraklarına 1080 yılında vuku bulan göç dalgası arasında geldiği ve beyliği kurduğu kabûl edilmektedir.

Birinci rivâyete göre, Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt zaferinden (1071) sonra, Anadolu'yu zapt etmesi için görevlendirdiği beyler arasında Mengüçük de vardı. Emir Mengüçük'e Erzincan, Kemah, Şarkî Karahisar ve civarı iktâ edilmiş ve fethi buyrulmuştu. Yukarıda verilen iki tarih ve kaynakların yetersizliği sebebiyle Mengüçüklü Beyliği'nin kuruluşu hakkında kesin bir tarih vermek mümkün görünmüyor. Ancak bu beyliğin Malazgirt zaferinden sonraki ilk on yıl içinde kurulduğunu söyleyebiliriz. Mengüçük Gazî'nin önce Türkiye Selçuklu Devleti'nin atası Kutalmışoğlu Süleymân'a tâbi olduğu kabûl ediliyor. Divriği'deki Şahinşâh türbesindeki bir kitâbede Mengüçük, "el-Gazî ve el-şehid" sıfatlarıyla zikrediliyor. Bu bakımdan onun bir savaşta şehid düştüğü anlaşılmaktadır, fakat ölüm tarihi belli değildir.

Mengüçük'ün yerine daha sonra oğlu İshak geçti. İshak Danişmendliler'den Melik Gazî'nin kızıyla evliydi. Öte taraftan Artuklular'dan Emir Belek Mengüçüklü Beyliği arazisine hücum ederek, Derim ve Palu kasabalarını zapt etmişti. Buna mukabil İshak ise, Belek'in Haçlılar üzerine yaptığı bir seferden yararlanarak Malatya bölgesini yağmaladı (1118). Emir Belek ona karşı ancak 1120'de harekete geçebildi. İshak, Artuklu kuvvetlerine mukavemet edemeyeceğini anladığı zaman, Trabzon Dükası Constantin Gabras'dan yardım istedi. Constantin Gabras bu yardım isteğini kabûl etti. Belek ise bu müttefik kuvvete karşı Danişmendli Melik Gazî ile birleşti. İki taraf arasında muhtemelen Erzincan civarında vuku bulan savaş kaybeden ve tutsak düşen Mengüçükoğlu İshak ile Constantin Gab-

ras olmuştu (1120). Öte taraftan Melik Gazî'nin damadı İshak'ı serbest bırakması Emîr Belek ile arasının açılmasına dahi yol açtı. Ancak bu yenilgi İshak'ın siyasî hayatını sona erdiren bir darbe olmuştu. O bundan sonra muhtemelen Danişmendliler'in himâyesi altında yaşadı. Nitekim onun 1142'de ölümünden sonra Danişmendliler Kemah'ı zapt etti. Fakat kısa bir süre sonra Danişmendli Melik Muhammed'in ölümünden (1142) yararlanan Mengüçüklü Beyliği Kemah'ı geri almaya muvaffak oldu.

Emîr İshak'ın ölümünden sonra Mengüçüklü Beyliği esas olarak ikiye bölündü. Onun oğullarından Dâvud Erzincan, Süleyman da Divriği kolunun ilk beyleri idiler.

O. Turan (*Doğu Anadolu Tarihi*, S. 60), İshak'ın oğullarından Mahmûd'un ayrı bir kol hâlinde Kemah'da hüküm sürdüğünü, fakat çok kısa bir süre içinde Erzincan kolunun idaresi altına girerek inkıraz bulduğu görüşündedir.

— Erzincan Kolu —

Mengüçükler'in Erzincan koluna hükmeden Dâvud, Süryanî kaynaklarına göre, 1151 yılında karısı tarafından yayının kirisiyle boğdurulmuş ve Divriği'de hâkim bulunan kardeşini çağırarak onunla evlenmişti. Bundan sonra Süleyman'ın her iki kola da hâkim olduğu görülüyor. Danişmendli emîri Yağıbasan'ın 1162 yılında öldürttüğü Mengüçüklü Beyi'nin Dâvud-şâh olması ihtimâli ileri sürülmekteyse de, bu şahsın Emîr Süleyman olması daha mümkün görünüyor.

Bundan sonra Erzincan koluna Dâvud'un oğlu Fahreddîn Behrâm-şâh hâkim oldu. Behrâm-şâh ülkesini gayet iyi idare etmiş ve Erzincan onun zamanında önemli bir kültür ve ticaret merkezi hâline gelmişti. Bu sırada Mengüçüklü Devleti, Türkiye Selçukluları Sultanı II. Kılıç Arslan'a tâbi olmuştu. Behrâm-şâh ise Sultan'ın damadı idi. Bu sebeble araları açık olan II. Kılıç Arslan ile oğlu Kutbeddîn Melikşâh arasında arabuluculuk yapmıştı. O, baba-oğulu barıştırmaya muvaffak olduysa da, bu barış uzun sürmemişti. Rivâyete göre, Behrâm-şâh ile Melikşâh arasında ikincisinin saltanat davasını destekleyecek gizli bir anlaşma vardı. Behrâm-şâh 1202 yılında Sultan Rükneddîn II. Süleyman-şâh'la Gürcistan seferine iştirak etti. Fakat Türk ordusu Gürcüler karşısında ağır bir yenilgiye uğra-

dı. Behrâm-şâh da tutsaklar arasında idi. Bununla beraber Gürcü kraliçesi Thamara ona karşı iyi davranmış ve fidye karşılığında serbest bırakmıştı. Bir müddet sonra Behrâm-şâh'ın kızı Selçuk Hâtun, Türkiye Selçuklu sultanı I. İzzeddîn Keykâvus ile evlendi. Bu evlenme iki hânedan arasındaki dostluğu daha da kuvvetlendirmişti. Behrâm-şâh altmış yıldan fazla hükümdarlık yaptıktan sonra 1225 yılında öldü. Erzurum civarındaki Aşağı Urla köyünde görülmüştür ve yattığı yer "Melik Fahreddîn türbesi" olarak meşhurdur.

Erzincan Mengüçüklü Beyliği'ne Behrâm-şâh'dan sonra oğlu II. Dâvud-şâh geçti. Dâvud-şâh ilim ve kültürle uğraşan ve âlimleri himâye eden bir hükümdardı. Bir müddet sonra onun, Selçuklu sultanı I. Alâeddîn Keykubâd (1219-1237)'a karşı bazı tertiplere girişmesi yaşlı Mengüçüklü beylerinin uyarılarına yol açtı. Dâvud-şâh bu beyleri dinleyeceği yerde, onlardan bir kısmını öldürtmüş, bir kısmını da hapsedirmişti. Beylerden bir kısmı ise Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın yanına kaçtılar. Sultan bu durumu öğrenince, Dâvud-şâh'a mektup yazarak tutuklu olanların serbest bırakılmalarını, mallarının geri verilip kendisine gönderilmesini istedi. Dâvud-şâh önce Sultan'ın isteğini yerine getirmeyi düşünmedi, sonra başına gelebilecek tehlikeyi sezerek tutukluları serbest bıraktı. Ancak çok geçmeden Dâvud-şâh'ın emirlerini öteki beyler de dinlemeye başladılar. Durumun gittikçe tehlikeli bir şekle dönüştüğünü gören Dâvud-şâh, yanına kıymetli hediyeler alarak, Kayseri'de bulunan Sultan Alâeddîn'i ziyaret etti. Sultan onu dostâne bir şekilde karşıladı ve neticede iki taraf anlaştilar. Sultan ona bir ahidnâme verdi, buna göre Dâvud-şâh Sultan'a sadakatla bağlı kaldıkça, kendisine dokunulmayacak ve yardım görecekti. Bu anlaşmaya rağmen Erzincan'a dönen Dâvud-şâh, Selçuklular'dan Erzurum meliki Cihân-şâh'a mektup yazarak Alâeddîn Keykubâd'a karşı birleşmek teklifinde bulundu. Ayrıca o Eyyûbîler'den Melik Eşref ve Sultan Celâeddîn Hârezmşâh'dan yardım istedi, fakat bir şey elde edemedi. Sultan Alâeddîn de bu durumu öğrenmişti. Dâvud-şâh'ın tekrar anlaşma tekliflerini reddederek, Erzurum seferi bahanesiyle harekete geçmişti. Dâvud-şâh yolda onun kuvvetlerine katıldı. Fakat Sultan Alâeddîn, Dâvud-şâh-ı yakalatmış, Erzincan ve Kemah'ı ele geçirerek Mengüçükler'in bu bölgedeki hâkimiyetine son vermiştir (Ekim 1228). Dâvud-şâh ise kendisine iktâ olarak verilen Akşehir ve Ilgın'a gönderildi. Kardeşi Muzaffereddîn Muhammed de Şarkî-Karahisar'da hüküm

sürüyordu. Sultan Alâeddîn emirlerinden Er-Tokuş'u onun üzerine gönderdi. Muzaffereddîn Muhammed bir iktâ karşılığında kaleyi teslim etti ve daha sonra kendisine timâr olarak verilen Kırşehir'e gitti. Böylece Mengüçüklüler'in Erzincan kolu tarih sahnesinden silinmiş oldu.

— Divriği Mengüçükleri —

Mengüçükler'in bu kolu hakkında bilgi çok azdır. Bu bilgiler, daha çok, onların yaptırdıkları sanat eserleri dolayısıyla bize kadar gelebilmiştir. Divriği kolunun ilk beyi Süleyman idi. Daha önce de belirttiğimiz üzere onun muhtemelen ölüm tarihi 1162 yılıdır. Yerine oğlu Şahinşâh geçti. Şahinşâh'ın bastırıldığı sikkelerden anlaşıldığına göre, Türkiye Selçuklu sultanları II. Kılıç Arslan (1155-1192) ve Rükneddîn II. Süleymân-şâh (1197-1204)'a tâbi idi. Yine onun sikkelerinden ve Divriği'de yaptırdığı türbesinin kitabesinden ölüm tarihinin h. 593/1197 yılından sonra olduğu anlaşılıyor. Kitabesinde arapça unvanların yanısıra Alp, Kutlug, Tuğrul ve Tegin gibi türkçe unvan ve lakablar da bulunmaktadır.

Şahinşâh'ın yerine Süleyman adındaki oğlunun geçtiği, öteki oğlu İshak'ın ise XIII. yüzyıl ortalarında Kayseri'de bulunduğu ileri sürülmektedir. Bundan sonra Mengüçüklü Beyliği'nin bu kolunun başına, Divriği'deki meşhur "Ulu Câmii" yaptıran (1228) Süleyman'ın oğlu Ahmed-şâh'ın geçtiği anlaşılıyor. Ahmed-şâh'ın ölüm tarihi ise câmiin vakfiyesini tanzim ettirdiği h. 641 (1243/4) yılından sonra olmalıdır.

Onun yerine oğlu Melik Sâlih geçti. Bu olayı Sâlih'in Divriği hisarının burclarına koydurduğu h. 650/1252 tarihli bir kitabeden anlıyoruz. Melik Sâlih'in ne zaman öldüğü ve bu beyliğin ne zaman sona erdiği şimdilik meçhulümüzdür. Moğol sultanı Abaka 1277 yılında Anadolu'ya geldiği ve Divriği'ye uğradığı zaman kaynaklar Mengüçüklü hânedanından bahsetmiyorlar. Bu da bize Mengüçükler'in Divriği kolunun bu yıldan daha önce tarih sahnesinden kaybolduğunu gösteriyor.

Bibliyografya :

Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968.; B. Darkot, Divriği mad., *İA.*; N. Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengüçek Oğulları*, İstanbul 1971; F. Sümer, "Ma-

lazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri”, *SAD*, IV, Ankara 1975.; Aynı mlf., Mengüçükler mad., *İA.*; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.; Aynı mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.; M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I., Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.; A. Özaydın, “Mengüçükler”, *Büyük İsl. Tar.*, VIII. Cild, s. 141-154.

SALTUKLULAR

İlk Selçuklu fetihleri sırasında Doğu Anadolu'da kurulan ilk Türk Beyliklerinden birinin Saltuklular olduğu anlaşılıyor. Ancak Erzurum bölgesinde yüzyıldan fazla hüküm süren Saltuklular hakkında kaynaklar ve belgelerin verdiği bilgiler çok azdır. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, bilinenin aksine, bu beyliğin Türk emirlerinden Saltuk tarafından kurulduğunu ortaya koymuşlardır. Daha önceki araştırmalarda ise bu beyliğin adının dördüncü hükümdar İzzeddin Saltuk'dan geldiği ileri sürülüyordu.

Ailenin adı; kitabe ve paralarda Salduk, İslâm müelliflerinin eserlerinde ise çoğunlukla Saltuk şeklinde görülüyor. Kelimenin "bırakmak, koyuvermek" manasında olan "salmak"dan geldiği anlaşılmaktadır. Böylece Saltuk, "bıraktık, koyverdik" manasındadır.

Beyliğin kurucusu Emîr Saltuk'un Malazgirt savaşında (1071) Türk ordusu saflarında yer almış olması kuvvetle muhtemeldir. Büyük Selçuklu Sultan Alp Arslan Malazgirt savaşından sonra, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenis'in ölümüyle barış şartlarının yerine getirilmemesi üzerine, emrindeki kumandanlara Anadolu'da fetihlere devam edilmesini buyurmuştu. İşte Sultan'ın emirlerinden biri olan Saltuk, Erzurum ve civarını zapt ederek Saltuklular Beyliği'ni kurmuştu. Bu beylik başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi idi.

Çağdaş müellifler tarafından, ikinci hükümdar olarak çoğunlukla Saltuk'un oğlu Ali kabûl edilmiştir. Büyük Selçuklu sultanı Berk-yaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında saltanat mücadelesi için yapılan savaşların beşincisi ve sonuncusu Hoy şehri önünde olmuştu (Mart-Nisan 1103). Savaşı kaybeden Muhammed Tapar Ahlat'a çekildi. Bu sırada Erzurum emîri, ya'ni Saltuklu Beyi Ali, Muhammed Tapar'a iltihak etti. Daha sonra Sultan Berk-yaruk ile Muhammed Tapar anlaştılar. Saltuklu Beyliği bu anlaşma sonunda Melik Muhammed Tapar'ın hâkimiyet bölgesi içinde kalmıştı (1104). Gürcüler'e karşı sefere çıkan Artukoğlu İlgazi'nin ordusunda Saltuklu emîri Ali'nin de bulunduğu kaydediliyor. Fakat bu sefer başarısız olmuş ve Türk Beyleri Gürcüler'e yenilmişti (1121).

Saltuklu Beyliği'nin üçüncü emfiri Ziyâeddîn Gazî idi. Onun hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur. Erzurum'daki Kale Câmîi ve Tepsi Minare'yi yaptıran Saltuklu emfiri budur. Ayrıca Artuklular'dan Hüsâmeddîn Timurtaş (1122-1154), Gazî'nin kızıyla evlenmişti. Bu evlilikten Necmeddîn Alpı ve sonra da Cemâleddîn Sevti adlı iki oğlan çocuk dünyaya gelmişti. Emir Gazî 1132 yılında öldü.

Saltuklu Beyliği'nin dördüncü emfiri Ali'nin oğlu İzzeddîn Saltuk idi. Ona âit ilk bilgiler yine bir evlilik sebebiyledir. İzzeddîn Saltuk'un bir kızı, Ahlatşâhı II. Sökmen, diğer bir kızı ise Dilmaçoğulları'ndan Togan Arslan'ın oğlu Fahreddîn Devlet-şâh ile evlenmişlerdi. Öte taraftan 1154 (veya 1153) yılında Ani emfiri Fahreddîn Şeddâd, Gürcüler'e karşı koruyamayacağını söyleyerek şehri satın alması için İzzeddîn Saltuk'a haber gönderdi. Ancak bu dikkatlice hazırlanmış bir intikam planı olmalıdır. İzzeddîn şehri teslim almak için Ani'ye geldiği zaman, kızını vermemesi sebebiyle ona düşman olan Fahreddîn Şeddâd bir günlük mesafede bulunan Gürcü kralı Dimitri'yi de ülkesine davet ediyordu. Gürcü kralı bir baskınla Saltuk'u mağlup ederek, onu ve maiyyetinden bir çok kimseyi esir aldığı gibi, bir çok Türk de bu baskın sonucu ölmüştü. Daha sonra damadı Ahlatşâhı II. Sökmen ve Artuklu hükümdarları teşebbüse geçerek yüzbin dinar karşılığında Saltuk'un serbest bırakılmasını sağladılar. Gürcüler 1161 yılında Ani şehrini ele geçirdiler. Bu hadiseye üzülen komşu Türk beyleri İzzeddîn Saltuk, damadları II. Sökmen ve Fahreddîn Devlet-şâh Kars ve Sürmeri Beyleri ile birleşerek 1161 Temmuzunda Gürcüler'e karşı harekete geçtiler. Artuklular'dan Necmeddîn Alpı da onları takiben yola çıkmıştı. Fakat bu birleşik Türk kuvveti Necmeddîn Alpı'yı beklemeden Ani'yi kuşattı (Ağustos 1161). Bunu haber alan Gürcü kralı III. Giorgi ordusuyla Türk askerlerinin üzerine hücum etti. Daha önce Dimitri'ye esir düştüğünü gördüğümüz İzzeddîn Saltuk, bir daha onunla ve çocuklarıyla savaşmayacağına dâir yemin etmişti. Bu bakımdan âni olarak geri çekildi. Onun bu hareketi ve Necmeddîn Alpı'nın beklenilmemesi Türk ordusunun ağır bir yenilgiye uğramasına sebep oldu. Gürcüler'in eline zengin ganimetin yanı sıra dokuzbin esir geçmişti. Esirler arasında Saltuk'un üvey oğlu Bedreddîn de bulunuyordu. Durumu haber alan Necmeddîn Alpı ise Malazgirt'den Meyyâfarikîn'e dönmüştü. Dovin'in Gürcüler tarafından alınmasından (1162) sonra harekete geçen müttefik Türk ordusunda Saltuk'un da bulunduğu

rivayet ediliyor. Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh, Azerbaycan atabeyi İldeniz, Ahlatşâhı II. Sökmen, Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşâh ve Emîr Aksungur Ahmedî de bu orduya dâhildiler. Bu müttetik Türk ordusu Gürcistan'ı istilâ ettiği gibi kral III. Giorgi'yi de ağır bir yenilgiye uğrattı (1163). Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan da, siyasî maksadla, İzzeddin Saltuk'a damad olmak istemişti. Saltuk bu arzuyu kabûl ve kızını zengin bir çeyiz ile Saltuk II. Kılıç Arslan'a gönderdi. Ancak II. Kılıç Arslan'ın düşmanı Danişmendliler'den Yağıbasan gelin alayının yolunu kesmiş, gelini ele geçirmiş ve Saltuk'un kızını, yeğeni olan Kayseri emîri Zünnün ile evlendirmişti (h. 560/1164-5). Bu hareket Sultan II. Kılıç Arslan ile Yağıbasan arasında savaş çıkmasına dahi sebep oldu. İzzeddin Saltuk h. 563 yılı Receb ayında (Nisan 1168) öldü ve yerine oğlu Nâsireddin Muhammed geçti. İzzeddin Saltuk devrinde Saltuklu Beyliği ülkesinin Tercan'dan başladığı, Tâhir Gedîğine kadar uzandığı, Erzurum, Bayburd, Avnik, Micingird, İspir, Oltu gibi şehir ve kasabaları kapladığı ileri sürülmektedir.

Nâsireddin Muhammed hakkında elimizde çok az bilgi vardır. 1189 yılında basılmış bir sikkesinden onun, Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul ve asıl iktidarı elinde tutan atabey Kızıl Arslan'a tâbi olduğu anlaşılıyor. Yine onun zamanında Gürcüler Erzurum önüne geldiler. Kraliçe Tamara (1184-1212)'nin kocası David'in kumandası altındaki Gürcü kuvvetleriyle Saltuklular arasında iki gün süren şiddetli çarpışmalar oldu. Saltuklu kuvvetleri şehre kapandıysa da, Gürcü kuvvetleri de bir muhasaraya girişmeden aldıkları ganimetlerle yetinerek geri döndüler. Kaynaklar bu hususta kesin bir tarih vermiyor. Bu olayın tarihi olarak 1183/1184 veya 1193 yılları kabûl edilmektedir. Bu devrin dikkati çeken diğer bir olayı da Muhammed'in, muhtemelen oğlu olan Muzaffereddin Melikşâh adlı Saltuklu beyinin Gürcü kraliçesi Tamara ile evlenmesidir. Erzurum'daki Ulu Câmiî de Nâsireddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Nâsireddin Muhammed'in ölüm tarihi bilinmiyorsa da onun 1190 veya 1191'de öldüğü kabûl edilebilir. Çünkü 1191 yılında Saltuklu Beyliği'nin başında İzzeddin Saltuk'un kızı Mama Hâtun bulunmaktadır. O. Turan (*Doğu Anadolu Tarihi*, s. 17-18 ve 20), Mama Hâtun'un devlete hâkim olarak kardeşi Muhammed'in yerini aldığı görüşündedir. Ona göre 1193 yılında Muhammed tekrar Saltuklu Beyliği'nin başındadır ve 1202 yılına kadar hüküm sürmüştür.

Salâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Meyyâfarıkîn hâkimi Takiyeddîn Ömer, Ahlat ülkesini ele geçirdiği ve Malazgirt kalesini muhasara ettiği sırada Mama Hâtun askerleriyle ona yardıma gelmişti (Ekim 1191). Daha sonra Mama Hâtun, Mısır ve Suriye hükümdarı Eyyûbîler'den Melik I. Âdil (1200-1218)'e müracaat ederek, evlenmek istediğini ve bu husûsta aracı olmasını istemişti. Melik Âdil, Nablus emiri Fâriseddîn Meymûn el-Kasrî'ye durumu bildirdi. Fâriseddîn, Mama Hâtun ile ilgilendi ise de, bu sırada onun tutuklanmış olduğunu öğrendi (h. 597/1200-1). Ancak Mama Hâtun'un tam olarak ölüm tarihi bilinmiyor. Onun yaptırdığı eserler arasında Tercan'da bir kervansaray ve türbesi bulunmaktadır.

Mama Hâtun'dan sonra Saltuklu Beyliği'nin başına Muhammed'in oğlu Melikşâh geçti. XII. yüzyılın ortalarından itibaren Türkiye Selçukluları ve Eyyûbî Devletleri Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'daki beylikler varlıklarını tehdiye başlamışlardı. Nitekim Türkiye Selçuklu sultanı Rükneddin II. Süleymân-şâh (öl. 1204) Erzurum'a doğru yürüdü. Alâeddîn Melikşâh onu istikbâl ettiyse de, Süleymânşâh bu Saltuklu beyini yakalayıp hapsedti. Saltuklu Devleti böylece sona ermiş oldu (25 Mayıs 1202). Sultan Süleymânşâh bu ülkenin idaresini kardeşi Mugiseddin Tuğrul-şâh'a verdi. Melikşâh'ın ülkesinin elinden alınışına, Süleyman-şâh'ı karşılama ağır davranması sebep gösterilmişse de bu bahaneden başka birşey değildir.

Saltuklu soyundan bazı beylerin daha sonra Erzurum-Kars arasında Micingird köyünde ve ayrıca Çemizkezek bölgesinde hüküm sürdükleri rivayet edilmiştir.

Bibliyografya :

- C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V. Cambridge 1968, s. 1-202.
 Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968.; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927.; F. Sümer, "Saltuklular", *SAD*, III, Ankara 1971.; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.; Aynı mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.; M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.; Aynı mlf., *Arslanşah mad.*, *İA.*; Aynı mlf., *Erzurum mad.*, *İA.*, s. 349.; A. Özyayın, "Saltuklular", *Büyük İsl. Tar.*, VIII., 155-169.

b) 1243 yılında Köseadağ'da Moğollar karşısında uğradığı mağlubiyetten sonra Türkiye Selçukluları Devleti hızlı bir çöküş devresine girmiş ve bu devlet İlhanlılar'a tâbi olmuştur. Köseadağ savaşından yıkılış tarihi olan 1308 yılına kadar idarî mekanizmasında tam bir kargaşalık hüküm süren Selçuklu Devleti'nde sultanlar ve şehzâdeler birbirleriyle taht mücadelesine girişmişler ve tahta geçebilmek için de Moğollar'ın yardım ve himâyesine başvurmuşlardır. Bu sebepten Selçuklu sultanları Moğollar'ın kontrolü altında ismen hüküm sürdüler. Aslında hâkimiyet Moğollar'da idi. Bunun yanı sıra malî kaynakların azlığı, suistimâller ve iktisâdî çöküntü yüzünden perişan bir manzara arzeden Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin tekrar eski kuvvetli ve kudretli hâline gelemediği görülüyor. XIII. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da Moğol baskısı da zayıflamıştı. Bu durumdan istifade eden uc ve sınırlarda yerleştirilmiş Türkmen beyleri ve halk yavaş yavaş Selçuklular ile ilişkilerini kesmiş, bu devletin mirâsını ve siyasî hâkimiyeti Anadolu Beylikleri (eski söyleyişle Tâvâif-i Mülûk) adıyla yeni kurulmuş büyük-küçük bir çok devletler aralarında bölüşmüşlerdir.

— Alâiye Beyliği:

Alâiye (bugün: Alanya) 1223 yılında Türkiye Selçuklu sultanı I. Alâeddîn Keykûbâd tarafından zabtedilmişti. Türkiye Selçuklularının son yıllarında Alâiye, Karamanoğulları beyi Mecdeddin Mahmûd'un eline geçti (1293). Bundan sonra adı geçen şehirde ve yöresinde Karamanoğulları'na bağlı beyler hâkim oldu. Alâiye Beyleri burada önce Karamanoğulları'nın bir kolu olarak, daha sonra da Memlûklu Devleti'nin hâkimiyeti altında hüküm sürmüşlerdi. Bu beyliğin kurucularının Selçuklu sultanı'nın kızının oğullarından geldiği şeklinde rivâyet ise henüz ispat edilememiştir. Ayrıca Mecdeddin Mahmûd buraya hâkim olduktan sonra bu şehri Yûsuf adlı bir beyin mi, yoksa başka birinin mi idare ettiği tespit edilemiyor. Karamanoğulları'nın bu şehir üzerindeki hâkimiyetleri ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında da devam etti. Nitekim Kıbrıs kralı Pierre 1366'da Alâiye'yi zabta teşebbüs etti ise de, Karamanoğulları'nın yardımı gelmesi, şehrin tekrar Türkler'in elinde kalmasını sağladı.

Alâiye beylerinden Karaman b. Savcı 1427 yılında şehri beşbin altın karşılığında Memlûklü Devleti'ne sattı. Bundan sonra Alâiye şehrinde, Memlûklü Devleti'nin hâkimiyeti altında Karamanoğlu Mahmûd Bey'in torunları hüküm sürdüler. Nitekim bunlardan Lütfi Bey, kardeşi Karaman Bey'i öldürerek beyliğin başına geçti. O daha sonra Karamanlılar'a karşı Kıbrıs kralı'ndan yardım gördü ve Kıbrıslılar ile bir dostluk ve ticaret andlaşması yaptı. Öte taraftan Osmanlılar'a da yanaşmağa çalışan Lütfi Bey takriben 1461 yılında öldü. Yerine Kılıç Arslan geçti. Onun zamanında Gedik Ahmed Paşa, Alâiye'yi alarak Osmanlı Devleti topraklarına kattı (1471).

— Aydınoğulları Beyliği:

XIV. yüzyılın başlarında Büyük Menderes'den itibaren Tire, Ayaslug (Selçuk) ve Birgi taraflarında kurulmuş bir beylikdir. Bu beyliğin kurucusu Mübarizeddin Gazî Bey Mehmed, Germiyanogulları ordusunda sübaşı idi. Aydınogulları, Mentеше Beyi Sasa'nın yardımına gelmişler ve Bizanslılar'dan alınan Aydın-eli topraklarının fet-hinde büyük rol oynamışlardır. Fakat daha sonra Aydınoglu Mehmed Bey, Sasa Bey'i yenerek Aydın-eli'ne hâkim oldu. Sasa Bey onunla yaptığı savaşta öldü (1308), Mehmed Bey sahip olduğu Ayaslug, Sultanhisar, Bodemya, Tire ve İzmir'i beş oğlu arasında paylaştırdı. Kendisi en küçük oğlu ile Birgi'de oturdu. Bu beyliğin en önemli is-kelesi Ayaslug (Selçuk) olup, burada hazırlanan donanma ile 1319'da Sakız'a baskın yapıldı. Mehmed Bey'in oğullarından Umur Bey ikibuçuk yıllık bir kuşatmadan sonra sahil İzmir'i'ni ele geçirdi (1328). Umur Bey, donanma ile Sakız, Bozcaada, Semandrek adası, Gümülcine havalisi, Adalar denizi ve Mora sahillerine başarılı akınlar yaptı. Mehmed Bey ise zaman zaman Bizanslılar ile dost geçinmeyi tercih etmiştir. O bir av sırasında suya düşerek hastalandı ve bu hastalık neticesi öldü (1334). Mehmed Bey'in yerine kardeşlerinin ısrarlarıyla Gazî Umur Bey geçti. Onun ilk günlerinde, Latinler Türkler'den İzmir'i almak için taarruz ettilerse de geri çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra Umur Bey, Saruhanoglu Süleyman Bey ile birlikte Yunanistan ve Mora'ya sefer yapmış, sayısız esir ve ganimetlerle İzmir'e dönmüştü (1335). Umur Bey aynı yıl içinde Alaşehir hâkimiyeti altına aldı. Bizans İmparatoru III. Andronikos, isyan ederek Midilli'yi ele geçiren Foça valisi Dominique'i cezalandırmak

için Saruhan ve Aydınogulları'ndan yardım istemiş ve bu beylerin sayesinde Midilli ve Foça'yı geri almağa muvaffak olmuştur (1336). Umur Bey Bizans ile olan dostluğunu sürdürmüş, onların seferlerine dahi katılarak Karadeniz'e çıkmış Kili ve Eflak ülkelerini yağmalamıştır (1339/1340). Bizans İmparatoru III. Andronikos'un ölümünden (1341) sonra Umur Bey'in dostu ve kara orduları kumandanı (Büyük Domestik) Kantakuzen, İmparator'un on yaşındaki oğlu loannes'e vasi olmuştu. Ancak Kantakuzen daha sonra muhalefetle karşılaşmış, bu sebepten Dimetoka'da imparatorluğunu ilân etmiş (1341) ve düşmanlarına karşı Umur Bey'den yardım istemişti. Umur Bey ile Kantakuzen bu ilk mücadelede başarı sağlayamadılar. Umur Bey tekrar geleceğine söz verdikten sonra İzmir'e döndü (1343/1344). Bu sıralarda bir Haçlı donanması ise sahil İzmir'i Türkler'in elinden aldı (28 Ekim 1344). Fakat Haçlılar, Umur Bey'in mukavemeti sebebiyle fazla ilerleyemediler. Bundan sonra Umur Bey'in Saruhanoglu Süleyman Bey ile birleşerek Kantakuzen'e yardım etmek için tekrar Rumeli'ye geçtiğini görüyoruz. Ancak Süleyman Bey'in ölmesi bu seferi neticelendiremeden Umur Bey'i İzmir'e dönmeye mecbur etti (1345). Öte taraftan Papa VI. Clement'in teşviki ile harekete geçen Viennios Dükü Torfil kumandasındaki Latin kuvvetlerinin İzmir'e taarruzu ise neticesiz kalmıştı (1346). Aydınogulları donanmaları ile tekrar Ege Denizinde faaliyete başladılar. Rodos şövalyeleri ticaretin aksamaması için İzmir'i vermek şartıyla Umur Bey'le anlaşmaya râzı oldular, fakat bu anlaşma Papa tarafından tasdik edilmedi. Bunun üzerine Gazî Umur Bey İzmir'i zapt etmek için harekete geçti, fakat bu şehre yapılan hücum sırasında şehit düştü (1348). Umur Bey'in zamanı Aydınogulları için her yönden önemli gelişmelerin görüldüğü parlak bir devre olmuştur.

Umur Bey'in yerine büyük kardeşi Hızır Bey geçti. O, Umur Bey gibi enerjiye sahib olmadığından Latinlerle çok ağır bir anlaşma imzalamaya mecbur kaldı (18 Ağustos 1348). Bu anlaşma yirmi madde olup; Beyliğin elindeki bütün iskelelerinden alınmakta olan gümrük vergisinin yarısının Latinler'e verilmesi, hıristiyan gemilerinin serbestçe Aydınogulları limanlarına girebilmesi ve bütün deniz kuvvetlerinin silahlarını bırakması gibi maddeleri ihtivâ etmekteydi. Bundan sonra Aydınogulları'nın faaliyeti durmuş ve beylik çökmeye yüz tutmuştur. Hızır Bey muhtemelen 1360 yılında öldü. Ondan sonra beyliğin başına Mehmed Bey'in oğlu İsa Bey geçti. İsa

Bey Osmanlılarla dost geçindi. Bunun yanı sıra 1371'de Venedikliler ile mevcut olan eski antlaşmayı yeniledi. Kosova Savaşı (1389)'nda Osmanlı Ordusunda bulunan yardımcı kuvvetler arasında Aydınoğulları'nınki de vardı. Bu savaşta Sultan I. Murad'ın şehit düşmesi neticesi Yıldırım Bayezid sultan olmuş, fakat ona karşı Karamanoğulları'nın teşviki ile Anadolu Beylikleri'nde bir hareket başlamıştı. Bu harekete Aydınoğulları da katıldı. Yıldırım Bayezid onları itaat altına almak için çıktığı Anadolu seferinde Alaşehir'i zapt etti. Bu sırada İsa Bey, Sultan'ın huzuruna gelerek itaatını bildirdi. Aydınoğulları Beyliği bu suretle Osmanlılar'a tâbi oldu. İsa Bey'e Tire'de oturmak şartıyla bir kısım yerlerin idaresi bırakıldı (1390). İsa Bey'in ölüm tarihi belli değildir.

Ankara savaşından (1402) sonra Timur tarafından memleketleri kendilerine geri verilen beylikler arasında Aydınoğulları da bulunmaktadır. Aydınoğulları'ndan önce Musa Bey başa geçti ise de çok kısa süre sonra öldü (1403). Musa Bey'in yerine II. Umur emir oldu. Bu sırada Aydınoğulları'ndan İbrahim Bahadır Bey'in oğlu Cüneyd Bey İzmir'e kardeşi Hasan ise Ayaslug'a hâkim olmuşlardı. II. Umur akrabası olan Menteşoğlu İlyas Bey'den yardım istemiş ve onun sayesinde de Ayaslug'u ele geçirmişti. İlyas Bey, Hasan'ı Marmaris'de hapsedti. Cüneyd Bey önce kardeşi Hasan Bey'i kurtardı, sonra da Ayaslug'a hâkim oldu, fakat sonunda II. Umur Bey'le anlaştilar. Cüneyd Bey, Alaşehir, Salihli ve Nif (Kemalpaşa)'i Aydın oğulları toprakları içine kattı. II. Umur Bey 1405 yılında öldüğü zaman, Cüneyd beyliği tek başına idareye başladı. Cüneyd Bey, Fetret Devri'ndeki Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelelerine de katıldı, her defasında bu şehzadelerden birisinin tarafını tuttu, fakat o bu siyasetinde muvaffak olamadı ve her zaman kendisini affettirmenin yollarını buldu. Süleyman Çelebi onu Ohri sancak beyliğine tayin etti. Cüneyd Bey oradan kaçarak tekrar beyliğinin idaresine hâkim oldu. Çelebi Mehmed ise Cüneyd Bey'e Rumeli'de Niğbolu sancağını vermişti (1414/1415). Cüneyd Bey, Çelebi Mehmed'e karşı çıkan Yıldırım Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebi ile birleşti ve bu şehzadeye vezirlik dahi yaptı. Sultan II. Murad ona Aydın-eli'ni vaad ederek bu ittifaktan ayırmış, Cüneyd Bey de tekrar beyliğinin başına geçmiştir (1422), fakat o burada tekrar rahat durmadı. Neticede Sultan II. Murad onun üzerine Anadolu Beylerbeyi Hamza Beyi gönderdi. Cüneyd Bey Osmanlı ordusu karşısında çare-

siz kalarak önce İpsili kalesine çekildi ise de, sonunda teslim olmak zorunda kaldı ve ailesiyle birlikte idam edildi (1426). Böylece Aydınoğulları toprakları tamamiyle Osmanlı idaresi altına girdi.

Aydınoğulları'nın Birgi, Tire ve Ayaslug'da birçok mimârî eserleri bulunmaktadır. Bunlardan İsa Bey'in Ayaslug'daki câmi en güzellerinden birisidir. Aydınoğulları Beyleri edebiyatı da teşvik etmişlerdir.

— Candaroğulları Beyliği (İsfendiyaroğulları):

Kastamonu, Sinop ve havalisinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Kurucusu Şemseddin Yaman Candar'dır. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mes'ûd'un ilk saltanat devresinde (1284-1296), kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan, Çoban-oğulları'ndan Muzaffereddin Yavlak Arslan'ın da yardımıyla sultanlık mücadelesine girmişti. II. Gıyaseddin Mes'ûd onların üzerine yürüdü ise de yenilerek esir düştü. Arkadan gelen Giray kumandasındaki Moğol kuyveti Sultan Mes'ûd'u kurtarmış ve yapılan savaşta Rükneddin Kılıç Arslan ve Yavlak Arslan ölmüşlerdi (1292). Sultan Mes'ûd kurtarılması sırasında yararlığı görülen Şemseddin Yaman Candar'a Kastamonu havalisinde Eflâni'yi verdi. Fakat Yavlak Arslan'ın oğlu Mahmûd Bey Kastamonu'da duruma hâkimdi. Şemseddin Candar'ın ölüm tarihi belli değildir.

Onun oğlu, Süleyman Paşa, daha sonra âni bir baskınla Kastamonu'yu ele geçirdiği gibi, Mahmûd Beyi de öldürdü. Süleyman Paşa 1335 yılına kadar İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı, ondan sonraki beş yıl ise müstakil olarak hükümet sürdü. Pervâneoğulları'ndan Gazî Çelebi de onun hâkimiyetini tanımıştı. Gazî Çelebi'nin 1322'de ölümünden sonra Sinop Candaroğulları topraklarına ilhak edildi. Ayrıca Taraklı Borlu (Safranbolu) da ele geçirildi. Süleyman Paşa'nın Sinop valisi olan büyük oğlu İbrahim, babasının kardeşi Candar'ı veliahd göstermesi sebebiyle isyan etmiş ve Kastamonu'ya hâkim olmuştu (aş. bk. 1339). Süleyman Paşa'nın ölüm tarihi belli değildir.

Yerine oğlu Gıyâseddin I. İbrahim Bey geçtiyse de (1341) onun da hükümeti uzun sürmemiş, takriben 1345'de ölmüştür. Yerine amcası Emir Yakub'un oğlu Âdil Bey geçti. Âdil Bey'in zamanı hakkında da elimizde fazla bir bilgi yoktur ve 1361 yılında ölmüştür. Ancak

onun zamanında Candaroğulları Beyliği, Karadeniz ticareti bakımından gerek Ceneviz ve gerekse Venedikliler ile iyi ilişkiler içinde olmuştur. Yerine oğlu Celâleddin Bayezid (Kötürüm) Bey emir oldu. Başlangıçta Celâleddin Bayezid'in Osmanlı Sultanı I. Murad ile münasebetleri dostane idi, hattâ ona itaat dahi etmişti. Celâleddin Bayezid, Kadı Burhaneddin'e karşı damadı Amasya emiri Ahmed'i desteklemiş ve oğlu İsfendiyar Bey kumandasında yardımcı bir ordu göndermişti. Kadı Burhaneddin her iki orduyu da mağlup etti (785/1383-4). Babasının tahtını kardeşi İskender'e bırakmak niyetinde olduğunu sezen Bayezid'in büyük oğlu Süleyman(-şâh) Bey bu duruma kızmış ve kardeşini öldürerek Osmanlılar'a sığınmıştı. Böylece iki devlet arasındaki dostluk sona erdi. Sultan I. Murad, Süleyman Bey'i Osmanlı kuvvetleri ile Kötürüm Bayezid üzerine gönderdi. Kastamonu'da yapılan savaş sonunda Bayezid Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. Böylece II. Süleyman Bey Kastamonu'ya hâkim oldu (1383). Onun bu emîrliği uzun sürmedi, Sultan I. Murad'ın tazyiki neticesi beyliğini Osmanlılar'a terk etti (1384). Fakat bu durum uzun sürmemiş, Süleyman Bey halkın kendi lehine ayaklanması sonucu tekrar Kastamonu'ya hâkim olmuştu. Ancak Osmanlılar'ın onu yalnız bırakmasından faydalanan Kötürüm Bayezid Kastamonu'yu ve Candaroğlu beyliğini tekrar ele geçirmeyi başardı. Süleyman Bey de ikinci kez Sultan I. Murad'a başvurdu ve onun verdiği kuvvetlerle Kastamonu'yu aldı (1384). Ayrıca Süleyman Bey Osmanlı prenseslerinden Sultan Hâtun ile evlendirildi. Celâleddin Bayezid ise 1385'de Sinop'da öldü.

II. Süleyman Bey Osmanlılar'la dost geçindi. Onun bu dostluğu Yıldırım Bayezid'in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Ancak Yıldırım Bayezid'in Anadolu'da birliği tahakkuk ettirme yolundaki başarısı üzerine, Süleyman Bey sıranın kendisine geldiğini anlayarak Kadı Burhaneddin Ahmed ile anlaşmaya vardı. Yıldırım Bayezid 1391 ve 1392 yılı başlarında olmak üzere iki defa Candaroğlu Beyliği üzerine yürüdü ise de Kadı Burhaneddin'in yardıma gelmesi onun geri dönmesine sebep olmuştu. Nihayet yine 1392 yılı içinde Yıldırım Bayezid çabuk davranmış, Kadı Burhaneddin yetişmeden Süleyman Bey'i Kastamonu'daki savaşta mağlup ederek öldürmüştür. Osmanlı Sultanı, Candaroğulları'nın topraklarını işgal etmiş, fakat Sinop'da oturan İsfendiyar Bey'in aff dilemesi ve Osmanlılar'a itaati sebebiyle onu yerinde bırakmıştı. İki taraf arasında Kıvrım Bel hudud ol-

muştı. Bu suretle Çelebi İsfendiyar Sinop'ta Candaroğlu Beyliğini devam ettirdi. İsfendiyar Bey bir müddet sonra Kadı Burhanettin'e bağlanmak istedi. Yıldırım Bayezid h. 797/1394-5'de Sinop'u kuşattı ise de alamadı, fakat İsfendiyar Bey onu metbû tanımak zorunda kaldı.

İsfendiyâr Bey Ankara muharebesinden (1402) sonra Timur'un hâkimiyetini tanıdı. Bunun karşılığında da eski Candaroğlu toprakları yâni Kastamonu, Çankırı, Kalecik ve Tosya kendisine verildi. İsfendiyar Bey Kastamonu'da idareyi ele aldı. O Fetret Devri'nde Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelesi sırasında tedbirli bir siyaset takip ederek her defasında bu şehzadelerden birisini destekledi ve bu mücadele sonunda duruma hâkim olan Çelebi Mehmed ile dost geçindi. Çelebi Mehmed'e Karaman ve Eflâk seferlerinde oğlu Kasım Bey idaresinde yardımcı kuvvet göndermişti (1417). Fakat Kasım Bey geri dönmeyerek Çelebi Sultan Mehmed'den Kastamonu, Bakır Küresi, Kalecik ve Çankırı'nın kendisine verilmesini istemişti. Çelebi Mehmed de İsfendiyar Bey'den buraların Kasım'a bırakılmasını talep etmiş, bu teklifinin reddedilmesi üzerine de Candaroğlu Beyliği üzerine yürümüştü. İsfendiyar Bey Sinop'a çekildi, neticede Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Bey'de kalmak, Tosya, Çankırı ve Kalecik de Osmanlı Sultanına verilmek şartı ile anlaşmaya varıldı. Sultan Çelebi Mehmed kendisine bırakılan yerleri Osmanlılar'a tâbi olan Kasım'a terketti ve arada hudud, Ilgaz Dağı tayin edildi. Bu suretle İsfendiyar bey de Osmanlılar'a tâbi olmuştur. Anadolu beylerinin birbirleriyle uğraşmasından yararlanan İsfendiyar Bey, Samsun ve Bafra'yı işgal etti (1419). Ancak Candaroğulları'nın buraya hâkimiyeti uzun sürmedi. Bu bölgenin valisi İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey 1420'de Samsun'u Osmanlılar'a teslim etmek zorunda kaldı. II. Murat tahta çıktığı zaman (1421) meydana çıkan karışıklıklardan istifade eden İsfendiyar bey harekete geçmiş önce Çankırı'da bulunan oğlu Kasım Bey'in elindeki toprakları işgal etmiş, daha sonra da Taraklı-Borlu'ya kadar ilerlemişti. II. Murat şehzade isyanlarını bastırıp duruma hâkim olduktan sonra İsfendiyar Bey üzerine yürüdü. Osmanlı ordusunda Kasım Bey de vardı. Taraklı-Borlu'da yapılan savaşta yaralanan İsfendiyar Bey Sinop kalesine sığındı. Osmanlı kuvvetlerinin Kastamonu ile Bakır Küresi'ni alması sebebi ile İsfendiyar Bey sulh teklifinde bulundu. Neticede barış yapıldı (1423 sonu veya 1424 başı). Kastamonu ve Bakır Kü-

resi İsfendiyar Bey'e iade edildi, buna karşılık o da Osmanlılar'a tâbi oldu ve bundan sonra da dostça geçindi. İsfendiyar Bey 26 Şubat 1440'da öldü.

Yerine oğlu Tâceddin İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey Osmanlı hanedanı ile iki taraflı akrabalık tesis etti, ancak onun saltanatı üçbuçuk yıl kadar sürmüş ve kendisi 1443 Mayısı sonunda ölmüştür. Yerine oğlu Kemâleddin İsmail Bey hükümdar oldu. İsmail Bey'e, kardeşi Kızıl Ahmed Bey muhalefet etti, fakat bir netice elde edemiyerek Osmanlılar'a sığındı. Ancak ona sadece Bolu sancağı verilmişti. İsmail Bey de bundan sonra da Osmanlılar ile olan dostluğu bozacak davranışlarda bulunmadı. Hatta II. Mehmed'in İstanbul'u muhasarası sırasında istediği yardımı da gönderdi. Kızıl Ahmed Candaroğulları Beyliği'ne sahip olmak için bilhassa Osmanlı vezirlerini tahrik etti. Ayrıca ticari bakımdan Candaroğlu Beyliği'nin hâkim olduğu sahanın önemi neticede Fatih Sultan Mehmed'in Kastamonu'ya yürümesine sebep oldu. İsmail bey Sinop'a çekildi, fakat mukavemetin faydasız olduğunu görerek, Sinop'u muhasara eden Vezir-i âzam Mahmûd Paşa'ya kaleyi teslim etti (1461). İsmail Bey'e Yenişehir, İnegöl ve Yarhisar havalisi, oğlu Hasan Bey'e de Bolu Sancağı iktâ olarak verildi. Kızıl Ahmed'in Candaroğlu Beyliği uzun sürmedi. Trabzon seferi dönüşünde kendisine Mora Sancak Beyliği verilerek Kastamonu ve Sinop Osmanlı topraklarına dahil edildi (1462). Ülkesi elinden alınan Kızıl Ahmed Bey önce Karamanoğulları, sonra da Akkoynulular'ın yanına kaçtı. İsmail Bey ise kardeşinin kaçışından dolayı şüphe altında kalmamak için kendisine Rumeli'de dirlik verilmesini istemişti. Bu isteği kabul edilerek o Filibe sancağına nakledildi ve 1479 da orada öldü.

Candaroğulları beyleri gerek ilmi ve gerekse sosyal çeşitli eserlerle memleketlerini imâr etmişlerdir. Bunlar içinde bilhassa İsmail Bey Kastamonu ve Sinop dolaylarında medrese, câmi, kervansaray gibi birçok tesisler yaptırmıştır, Bu beyler sanat adamlarını da himaye etmişler ve kendi adlarına çeşitli Türkçe eserler yazdırmışlardır. Yine İsmail Bey hukuka dair "Hulviyât-ı Şâhi" isminde büyük bir eser telif etmiştir. Candaroğulları Beyliği iktisadi bakımdan da gelişmişti. Bilhassa Sinop dışarıya ihracatta bulunan işlek bir ticaret limanıydı, ayrıca buradaki tersanelerde gemiler yapılmaktaydı.

— Dulkadır Oğulları Beyliği:

Dulkadır Oğulları XIV üncü yüzyılın ilk yarısında Maraş ve Elbistan civarında teşekkül ederek bu havalide iki yüzyıla yakın bükümet sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Bunlar Oğuzlar'ın Bozok kolundadır. Dulkadırlıların ilk reisi Zeyneddin Karaca Bey yine bir Türkmen reisi olan Taraklı Halil'in elinden Elbistan'ı zabtetmiş ve Memlûk Sultanı Melik en-Nâsır Muhammed (1309-1340)'den naiplik menşuru alarak Dulkadırlı Emirliği'ni kurmuştur (1337). Karaca Bey bundan sonra Eretna'nın ülkesini yağmaladı. Memlûk sultanlarına zaman zaman itaat, bazen de onlardan ayrılarak Halep şehrini tehdit etti. Ayrıca o, Sis Ermenileri ile başarılı mücadelelerde bulundu ve 1345'de Gabon (bugünkü Geben) Kalesi'ni ele geçirdi. Halep taraflarında da birçok yer zapteden Karaca Bey bu başarılarına güvenerek "Melik Kahir" unvanı ile hükümdarlığını da ilân etti (1348). Ancak, Memlûk Devletine isyan eden Halep valisi Beyboğarus'u sultana teslim etmemesi onun ortadan kaldırılmasına yol açtı. Memlûk Kuvvetleri Elbistan'a girdiler. Karaca Bey yenilerek kaçtı, fakat yakalanarak Eretna Bey'in oğlu Mehmet Bey'e gönderildi. Mehmed Bey Karaca'yı Memlûklulara teslim etti. O 11 Aralık 1353'de Kahire'de öldürüldü.

Karaca Bey'den sonra oğlu Halil bey Memlûklular tarafından Elbistan valiliğine atandı. Halil Bey derhal beyliğin hududlarını genişletmeye çalıştı ve bunda da başarılı olarak, Maraş, Malatya, Harput, Behisni ve Amik taraflarını ele geçirdi. Metbûu olan Memlûklular tarafından üzerine gönderilen kuvvetleri yendi. Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1389) devamlı akınlarından bıktığı Halil Bey'i ortadan kaldırabilmek için Dulkadırlılar arasındaki anlaşmazlıktan istifadeye karar verdi ve Türkmen reislerinden İbrahim'i onu öldürmeye gönderdi. Halil Bey bir suikast sonucu öldürüldü (1386). Onun yerine küçük kardeşi Süli (Sevli) Bey geçti. Süli Bey hemen üzerine gönderilen bir Mısır ordusunu 1385 Mayıs'ında Göksun yaylasında yendi. Kendisine muhalefet eden kardeşi İbrahim Bey idaresindeki bir orduyu da mağlubiyete uğrattığı zaman (1387), Sultan Berkuk onun emirliğini tasdik etmek zorunda kaldı. Süli Bey bundan sonra daima Memlûklular ile uğraştı, Halep civarını zapt ve yağma etti. Ayıntap muhasarasından sonra ikinci kez saltanat süren Sultan Berkuk (1390-1399)'tan korkarak aman isteğinde bulundu. Sultan ona "Türk-

men emîrliği” ve “Elbistan naipliği”ni tevcih etti (1391). Fakat Süli'nin 1394'de güney-doğu Anadolu'ya gelen Timur'u Suriye'nin fethine teşviki nedeniyle Sultan Berkuk onu yok etmeye karar verdi ve Süli'nin üzerine büyük bir ordu gönderdi. Memlûk kuvvetleri 1395 Martı'nda Süli'yi ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bununla da yetinmeyen Berkuk bir suikast tertipleterek Süli'yi öldürttü (1398).

Yerine oğlu Sadaka geçtiyse de amcası Nâsireddin Mehmed b. Halil onunla mücadeleye girişti. 2 Ağustos 1399 da Elbistan'ı zapteden Yıldırım Bayezid, Dulkadirli Beyliğini Mehmed Bey'e vermiştir. Sadaka Bey bu durumda kaçmak zorunda kaldı. Mehmed Bey Memlûk devleti ile dost geçindi, hattâ Sivas muhasarası sırasında (1400), Elbistan Türkmenleri Timur'un ordusunu baskınlarla rahatsız ettiler. Timur'un Elbistan, Malatya ve Behesni'yi alıp tahribi üzerine Mehmed Bey ona itaate mecbur oldu. Mehmed Bey, Çelebi Sultan Mehmed ile de dost geçindi ve kardeşleri ile mücadelede asker vererek onu destekledi. Memlûklular daha sonra Mehmet Bey'e Karamanoğulları'ndan aldıkları Kayseri şehrini verdiler (1419). Daha sonra bu şehir Karamanoğulları'nın eline geçti ise de, Sultan II. Murad Kayseri'yi alarak şehri tekrar Mehmed Bey'de bıraktı (1437). Mehmed Bey Memlûklular'a sadakatını göstermek ve kızını Memlûk hükümdarı ile evlendirmek için gittiği Kahire dönüşü çok yaşlı olduğu halde öldü (1442). Onun yerine oğlu Süleyman Bey geçti. Süleyman Bey Osmanlılar ve Memlûklular'a kız vererek akrabalık tesis etti ve bu devletlerle olan dostluğunu sürdürdü. Ayrıca iki devlet arasında dengeli bir siyaset izliyordu. O 1454 de öldüğü zaman, oğlu Melik Arslan Dulkadirli Beyi oldu. Melik Arslan zamanında Akkoyunlu Uzun Hasan Bey, Dulkadirli'lerden Harput'u aldı. Melik Arslan kendisine aleyhtar olan kardeşi Şâh Budak'ın gönderdiği bir fedaî tarafından öldürüldü (1465). Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-1496), Şah Budak'ı Dulkadir beyi tayin etti. Fakat Fâtih Sultan Mehmed'in müdahalesi ile Süleyman Bey'in Şehsuvar adlı oğlu bu mevkiye getirildi. Şah Budak Mısır'a kaçtı (1466). Şehsuvar Bey ise, Osmanlıların himayesinde Memlûklular'a ve Ramazan oğullarına karşı başarı ile savaştı. O büyük bir Memlûk ordusunu Gökşun yakınlarında ağır bir mağlubiyete uğrattı (1467). Fakat Emîr Yeşbey kumandasındaki Memlûk ordusu karşısında yenilerek Zamantı Kalesi'ne çekildi (1471). Şehsuvar Memlûk kuvvetleri tarafında uzun bir muhasaradan sonra esir alınarak

Kahire'ye götürüldü ve 1472 Ağustos'unda öldürüldü. Memlûk Sultanı Dulkadır Beyliği'ne tekrar Şah Budak'ı gönderdi. Ancak Şah Budak Osmanlılar'ın desteğini sağlayan kardeşi Alâüddevle Bozkurt tarafından beylikten uzaklaştırıldı (Tahr. 1451 yılı başı). Bozkurt Memlûklular'a dostça davranarak Şah Budak'ı ortadan kaldırmayı başardı. O Osmanlılar'la da dost geçindi. Akkoyunlular'ın elinden ise Diyarbakır'ı aldı, ise de bu hâkimiyeti çok kısa sürdü, ayrıca Şah İsmail karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1507). Alâüddevle Bozkurt daha sonra Osmanlılar'a karşı da cephe aldı. Hadım Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu kendisini Turna dağı muharebesinde yenerek ele geçirdi ve dört oğluyla beraber öldürüldü (1515). Dulkadırlı toprakları böylece Osmanlılar'a geçti. Bozkurt'un yerine Şehsuvar Bey'in oğlu Ali Bey tayin edildi. Ali Bey, Sultan I. Selim'in Osmanlılar'a önemli hizmetlerde bulundu. Fakat kışkanç Ferhat Paşa'nın onu Kanunî Sultan Süleyman'a fitnelemesi ölümüne sebep oldu. Ferhat Paşa onu bir hile ile ordugâhına getirterek katletti (1522). Bundan sonra Dulkadırlı toprakları Osmanlılar'ın bir beylerbeyliği olmuştur.

Dulkadıroğulları ülkelerinde birçok camii, medrese, imaret, türbe, zaviye ve köprü gibi imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bugün halen onlardan kalmış eserler vardır.¹

— Eretna Devleti:

Orta Anadolu'da XIV. yüzyıl ortalarına doğru kurulmuş olan bir beyliktir. Bu beyliğin kurucusu Eretna, Uygur Türkleri'nden olup Moğollar'ın Anadolu Valisi Timurtaş'ın maiyyetinde idi. Eretna, Timurtaş'ın kızkardeşi ile evlenerek onunla akraba olmuştu. Timurtaş, Anadolu'yu istila ile yayılma hareketine girişmiş, fakat babası Emir Çoban'ın İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır (1317-1335) ile arasının açılması neticesi Mısır'a kaçmış ve yerine Eretna'yı vekil bırakmıştı (1328). Timurtaş'ın yerine büyük Şeyh Hasan Celâyirî Anadolu valisi tayin edildi. Eretna memleket işlerini iyi bildiğinden dolayı yine iş başında kaldı. Ebû Said Bahadır'ın evlat bırakmadan ölümü üzerine meydana çıkan karışıklıklardan faydalanarak Moğol ülkesinde kendisine bir yer kapmak isteyen Büyük Şeyh Hasan İran'a gitmiş ve Eretna Anadolu'da onun vekili olarak kalmıştır. Daha sonra Irak'ta yerleşen Büyük Şeyh Hasan'dan ümidini kesen Eretna, Memlûk Sul-

¹ Bk. H. Gündoğdu, *Dulkadırlı Beyliği Mimarisi*, Ankara 1986.

tanı Melik Nâsır'a (1309-1340) müracaatla onun himayesine girmiş-tir (1338). Azerbaycan'da durumu kuvvetlenen Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'ın itaat teklifini Eretna kabul etmedi. Küçük Şeyh Hasan ise Anadolu'nun doğusunu alarak beraberinde hükümdar ilân ettiği Süleyman ile Eretna'nın üzerine yürüdü. İki ordu Sivas ile Erzincan arasındaki Karanbük'de karşılaştılar. Bu savaşta Eretna galip gelmiş ve çok ganimet almıştır (1343). Onun bu savaştan sonra nüfuz ve şöhreti artmış, "Alâeddin" unvanı ile sultanlığını ilân etmiş (1344) ve aşağı yukarı bütün Orta Anadolu'ya hâkim olmuştur. Devletinin başkenti önce Sivas, sonra Kayseri idi. Anadolu'yu ise gayet iyi ve âdilane surette idare etmiştir. Eretna 1352 yılında ölmüştür. Yerine onun emirlerinin aldığı kararla küçük oğlu Gıyasedîn Mehmed hükümdar ilân edildi. Büyük oğlu Cafer muhalefete kalktıysa da yenilerek Mısır'a kaçtı.

Mehmed Bey genç olduğundan devlet idaresi vezir Ali Şah'ın elindeydi. Çok geçmeden Ali Şah isyan etti. Mehmed Memlûklular'ın yardımı ile onu yendi. Ali Şah savaş meydanında öldü (1364). Ancak Amasya Emîri Hacı Şadgeldi Paşa'nın tahriki ile harekete geçen beyler Mehmed Bey'i Kayseri'de öldürdüler. Yerine küçük yaş-taki oğlu Alâeddîn Ali hükümdar oldu (1365). Bu karışık durumdan faydalanan Karamanoğulları Niğde ve Aksaray'ı ele geçirdiler. Memleketteki vâliler ise kendi başlarına harekete başlamışlardı. Karaman-oğulları Kayseri'yi aldığı zaman Ali Bey Sivas'a kaçtı. Fakat Sivas Emîri Hacı İbrahim, Ali Bey'e pek önem vermemişti (1375). Ali Bey Kayseri'yi geri alarak buraya emir olmak isteyen Kadı Burhaned-dîn'i hapsedti. Hacı İbrahim de Ali Bey'i tutuklattı. Ancak Ali Bey, Kadı Burhaneddîn'in yardımıyla hapisten kurtuldu ve tekrar dev-letin başına geçti. Bu sırada Kadı Burhaneddîn Karamanoğulları'nın eline geçmiş olan Kayseri'yi geri almayı başardı. Ali Bey, Kadı Burhaneddîn'i vezir ilân etmesine rağmen devlet idaresinde başarılı olamadı. Ali Bey 1380 yılına kadar ismen hüküm sürdü ve bu tarihte Kazâbâd'da vebadan öldü. Yerine henüz 7 yaşındaki oğlu Meh-med hükümdar oldu ve Şarkî Karahisar valisi Kılıçarslan'ı ona naip yaptılar. Fakat bir müddet sonra Kadı Burhaneddîn, Kılıçarslan'ı öldürerek niyâbeti ele aldı ve çok geçmeden de 1381'de Mehmed beyi tahttan uzaklaştırarak sultanlığını ilan etti ve bu suretle Eret-na devleti sona erdi (ayrıca bk. Kadı Burhaneddin Ahmed ve Dev-leti).

Eretna Devleti'ne ait Kayseri, Sivas, Tokat ve civarında bazı mimarî eserler vardır.

— Eşrefoğulları Beyliği :

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Beyşehir ve Seydişehir taraflarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Beyliğin kurucusu Seyfeddin Halil (Süleyman) Bey Türkiye Selçuklularının uc beyi idi. Selçuklu sultanı III. Gıyâseddin Keyhüsrev (1266-1284), İlhanlı sultanı Argun Han (1284-1291) tarafından öldürülmüş ve yerine II. Gıyâseddin Mes'ûd geçirilmişti. III. Gıyâseddin Keyhüsrev'in annesi, devletin iki torunu ile Mes'ûd arasında paylaştırılmasını istedi ve bu maksadla da Karamanoğulları ile Eşrefoğulları'ndan yardım isteyerek Konya'ya çağırdı. Eşrefoğlu'na "saltanat nâibliği" verildi. Bu şehzadeler 15 Mayıs 1285'de tahta çıkarıldı. Fakat takriben bir ay sonra Selçuklu veziri Fahreddin Ali'ye mensup Has Balaban'ın ordusu ile gelmesi üzerine Eşrefoğulları kendi merkezleri Gorgorum (Beyşehir bölgesi)'a çekildiler. 1286'da Germiyan Türkmenleri, Gorgorum vilâyetini yağmaladılar. 1288 yılı başlarında Eşrefoğlu Ilgın'a akın yaptı. Daha sonra Eşrefoğulları, Sultan II. Mes'ûd ile barışmış ve Konya'ya gelerek itaat arzemişlerdir. Beyliğin merkezi ise Beyşehir oldu. Sultan II. Mes'ûd'un 1289 yılında ayaklanan Eşrefoğulları üzerine yürüdüğünü görüyoruz. Eşrefoğulları ise, Selçuklu-Moğol ordusunun kuzeyde bulunan Türkmenler üzerine gitmesinden istifade ederek, 1291 yılında Gâvele kalesine kadar ilerleyip, etrafı yağmaladılar. Halil (Süleyman) Bey 1302 yılında öldü. Onun yerine büyük oğlu Mübârizüddin Mehmed Bey geçti. Mehmed Bey ülkesini kuzeye doğru genişleterek Akşehir ve Bolvadin taraflarına hâkim oldu. Türkmen Beylikleri'nin Moğollar'a karşı harekete geçmeleri nedeniyle Anadolu'ya gönderilen İlhanlı Beylerbeyi Emir Çoban'a itaat edenler arasında Mehmed Bey de vardı (1314). Mehmed Bey'in 1320'den sonra öldüğü anlaşılıyor. Yerine oğlu II. Süleyman-şâh bey oldu. Ancak onun zamanında uclarda istiklâllerini muhafaza etmeğe çalışan beyliklere karşı Moğol valisi Timurtaş harekete geçti. Timurtaş Beyşehir'i zapt ve yağma etmiş, Süleyman-şâh'ı Beyşehir gölüne attırmak suretiyle öldürtmüştür (9 Ekim 1326). Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra Eşrefoğulları beyliği sona ermiştir.

Eşrefoğulları mimarî eserlerinden Seyfeddin Bey'in Beyşehir'de yaptırdığı câmi ve mihrabı çok güzel olup, Selçuklu mimarisinin bir devamıdır.

— Germiyanogulları Beyliği :

Kütahya ve çevresinde hükümet sürmüş bir Türk beyliğidir. Germiyan aşireti XIII. yüzyılda ilk defa Malatya taraflarında görülüyor. Bu sırada onların reisi Alişiroğlu Muzaffereddîn idi. Muzaffereddîn, Baba İshak isyanını bastırmakla görevlendirildi ise de iki defa yenildi. Yine bu aileden olup, Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerine karışan, Kerîmeddîn Ali Şîr ise Moğollar tarafından öldürülmüştür (tkr. 1262). Germiyanogulları'nı 1276'dan önce, bu kez Kütahya ve Denizli bölgesinde görmekteyiz. Alişir oğlu Hüsameddîn'e mensup Germiyanlılar Konya'da sultanlığını ilân eden Alâeddîn Siyavuş (Cimri)'u yakalamaya ve sultan III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e teslimine muvaffak olmuşlardı (1279). Germiyanlılar daha sonra Gıyâseddîn Mes'ûd ve Moğollar ile de mücadele ettiler, bu mücadele 1289 yılına kadar sürmüştür. Bu beyliğin asıl kurucusu Kerîmeddîn Ali Şîr'in oğlu I. Yakub (1300-1340?) dur. O, Ankara ve civarında Selçuklu devletinin emiri idi. Yakub Bey ikinci defa sultan olan Gıyâseddîn Mes'ûd (1302-1308)'a tâbi olmayarak İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı. Kurduğu beyliğin merkezi Kütahya idi. Yakub Bey'in idaresindeki Germiyanogulları, Anadolu beyliklerinin en kuvvetlilerinden birisi olup, Bizanslılar her yıl muayyen bir vergi ve hediyeler göndermekte idi. O, Aydınoglu Mehmed kumandasında sevkettiği kuvvetler ile Ayaslug (Selçuk) ve Birgi'ye hâkim oldu. Bizzat Yakub Bey, Menderes nehri civarındaki Tripolis, Angir (Simav)'i zapt etti. Ancak Alaşehir muhasarasında (1304) Bizanslılar'ın İspanya'dan getirmiş olduğu Katalanlar karşısında çekilmek zorunda kaldı. Yakub Bey 1314'de Alaşehir vergiye bağlamayı başardı. O aynı yıl içinde Anadolu'ya gelen İlhanlılar'ın beylerbeyi Emir Çoban'a itaat etti. Yakub Bey'in hangi tarihte öldüğü hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ondan sonra oğlu Mehmed Bey başa geçti. Mehmed Bey Bizanslılar'dan Kula kasabasını geri aldı. Ayrıca Simav gölü ve çevresini de zaptetmiştir. Mehmed Bey muhtemelen 1361'den önce ölmüştür. Onun yerine oğlu Süleyman-şâh, Germiyanogulları beyi oldu. Süleyman-şâh'ın saltanatının ilk yılları sakin geçti. Fakat Karamanogulları'na karşı Hamidoğlu İlyas Bey'e yardım etti. Bu sebepten Karamanlılar ile arası açıldı. Süleyman-şâh Karamanlılar'ın baskısı karşısında Osmanlılar ile anlaşmak istedi. Bu maksadla da kızını Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermeyi ve çeyiz olarak Kütahya, Simav, Eğrigöz (Emed)

ve Tavşanlı kasaba ve çevrelerini Osmanlılar'a bırakmayı teklif etti. Onun bu teklifi kabul olunarak düğün yapıldı (1381). Süleyman Bey, Kula kasabasına çekildi ve 1387 yılında öldü. Yerine üç oğlundan biri olan II. Yakub Bey geçti. Yakub Bey, Osmanlı sultanı I. Murad'ın Kosova savaşında (1389) şehit düşmesi üzerine Osmanlılar'a bırakılan toprakları geri almak istedi. Fakat yeni sultan Yıldırım Bayezid, Rumeli'den Anadolu'ya geçerek Kütahya'ya gelmiş, burada kendisini karşılayan Yakub Bey'i yakalayıp hapsedmiştir. Daha sonra da Germiyanogulları topraklarını Osmanlı ülkesine katmıştır (1390).

Yakub Bey 1399'da tutuklu bulunduğu İpsala'dan kaçarak Timur'un yanına kadar gelmeyi başarmıştır. Ankara savaşından (1402) sonra Timur ona ülkesini iade etti. II. Yakub Bey de Timur'un hâkimiyetini tanıdı. Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinde ise yeğeni Çelebi Mehmed'in tarafını tutmuştur. Karamanoğlu Mehmed Bey iki yıl üst üste yaptığı seferlerle onu ikinci defa ülkesini terke zorlamıştır (1410/1411). Yakub Bey, Karamanoğulları'na karşı hareketi sırasında Çelebi Mehmed'i desteklemiş Osmanlılar'ın Karamanlıları yenmesi üzerine tekrar beyliğinin başına geçmiştir (1414). Bundan sonra Osmanlılar'ın hâkimiyetini tanıyan Yakub Bey, bir ara Karamanoğulları'nın baskısı sonucu Sultan II. Murad'a karşı Çelebi Mehmed'in diğer oğlu Mustafa Çelebi'nin tarafını tutmuştur. Mustafa Çelebi'nin İznikte öldürülmesinden (1423) sonra Osmanlılar ile dost geçinmeyi tercih etti. Yakub Bey yaş sekseni aşmış olduğu halde bizzat Edirne'ye giderek Sultan II. Murad ile görüşmüş ve erkek evladı bulunmadığı için memleketini ölümünden sonra Sultan'a bıraktığını söyleyerek Kütahya'ya dönmüştür. O bu yıl sonunda ölmüş ve Germiyanogulları beyliği tamamiyle Osmanlı devletinin idaresi altına girmiştir (1429).

Germiyanogulları sarayı bilim adamlarının ve şairlerin yüksek himâyeye nâil oldukları bir yerdi. Bilhassa Süleyman-şâh ve Yakub Bey zamanlarında Kütahya, Anadolu Beylikleri içinde kültür bakımından en üstün seviyeye ulaşmıştı. XIV. yüzyılda Germiyanogulları ülkesinde iktisâdî hayat da çok gelişmişti.

— Hamidoğulları Beyliği :

Merkezi önce Ulu-Borlu, sonra Eğridir olmak üzere göller bölgesinde kurulmuş bir Türkmen beyliğidir.

Türkiye Selçukluları Devleti yıkılmaya yüz tuttuğu sırada Isparta, Eğridir ve havalisinde bulunan Türkmenler'in reisi Felekeddin Dünder Bey, XIV. yüzyıl başlarında, Hamidoğulları beyliğini kurmuştur. Onun babası İlyas Bey ve büyük babası Hamid Bey, Türkiye Selçukluları'nın uc beylerinden idiler. Dünder Bey kuruluşun hemen sonra Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı ele geçirerek ülkesinin hududlarını güneye doğru genişletti. O, Antalya'yı kardeşi Yunus Bey'in idaresine bıraktı. 1314'de Anadolu'ya gelen Beylerbeyi Emir Çoban'a itaat ederek, İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı. Fakat İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş, Dünder Bey'in üzerine yürüdü. Dünder Bey, Antalya'ya kaçtı ise de yeğeni Mahmud tarafından Moğollar'a teslim edildi. Timurtaş onu öldürerek Hamidoğulları Beyliği'nin Isparta ve Eğridir şubesi topraklarına sahip oldu (1324). Ancak İlhanlı Sultanı'ndan korkarak onun Mısır'a kaçması üzerine Dünder Bey'in oğullarından önce Hızır Bey (öl. 1328), daha sonra da Necmeddin İshak Bey beyliğin idaresine hâkim oldular. İshak Bey, Eşrefoğulları arazisinden bir kısım topraklar alarak hududlarını genişletti. Onun yerine kardeşi Muzaffereddin Mustafa Bey geçti. Ona ise oğlu Hüsameddin İlyas Bey (öl. 1374'den önce) halef oldu. İlyas Bey, Karamanoğlu Alâeddin Bey ile yaptığı savaşta yenildi. Daha sonra Germiyanogulları'ndan Süleyman-şâh'ın yardımı ile Karamanoğulları'ndan kaybettiği toprakları geri alabildi. İlyas Bey'den sonra yerine Kemâleddin Hüseyin Bey geçti. O, Sultan I. Murad'ın isteği üzerine Yalvaç, Kara ağaç, Beyşehir, Seydişehir ve Alaşehir gibi bazı yerleri 80.000 altın karşılığında Osmanlılar'a sattı. Kosova savaşına (1389) giden Sultan Murad'a oğlu Mustafa idaresinde yardımcı kuvvet gönderdi. Kemâleddin Hüseyin Bey 1391 yılında öldü. Hamidoğulları'nın bu şubesinin toprakları Osmanlılar ve Karamanoğulları tarafından paylaşıldı.

Hamidoğulları'nın bu kolu Eğridir ve Burdur'da bir çok imâr faaliyetlerinde bulundular. Dünder Bey imâr ettiği Eğridir'e kendi künyesine nisbetle Felekâbâd adını vermişti.

Antalya şubesi (Tekeoğulları) : Dünder Bey, Antalya'yı 1321'de zapt ederek kardeşi Yunus Bey'e bırakmıştı. Yunus'un yerini oğlu Mahmûd Bey aldı, diğer bir oğlu Sinâneddin Câlîs ise Korkudeli'de emir idi. İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş'ın Memlûkler'in yanına sığınması üzerine, Mahmûd Bey de Kahire'ye kaçtı

ve orada hapsedildi. Yerine kardeşi Sinaneddin Hızır Bey emir oldu (1327). Hamidoğulları'nın bu şubesinde Hızır Bey'i oğlu Dadı Bey ve sonra da Mahmûd Bey'in oğlu Mübarizeddin Mehmed Bey takip ettiler. Bu sonuncunun zamanında Kıbrıs kralı I. Pierre de Lusignan, Antalya'yı geri almağa muvaffak oldu Mehmed Bey mücadeleden vazgeçmemiş, nihayet 1373 yılında Antalya'yı geri almıştır. Onun ölümünden sonra yerine Osman Çelebi aldı bir emir geçti. Sultan Yıldırım Bayezid 1390'da Antalya'yı zaptederek Teke-eli ile beraber oğlu İsa Çelebi'ye sancak olarak verdi. Osman Bey, Ankara savaşından (1402) sonra Timur'un hâkimiyetini tanıdı ve Antalya'yı geri almak için Karamanoğlu Mehmed Bey'den yardım istedi. Bunu haber alan Osmanlılar'ın Antalya Beyi Hamza Bey, Hamidoğulları'nın o sırada merkezi olan Korkudeli'ne anı bir baskın yaparak hasta olan Osman Bey'i öldürdü (1423). Bu suretle Hamidoğulları Beyliği ortadan kalkmış ve arazileri de Osmanlılar'ın eline geçmiştir.

Bu beyliğin arazisi küçük ise de Antalya limanı gibi önemli bir ticaret merkezine sahibdi. Bilhassa XIV. yüzyılın ilk yarısında, göller bölgesinin halı, kilim, astarlık dokuma ve pamuklu gibi eşyaları buradan ihraç edilmekteydi.

— Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti:

Kadı Burhaneddin Ahmed (doğumu 1345'de Kayseri'de)'in babası Şemseddin Mehmed, Kayseri kadısı idi. Bu aile aslen Harezmlî olup, Oğuzlar'ın Salur boyundan gelmektedir. Burhaneddin 4-5 yaşından itibaren tahsil görmeğe başlamış, daha sonra 14 yaşında iken babası ile Mısır'a giderek çeşitli konularda eğitimine devam etmiştir. Burhaneddin bir müddet de Şam'da ve Haleb'de kalarak tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Kayseri'ye döndü (1364). Burada hükümet süren Eretna oğullarından Gıyâseddin Mehmed tarafından 21 yaşında iken kadı tayin edildi (1365 yılı başı) ve bu hükümdara damad oldu. Gıyâseddin Mehmed devlete hâkim olamadığı gibi, emirlere karşı da kötü davranmış ve bu yüzden öldürülmüştür (1365). Yerine oğlu Ali Bey geçti. Eretna devletinin zayıf durumunu gören komşuları bu beyliği parçalamaya başladılar. Kadılığı sırasında siyasî hayatta kendisini gösteren Burhaneddin, Kayseri'ye hâkim olan Karamanlılar'dan şehri geri aldı (1375-76). Ayrıca Moğollar'ın bir kolu olan Samagar kabilesinin Kayseri üzerine yapmaya

hazırlandıkları bir saldırıyı da önlemeye muvaffak oldu. Bu başarıları üzerine Ali Bey 1378 Mayıs'ında Kadı Burhaneddin'i vezirlik makamına getirdi. Bu devrede Niğde, Niksar emiri Tâceddin ve Erzincan emiri Mutahharten üzerine yapılan seferler Ali Bey'in beceriksizliği yüzünden başarısızlıkla neticelendi. Ali Bey 1380 Ağustosunda öldü. Yerine yedi yaşındaki oğlu Mehmed geçirildi, niyabet mevkii Şarki Karahisar valisi Kılıç Arslan'a verildi. Kılıç Arslan, Eretna beyliğinde iktidarı ele almak için Kadı Burhaneddin'i öldürmeyi kararlaştırdı. Fakat Burhaneddin daha evvel davranarak Kılıç Arslan ve amcası Keyhûsrev'i öldürdü (1381). Böylece nâib, Kadı Burhaneddin oldu, rakibi Amasya emiri Hacı Şadgeldi onunla yaptığı savaşta öldürüldü ve kuvvetleri dağıldı. Aynı yıl sonbaharında Kadı Burhaneddin Sivas'da sultanlığını ilân etti ve onsekiz yıl hükümet sürdü. O, bu müddet içinde Amasya emirliği, Erzincan emirliği, Candaroğulları, Karamanoğulları ve Tâceddinoğulları ile mücadele ederek bu beylikler üzerinde nüfuz tesisine muvaffak oldu. Memlûk sultanı'na isyan eden Malatya nâibi Mintaş'ın teklifi üzerine adı geçen şehri almak istemesi, Kadı Burhaneddin ile Memlûk sultanı Berkuk'un arasını açtı. Memlûklular'ın Haleb valisi Yelboğa, Sivas önüne gelerek şehri muhasara etti. Fakat Kadı Burhaneddin'in başarılı müdafaası karşısında kırk gün muhasaradan sonra çekilmek zorunda kaldı (Nisan/Mayıs 1388). Sultan Berkuk ile Kadı Burhaneddin arasında dostluk ancak Timur tehlikesi sebebiyle kurulabildi. Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlular ile önceleri kötü olan münasebetleri 1388'den sonra düzelmiştir. Daha sonra Akkoyunlu devletini kuracak Karayülük Osman Bey de onun yanına rehine olarak bırakılmıştır. 1389'da Karakoyunlu Türkmenleri ile Erzincan emiri Mutahharten karşısında yenilen Akkoyunlu Ahmed Bey, Kadı Burhaneddin'e ilticâ etmek zorunda kaldı. Kadı Burhaneddin 1389 Kosova savaşına kadar Osmanlılar ile dostane davranışlar içindeydi. Bu tarihten sonra onun batıya yayılma siyaseti, Osmanlı nüfuz sahasını tehdiye başlaması, Tâceddinoğulları ve Candaroğulları gibi beyliklerin tahrikleri iki devlet arasındaki dostluğun bozulmasına sebep olmuştu. Neticede Kadı Burhaneddin'in kuvvetleri, Osmanlı öncülerini Çorumlu sahasında ağır bir yenilgiye uğrattı (1392). İki taraf arasındaki mücadele Timur tehlikesi karşısında tekrar dostâne bir safhaya girecektir. Kadı Burhaneddin, Timur'un Anadolu'ya geleceğini haber aldığı zaman Sivas'ı tahkim ederek savaşa hazırlan-

mış, fakat Timur Anadolu'ya girmeden geri dönmüş Toktamış Han'la savaşa girmiştir (1394). Akkoyunlular 1395 Erzincan seferi sırasında Kadı Burhaneddin'in yanında yer almışlardı. 1396'da Karamanoğulları'na tâbi olan Kayseri valisi Şeyh Müeyyed'i cezalandırmak için yapılan sefere Karayülük Osman Bey de katılmıştı. Şeyh Müeyyed'e onun aracılığı ile aman verildi ise de Kadı Burhaneddin sözünde vurmuyarak Şeyh Müeyyed'i öldürdü. Bir müddet sonra Kadı Burhaneddin ile Karayülük Osman Bey'in arası açıldı. Sivas dışındaki savaş sırasında Osman Bey, Kadı Burhaneddin'i ele geçirmiş ve öldürmüştür (1398).

Sivas halkı Kadı Burhaneddin yerine Kayseri valisi olan oğlu Alâeddin Ali (Zeynelâbidin)'yi hükümdar ilân etti. Alâeddin o sırada takriben ondört yaşında bulunuyordu. Karayülük Osman Bey Sivas'ın kendisine teslimini istedi, fakat şehir halkı tarafından yardıma çağrılan Moğol kuvvetleri karşısında çekilmeğe mecbur oldu. Bu sırada Timur'un Anadolu'ya gelmesi tehlikesi karşısında devleti idare edecek kuvvetli bir şahsiyet bulunmadığından Sivas halkı kendi aralarında konuşular ve neticede şehri Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e teslim ettiler. Bayezid, oğlu Mehmed Çelebi'yi Sivas'a vali yaptı. Alâeddin Ali Bey ise, eniştesi Dulkadıroğlu Nâsireddin Bey'in yanına gönderildi. Alâeddin Ali Bey daha sonra Osmanlılar'ın hizmetine girdi ve 1442'de öldü.

Kadı Burhaneddin iş bilir, âlim, şâir ve cesur bir hükümdardı. Arapça ve farsçayı gayet iyi bildiği gibi üç dilde şiirler yazmıştır. Azeri lehçesinde türkçe bir divânı vardır. Burhaneddin Ahmed arapça "İksir üs-Sa'âdat fi esrâr il-ibâdât" gibi ilmî eserler de kaleme almıştı.

— Karamanoğulları Beyliği :

Orta Anadolu'nun güneyinde kurulmuş olup, Anadolu beyliklerinin en mühimlerinden birisidir. Karaman aşireti ve Karamanoğulları Oğuzlar'ın Afşar ulusunun bir boyudur. Diğer Türkmenler gibi Karamanlılar da XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubâd (1220-1237) tarafından Ermenak vilâyetine yerleştirilmişlerdir (1228). Uclarda bulunan Türkler'in çoğunluğunu Karamanlılar teşkil ediyordu. Bu sırada Karaman boyunun reisi Nûre

Sûfi b. Sadeddin idi. Nûre Sûfi Anadolu'da yayılmış olan Babailer tarikatına girmiş ve Babailer ile Selçuklular'a karşı savaşmıştı. O bir Babai şeyhi olarak Türkmenler üzerinde nüfuzunu göstermiş ve gazâyâ çıkararak, hıristiyanlara ait Ereğli gibi yerleri zaptetmiş ve arazisini genişletmiştir. Nûre Sûfi'nin ölüm tarihi belli değildir. Yerini oğlu Kerimeddin Karaman almıştır. Karaman Bey; Ermenak, Mut, Gülnar, Mer'a ve Silifke kalelerine taarruz etti, bunlardan Ermenak'ı idaresi altına aldı. Karamanlılar'ın nüfuz sahasının genişlemesi Selçuklu sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan (1262-1266)'ın onlardan çekinmesine sebep oldu. Selçuklu Sultanı Karamanlılar'a Lârende kalesini verdi ve onlarla akrabalık tesis etti. Fakat uc beylerinin bazılarının cezalandırılmasından endişeye düşen ve bir gün sıranın kendilerine de geleceğini düşünen Karaman Bey, beraberinde kardeşleri Zeyn el-Hac ve Bonsuz olduğu halde, 20.000 kişilik bir kuvvetle Konya üzerine yürüdü (1262). Muineddin Pervane idaresindeki Selçuklu kuvvetleri Karamanlılar'ı Gevele kalesi önünde yendi. Karaman kaçtı ise de kardeşleri yakalanarak Konya'da idam edildiler. Karaman takriben 1262'de öldüğü zaman Ermenak ve Karaman iline Bedreddin Huteni tayin edilmişti. Karamanoğulları'nın başına ise Karaman'ın büyük oğlu Mehmed geçti. Mehmed Bey isyan eden Hatiroğlu ile birleşerek Selçuklular'a karşı faaliyete geçti ve Bedreddin Huteni idaresinde üzerine gönderilen bir Selçuklu-Moğol ordusunu Göksu derbendinde anı bir taarruzla bozdu. Sahiller emiri (Emir-i Sevâhil) Hoca Yunus da Mehmed Bey karşısında yenilmekten kurtulamadı. Moğollar aleyhine yardıma çağrılan Memlûk sultanı el-Melik üz-zâhir Baybars (1260-1277)'in Kayseri'ye kadar ilerleyip geri dönmesine rağmen, Mehmed Bey Konya üzerine yürüdü ve Cimri lakabı verilen Alâeddin Siyavuş'u Selçuklu sultanı ilân etti. Mehmed Bey ve Siyavuş 15 Mayıs 1277'de Konya'ya girdiler. Mehmed Bey, Siyavuş'un veziri oldu ve toplanan divanda türkçeden başka dil kullanılmamasına karar verdi. Ancak Akşehir ve civarına yapılan ve Sahip-Ataogulları idaresindeki bir orduyu yendikleri sefer dönüşü Karamanoğulları Konya'ya sokulmadılar, Mehmed Bey Ermenak'a çekilmeğe mecbur oldu. Bu sırada Sahib Cüveyni idaresindeki Selçuklu-Moğol ordusu Konya'ya yardıma geldi. Mehmed Bey bu ordu karşısında tutunamadı ve yakalanarak kardeşleri ile beraber öldürüldü (1277). Bu hadise bir müddet için Karamanlıları sindirdi.

Daha sonra Mehmed Bey'in kardeşi Güneri Bey aile reisi olmuştu. Karamanlılar mukabil tedbir olarak Selçuklu ailesi arasındaki saltanat kavgalarına karıştılar. Bir müddet sonra Güneri Bey, Ermeniler'e ait Tarsus üzerine bir sefer yaparak burayı tahrib etti (1286). Fakat Ermeniler'in şikâyeti sebebiyle Moğollar 1286 yılında Lârende ve civarını tahrib ettiler. Güneri Bey dağlara çekildi. Karamanoğulları bundan sonra Moğollar'la bazan barıştılar, bazan da savaştılar. Güneri Bey 20 Nisan 1300'de öldü. Yerine kardeşi Necmeddîn Mahmûd Bey geçti. 1308'de Ermeniler'le çarpışırken ölen Mahmûd'dan sonra Yahşi Bey, Karamanoğlu beyi oldu. Karamanlılar tekrar Konya'yı işgal ettiler. Anadolu beyliklerinin kendi başlarına buyruk olarak hareket etmeğe başlamaları üzerine İlhanlı Beylerbeyi Emîr Çoban Bey idaresinde bir Moğol ordusu Anadolu'ya geldi (1314). Emîr Çoban Konya'yı aldı. Yahşi Bey'in ölümünden sonra Karamanlılar'ın başına Mahmûd Bey'in oğlu Bedreddîn I. İbrahim geçmiştir. Onun zamanında Karamanlılar tekrar Konya'ya hâkim oldular. İbrahim Bey 1318/1319 yıllarında Tarsus civarındaki Ermeniler üzerine bir sefer yaptı. İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş'ın Memlûklular'a sığınması ve 1328'de idam edilmesi üzerine, uç Türkmenleri ve Karamanlılar rahat bir nefes aldılar. İlhanlılar'ın çöküşü ile de Karamanlılar hududlarını genişletmeğe başladılar. 1328'de Ermenak'da emîr olan Burhaneddîn Musa Bey, Gevele kalesine kadar ilerledi, Karamanlılar Beyşehir'i'ne de hâkim oldular. I. İbrahim Bey 1333'de beylikten çekilerek yerini Lârende'de hüküm süren kardeşi Alâeddîn Halil Bey'e bıraktı. Halil Bey hakkında bilgimiz çok azdır. Ondan sonra ikinci defa I. İbrahim Karamanlılar'ın başına geçti. I. İbrahim'in ölüm tarihi bilinmiyor. Yerini oğullarından Fahreddîn Ahmed Bey aldı ve Moğollar ile savaşırken öldü (17 Ocak 1350). Ondan sonra kardeşleri Süleyman ve Şemseddîn (öl. 1352) Beyler kısa süreler ile başa geçtiler. Karamanoğulları Beyliğinde bu iki kardeşi, Burhaneddîn Musa Bey izledi, fakat o hasta olduğundan Seyfeddîn Süleyman ile Karaman Beyleri'ni Lârende'ye göndererek kendisi Mut'a çekilmiştir. Musa Bey'in yerine Süleyman Bey geçti ise de bir hile ile öldürülmüştür (Ocak 1361). Bundan sonra Ebu'l-Feth lakabını taşıyan Alâeddîn Ali Bey Karaman hükümdarı olmuştur.

Osmanlı-Karaman münasebetleri ilk defa onun zamanında başladı. Alâeddîn Ali Bey'in, Osmanlılar'a karşı Eretnaoğulları ve Türkmen beyleri ile bir ittifâk hazırlama gayretleri Sultan I. Murad'ın al-

dığı yerinde tedbirler ile neticesiz kaldı (1361). Alâeddin Ali Bey daha sonra Kıbrıslılar'ın elinde bulunan Gorigos (Kız kalesi) üzerine yürüdü (1366/1367) ve muhasara etti, fakat bu hareketi tahrik eden Moğol kumandanı Yelboğa Nâsiri'nin ölümü Karamanlılar'ın geri çekilmesine ve Alâeddin Ali Bey'in Kıbrıs kralı I. Pierre (1358-1368) ile anlaşmasına sebep oldu. Alâeddin Ali Bey, komşu beyliklerin arazisinden bazı yerler zaptettikten sonra Kayseri'ye baskında bulunmuş, Eretnaoğlu Ali Bey'i Sivas'a kaçırmıştı (1375). Fakat Kadı Burhaneddin onu geri çekilmeğe mecbur etti (1376). Alâeddin Ali Bey kayınpederi Sultan I. Murad'ın Rumeli'de fetihlerde bulunmasından istifadeyle Osmanlı topraklarından Beyşehir ele geçirdi. Bu hareket Sultan I. Murad'ın Karamanlılar üzerine yürümesine sebep oldu. Konya önündeki savaşta Alâeddin Bey Osmanlı kuvvetleri karşısında dayanamayarak şehre kaçtı. Neticede Karamanlılar'ın aldıkları yerleri geri vermeleri şartıyla sulh yapıldı (1387). I. Murad'ın Kosova savaşında şehid düşmesi ile bu antlaşma Karamanlılar tarafından bozuldu (1389). Alâeddin Ali Bey Osmanlı topraklarına tekrar taarruza geçti. Buna mukabil, Yıldırım Bayezid süratle Konya'yı muhasara etti. Neticede Alâeddin Bey, Sultan I. Bayezid ile, Çarşamba suyu arada hudud olmak üzere anlaştı (1390). Daha sonra Timur'un Doğu Anadolu'da görünmesiyle Alâeddin bey onun hâkimiyetini tanımıştı (1394). İki düşman arasında kalan Kadı Burhaneddin bu sebepten Karamanlılar'a karşı harekete geçti ve 1396'da Konya önüne kadar gelerek Karaman ülkesini yağmalattı. Alâeddin Bey ise, Sultan Yıldırım Bayezid'in Rumeli'de bulunmasından istifade ile Osmanlı topraklarına saldırarak Ankara'ya baskında bulundu. Yıldırım Bayezid bu olay üzerine büyük bir ordu ile Karaman seferine çıktı. Alâeddin Bey, Osmanlılara Akçay'da yenilerek Konya'ya sığındı. On günlük bir muhasaradan sonra Konya halkı şehri Sultan Bayezid'e teslim ettiler. Alâeddin Bey yakalanarak öldürüldü, oğulları Ali ve Mehmed Beyler Bursa'ya gönderildi (1397).

Yıldırım Bayezid'in Ankara savaşında Timur'a yenilmesi ve esir olması üzerine (1402), Karamanoğulları'ndan Mehmed ve Ali Beyler Bursa'da hapisten çıkarıldılar. Timur onlara Karaman ülkesini ve ilâve olarak Alaşehir verdi. Karamanoğulları Beyliğinin başına Mehmed Bey geçti, Ali Bey ona tâbi olarak Niğde emîri oldu. Mehmed Bey Fetret Devrinde Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelesine

lerinden istifade etmesini bildi. Çelebi Mehmed'in müttefiki Germi-
 yanoğlu Yakub Bey'in arazisine saldırdı, sonra Bursa üzerine yürü-
 dü ve şehri tahrib etti (1413). Buna mukabele olarak Çelebi Meh-
 med Karamanoğulları arazisine girdi ve Konya önünde onları mağlup
 etti (1414). Ancak Mehmed Bey, Çelebi Sultan Mehmed'in Canik ta-
 raflarında bulunduğu sırada tekrar Osmanlı arazisine hücumla geçti.
 Osmanlı ordusu kumandanı Bayezid Paşa onu esir almayı başardı.
 Neticede Konya Karamanlılar'a iade edilerek sulh yapıldı (1415).
 Mehmed Bey bundan sonra Memlûklular'a tâbi oldu (1417). Fakat
 onun Ramazanoğlu İbrahim Bey ile birleşip Tarsus'u muhasara ve
 işgâl etmesi Memlûklar ile arasını açtı. Memlûk sultanı el-Melik el-
 Müeyyed (1412-1421), oğlu İbrahim kumandasında bir orduyu Ana-
 dolu'ya gönderdi. Memlûk kuvvetleri Niğde, Konya Ereğlisi ve Lâ-
 rende'yi zapt etti (1419). Karaman Beyliği ise Ali Bey'e verildi. Daha
 sonra Mehmed Bey, Ramazanoğlu Nâsireddin Mehmed Bey tarafın-
 dan esir alınarak Kahire'ye gönderildi. Mehmed Bey'in oğlu İbrahim
 Bey Osmanlılar'ın yardımı ile Konya ve Lârende'yi ele geçirdi. Ali
 Bey Niğde'ye çekildi. Bu durum Memlûklular'ın Mehmed Bey'i ser-
 best bırakmasına sebep oldu. Mehmed Bey ikinci kez Karamanoğul-
 ları Beyliğinin başına geçti ve Hamidoğulları ile birleşerek Osmanlı-
 lar'ın elindeki Antalya'yı muhasara ettiği sırada öldü (1423). Onun
 yerine büyük oğlu II. İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey Osmanlılar'ın
 yardımı ile amcası Ali Bey'i Niğde'ye çekilmeğe mecbur etti, fakat
 daha sonra Osmanlılar'la olan dostluğu bozdu. Kendisini kuvvetli
 hissedince de beyliği üzerindeki Memlûklu nüfuzuna son verdi. İb-
 rahim Bey, Sırp despotu aracılığı ile Macarlar'la Osmanlılar aleyhi-
 ne ittifâk yaptı. 1433'de Macarlar taarruza geçtiği zaman, İbrahim
 Bey de Beyşehir'i aldı. Osmanlılar Rumeli'de Macarları yendikten
 sonra Karamanlılar üzerine yürüyerek Konya'ya kadar bir çok şe-
 hirleri zapt ettiler. İbrahim Bey'in sulh isteği, almış olduğu yerleri
 geri vermek ve bir daha anlaşmaya aykırı harekette bulunmamak
 şartıyla kabul edildi ve barış yapıldı (1435). O daha sonra Kayseri'-
 yi aldı (Nisan 1435) ve tekrar Osmanlı arazisine tecâvüz etti. Buna
 mukabil Osmanlı-Dulkadirli kuvvetleri Kayseri'yi geri aldılar. Os-
 manlılar'ın desteğini sağlayan İbrahim Bey'in kardeşi İsa Bey, Ka-
 raman arazisine yaptığı akınlardan birinde öldü. Memlûklular'ın bu
 duruma karışmalarını önlemek için İbrahim Bey Osmanlılar ile an-
 laşmayı tercih etti (1437), fakat çok geçmeden Macarlar'la onlar

aleyhine anlaştı. Karaman kuvvetleri Ankara ve Kütahya'ya kadar olan yerleri tahrip ettiler. Sultan II. Murad, Haçlılar'la savaştığı sıradaki davranışı yüzünden büyük İslâm âlimlerine başvurarak Karamanoğlu aleyhine fetvâ aldı, Macarlar ile Segedin anlaşmasını imzaladıktan (15 Temmuz 1444) sonra, İbrahim Bey üzerine yürüdü. Çâresiz kalan II. İbrahim Bey yemin vermek suretiyle ağır şartlar altında Osmanlılar ile sulh yaptı. O Varna savaşında bu yeminine sadık kaldı. İkinci Kosova savaşında (1448) Osmanlı ordusuna yardımcı kuvvetleri göndermişti. İbrahim Bey yine 1448 yılında Kıbrıslılar'ın elinde bulunan Gorigos'u zaptetti. Osmanlı tahtına II. Mehmed'in geçmesi (1451) Karaman Beyi'ni ümitlendirmişti, Antalya'yı almak arzusunda idi, fakat Sultan II. Mehmed'in Karaman üzerine yürümesi onu tekrar barış istemeğe mecbur etti. İstanbul'un fethi (1453) hazırlıkları sırasında Karamanoğulları Venedikliler ile bir ticaret antlaşması yaptılar (12 Şubat 1453). Hakikatte anlaşmada zikredilen düşman Osmanlı Devleti idi. İbrahim Bey 1456 yılında Tarsus, Adana ve Külek taraflarını ele geçirmek istedi. Memlûklular ise bir ordu göndererek Karaman ülkesini tahrib ettirdiler. İbrahim Bey, Fatih Sultan Mehmed'in Kastamonu ve Trabzon seferinde anlaşma uyarınca oğlu kumandasında asker yolladı (1461). Onun oğulları daha sağlığında Karaman tahtına geçebilmek için mücadeleye giriştiler. İbrahim Bey, büyük oğlu İshak Bey'le Gevele kalesine kaçtı. Diğer bir oğlu Pîr Ahmed ise Konya'da hükümdarlığını ilân etmişti. İbrahim Bey Gevele'de öldü (Temmuz/Ağustos 1464). Onun veliahd seçtiği İshak Bey'e rakib olarak Pîr Ahmed'in çıkması Karaman Beyliği'nin işlerine Osmanlı, Memlûklular ve Akkoyunlu devletlerinin karışmasına sebep oldu. Neticede Pîr Ahmed Osmanlılar'ın yardımını sağlayarak Antalya valisi Hamza Bey'in kuvvetleri ile Karaman'a girdi. İshak Bey bu kuvvetler karşısında yenilerek Silifke'ye çekildi ve yardım için Akkoyunlu padişahı Uzun Hasan'ın yanına gitti. Pîr Ahmed Karaman hükümdarı oldu ve Osmanlılar'a yardımları karşılığında Akşehir, Beyşehir ve Ilgın'ı terk etti (1465). Fakat onun Akkoyunlu ve Venedikliler ile anlaşması nedeniyle Fatih Sultan Mehmed Karaman ülkesine yürüdü. Osmanlı kuvvetleri Konya'yı aldı. Pîr Ahmed, Lârende önünde Mahmûd Paşa'ya yenilerek Tarsus'a kaçtı. Fatih Sultan Mehmed, oğlu Mustafa'yı Karaman vilâyetine tayin etti, fakat Karaman'ın yerli halkı henüz beylerine sadıkdı. Pîr Ahmed kardeşi Kasım Bey'le

barışarak Karaman beyliği için beraberce mücâdele ettiler, Akkoyunlu Uzun Hasan (1453-1478) ve Venedik Cumhuriyeti'nin teşebbüsleri, Karaman ilinin Osmanlılar tarafından işgalini önleyemedi. Osmanlılar 11 Ağustos 1473'de Otlukbeli'nde Uzun Hasan'ı yendikten sonra Karaman ülkesine tamamiyle sahib oldular. Gedik Ahmed Paşa önce Ermenak ve sonra da Mennan kalesini ele geçirdi, Silifke'yi de zapt etti (1474). Şehzade Mustafa ise Develi Karahisar'ı teslim aldı. Pîr Ahmed Bayburd'da öldü. Karaman Beyliği'nin son vârisi Kasım Bey, Karaman valisi tayin edilen şehzade Cem ve Sultan II. Bayezid ile anlaşarak Osmanlılar'ın himayesinde ölüm tarihi olan 1483 Şubatı'na kadar İçel taraflarında hükümet sürmüştür. Onun ölümü ile Karamanoğulları Beyliği sona ermiştir.

Karamanoğulları Beyliği'nde Türk sanatı Selçuklu sanatının bir devamı olup, onlardan hâkim oldukları sahalarda çok zengin mimarî eserler kalmıştır.

— Karasıoğulları Beyliği:

XIII. yüzyıl sonları veyahut XIV. yüzyıl başlarında Balıkesir ve Çanakkale taraflarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu ailenin atasının XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Orta Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Melik Danişmend Gâzi olduğu ileri sürülmektedir. Türkiye Selçukluları, Danişmendliler'in 1174 yılında Sivas, 1178'de ise Malatya koluna son vererek bu devleti ortadan kaldırmıştı. Danişmendli ailesine mensup olanlar Selçuklular'ın hizmetine girerek Bizans hudutlarında uc beyi olarak görev aldılar. XIII. yüzyıl sonlarında bu aileden uc beyi Kalem Bey (Kalem şâh) ve oğlu Karası Bey, Batı Anadolu'daki Bizans şehirlerini zapta giriştiler. Onların bu fetih hareketi takriben 1297 yılında başlamıştı. Kalem Bey ve oğlu Karası Bey ele geçirdikleri Balıkesir'i merkez yaptılar. 1304 yılında Bizans'a yardıma gelen Katalanlar ile Artak (Erdek) sahilinde çarpışan Türkler'in Karası Bey idaresindeki kuvvetler olması muhtemeldir. Karası Bey Moğollar önünden kaçan Sarı Saltuk Türkleri'ni kendi beyliği arazisinde yerleştirmek suretiyle bölgedeki Türk nüfusunun artmasına sebep olmuştu. Daha sonra Karası Beyliği Akıra, Bergama, Sındırgı, Bigadiç, İvrindi, Aydıncık, Edremid, Kenri (Burhaniye), Ayazmend (Altınova), Bayramiç, Ayvalık, Ezine gibi şehir ve kasabaları içine almıştı. Kalem ve Karası Beylerin ölüm tarihleri belli değildir. Ancak sonuncusunun 1328'den önce öldüğü tahmin ediliyor. Karası

Bey'den sonra beyliğin büyük kısmı ve merkez Balıkesir'e Demir Han hâkim oldu. Güneydeki Bergama ve havalisi ise kardeşi Şucâ-eddîn Yahşi Bey idaresinde idi. Takriben 1345'de Orhan Gazi'nin bir seferi sonucu, Balıkesir ve çevresi Osmanlılar'ın eline geçti. Demirhan da Bursaya götürülmüş ve iki yıl sonra bu şehirde ölmüştür. Yahşi Bey 1341 ve 1342 yıllarında Gelibolu'ya asker çıkarmışsa da bir netice elde edememiştir. Onun ölüm tarihi bilinmiyor. Daha sonra Truva taraflarında Süleyman Bey'in hâkim olduğunu görüyoruz. Ancak kendisinin Demir Han veya Yahşi Bey'den hangisinin oğlu olduğu kesinlikle anlaşılamıyor. Bizans tahtı için mücadele eden Kantakuzenos (bk. Aydınoğulları Beyliği) düşmanlarına karşı düştüğü zor durumdan, Süleyman Bey'in Gelibolu'ya göndermiş olduğu kuvvetler sayesinde kurtulabilmişti (1343). Süleyman Bey, Bizans kumandanlarından olan kayınpederi Vatatzes'e de yardım etmişti. Aydınoğlu Umur Bey 1345'de Kantakuzenos'a yardıma gittiği zaman onun yanında Süleyman Bey de vardı ve Rumeli sahiline Karasioğlu gemileri ile geçmişti. Süleyman Bey 1357 yılında Truva taraflarına hâkimdi. Onun da ölüm tarihi bilinmiyor. Osmanlı Hükümdarı Orhan Bey 1345'den sonra Balıkesir, Aydıncık, Bergama, ve Edremit bölgesine hakim olarak burayı büyük oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir. Sultan I. Murad takriben 1360 yılında Truva ve Çanakale taraflarındaki Karası arazisini alarak bu beyliği tamamiyle Osmanlı toprakları içine katmıştır. Bu beyliğin Osmanlılar'a geçmesi üzerine Hacı il-beyi, Evrenos, Ece Halil ve Gazi Fazıl gibi beyler bu devletin hizmetine girerek Rumeli'de büyük başarılar kazanmışlardır.

— Lâdik (Denizli) Beyliği veya İnançoğulları:

Onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda Lâdik (Denizli)'de hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir. Bu beylik hakkındaki ilk araştırmalar, kurucusu İnanç Bey'in Germiyanlılar'dan Ali Bey'in oğlu olduğu görüşünde idi. Son zamanlardaki yeni araştırmalarda ise, beyliğin Moğol istilâsı önünden kaçarak Denizli (Lâdik), Honaz ve Dalaman bölgesine gelen Türkmenler tarafından kurulduğu ileri sürülmektedir. Bu bölgeye gelen Türkmenler'in başında uc gazisi sıfatlarını taşıyan Mehmed Bey, kardeşi İlyâs ve damadı Ali Bey gibi emirler bulunuyordu. Mehmed Bey, Türkiye Selçuklu sultanı II. İzzeddîn Keykâvus'a karşı 1261'de ayaklanmış ve neticede İlhanlı sultanı

Hûlâgû'ya bağlı olarak Lâdik (Denizli) beyliğini kurmuştur. Ertesi yıl, Hûlâgû'nun kendi huzûruna gelip itaatini bildirmesini istemesine rağmen, o bunu yerine getirmedi. Hûlâgû, Mehmed Bey'in damadı Ali'yi, beyliği vermek va'diyle kendi tarafına çekmesini bildi. Onun ihânetiyle de Mehmed Bey mağlub edilerek yakalandı ve öldürüldü. Ali Bey Türkmenler'in başına geçti ve bir süre Selçuklular'a tâbi olarak kaldı. Ali Bey, 1277 tarihindeki Cimri olayında ve onun ortadan kaldırılmasından sonra, Selçuklu Devleti'ne sadakatsizlik göstermişti. Bir Selçuklu-Moğol ordusunun Denizli bölgesine gelmesiyle yakalandı ve hapsolunduğu Karahisar (Afyon) kalesinde korkudan öldü (1278).

Bundan sonra, Denizli bölgesinin bir süre için Sâhip Ata-oğulları'nın eline geçtiği anlaşılıyor. Bu bakımdan Ali Bey'in oğlu Şücâeddîn İnanç Bey'in hangi tarihte beyliğin başına geçtiği kesin olarak bilinmiyor. İlhanlı Beylerbeyi Emîr Çoban 1314 yılında Anadolu'ya geldiği zaman ona itaat eden beyler arasında İnanç Bey de bulunmakta idi. İnanç Bey 1355 yılında ölmüş ve yerine oğlu Murad Arslan geçmiştir. Murad Arslan'ın ise takriben 1362 yılında öldüğü tahmin ediliyor. Yerine oğlu İshâk Bey Lâdik emîri oldu. O ilmi ve bilgileri koruyan bir şahıs idi. Lâdik (Denizli) beyliği, Denizli şehrinin Germiyan-oğulları eline geçmesiyle son bulmuştur (1368). Ancak İshâk Bey'in 1391'den sonra öldüğü anlaşılıyor.

— Menteşe-oğulları:

Güney-batı Anadolu'da kurulmuş olan bir Türk beyliği'dir. Beyliği bu havaliye deniz yoluyla gelen ve içeri doğru girerek sahil ile deniz arasındaki bölgeye yerleşen Türkmenler kurmuşlardı. Ancak beyliğin kuruluşunu ve ilk beylerin hüküm sürdükleri devrelerin kronolojisini tespit etmek oldukça zordur. Türkmenler Caria (Bugünkü Muğla) bölgesini 1261'den sonra sahilden itibaren zabt etmişlerdi. Bizanslılar bu bölgeyi geri almaya çalıştığı sıralarda, beyliğin kurucusu Menteşe belki de Makrî (Fethiye) körfezindeki sahil mıntıkasının beyi (Emîr el-Sevahil) idi. Menteşe Bey'in şeceresini tespit hususunda da güçlükler ile karşılaşılıyor. Bir rivâyete göre, onun babası Selçuklu ümerâsından Emîr el-Sevahil Hâcî Bahâeddîn (Bahadır) idi. Ancak Menteşe'nin torunlarından Ahmed Gazî'nin kitabelerinde babasının adı Elbistan ve onun da babası Kuru veya Kara-Bey olarak görülmektedir. Adı geçen bölge Türkiye Selçuklu

hükümdarları tarafından Menteşe Bey'in atalarına iktâ olarak verilmişti. Bizans İmparatoru Mihail VIII. (1261-1282)'in 1278'de oğlu Andronikos kumandasında bir orduyu Anadolu'ya göndermesi ve Andronikos'un Tralles (Aydın)'i tahkim etmesi de bir işe yaramadı. Menteşe Bey 1282'de Tralles ve Nyssa (Sultanhisar)'ı zabtederek toprakları içine kattı. Türkiye Selçuklu sultanı II. Mes'ûd adına 1291'de Milas'da kesilmiş bir sikke bulunduğuna göre, Menteşe-oğulları başlangıçta Selçuklular'ın himâyesini kabûl etmiş olmalıdır. Karaman-oğulları'nın Konya'yı kuşatmaları üzerine İlhânî sultanı Geyhatu 1291 yılı sonlarında Anadolu'ya geldi ve bu tedîb seferi sırasında İlhanlı ordusu Menteşe-eli topraklarını da yağmaladı. Bizans kumandanlarından Aleksios Philantropos'un 1296'da Menderes üzerinde güneye doğru ilerlediği sırada, Menteşe artık ölmüş bulunuyordu.

Menteşe'den sonra beyliğin başına oğlu Mes'ûd Bey geçti. Ancak öteki oğlu Kirmân (Kermân) belki kardeşine tâbi olarak, belki de muhalefet etmek suretiyle Föke (Finike)'de hüküm sürmeye devam etti. Bu ikisi arasındaki münasebetlerin ne olduğu tarihî kayıtlardan kesinlikle anlaşılamıyor. Mes'ûd Bey 1300'de Rodos Adası'nın önemli bir kısmını ele geçirdiyse de, daha sonra Hospitallers şövalyeleri 15 Ağustos 1308'de adaya hâkim oldular. Mes'ûd Bey'in adayı geri almak için giriştiği çabalar sonuçsuz kaldı. Onun ölümü, muhtemelen 1319 yılından öncedir. Mes'ûd Bey'in yerine geçen oğlu Şûcâeddin Orhan Bey muhtemelen İbrâhîm (?) isminde bir kardeşini bertaraf ederek idareyi ele almıştı. Orhan Bey 1320 yılından itibaren şövalyelerden Rodos'u almak üzere giriştiği mücadelede muvaffak olamadı. İbn Battûta 1333'de Batı Anadolu'yu dolaşırken Orhan Bey'i Pecin'de ziyaret etmiş ve onu Milas sultanı olarak zikretmişti. El-Umerî de Orhan Bey'in sâhib olduğu şehir ve asker sayısı hakkında bilgi verdiği gibi, Menteşe-oğulları'nın ikinci derecedeki Föke kolunun 1330'da Hamidoğulları'na tâbi olarak hüküm sürdüğünü zikrediyor. Orhan Bey'in ölüm tarihi muhtemelen 1344'den öncedir. Yerine oğlu İbrâhîm Bey geçmiştir.

İbrâhîm Bey Latinler'in eline geçmiş olan İzmir'i geri almak için Aydın-oğulları'ndan Umur Bey'e yardıma hazırlanmış, fakat Umur Bey'in 1348'de şehid düşmesiyle bu gerçekleşmemişti. Venedikliler, kendilerine karşı harekete geçmeye hazırlanan İbrâhîm Bey'i Balât limanına soktukları donanmasıyla tehdit etmişler ve 1352-1355 yılları arasında Girit Dukası Marino Morosini vasıtasıyla

yapılan ağır bir anlaşma sonucu silâhsızlanmaya zorlanmışlardır. İbrâhîm Bey tahminen 1360 yılından önce ölmüştür. Onun ölümünden sonra üç oğlu da beyliğin bir tarafında hüküm sürmeye başladılar. Bunlardan Mûsâ Bey'in Pecin, Balât ve Milas; Mehmed Bey'in Muğla ve Çine; Ahmed Gazî Bey'in de güneyde Makrî ve Marmaris bölgesinde hâkim oldukları anlaşılıyor. Mûsâ Bey'in ölümünden (1375' den önce) sonra, muhtemelen Milas ve Pecin hükümeti de Ahmed Bey'in idaresine geçmiştir. Ahmed Bey'in Rodos ile Kıbrıs arasındaki gemilere karşı harekâtı üzerine, Kıbrıs kralı Peter I.'in donanması 1365'de Aydın ve Menteşe sahillerini tehdid etmiş, fakat Ayaslug ve Balât'da yaşayan kendi halkı için korkuya düşen Venedik'in araya girmesiyle barış yapılmıştı. Ahmed Bey bir ara Balât'a hâkim olmuşsa da, bunun uzun sürmediği anlaşılıyor. Balât ve havalisinin 1389'dan önce Mehmed Bey'in oğlu Gıyâseddin Mahmûd'un idaresinde olduğunu görüyoruz. Ancak o kardeşi İlyâs Bey'e karşı yaptığı hâkimiyet mücadelesini kaybederek Osmanlılar'a iltica etmişti. Kosova savaşı (1389) sonunda I. Bayezid Osmanlı sultanı oldu. Anadolu'da Karaman-oğulları'nın teşvikiyle Osmanlılar aleyhine tertiblenen ittifaka İlyâs Bey ve babası Mehmed Bey de girdiler. I. Bayezid'in bu ittifaka karşı yaptığı Anadolu seferi sırasında Balât ve Muğla'daki Menteşe kolunun toprakları işgal edildi. Mehmed ve İlyâs Beyler, Candar-oğlu İsfendiyâr Bey'in yanına kaçtılar (1389/90 kışı). Ahmed Bey ise bu harekât sırasında Milas ve Pecin'de hüküm sürmeye devam etmişti. Onun yerinde kalması, muhtemelen bölgenin dağlık ve zabtedilmesinin zor olmasından ileri geliyordu. Tâceddin Ahmed Gazî Temmuz 1391'de öldü. Daha sonra hâkimiyeti altındaki yerler Osmanlılar tarafından işgal olundu.

Ankara savaşından sonra Timur, birçok Anadolu beyliklerinde olduğu gibi, İlyâs Bey'e de ülkesini iade etmişti (1402). İlyâs Bey ülkesine döndükten sonra bir süre Timur'a tâbi oldu. O, Osmanlı şehzâdeleri arasındaki saltanat kavgalarında Çelebi Mehmed aleyhine, İsâ Çelebi'nin lehine Aydın-oğulları ve Saruhan-oğulları ile ittifak etmişti. Fakat I. Mehmed'in bu ittifakı mağlub etmesi üzerine, İlyâs Bey onun hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı (1405). İlyâs Bey deniz seferleriyle adalardaki Latinler'e zarar veriyordu. Bu sebepten Venedikliler 1408'de Girit kontu Marco Failleri vasıtasıyla onunla bir anlaşmayla yaptılar. Fakat çarpışmalar daha sonra da iki taraf arasında devam etti. Bu sebeple Venedikliler'in harekete geçmesi İl-

yâs Bey'i Amiral Ser Pitro Civrano ile eski anlaşmayı yenilemek mecburiyetinde bıraktı (17 Ekim 1414). O, aynı yıl içinde tamamıyla Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve 1415'de Çelebi Mehmed adına sikke kestirmişti. Ayrıca Leys ve Ahmed adlarındaki iki oğlunu Osmanlı sarayına göndermek zorunda kaldı. İlyâs Bey'in 1421'de ölümünden sonra oğulları Edirne'den kaçarak Menteşe-eli'ne gitmeye ve beyliğin başına geçmeye muvaffak oldular. Sultan II. Murad 1424'de Menteşe topraklarını ele geçirdiği zaman, bu iki kardeşi yakalayarak hapsetmiş böylece bu beyliğe son vermişti.

Menteşe-oğulları ülkelerini birçok mimarî eserleri ile süslemişlerdi. Bunlar arasında 1330'da Milas'da yapılan Hâcî İlyâs Câmii, Ahmed Bey'in Pecin'deki 1375 tarihli medresesi ve Milas'daki 1378 tarihli Ulu Câmii, İlyâs Bey'in 1404 tarihli Balât Ulu Câmiini sayabiliriz. Menteşe-oğulları edebî şahsiyetleri himâyeye ederek, kendi adlarına bazı eserleri türkçeye çevirtmişlerdir. Nitekim Gıyâseddin Mahmud adına farsçadan "Bâz-nâme" ismiyle bir kitap tercüme edilmiştir. Ayrıca İlyâs Bey adına "İlyâsiye" ismi verilen muhtasar bir tıp kitabı tercümesi vardır.

— Pervâneoğulları:

Türkiye Selçukluları vezîri Pervâne Muineddin Süleyman 1266 yılında Trabzon Rûm Devleti'nin elinden Sinop'u zabt ve kuvvetli nüfuzu sâyesinde kendi üzerine temlik ettirmeye muvaffak olmuştu. Pervâne, oğlu Muineddin Mehmed'i nâibi olarak Sinop'u idareye gönderdi. İlhanlı sultanı Abaka Han (1264-1282)'in 2 Ağustos 1277'de Süleyman Pervâne'yi öldürtmesi üzerine oğlu Mehmed istiklâlini ilân etmiş ve Pervâneoğulları beyliğini kurmuştur. Mehmed Bey Moğollar ile iyi geçinmekte ve onların verdiği devlet işlerinde de vazife görmekteydi. Nitekim Moğol kumandanlarından Baltu'nun isyanının bastırılmasından sonra (1296), Türkiye dört malî bölgeye ayrıldı ve Muineddin Mehmed Bey bu bölgelerden birinin başına ve pervâneliğe getirildi. O, bu görevi sırasında halkı ağır vergiler ile ezmiş, hattâ geçmiş ve gelecek yılların vergilerini toplayacak kadar halka zâlimâne bir şekilde davranmıştı. Mehmed Bey Moğollar'a karşı bir hareketin hazırlıkları içinde iken hastalanarak öldü (1297). Bundan sonra Pervâne'nin öteki oğlu Ali'nin oğlu Mühezzibüddin Mes'ûd'u Sinop hâkimi olarak görüyoruz. Mes'ûd Bey, beyliğinin hududlarını genişleterek Bafra ve Samsun'u ele geçirdi. Öte taraf-

tan önemli bir ticaret şehri olan Sinop'da bir Ceneviz kolonisi yerleşmişti. Bu sebebden alışveriş bahanesiyle şehre giren bir Frenk donanmasının askerleri anı bir hücumla Mes'ûd Bey'i esir aldılar ve Kefe'ye götürdüler. Mes'ûd Bey çok ağır bir kurtuluş akçası ödemek suretiyle kurtulmaya ve ülkesine dönmeye muvaffak oldu (1298). Onun 1299'dan sonra İlhanlılar ile münasebetlerinin düzeldiği anlaşılıyor. Mes'ûd Bey'in ölümünden sonra (1301), yerine oğlu Gazî Çelebi Sinop beyi oldu.

Gazî Çelebi donanmasıyla başarılı savaşlar yaptı. Önce Trabzon Rum Devleti ile anlaşarak 1313 yılında Kırım sahillerine ve Kefe'ye bir sefer yaptı. Kefe yakınında bir Ceneviz donanmasını ağır bir yenilgiye uğrattı. 1319 yılında ise bu kez Trabzon'a karşı hücum geçti. Sinop'a girmek isteyen Cenevizliler onun kuvvetleri karşısında perişân oldular (1322). Gazî Çelebi erkek evladı olmadığı için son yıllarında Candâroğlu Süleymân Paşa'nın hâkimiyetini tanımıştı. O 1322 yılında attan düşerek öldü ve Pervâneoğulları Beyliği, Candâroğulları topraklarına katıldı.

— Ramazanoğulları Beyliği: †

Adana bölgesinde hükümet sürmüş olan bir Türk beyliğidir. Ramazan oğulları Oğuzlar'ın Üç-ok kolundadır. Üç-ok Türkmenleri XIII. yüzyılda Moğol istilâsı önünde kaçarak Anadolu'ya geldiler. Memlûklular'ın Haleb vâlisi Beyboğa Rus ve arkadaşları Memlûk sultanı Melik el-Sâlih (1351-1354)'e karşı isyan etmişlerdi. Dulkadır-oğlu Karaca Bey bu isyancılarla birleşmiş, daha sonra kendisine sığınan Beyboğarus'u Sultan'a teslim etmemiş idi. Bu sebebden Dulkadır Beyliği Ramazan Bey'e verilmişti (1352). Bundan kısa bir süre sonra 9 Haziran 1354'de Ramazan'ın oğluna "Türkmen beyliği" tevcih edildi. Ramazan Bey bu tarihten önce ölmüş olmalıdır. Bundan sonra beyliğin başına Sârımeddîn I. İbrâhîm'in geçtiğini görüyoruz. Onun Ramazan Bey'in oğlu olup olmadığı ve hangi tarihte başa geçtiği bilinmiyor. I. İbrâhîm Bey Memlûklular ile mücadelede Dulkadır-oğlu Halil Bey ve Karamanoğulları'na yardım etti. O daha sonra Sis vâlisi Torun-tay vasıtasıyla Memlûklu Sultanı'ndan kusurunun bağışlanmasını istedi. Fakat İbrâhîm Bey'in sadakati çok kısa sürdü. Karamanoğlu Alâeddîn Bey ile ittifâk ettiği ileri sürülerek üzerine kuvvet gönderildi. Haleb vâlisi Yelboğa el-Nâsîrî bu sefer sonucu Sis'de İbrâhîm Bey ve kardeşi Kara Mehmed'i öldürdü (1383). İbrâhîm Bey-

den sonra kardeşi Şihâbeddîn Ahmed “Türkmen Beyi” ve Adana hâkimi oldu. Ahmed bazan Memlûklular’a itaat ederek onlara yardımda bulunmuş, bazan da muhalefete geçmiştir. Memlûklular sultanı Nâsireddîn Ferec (1399-1405 ve 1405-1412), Ahmed Bey’in kızı ile evlendi. Ahmed Bey 1410 yılında Kahire’ye giderek dâmadını ziyaret etti. O 1415 yılında yedi aylık bir kuşatmadan sonra Tarsus’u Karamanoğullarının elinden alarak oğlu İbrâhîm’e verdi ve hutbeyi Memlûklular sultanı Melik Müeyyed (1412-1421) adına okuttu. Ahmed Bey 1416’da öldü. O Adana’dan başka Sis ve Ayas şehirlerine de hâkim olmuştu.

Ondan sonra oğulları arasında taht mücadelesi başladı. Bunlardan II. İbrâhîm beyliğin idaresine hâkim olmayı başardı ve 1417’de Halep’e gelmiş bulunan Sultan Melik Müeyyed’in huzuruna giderek itaatini bildirdi. Fakat ertesi yıl Karamanoğulları ile birleşerek Memlûklular’ın eline geçmiş olan Tarsus’u kuşattılar. Bu hareket üzerine o beylikten azl ve yerine kardeşi İzzeddîn Hamza tayin edildi (Eylül 1418). Ancak Hamza bey kardeşine karşı etkili olamadığından İbrâhîm Bey yine Adana’ya hâkimdi. İbrâhîm Bey Karamanoğulları ile birleşerek Memlûklular ve Dulkadırlılar ile mücadele etti. Neticede müttefiki Karamanoğulları tarafından Memlûklular sultanı Baybars (1422-1437)’in adamlarına teslim edildi. O 15 Aralık 1427’de öldürüldü.

Hamza Bey hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Onun takriben 1426’da ölmesinden sonra yerine oğullarından I. Mehmed Bey emîr tayin edildi (1428). Ancak Ramazanoğulları Beyliği eski önemini kaybetmişti. 1439-40 yıllarında Ramazanoğulları Beyi Eylük adlı bir emîr olup, Adana ve Misis’e hâkimdi. O, Varsak beylerinden Mûsâ’ya karşı giriştiği bir savaşta öldürüldü. Daha sonra Ramazanoğulları Beyliği’nin başında Dündar Bey’i görüyoruz. O Karamanoğulları’ndan Tarsus’un alınmasında Memlûklular’a yardım etmişti. 1469 Ekimi’nde Dulkadırlı Beyi Şehsüvâr’dan Sis’i zabt eden Ramazanoğulları’ndan Ömer Bey olmalıdır. Ancak onun âkıbeti meçhûldür. Ömer Bey’den sonra beyliğin başına Halil Bey geçti (1480) ve uzun bir hükümet devresinden sonra 1510 yılında öldü. Yerine kardeşi Mahmûd Bey Ramazanoğulları beyi oldu ise de, çok geçmeden azledildi (1514) ve amcasının oğlu Selim bey başa geçirildi. Mahmûd Bey ise İstanbul’a gitmiş ve Osmanlı sultanı I. Selim’in Mısır seferine iştirak etmiş ve Ridâniye savaşında öldürülmüştür (1517).

Bundan sonra Ramazanoğulları Beyliği'ne Halil Bey'in oğlu Kubad'ın tayin edilmiş olması muhtemeldir. Fakat Çukurova bölgesinin idaresinin yine Halil Bey'in öteki oğlu Piri Bey'e verilmesi üzerine, Kubad sadece Adana'ya hâkim olabilmisti. Biraz sonra bütün beylik kendisine tevcih edilen Piri Bey idaresi altındaki topraklardaki isyanları sür'atle bastırdı. Bir ara Karaman, Haleb ve Şam'da beylerbeylik yaptı ise de, Kanunî Sultan Süleyman tarafından ricasının kabûl edilmesi üzerine tekrar beyliğinin başına dönmüş ve doksan yaşını aşmış olduğu halde 1568 yılında ölmüştür. Oğlu Derviş Bey yerine tayin edildi ise de, altı ay sonra ölmüş ve yerine ağabeyi İbrâhîm Ramazanoğulları beyi olmuştur. III. İbrâhîm Bey'i oğlu II. Mehmed Bey, onu da Pîr Mansûr Bey izlemiştir. Pîr Mansûr'un 1608 yılında beylikten çekilmesiyle, Adana doğrudan doğruya bir Osmanlı vilâyeti olmuştur.

Ramazanoğulları'ndan bilhassa Halil ve Piri Beyler Adana'da câmi, medrese, han ve hamam olmak üzere birçok mimârî eserler meydana getirmişlerdi. Çukurova'nın hacc yolu ve aynı zamanda mühim bir ticâret yolu üzerinde bulunması Ramazanoğulları Beyliği idaresindeki bu bölgenin iktisâdi bakımdan gelişmesini sağlamıştı.

— Sâhib-Ataogulları Beyliği:

Karahisar (Afyon) ile çevresinde Selçuklu veziri Sâhib Ata Fahreddîn Ali'nin oğulları ve torunları tarafından kurulmuş olan küçük bir beyliktir. Fahreddîn Ali, İlhanlılar'ın Anadolu'ya tahakküm ettikleri sırada bir kaç Selçuklu sultanı'nın vezirliğini yapmıştı. O Konya, Sivas ve diğer bazı yerlerde kurduğu büyük hayır müesseseleri ile meşhurdur. Selçuklu Devletinin asıl yıkılışı onun 1288'deki ölümünden sonra olmuştur. Pervâne Muineddîn Süleyman, Sâhib Ata'nın oğulları Tâceddîn Hüseyin ve Nusreteddîn Hasan'a Kütahya, Sanduklu, Gorgorum, Akşehir ve Beyşehir'i hâs olarak tayin etti ve onlara uc vilâyetinin beyliğini verdi (1262). Daha sonra Sâhib Ata, Selçuklu devlet adamları ve bilhassa Muineddîn Pervâne'nin mâhîrane siyâsetine karşı koyamadı. Nitekim Muineddîn Pervâne onu tutuklattı (1272). Sâhib Ata bir süre sonra hapisten kurtuldu ve 1274 yılında İlhanlı sultanı Abaka'nın huzuruna giderek tekrar vezîr olmak hakkını kazandığı gibi, oğullarından Taceddîn Hüseyin'e Lâdik ve Honaz, Nusreteddîn Hasan'a ise Karahisar-ı Devle kalesi kumandanlıklarını sağladı (1275). Bir çok Anadolu beylikleri gibi kuruluş tarihi

kesin olarak tespit edilemeyen beyliğin muhtemelen bu tarihten itibaren başladığını kabul edebiliriz.

Karamanoğlu Mehmed Bey ile Selçuklu şehzâdesi Siyavuş (Cimri)'un Konya'ya hâkim olmaları üzerine Sâhib-Ataogulları Karahisar'da asker toplayarak onlara karşı harekete geçtiler. Siyavuş ve Mehmed Bey de Akşehir yönünde ilerlediler. Tâceddîn Hüseyin, Değirmen çayı geçerken öldürüldü. Bu suretle başlayan savaşta, ölenler arasında Nusfeteddîn Hasan da bulunuyordu (26 Mayıs 1277). Bundan sonra Sâhib-Ataogulları'nın başına Şemseddîn Mehmed geçti. Onun beyliğinin başından itibaren, takriben yirmi yıl süreyle, Denizli bölgesi Sâhib-Ataogulları ve Germiyanogulları arasında bir çekişmeye sebep olmuştur. Şemseddîn Mehmed, daha dedesi Sâhib Ata'nın sağlığında Germiyanogulları'nın bir taarruzunu önlemek için giriştiği bir savaşta öldü (1287). İlhanlı beylerbeyi Emîr Çoban, Anadolu'ya geldiği zaman itaatlerini bildiren Anadolu Beylikleri arasında, Sâhib-Ataogulları da bulunuyordu (1314). Bu beyliğin başında daha sonra Şemseddîn Mehmed'in oğlu Nusreteddîn Ahmed'i görüyoruz. İlhanlılar'ın Anadolu vâlisi Timurtaş, bölgenin batı uclarında gazâ yapan Türkmenleri itaat altına almak için ilerlediği zaman Nusreteddîn Ahmed Germiyanogulları'nın yanına kaçtı. Timurtaş, Eretna Bey'i Karahisar'ı muhasara etmekle görevlendirdi. Ancak babası Emîr Çoban'ın İlhanlı sultanı Sa'id tarafından öldürülmesi üzerine, Timurtaş muhasarayı bırakarak çekilmiş ve daha sonra da Mısır'a kaçmıştı (1327). Nusreteddîn Ahmed ise ülkesine döndü ve Germiyanogulları'nın hâkimiyetini tanıdı. Onun 1342 yılından sonra öldüğü tahmin ediliyor. Bu tarihten sonra Sâhib-Ataogulları'nın toprakları Germiyanogulları Beyliği tarafından ilhak edilmiştir.

— Saruhanogulları Beyliği:

Batı Anadolu'da merkezi Manisa olmak üzere kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu beyliğin kurucusu Saruhan'ın Hârezmliler'in kumandanı iken Türkiye Selçukluları'nın hizmetine giren Saruhan isimindeki emîrin torunu ve Alpağ'nın oğlu olması kuvvetle muhtemeldir. Saruhan önceleri Germiyanogulları'na bağlı bir uc beyi idi, 1313 yılında Manisa'yı fethetti. Daha sonra hâkimiyeti altındaki toprakların hudûdunu denize doğru genişleterek kendi adıyla anılan beyliği

kurdu. Kardeşlerinden Çuğa Bey Demirci yöresini, Ali Paşa ise Nif (Mustafa Kemal Paşa)'i idare etmekteydi. Çuğa Bey öldüğü zaman, Demirci'nin idaresi Saruhan'ın oğlu Devlethân'a onun ölümünden sonra da oğlu Yakûb Çelebi'ye bırakılmıştı. Öte taraftan Saruhan Bey bir donanma yaptırarak Ege Denizi'ndeki kıyı ve gemileri vurmağa başladı. Nitekim Foça'da yaşayan Rumlar ve Lâtinler her yıl onbeşbin gümüş para vergi (haraç) vermekteydiler. Bu sırada beyliğin sınırları batıda İzmir Körfezi'ne, doğuda Ala-şehir'in batısına, kuzeyde Bergama'ya, güneyde ise Nif, Turgutlu ve Kemâliye'ye kadar uzanmaktaydı. Saruhan Bey sâhib olduğu donanmayla Ege Denizi'ndeki adalara ve Balkanlar'a da seferler yaptı. Osmanlılar'a karşı Bizans ve Aydınogulları ile birleşerek Gelibolu'ya hücum ettiler. Bizans'a karşı isyan ve Midilli'yi zabteden Foça vâlisi Dominik bir hîleyle Saruhan'ın oğlu Süleyman Bey ve arkadaşlarından bir kısmını ele geçirmişti. İmparator III. Andronikos âsi vâliyi cezalandırmak için Aydınogulları ve Saruhan Beyliği'nden yardım istedi. Saruhan Bey, oğlu Süleymân Bey ve arkadaşlarının kendisine iâdesi şartıyla yardımı kabul etti. Neticede Bizanslı devlet adamı Kantakuzenos'un aracılığıyla Foçahlı Süleymân Bey ve arkadaşlarını serbest bıraktılar (1336). III. Andronikos'un ölümünden sonra (1341), Kantakuzenos'un imparatorluk mücadelesine girişmesini, Latinler'in İzmir'i işgali takip etti. Aydınogulları'ndan Umur Bey, dostu Kantakuzenos'un yardımına gitmek için Saruhan Bey'in topraklarından geçmek istedi. Saruhan Bey, onunla ihtilâflı olduğu toprakları almak şartıyla bu müsaadeyi verdi. Ayrıca oğlu Süleyman Bey idaresindeki bir Saruhan kuvveti de Umur Bey'in ordusuna katıldı. Umur-Bey, Rumeli'ye geçip Kantakuzenos ile birleşti ise de, Süleyman Bey, Küçükçekmece civarında öldü (1345). Çok geçmeden Saruhan Bey de vefât etmiş ve yerine oğlu Fahreddin İlyas Bey geçmiştir. (1345). Bizans İmparatoriçesi Anna, Orhan Bey'le anlaşılan Kantakuzen'e karşı İlyas Bey'le ittifâk yaptı. Osmanlılar'ın kuvvetlenmesi ve Rumeli'de fetihler yapması Saruhan Beyleri'nin gaza yaptıkları yolları kapamıştı. Bizans İmparatoru V. Ioannes Palaiologos (1341-1391), Orhan Bey'in Ceneviz korsanları tarafından kaçırılan oğlu Halil Bey'i kurtarmak için Foça'ya gelmiş ve Saruhan oğulları'ndan yardım istemişti (1359). İlyas Bey bu isteği kabul ederek Foça'yı denizden kuşattı. Ancak İmparator, İlyas Bey'in kendisini yakalamak istediğini anladığı zaman onu gemisine çağırdı. İlyas Bey bu davete

uyarak gemiye gelmiş, İmparator da denize açılmıştı. İlyas Bey'i, zevcesi kurtuluş akçası ödemek suretiyle kurtardı. Bundan sonra Saruhanoğulları Beyliği'nin başında İlyas Bey'in oğlu Muzaffereddîn İshak Bey'i görüyoruz. İshak Bey Osmanlılar ile dostane münasebetlerde bulundu, Kosova savaşına yardımcı kuvvet gönderdi ve 1390'da öldü. Yerine oğlu Hızır-şâh geçti. Diğer oğlu Orhan Bey bunu kabul etmeyerek beylik için mücadeleye girişti. Yıldırım Bayezid tahta geçtiği zaman Karamanoğulları'nın Osmanlılar aleyhine meydana getirmiş olduğu Beylikler arasındaki ittifâka Orhan Bey de katılmıştı. Yıldırım Bayezid, Anadolu Beylikleri üzerine yürümüş, Saruhan'da kendisini karşılayan Hızır-şâh'a beyliğin doğusunu bırakmıştır. Osmanlılar Manisa'yı 1390 yılında aldılar ve Karası ile Manisa birleştirilerek şehzâde sancağı oldu. Yıldırım buraya önce oğlu Ertuğrul (öl. 1392)'u sonra da Emîr Süleyman'ı tayin etti. Hızır Şah, Adala, Demirci ve Gördük taraflarını idare etmekteydi. Ankara savaşına (1402) Emîr Süleyman idaresinde katılan Saruhan askerleri, sonradan Timur'un yanında olan eski beyleri Orhan'ın tarafına geçtiler. Savaşı kazanan Timur, Saruhan Beyliğini Orhan Bey'e verdi. Fakat çok kısa bir müddet sonra beyliğe ikinci kez Hızır-şâh hâkim oldu. Fetret devrinde Hızır-şâh Emîr Süleyman'ın tarafını tuttu, onun kardeşi İsa Çelebi ve Aydınoğulları'ndan Cüneyd Bey ile birleşti. Fakat Mehmed Çelebi onları yendi ve süratle Manisa üzerine yürüyerek hamamda yıkanmakta olan Hızır-şâh'ı yakalayarak öldürttü (1410). Böylece Saruhanoğulları toprakları, Osmanlılar'ın hâkimiyetine geçmiş oldu.

Saruhanoğulları hüküm sürdükleri topraklar üzerinde bir çok imâr faaliyetlerinde bulundular, câmiler, medreseler, köprüler v.s. yaptırdılar ve vakıflar meydana getirdiler. Bu aile içinde en çok İshak Bey imar faaliyetinde bulunmuştur. Saruhanoğulları'nın sahip oldukları donanmaları sebebiyle iktisadî durumları gelişmişti ve batılı devletlerle bilhassa Cenevizliler'le ticarî münasebetleri vardı.

— Taceddînoğulları Beyliği:

Karadeniz sahilinde bugünkü Bafra ile Ordu arasında güneyde ise Niksar'a kadar olan saha üzerinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu beylik Emîr Taceddîn Bey tarafından kurulmuş olup merkezi Niksar idi. Taceddîn Bey'in babası Doğançık (Doğanşah) Bey, Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti yıkılırken oldukça nüfuz sahibi idi ve takriben

749/1348'de öldü. Taceddîn Bey başlangıçta Amasya emîri Hacı Şadgeldî'ye tâbi olmuş, Kadı Burhaneddîn'e karşı ise memleketini başarı ile korumuştur (1379). Trabzon Rum İmparatoru III. Aleksios hududları boyunca kuvvetlenen Türk beylikleri karşısında devletinin devamını sağlamak için iki yüzlü bir siyaset takip etmekteydi. O, bir taraftan bu beyliklerle dost geçinmeye, diğer taraftan da onları bir birine düşürmeğe çalışıyordu. Taceddîn, İmparatorun kızı Eudokia ile 1381 yılında evlendi. Bu da kendisinin o devrede nüfuz sahibi bir emir olduğunu gösteriyor. Tokat valisi Seyyid Hasan, Taceddîn Bey ve Amasya emîri Ahmed ile, Kadı Burhaneddîn'e karşı birleştiler. Kadı Burhaneddîn bu müttefikleri yendi (1386). Taceddîn ve Ahmed zor kaçabildiler. Taceddîn Bey, Ordu vilâyetindeki Türkmen emîri Hacı Emîrzade Süleyman Bey'in ülkesine yapmış olduğu bir akın sırasında mağlup olmuş ve öldürülmüştür (1387). Ölümünden sonra Kadı Burhaneddîn, Niksar ve İskefser'i ele geçirdi, fakat Niksar ve buraya tâbi yerleri tekrar Taceddîn'in oğlu Mahmud Bey'e verdi. Mahmud Bey ise, Osmanlılar'a itaat etmişti. Bu sebepten Kadı Burhaneddîn, onun idaresinde bulunan Fenariyye havalisini zapt ve Amasya'yı muhasara etti. Biraz sonra Mahmud Çelebi ile kardeşi Alp Arslan'ın arası açıldı. Alp Arslan Niksar bölgesinin bir kısmını zapt etti ve Kadı Burhaneddîn'e tâbi oldu. Ancak Kadı Burhaneddîn, Alp Arslan'ın düşmanı Eretna akrabasından Feridun ile işbirliğinden şüphelendi ve onu yakalayarak öldürdü (1394). Alp Arslan'ın oğulları Hüsameddin Hasan ve Hüsâmeddin Mehmed Yavuz hisselerine düşen Samsun ve Çarşamba taraflarını idareye devam ettiriler.

Ankara savaşından (1402) sonra Hüsameddin Hasan Bey, Timur'un himayesinde hükümet sürdü. Sonra Candaroğlu İsfendiyar Bey'le birleşerek Samsun beyi Cüneyd'in üzerine hücum ettiler. Hasan Bey, Cüneyd Bey'i öldürerek onun bir kısım arazisini ele geçirdi (1418). O ve kardeşi Mehmed Yavuz, Sultan Çelebi Mehmed ile dost geçindiler ve yerlerini muhafaza ettiler. Fakat Hasan Bey daha sonra Osmanlılar'ın Amasya Beyi Lala Yörgüç Paşa'nın ülkesini zapt etmek istediğini anlamış ve hâkim olduğu yerleri teslimden başka çare görmemişti (1428). O önce Bursa'da hapsedildi ise de buradan kaçmayı başardı, fakat ülkesini geri almaya muvaffak olamayacağını anlayarak Sultan II. Murad'a teslim oldu. Hasan Bey'e muhtemelen Rumeli'de bir sancak tevcih edildi, ölüm tarihi belli değildir.

Öte taraftan Osmanlılar'ın hizmetine girmiş olan Mahmûd Çelebi, Sultan Çelebi Mehmed'in oğlu şehzâde Mustafa'nın II. Murad'a karşı isyanında onun beylerbeyi olmuştu. O bu isyan sırasında İz-nik'te öldürülmüştür (1423).

Bibliyografya (Anadolu Beylikleri için) :

- Akın, H., *Aydın Oğulları tarihi hakkında bir araştırma*, İstanbul 1946.
- Aslanapa, O., *Türk Sanatı, II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Ka-dar*, İstanbul 1973.
- Baykara, T., *Denizli Tarihi, İkinci Kısım 1070-1429*, İstanbul 1969.
- Bosworth, C., *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967; Trk. trc., *İslâm Devletleri Ta-rihi* (Çvr. E. Merçil - M. İpşirli) İstanbul 1980.
- Cahen, Cl., *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968.
- Gündoğdu, H., *Dulkadırlı Beyliği Mimarisini*, Ankara 1986.
- Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927.
- Kafesoğlu, İ., *Selçuklular mad., İA*.
- Kaymaz, N., *Pervane Muînü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970.
- Mirza Bala, Kadı Bürhaneddîn mad., *İA*.
- Mordtmann, J. H., *Dulkadırlılar mad., İA*. (M. H. Yinanç tarafından ikmal edil-miştir).
- Oğuz, M., "Taceddin Oğulları", *DTCFD*. cild VI. sayı: 5, Ankara 1948, s. 469-487.
- Sözen, M., *Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri*, İstanbul 1970.
- Sümer, F., "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, Ankara 1970, s. 110-127.
- Sümer, F., *Ramazan Oğulları mad., İA*.
- Sümer, F., "Çukur-Ova tarihine dâir araştırmalar", *TAD*, sayı: 1, Ankara 1963, s. 33-62.
- Tekindağ, M. C. Ş., *Karamanlılar mad., İA*.
- Tekindağ, M. C. Ş., "Karamanlıların Gorigos seferi", *Tarih Dergisi*, sayı: 9, İs-tanbul 1954, s. 161-174.
- Tekindağ, M. C. Ş., "Son Osmanlı Karaman münasebetleri hakkında araştırmalar", *Tarih Dergisi*, sayı 17-18, İstanbul 1962, s. 43-76.
- Tekindağ, M. C. Ş., "XIII. Yüzyıl Anadolu tarihine âid araştırmalar Şemseddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar", *Tarih Dergisi*, sayı 19, İstanbul 1964, s. 81-98.
- Tekindağ, M. C. Ş., *Teke-Oğulları mad., İA*.
- Tekindağ, M. C. Ş., "Teke-Eli ve Teke-Oğulları" *TED*, sayı 7-8, İstanbul 1977, s. 55-70.
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Uluçay, Ç., *Saruhan Oğulları mad., İA*.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1961².

- Uzunçarşılı, İ. H., Eretna mad., *İA*.
- Uzunçarşılı, İ. H., "Eretna Devleti", *Bellekten*, sayı: 126, Ankara 1968.
- Uzunçarşılı, İ.H., Germiyan Oğulları mad., *İA*.
- Uzunçarşılı, İ. H., Hamîd Oğulları mad., *İA*.
- Uzunçarşılı, İ. H., Karasi Oğulları mad., *İA*.
- Uzunçarşılı, İ. H., Menteşe Oğulları mad., *İA*.
- Varlık, M. Ç., *Germiyan-Oğulları Tarihi* (1300-1429), Ankara 1974.
- Varlık, M. Ç., "Anadolu Beylikleri", *Büyük İsl. Tar.*, VIII, İstanbul 1988, s. 483-596.
- Witteck, P., *Menteşe Beyliği*, Trk. trc., O. Ş. Gökyay, Ankara 1964.
- Yinanç, M. H., Alâiye mad., *İA*.
- Yinanç, M. H., Bitlis mad., *İA*.
- Yinanç, M. H., Diyarbekir mad., *İA*.
- Yinanç, R., *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989. T.T.K.Y.
- Yücel, Y., *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti* (1344-1398), Ankara 1970.
- Yücel, Y., *XIII-XV. yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çoban-Oğulları, Candar-Oğulları Beylikleri*, Ankara 1980.

HİNDİSTAN'DAKİ TÜRK DEVLETLERİ

— Delhi Sultanları —

a) Mu'izziler (Memlûk Sultanlar)

İslâm dinî, aşağı İndüs vadisine ilk olarak Emevî Halifeleri'nin Arab vâlileri zamanında girmişti. Daha sonra Hindistan içlerine, Müslüman askerî kuvvetlerini bütün ağırlığı ile ilk getiren Türk Gazneliler Devleti idi. Gazneliler Pencâb'ı işgal ederek burayı Hindistan'daki dâimî üsleri yaptılar. İktidarlarının sonuna doğru ise merkezleri Lahor olmuştu. Gazneliler'in yerini alan Gûrlular için Pencâb, Hindistan fütuhâtı yönünden faydalı bir atlama noktası idi. Nitekim bu hânedandan 1173'den itibaren Gazne'de hükümdar olan Mu'izz ed-Dîn (Şihâb ed-Dîn) Muhammed Ganj ovasında iktidarını genişletti. Sultan Mu'izz ed-Dîn, Horasan'da bulunmak zorunda olduğu zaman, Türk kumandanlarından Kutb ed-Dîn Aybeg bütün Hindistan fütuhâtını idare etmekle görevlendirilmişti. Hindistan'da islâm hâkimiyetinin genişlemesinde önemli rolü olan Mu'izz ed-Dîn 602/1206'da öldü. Sultan'ın memlûku ve kumandanı Kutb ed-Dîn Aybeg bu haberi duyarak Lahor'a doğru yürüdü ve iktidarı ele geçirdi (18 Zilkade 602/26 Haziran 1206). Böylece Delhi Türk Memlûkları Devleti'nin temellerini atarak Kuzey Hindistan'a hâkim oldu. Bu devlet tarihçileri tarafından "Selâtin-i Mu'izziye" adı ile de zikredilmiştir. Gûrlular sultanı Gıyâs ed-Dîn Mahmûd bu durumu kabûl etmek zorunda kaldı ve Kutb ed-Dîn'e "melik" unvanı verdi. Bu sırada yine Sultan Mu'izz ed-Dîn'in memlûklarından Tâc ed-Dîn Yıldız (Yulduz) Gazne'de hüküm sürmekteydi. Aybeg onu mağlup ederek Gazne'ye girdi ise de, bu şehirde ancak kırk gün kalabildi. Daha sonra Yıldız'ın baskısı karşısında Hindistan'a çekilmek zorunda kaldı. Aybeg 607/1210 yılında çevgan oynarken geçirdiği bir kaza sonunda öldü, yerine oğlu Arâm Şâh geçti. Yetersiz olduğu anlaşılan Arâm Şâh ancak bir yıl saltanat sürdü. Bazı devlet büyükleri tarafından iktidarı ele geçirmeğe teşvik edilen Aybeg'in damadı İltutmuş (İletmiş), Arâm Şâh'ı mağlub ederek tahta sâhib oldu.

Bu sırada Hindistan'daki müslümân hâkimiyeti bir birine rakip hükümdarlar arasında dağılmıştı. Delhi bölgesinde İltutmuş, Mul-

tan'da Nâsır ed-Dîn Kabaca, Lahnâvati'de Halac emîrleri hâkimdiler. Tâc ed-Dîn Yıldız da Gûrlular'ın Hindistan'daki mirasına sâhib olmak istiyordu. Mu'izz ed-Dîn Muhammed'in memlûk ve kumandanları arasında mücadeleyi kazanan İltutmuş, Kuzey Hindistan'daki Türk-İslâm hâkimiyetini yeniden birleştirmiş ve sağlamlaştırmıştı. Diğer taraftan Moğollar önünden kaçan Celâl ed-Dîn Hârezmşâh da Hindistan'a sığınmıştı (Şevval 618/Kasım 1221). İltutmuş Hindistan'da bir devlet kurmak isteyen Hârezmşâh sultanından fazla zorluk çekmeden kurtulmasını bildi. Sultan Celâl ed-Dîn, o ve müttelikleri karşısında tutunamayacağını anlayarak İran'a çekilmek zorunda kaldı (621/1224). İltutmuş'un, Celâl ed-Dîn'e soğuk davranması muhtemel bir Moğol istilâsını önlemişti. Daha sonra İltutmuş başarılı seferler sonucu hâkimiyet bölgesini genişletti ve sonunda Vindhya dağlarının kuzeyindeki bütün Hindistan'ı ele geçirdi. O, Abbâsî Halifesi Muntasır Billâh tarafından tanınan Hindistan'ın ilk Müslümân-Türk sultanı idi. Abbâsî Halifesi ona "Nâsır Emîr el-Mü'minîn" lâkabını vermişti (626/1229). Bir ara İsmâ'îliler onu öldürmeğe ve devleti ele geçirmeği tasarladılarsa da bunda muvaffak olamadılar (632/1234). İltutmuş Delhi Sultanları'nın en büyüklerinden biri idi. Tahminen bu sırada Sûfi tarikatlar çok etkin ve yeni zabt edilen bölgelerde İslâm dininin gelişmesi için bir hayli yardımcı olmuşlardı. İltutmuş 633/1236'da öldü.

İltutmuş ölmeden önce, oğullarının beceriksizliğini ve eğlenceye olan düşkünlüklerini anlayarak, çok istidatlı kızı Raziyye'yi vâlihd tayin etmişti. Ancak o öldükten sonra devlet büyükleri, bu vâsiyete rağmen oğullarından Rûkn ed-Dîn Firûz'u tahta geçirmişlerdi. İltutmuş'un önceden hissettikleri hemen gerçekleşti. Firûz eğlenceye dalmış, idareye annesi Şâh Terken hâkim olmuştu. Şâh Terken'in zâlimce idaresi bir isyana sebebiyet verdi. Altı ay hüküm sürmüş olan Firûz bir isyan sonucu yakalanıp öldürüldü (1236). Bir çok itirazlara rağmen Raziyye Delhi halkı ve ordunun bir kısmı tarafından sultan ilân edildi. İslâm dünyasında hükümdarlık etmiş ender kadınlardan biri olan Raziyye bir çok güçlüklerle karşılaştı. Fakat bu devirde İltutmuş'un Türk memlûklarından kırk tanesi devlet işlerine hâkim duruma geçmişti. "Çihilgân-Kırklar" denilen bu grub, Habeş asıllı Cemâl ed-Dîn Yâkût'un "emîr âhûr" tayin edilmesi ve bu memlûka itibar gösterilmesine karşı çıkarak isyan ettiler. Cemâl ed-Dîn Yâkût öldürüldü. Raziyye ise hapsedilmek üzere Bhatında vâ-

lisi İhtiyâr ed-Dîn Altûni'ye teslim edildi, yerine üvey kardeşi Behrâm-şâh geçirildi (Ramazan 636/Nisan 1240). Raziyye, İhtiyâr ed-Dîn ile evlenerek tekrar tahtını ele geçirmeğe çalıştı ise de, mağlub oldu ve öldürüldü (637/1240). Gerek Mu'izz ed-Dîn Behrâm-şâh (1240-1242) ve gerekse ondan sonra tahta geçen Alâ ed-Dîn Mes'ûd Şâh (1242-1246) devleti idare edecek güç ve kudrette olmadıklarından azledildiler. Mes'ûd Şâh'dan sonra İltutmuş'un en küçük oğlu Nâsır ed-Dîn Mahmûd tahta geçirildi. O, dindâr ve müşfik bir hükümdardı, ancak devleti yönetecek yetenekten yoksundu. Bu sırada İltutmuş'un memlûklarından ve "kırklar"dan biri olan Balaban (Balban) büyük bir nüfuz kazanmıştı. Balaban, Türkistan'daki Kıpçak kabilelerinden olup, gençliğinde Moğollar'a esir düşmüş, daha sonra Delhi'de İltutmuş'a satılmıştı. Nâsır ed-Dîn, önce "han", sonra da "Uluğ Han" unvanı ile onu nâibliğe tayin etti. Öte taraftan Delhi Sultanlığı'nın varlığı bu sırada tehlikeye düşmüştü. Moğollar; Sind, Multan ve Batı Pencâb'a girmişler ve 638/1241'de Lahor'u yağmalamışlardı. Bazı asiller onların destek ve himâyesini düşünmeğe başlamışlardı. "Kırklar" ise kısıkançlıklar yüzünden çeşitli gruplara bölünmüşlerdi. Bu sebeble Delhi Sultanlığı Gwalior ve Ranthambor gibi bölgeleri kaybetmişti. Hatta Delhi'nin varoşları bile güven içinde değildi. Do'âb'daki Hindu hırsızlar yüzünden Bengal ile haberleşme tamamiyle kesilmişti. Bengal müslüman idaresinde olmakla beraber, hakikatte bağımsızdı.

Balaban süratle faaliyete geçti, muhtelif bölgelerde isyan etmiş Hind kabilelerini, racaları ve bazı emirleri cezalandırdı. 1247'de Kâlinçar ve Karra arasındaki sahaları yağmaladı. Ertesi yıl Ranthambor'a başarısız bir akın düzenledi. 1251'de ise Gwalior ve Narvar hükümdarı Çaharadeva'ya karşı yürüdü. Ancak onun başarıları, ordu ve halk arasında kuvvet ve kudretinin artması ve yetkileri sebebiyle kısıkananlar çoktu. Bunların başında sarayda önemli bir mevki sahibi olan Hindli dönme İmâd ed-Dîn Reyhan bulunuyordu. İmâd ed-Dîn Reyhan, Balaban'ı çekemiyen "Kırklar"dan bir kısmı ile işbirliği yaparak, onu Sultan'ın gözünden düşürmeğe muvaffak oldu. Bunun neticesinde Balaban görevinden azledildi (651/1253). Fakat o kuvvet ve kudretini kullanmayarak, bundan sonra da verilen emirleri yerine getirdi. Zaten onun görevden ayrılmasından sonra idare tekrar bozulmuş, Delhi sokaklarında bile asayiş temin edilemez bir duruma gelmişti. Çok geçmeden gerek "Kırklar" gerekse vilâyetlerin başında bulunan melikler Balaban ile birleşerek, İmâd ed-Dîn

Reyhan'ı görevinden uzaklaştırmak için başkente yürüdüler ve bunda da başarılı oldular. Balaban Delhi'ye girdi ve eski görevine iade edildi (653/1255). Balaban düzen ve intizamı yeniden sağladı. Bu devrede 1255'de Oudh hâkimi Kutlug Han'ın bir isyanı bastırıldı. 1257'de tekrar Hindistan'a giren Moğollar'a karşı harekete geçildi. 1259'da dağlık Sivalik mıntıkasında bulunan âsi Hindliler'e karşı bir sefer yapıldı. Nihayet Nâsır ed-Dîn Mahmûd Şâh 664/1266'da öldü. İktidarın gerçek hâkimi Balaban, Gıyâs ed-Dîn lakabı ile, tahta çıktı.

Balaban merkez ordusunu yeni baştan düzenledi, asayiş bozan Hinduları ve Delhi civarını haraca kesen haydutları şiddetle cezalandırdı. Memurlarda bir disiplin duygusu yaratmağa muvaffak oldu. Balaban askerî iktâ'lar konusunu da ele aldı. O iktâ'ların mülkiyet hakkını devlete âit olarak düşünüyordu. Fakat bütün askerî sınıfın şikâyet ve ricâları üzerine bu husûsdaki kararını tatbik edemedi. Ancak "Kırklar"ın nüfuz ve kudretini azaltmağa muvaffak oldu. Balaban idaresi altında büyük bir ordu bulunmasına rağmen, sultanlığın daha önce kaybettiği toprakları geri almak için fazla bir gayret göstermedi. Onun tek düşüncesi hududlarını tehdid eden Moğollar'a karşı hazırlıklı olmaktı, bu maksadla Sind ve Batı Pencâb'ın idaresini yeniden düzenledi. Bu bölgeye önce Şîr Hân ve onun ölümüyle de oğlu Muhammed Hân vâli tayin edildi. Balaban'ın öteki oğlu Mahmûd Buğra Hân da bir orduyla kuzeyde bulunuyordu. Diğer taraftan Balaban'ın Bengal valisi olan memlûklarından Tuğrul Hân bağımsızlığını ilân etmişti ve "Sultan Mugis ed-Dîn" unvanını almıştı. Balaban bu bölgeyi kontrolü altına almak istiyordu. Ayrıca Bengal, Delhi sultanları'nın fil ihtiyacını karşılamaktaydı. Balaban'ın âsi vâli üzerine gönderdiği iki ordu da başarısızlığa uğradı. Nihayet Balaban kuzeyde bulunan Mahmûd Buğra Han'ın ordusunu berabere alarak harekete geçti (679/1280). Tuğrul Hân hazinesini ve fillerini alarak Orissa ormanlarına sığındıysa da, burada ele geçirilerek öldürüldü. Balaban onlar ile işbirliği yapanlara karşı da takibata girişerek binlerce kişiyi astırdı. Bengal vâliliğini oğlu Mahmûd Buğra Hân'a bıraktı, ancak ona Tuğrul'un sonunu hatırlatarak isyan etmemesi için nasihatlerde bulundu. Balaban bir süre sonra oğlu Muhammed'in Moğollar'a karşı yaptığı bir savaşta öldüğünü öğrendi (684/1285). Bu onun üzülmesine ve sağlığının bozulmasına sebep oldu, küçük oğlu Buğra Hân'ı yanına çağırarak devlet idaresini ona bırakmak istedi. Fakat Buğra Han böyle bir mesuliyeti yüklenecek

güçte değildi, babasının iznini almadan Bengal'e döndü. Balaban, Muhammed'in oğlu Keyhusrev'i veliahd tayin ettikten az sonra öldü (686/1287). O yaptığı reformlar ile sultanlığı sağlam bir askeri ve idarî temeller üzerine oturtmuştu.

Delhi sultanlığı emîrleri Balaban'ın vasiyyetini yerine getirmeyeerek, Buğra'nın oğlu Mu'izz ed-Dîn Keykûbâd'ı tahta geçirdiler Keykubâd, büyük babasının kontrolünden kurtulmanın verdiği rahatlık ile eğlenceye dalarak devlet işlerini unuttu. Babası Buğra, oğlu ile Ghâgrâ (Gagra) nehrinde buluşup, bu biçim yaşayışı bırakmasını nasihat etti. Keykubâd babasına söz verdi ise de, Delhi'ye döner dönmez eski yaşayışına devam etti. Neticede ağır hastalanınca tahttan uzaklaştırıldı, yerine küçük yaştaki oğlu Keyümers geçirildi. Fakat bu hükümdar devlet adamlarının elinde bir kukla idi. Kısa bir süre sonra o ve babası öldürüldüler. Keyümers'in nâibi olan Halaçların reisi Fîrûz Şâh, rakiblerini bertaraf ederek, Celâl ed-Dîn lakabı ile Delhi Sultanlığı'nın başına geçti ve böylece devleti Halaciler sülâlesi idare etmeğe başladı (689/1290).

b) Halaciler

Delhi Sultanlığı'nın başına geçen bu Halac âilesi, eski bir Türk kabilesi olan ve kesin olarak tespit edilemeyen bir tarihte, Türkistan'dan hicret edip, Doğu Afganistan'da ve Hindistan'ın kuzey hududlarında yerleşmiş bulunan Halac Türkleri'ne mensubdular. Şimdiki Gılzay Afganları'nın da onların neslinden gelmiş olmaları çok muhtemeldir. Mu'izz ed-Dîn devrinde Halaclar, Hindistan'ın Gûrlular tarafından istilâsında önemli bir rol oynadılar. Bengal ile doğu Hindistan bölgelerine İslâm'ı ilk getiren İhtiyâr ed-Dîn Muhammed Halacî idi.

Fîrûz-şâh'ın Delhi Sultanlığı'nı ele geçirmesi öteki Türk memlûklar ve Delhi halkı tarafından başlangıçta iyi karşılanmamıştı. Bu sebeble Fîrûz-şâh bir süre Kilughari'de oturdu ve halk bu değişikliğe alıştıktan sonra Delhi'ye geldi. Fîrûz-şâh Celâl ed-Dîn yetmiş yaşında tahta geçmiş iyi kalbli, dindâr bir hükümdardı. Bu sebeble de gerekli yerlerde dahi sert tedbirler almaktan hoşlanmazdı. Onun bu huyu taraftarlarının da hoşuna gitmiyordu. Onun hükümdarlığına karşı ilk isyan Balaban'ın yeğeni ve Karâ vâlisi Melik Çahcu tarafından gerçekleştirildi (690/1291) Fîrûz-şâh'ın ortanca oğlu Erkli Hân bu isyanı basturmağa muvaffak oldu. Âsiler umumiyetle affedildi. Fîrûz-şâh Karâ

vâliliğine yeğeni ve damadı Alâ' ed-Dîn'i tayin etti. Bu devredeki başka bir olay da, Delhi de çok nüfuzlu bir derviş olan Sîdî Mevlâ ve bâzı eski devlet adamlarının Fîrûz-şâh'a bir suikast hazırlamak teşebbüsünde bulunmaları idi. Bu suikast zamanında önlenmiş ve Sîdî Mevlâ özellikle Erkli Hân'ın verdiği emir ile öldürülebilmişti. Diğer taraftan Fîrûz-şâh'ın Hindli Prenslere karşı girdiği bazı seferler pek olumlu sonuçlar vermemişti. Onun için önemli olan Moğollar'dan uzak kalmaktı. Nitekim 691/1291-2'de Moğol ordusunun bir istilâ teşebbüsünü başarıyla önlemiş ve Moğollar'dan bir çok esir alınmıştı. Bu sırada Moğollar'dan İslâm dinini kabûl edenlerden büyük bir kısmına Delhi çevresinde yerleşme müsaadesi verildi. Aynı yıl içinde Halaci kuvvetleri Mandor ve Ucceyn'i yağmaladı. Karâ vâliliğine tayin edilen Fîrûz-şâh'ın yeğeni Alâ' ed-Dîn hükümdardan izin almadan Devagiri (Deogir) üzerine bir sefere çıkmıştı. Alâ'ed-Dîn 694/1294 yılında sekizbin kişilik süvari kuvvetinin başında Karâ'dan ayrılmış, Vindhya'ları geçerek iki aylık zor şartlar altındaki bir yolculuktan sonra Devagir'e ulaşmış ve bu şehri zabtetmişti. Alâ' ed-Dîn çok büyük ganimetler ele geçirerek ülkesine döndü. Fîrûz-şâh bu zaferden çok memnun oldu. Ancak Alâ' ed-Dîn, bu sefere izinsiz çıktığı için, amcasının yanına gelmekten korkar görünüyordu. Niha-yet Fîrûz-şâh'ı korkusundan Delhi'ye gelmeğe cesaret edemediğine inandırdılar. Ayrıca Sultan'ı Karâ'ya gitmesi ve Alâ' ed-Dîn'e birşey yapmayacağı husûsunda garanti vermesi için kandırdılar. Fîrûz-şâh biraz da zengin ganimetlerden alacağı payı düşünmekte idi, küçük oğlu Ahmed Çap'ın itirazına rağmen Karâ'ya gitti ve orada öldürül-dü (17 Ramazan 695/19 Haziran 1296). Bundan sonra Alâ' ed-Dîn Muhammed'in sultanlığı ilân edildi.

Öte taraftan Delhi'de ise, o sırada Multan'da bulunan veliahd Erkli Hân yerine, Fîrûz-şâh'ın küçük oğlu Rûkn ed-Dîn İbrâhîm tahta çıkarıldı. Bu Alâ' ed-Dîn Muhammed'in işine yaradı. Neticede Fîrûz-şâh'ın eşi Melike-i Cihân oğlu Rûkn ed-Dîn'i yanına alarak Multan'a Erkli Hân'ın yanına gitmek zorunda kaldı. Alâ' ed-Dîn Muhammed amcasının öldürülmesinden beş ay sonra Delhi'ye gelerek tahta çık-tı (3 Ekim 1296). Daha sonra Multan'a gönderdiği bir ordu vasıtasıyla Celâl ed-Dîn Fîrûz-şâh'ın âilesinden geri kalanlar ya öldürüldü veya hapsolundu. Alâ ed-Dîn Muhammed herşeyden önce kuzey-batı hu-dudunda bulunan ve 706/1306 yılına kadar muhtelif zamanlarda akın-lar yapan Moğollar'ın tehdidi ile uğraşmak zorunda idi. Bu Moğol

akınları 702/1303 yılında Delhi'ye kadar ulaştı ve büyük bir ordu şehri kuşattı. Bununla beraber Moğollar iki ay sonra kuşatmayı kaldırdılar. Sultan bu sırada eksikliklerini görmüştü, derhal gerekli tedbirleri aldı. Balaban tarafından yaptırılmış olan istihkâmlar onarıldı ve yeni kaleler yapıldı. Daha sonra Moğol akınları devam ettiyse de 1305'de Amroha'da ve 1306'da Râvî yakınlarında mağlub edildiler. Bu mücadeleler sırasında Dîpâlpur eyaleti hududları Melik Gazî (Tuğluk)'nin idaresine verildi. Melik Gazî'nin her yıl Moğollar'a karşı yaptığı akınlar sayesinde artık pek tehlike kalmamıştı. Sultan Alâ' ed-Dîn Muhammed bundan sonra güneyde Hind fütühâtına başladı. 698/1299'de Gucerât, 700/1301'de Ranthambor kalesi zabt edildi. 1303 Çitor ve 1305'de Mândû ele geçirildi. Sultanın Hindu menşeli memlûku Melik Kâfûr, Devagiri'den Râcâ Râmadevâ'yı mağlub ederek haraca bağladı (1307). Alâ' ed-Dîn Muhammed kuzey Hindistan'ın hemen tamamına hâkim olmuştu. Melik Kâfûr 709/1308'de Varanagal, 710/1310'da Madura ve Dvârasamudra'yı zabtederek, sultanlığın hududlarını güney ucta deniz sahiline kadar genişletti. Böylece Alâ' ed-Dîn Muhammed zamanında kuzey ve merkez Hindistan Delhi Sultanlığı'na tâbi olmuştu.

Sultan Alâ' ed-Dîn Muhammed hiç tahsil görmediği halde, şahsî kabiliyet ve tecrübeleri ile büyük bir devlet kurmuş, bir çok idarî ıslahat yapmış ve Hind müslümanlarına bir refah ve gelişme devresi yaşatmağa muvaffak olmuştu. Halacî hanedanının en göze çarpan şahsiyeti, şüphesiz kendisini ikinci bir İskender (İskender-i Sâni) olarak düşünen, Alâ' ed-Dîn Muhammed idi. Ayrıca o yeni bir dîn kurmak hevesine de düştü. Çok zâlim hilekâr ve tedbirli bir hükümdardı, hiç kimseye şefkati yoktu. Alâ'ed-Dîn ruhanî sınıfın devlet işlerine müdahalesini tamamiyle önlemiş, idarede şiddetli bir merkezîyetçi usul takib etmişti. Büyük servet sahiplerini ortadan kaldırmak için bir çok araziye, hattâ vakıfları musâdere ederek devlet kontrolü altına almıştı. Haber alma teşkilâtını geliştirerek etkili bir hâle getirdi. Memurların grublar halinde teşkilatlanmalarını önlemek için, sultanlığın müsaadesi olmadan evlenmelerini yasakladı, özel mahiyetteki eğlence ve içki meclislerini de durdurdu. Böylece memurlar birbirleri ile çok samimî olamayacak ve devlete zarar verecek münâsebetlerde bulunamayacaklardı. Ziraî mahsulden toplanan vergiyi bir çok yerlerde % 20'den % 50'ye yükseltti. Hindular'ın zengin ve toprak sahibi sınıflarına karşı, köylüleri korumak maksadıyla, mâlî tedbirler tatbik etti.

Gıda maddelerinin fiyatlarının yükselmesinden düşük ücretlilerin zarar görmesini önlemek için iktisadî ve idarî tedbirler aldı. Bu maksadla fiyatları makûl bir ölçüde düşük seviyede tuttu ve bunu bütün saltanatı boyunca devam ettirmeye muvaffak oldu. Delhi gibi kalabalık şehirleri besleyecek mıntikalarda toprak vergileri aynı olarak alınarak hububat umumî ambarlarda depo edildi. Normal bir ihtiyacın karşılanmadığı tabii bir felâket veya bazı beklenmeyen durumlarda, devletin zahire anbarları bu açığı kapatmağa muktedir oluyorlardı. Tüccarın vurgunculuk yapması şiddetle yasaklanmış, pazarlarda muayyen fiyatlar uygulanmıştı. Netice olarak herşeyde devlet kontrolü en mükemmel ve dürüst bir şekilde işliyordu. Alâ' ed-Dîn'in aldığı tedbirlerden bütün halk memnundu. Asâyiş temin edilmiş ve yaşama şartları kolaylaşmıştı. Sultan Alâ' ed-Dîn bir hastalık neticesi 716/1316 yılında öldü. Onun idâresi halk üzerinde çok iyi bir etki göstermişti. Bu sebeble başlangıçta amcasını öldürmekle işlediği hata unutulmuş görünüyor. Ölümünden sonra halk onu şükran ve sevgi ile hatırlamıştı.

Alâ' ed-Dîn Muhammed'in ölümü üzerine, Melik Kâfûr veliahd Hızır Hân'ı bertaraf ederek yerine henüz 5-6 yaşlarındaki Şihâb ed-Dîn Ömer'i tahta çıkardı. Sonra Alâ' ed-Dîn'in üçüncü oğlu Mübârek Hân'ı da kör etmeğe teşebbüs etti. Ancak Mübarek Hân, Melik Kâfûr'un gönderdiği adamları onu öldürmek için kandırmağa muvaffak oldu. Böylece Melik Kâfûr öldürüldü. Mübârek Hân önce nâib olarak hüküm sürdü, 1 Nisan 1316'da küçük kardeşini hapse attırarak "Kutb ed-Dîn" lâkabı ile tahta çıktı. Yeni hükümdar babasının şiddetli kanunları yürürlükten kaldırmakla geçici bir şöhret kazandı. Ayrıca Gucerât ve 1318'de Devagiri'deki isyanları bastırarak bir kuvvet gösterisi yaptı. Son seferinden dönüşünde üç kardeşini, yani Hızır Hân, Şâdi Hân ve Şihâb ed-Dîn Ömer'i öldürerek şiddete başvurmağa başladı. Bazı yüksek derecedeki memurlarda aynı akıbeta uğradılar. Bu hareketleri ve sefahata düşkünlüğü halkın sevgisini nefrete dönüştürdü. Nihayet o aşağı tabakadan bir Hindu dönmesi ve kölesi, aynı zamanda gözdesi olan Husrev Hân tarafından öldürüldü (Nisan 1320).

Husrev Hân hinduluğun yeniden üstünlük kazanması için teşebbüse geçti. Onun bu yöndeki çalışmalarına, Pencâb'da hudud bölgeleri kumandanı olan Gazî Melik uzun süre tahammül edemedi ve

oğlu Fahr ed-Dîn Cavna'nın da teşviki ile İslâm dininin üstünlüğünü yeniden sağlamak üzere Delhi'ye yürüdü. Delhi varoşlarında yapılan savaşta zaferi kazanan Gazî Melik Tuğluk olmuştu. Husrev Hân yakanarak idam edildi. Gazî Melik de Delhi Sultanlığı tahtına çıktı (6 Eylül 1320). Bu suretle Delhi Sultanlığı'nda Tuğlukiler devri başlamış oldu.

Halaciler'in başka bir kolu ise 839/1436–937/1531 yılları arasında Mâvlâ'da hüküm sürmüştür. (bk. Mâvlâ Halaci Sultanları).

c) Tuğluklular

Gazî Melik Tuğluk “Gıyâs ed-Dîn” lâkabı ile tahta oturdu. Onun babası Türk, annesi ise Hindli idi. Tuğluk ele geçirdiği Delhi içinde bir haftada düzeni îade etti, hırsızlara karşı şiddetli tedbirler aldı ve “Tuğluk-âbâd” adı ile yeni bir başkent kurdu. O ziraati teşvik etti ve ziraatçıleri koruyucu tedbirler koydu. Bu devrede Dekken (Decan)'deki Varangal hâkimi isyan etti. Tuğluk, “Ulug Hân” unvanını almış olan oğlu Cavna Hân'ı Dekken'e gönderdi. Fakat bu sefer başarısızlık ile neticelendi. Cavna Han babasının öldüğü şayiası üzerine Delhi'ye dönmüştü. O 723/1323'de bir kere daha Dekken'e gönderildi. Bidâr'ı zabt ettikten sonra Varangal'a ilerleyerek, burayı da fethetti. Bundan sonra Varangal, Sultânpur olarak isimlendirildi. Cavna Hân son olarak Telingâna'yı ele geçirdi. Böylece burası ilk defa doğrudan doğruya Müslümanlar idaresi altına girmiş oluyordu. Öte taraftan Bengal hâlâ Balaban'ın torunlarının idaresinde idi. Bölgenin hükümdarı Firûz-şâh onaltı yıllık bir saltanattan sonra 718/1318 yılında ölmüş, geride kalan beş oğlu arasında saltanat mücadelesi başlamıştı. Bunlardan Nâsır ed-Dîn yardım için Tuğluk'a başvurdu. Tuğluk'un Bengal'e müdahale etmesi için bu bulunmaz bir fırsattı, bu sebeple harekete geçti. Nâsır ed-Dîn de onunla birleşti ve bir birliğin başında Lahnâvati'ye gönderildi. Neticede bütün muhalifler mağlub ve kardeşlerden Gıyâs ed-Dîn Bahadur da esir edildi. Nâsır ed-Dîn ise vassal bir hükümdar olarak Batı Bengal tahtına çıkarıldı. Onüç yıldan beri Bahadur'un hâkimiyetinde bağımsız olan Doğu Bengal ise ilhak ve Delhi Sultanlığı'na bağlı bir eyâlet olarak idare edildi. Daha sonra Tuğluk Delhi'ye döndü (725/1325). Fakat oğlu Cavna Hân'ın tertiblediği karşılama töreni sırasında içinde bulunduğu, muvakkat olarak yapılmış, köşkün çökmesi sonucu öldü. Tuğluk'un ölümünden en

çok sorumlu tutulan kimse oğlu olmuştu. Nitekim İbn Battuta bu olayı ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Ancak devrin tarihçilerinin olayı normal bir kaza gibi göstermeleri, Cavna Hân'ın kesin olarak suçlanmasını önlemektedir.

Babasının ölümünden sonra Cavna Hân, Muhammed Şâh lakabı ile tahta oturdu. Muhammed b. Tuğluk karışık ve tezatlar ile dolu bir hükümdardı. Aldığı bazı idarî ve bir çok askerî tedbirler çok yüksek kabiliyetlere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim çok anlayışlı, kavrayışlı ve bilgili, güzel söz söylemek ve yazmak yeteneğine sahipti, ancak çok parlak görünen tedbirlerinin pek çoğunda başarısızlığa uğramıştır. Bazen en ufak bir şüphe üzerine bir çok kişinin canına kıymıştı. Sonsuz bir gurur ve ihtiras sahibiydi. Fakat bir şikâyet sebebiyle kadının çağrısı üzerine tek başına bir suçlu gibi mahkemeye gitmek gibi alçak gönüllülük de göstermiştir.

Güneyde yapılan yeni fetihler sebebiyle Muhammed b. Tuğluk orada yeni bir saltanat merkezinin yapılması gerektiğine ikna edilmişti. O Devagî'ri seçerek yeniden inşâ ettirdi (727/1327) ve adını "Devletâbâd" koyarak kendisine başkent yaptı. Hükümet memurları, bilginler ve halkdan bir çok kişi oraya yerleşti. Ancak bu gönüllü göçün sonuçları Sultan'ı memnun etmemiş olacak ki, iki yıl sonra halkı mecburî göçe zorladı. Sultan'ın bu hareketi ona karşı sonsuz düşmanlıkların doğmasına sebep oldu. Muhammed b. Tuğluk 729/1329'da Ganj bölgesindeki Doâb halkının zirâî vergilerini artırdı. Bu halkı kızdırmış ve arazilerini terk ederek hırsızlığa başlamışlardı. Sultan'ın onlara karşı bir birlik göndermesi bu münbit eyalette ziraatin yeniden canlandırılmasını daha da güçleştirmiş ve Delhi'ye kadar olan arazide kıtlık meydana gelmesine sebep olmuştu. Sultan Muhammed 731-2/1330-2'de bakır ve bronz paralar tedâvüle çıkararak bunların gümüş ve altın paralara eşdeğer sayılmasını emretti. Fakat neticede devlet hazinesi yığınlarla sahte parayı gümüş ile değiştirmek zorunda kaldı. Bu da devletin malî gücünün sarsılmasına sebep oldu. Muhammed bundan sonra isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Nitekim 735/1334-5'de Ma'ber valisi Seyyid Celâl ed-Dîn Madura'da istiklâlini ilân etti. Sultan bu âsi üzerine yürüdü ise de, Varangal'a ulaştığı zaman ordusunda kolera salgını çıktı. Sultan'ın kendisi de hastalanınca seferden vazgeçildi. Bu suretle Ma'ber, Tuğlukiler'in idaresinden çıkmış oldu. Muhammed b. Tuğluk boşalan hazineyi yeniden

doldurmak için tehlikeli bir usul yarattı. Buna göre, büyük arazilerin gelirlerini pazarlıkla mültezime vermeğe başladı. Bu işlerde tecrübesiz kişiler ödemeğe muktedir olamayacakları hayalî miktarlar teklif ve bu va'dde buldukları paraları ödeyemeyince de başlarına gelecekleri düşünerek isyan ettiler. Neticede Delhi çevresinde iklim şartlarının da kötü gitmesi sebebiyle kıtlık başgösterdi (736/1335-6). Sultan'ın buna karşı aldığı tedbirler yerinde idi. Yakınları ve Delhi halkının büyük kısmı ile münbit Oudh (Avadh) eyaletine gitti. Burada Ganj'ın sol kıyısında Svargadvâra (Cennetin kapısı) adlı bir şehir kurdu. Buraya yerleştirdiği halkı, Oudh vâlisi 'Ayn el-Mülk'ün yardımını ile besledi. Muhammed b. Tuğluk bundan sonra dağlık Kangrâ bölgesini idaresi altına almak istedi. Bu maksadla da yüzbin süvari ve yayadan oluşan büyük bir orduyu bu bölgeye gönderdi. Kangra'nın zabtından sonra ordu dağların ötesine yürüdü ve oldukça başarı kazandı. Ancak dönüşte, iklim şartları ve mahallî halkın düşmanlığı ordunun tamamının yok olmasına sebep oldu. Behrâm Hân'ın 739/1338'de ölümü ile doğu Bengal eyaleti istiklâlini ilân etti. Alî Şâh Kar adındaki bir kumandanın 740/1339'da başlattığı isyan bastırıldı. Daha sonra 'Ayn el-Mülk de ayaklandı. Sultan bütün güçlülere rağmen onu mağlup etmeğe muvaffak oldu, fakat öldürmeyerek hapse mahkûm etti. 'Ayn el-Mülk sonra aff dileyerek tekrar Oudh vâliliğine iade edildi. Ertesi yıl, yani 741/1340'da Multan vâlisi Melik Şâdû Lodi isyan etti, ancak Sultan'dan korkarak Afganistan'a kaçtı. Sultan Muhammed b. Tuğluk Müslümanlar arasında kaybettiği saygı ve sevgiyi yeniden kazanmak için 741/1340-1 yılında Mısır'daki Abbasî Halifesi II. el-Hâkim'e elçi göndermiş, onun adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştı. Buna rağmen isyanlar durmuyordu. Nitekim 743/1343'de Pencâb bölgesindeki Surâm, Sâmânâ, Kaythal ve Guhrâm topraklarında isyanlar çıktı. Diğer taraftan Muhammed b. Tuğluk, "Emîrân-ı Sada" denilen ve kırlık bölgelerde düzeni koruyan birlik kumandanlarının hıoşnutsuzluğa sebep olduklarını düşünerek Aziz Hammâr adında bir memurunu bu bölgeye göndermişti. Aziz Hammâr'ın "Emîrân-ı Sada"dan seksendokuz kişiyi öldürmesi, Gucerât ve Dekken'de isyanlara sebep oldu. Neticede Aziz Hammar isyancılar tarafından öldürüldü. İsyancılar üzerine Devletâbâd'daki "Emîrân-ı Sada"lar gönderildi, fakat bunlar da ayaklanarak adı geçen şehri ele geçirdiler. Ayrıca âsiler İsmâil Muh adındaki birisini "Nâsır ed-Dîn" Şâh lakabı ile Dekken sultanı ilân ettiler. Muham-

med b. Tuğluk Devletâbâd üzerine yürüdü, şehri zabt ve âsileri iç kalede muhasara etti. Fakat Tağî adlı bir Türk'ün Gucerât'da ayaklanması üzerine muhasarayı kaldırarak o bölgeye gitmek zorunda kaldı. Öte taraftan İsmâil Muh'un yerini Hasan adında başka bir "Emîr-i Sada" almıştı. Tağî Sind bölgesindeki Thatthâ'ya kaçtı, oradaki mahallî hükümdarlar da isyana iştirak ettiler. Muhammed b. Tuğluk ordusunu takviye ettikten sonra Sind'e yürüdü ve Thatthâ yakınında hastalanarak öldü (Mart 1351).

Muhammed b. Tuğluk'un ölümünden sonra, başsız ve güç durumda kalan ordunun büyükleri ve devlet adamlarının ısrarıyla bu sırada ordugâhda bulunan Sultan'ın yeğeni Firûz-şâh, mes'uliyet almak istememesine rağmen, saltanat tahtına oturtuldu (Mart 1351). Bu sefere çıkılırken Delhi'de işleri idare etmek üzere bırakılan Hâce Cihân ise, Muhammed b. Tuğluk'un gayri meşrû oğlu olduğu iddia edilen küçük yaştaki bir çocuğu tahta çıkarmıştı. Ancak Hâce Cihân'ın ümidleri çabuk söndü, kendisiyle beraber olan bazı kumandanlar Firûz-şâh ile birleşmişlerdi. Bunlardan birisi de Melik Makbûl idi. Vezir tayin edilen bu şahıs "Hân Cihân Makbûl" lakabı ile lakablanmıştı. Neticede etraftan pek destek bulamayan Hâce Cihân da Firûz-şâh'a itaat yolunu seçti. Önce gâyet iyi karşılandı ise de, Firûz-şâh, adamlarının ısrarı karşısında, onu Delhi'den uzaklaştırmak zorunda kaldı. Hâce Cihân adı geçen şehirden ayrıldıktan sonra yolda öldürüldü. Firûz-şâh tahta geçişinden beş ay sonra Delhi'ye girdi. O askerî bakımdan hiç de kudretli bir şahsiyet sahib değildi, buna rağmen imparatorluğu kuvvetlendirmek bakımından bir seri seferler tertibledi. Bunlardan birincisi Bengal'e idi. Bu bölgenin hâkimi İlyas 745/1345'de Batı Bengal'de istiklâlini ilân etmiş sonra da Doğu Bengal'i toprakları içine katmış (752/1352) ve Tirhut'u istilâ etmişti. Firûz-şâh 754-5/1353-4'de İlyas'ın üzerine yürüdü. İlyas İkdalâ kalesine çekilmek zorunda kaldı. Firûz-şâh da bu seferden bir netice elde edemedi Delhi'ye döndü. Ancak aradan beş yıl geçtikten sonra Bengal'e ikinci bir sefer yapıldı. Firûz-şâh 760/1359'da Bengal'i istilâ etti. Bu sırada Bengal hükümdarı olan İskender Şâh, babası İlyas gibi İkdalâ'ya çekilmişti. Neticede İskender bir anlaşma yapmağa muvaffak oldu. Bu anlaşmaya göre, yıllık vergi olarak kırk fil veriyor ve Sultan'a tâbi oluyordu. Firûz-şâh Bengal dönüşünde Cavnpur'dan Orissa üzerine yürüyerek burayı işgal etti. Orissa Racası da barış istedi ve yıllık yirmi fil vermek üzere vergiye bağlandı. Firûz-şâh ve ordusu geri

dönüşte yollarını kaybettiler ve büyük güçlüklerle Delhi'ye dönebildiler. 1361'de Nagarkot'a bir sefer yapıldı. Bir süre sonra Fîrûz-şâh doksan bin süvâri, 480 fil, büyük sayıda piyade ve gönüllülerden oluşan bir ordu ile Thatthâ üzerine bir sefer tertibledi (767-8/1366-7). Ayrıca İndus nehri üzerinde de büyük bir filo meydana getirilmişti. Sind Câmları'nın hükümdarı Câm Mâlî ve yeğeni Bâbaniya da bu tehlike karşısında büyük bir ordu toplamışlardı. Ancak Fîrûz-şâh'ın ordusu açlık ve salgın hastalıklar sebebiyle kuvvetinden çok şey kaybetmişti. Buna rağmen ilk büyük karşılaşmada Hind kuvvetleri müstahkem mevkilere çekilmek zorunda kaldılar. Fîrûz-şâh da ordusunu yeniden düzenlemek için Gucerât'a çekilmek istedi. Bu sırada Hindli kılavuzların yüzünden çok büyük kayıplar vererek Gucerât'a ulaşabildi. Fîrûz-şâh 1363 yılının yağmur mevsimini ordusunu düzenlemekle geçirdi, daha sonra âniden Thatthâ üzerine yürüdü, fakat kesin mücadeleye girmeden yeni takviye kuvvetleri aldı. Bu durumu öğrenen Câm Mâlî ve yeğeni onunla anlaşmayı ve teslim olmayı tercih ettiler. Ayrıca yıllık harac olarak 400.000 tenge vereceklerdi. Bütün devlet işlerini yürüten sâdik vezîr Hân Cihân Makbûl 774/1372-3'de öldü. Yerine geçen oğlu da babasının lakabını, yani "Hân Cihân"ı almıştı. Fîrûz-şâh bir süre sonra büyük oğlu Feth Hân'ı kaybetti (776/1374). Daha sonra 1377'de Etâvâ ve 1380'de Katehâr'a seferler düzenledi. Oğlunun ölümü Fîrûz-şâhı çok sarsmıştı. Ayrıca ihtiyarlığı sebebiyle artık hareketlerini kontrol edemiyor ve devletin yükünü taşıyamıyordu. Netice olarak bütün kuvvet ve kudret Hân Cihân'ın elinde toplandı. Onun sorumsuzca hareketleri, gurur ve azameti kendisine karşı bir muhalefet oluşturmuştu. Hân Cihân, Şehzâde Muhammed'in ve muhaliflerin kendi aleyhine bir suikast hazırladıklarına Fîrûz-şâh'ı inandırdı. Fakat Hân Cihân düşündüklerini tatbik edemedi ve neticede Şehzâde Muhammed babasını iknada daha üstün geldi ve Hân Cihân Delhi'yi terk etmek zorunda kaldı (1387). Fîrûz-şâh seksenüç yaşında iken Ramazan 790/Eylül 1388'de öldü. Onun zamanında Delhi Sultanlığı eski büyüklüğünü kaybetmiş ve nüfuz sahası daralmıştı. O ülkesini genişletmek için büyük seferlere girişmekense, daha çok devletin iç işleri ile uğraşmayı tercih etmişti.

Sultan Fîrûz-şâh orta kabiliyette bir adamdı, görünüşlerinde muvazanesiz ve kararsızdı. Askerî kabiliyetten yoksun olduğu giriştiği seferlerin başarısız sonuçlarından anlaşılabilir. Fîrûz-şâh hareketlerinde dâima dîn âlimleri ve dinî reislerle danıştırdı. Vergileri koyup

kaldırmakta şeriat hükümlerine riayet etmekteydi. Dinî müesseseler ve vakıflara çok hürmetkârdı. Bu sebeble Müslümanlar arasında büyük bir şöhet kazanmıştı. Halkına karşı merhametli ve şefkatli idi. İşkence ve hafiyeliği kaldırmış, bir çok hayır müessesesi kurmuştu. Devlet idaresinde yaptığı düzenlemeler mâlî ve iktisadî sahalarda büyük bir gelişme getirmiş, gerek Müslüman ve gerekse gayri müslim bütün halkın refah ve saadetine hizmet etmişti. Fîrûz-şâh şer'î mahiyeti olmayan bir çok örfî vergiyi (29 adet) kaldırdı. İktâ' sistemini yeniden düzenledi, bu sayede askerî iktâ' sistemi onun devrinde yeniden önem kazandı. Fîrûz-şâh sulama işlerine de önem vermiş, bu maksadla bir çok su kanalları ve kuyuları açtırmıştı. Bunun neticesinde zirâî verim artmış ve halkın hayat seviyesi yükselmişti. Fîrûz-şâh bütün halka gösterdiği şefkat ve adalet bakımından ortaçağ İslâm tarihinde örnek hükümdarlardan biridir. O Kahire'de bulunan Abbasi Halifesi'nden tasdik alan son Delhi hükümdarı idi.

Daha sonra rakib şehzâdeler ve asiller arasındaki mücadele, Fîrûz-şâh'ın yaptığı bütün iyi şeylerin tahrib olmasına ve Delhi Sultanlığı'nın perişan bir hale düşmesine sebep olmuştu. Fîrûz-şâh'tan sonra tahta torunu Gıyâs ed-Dîn Tuğluk çıktı. Bu tarihten Timur'un Hindistan'a akınına kadar (1398) geçen süre içinde tahtın altı kere el değiştirmesi, sultanlığın düştüğü durumu göstermektedir. Neticede önce torunu Pîr Muhammed, sonra da Timur'un kendisi Muharrem 801/Eylül 1398'de İndus'u geçerek Hindistan'a girdi. Bu sırada Delhi sultanı olan Mahmûd eldeki yetersiz kuvvetlerle mukavemete çalıştı ise de, Delhi önündeki savaşta kesin bir yenilgiye uğrayarak şehirden kaçtı. Timur Delhi'yi ele geçirerek yağmaladı. O bu şehirden başka yolu üzerindeki bütün topraklardan büyük ganimet ele geçirdi ve 1399'da Türkistan'a döndü. Timur gittikten sonra, Mahmûd yeniden hükümdar unvanını aldı. Fakat önce Mallû, sonra da Devlet Hân Lodî'nin elinde bir kukla hükümdar olarak kaldı. Neticede Mahmûd'un 1413 yılında ölmesi ile Tuğluk hânedanı son buldu.

— İdarî Teşkilât —

Sultanlığın idarî teşkilâtı genelde Türk-İslâm devletleri teşkilâtına dayanmaktadır. Balaban sülâlesi kırmızı çetr, Halaciler ise beyaz çetr kullanmaktaydılar. Saray teşkilâtının başında "vekil-i dâr" bulunmaktaydı. Ondan sonra "emîr hâcib" veya "bâr beg" denilen sa-

ray görevlisi gelmektedir. Bâr beg idaresinde “hâcibler” görev yapmaktaydı. Sarayın ve hükümdarın hayvanlarının bulunduğu ahırlara “pâygâh” ve “fil-hâne” denilmekteydi. Balaban devrinde “emîr-i şîkârlık” büyük önem kazanmıştı. Gulâmlar da saray halkının bir parçası idiler. Gürlular devrinden itibaren Türk gulâmlar Hindistan’da başarı kazandılar. Delhi Sultanlığı’nın ilk devrinde Türk gulâmlar iyi bir şekilde eğitilmekte idiler. Önceleri küçük memuriyetlerde çalışmaya başlayan gulâmlar en yüksek görevlere kadar yükselebilmekte idiler. Ancak bunlar zamanla kuvvet ve kudret kazanarak devlet için bir tehlike teşkil ediyorlardı. Nitekim bunu önlemek için Firûzşâh devrinde harb esirleri de gulâm sistemine dahil edildiler. Ayrıca Habeşî gulâmların da Hindistan’da kullanıldığını görüyoruz.

Merkez teşkilâtı “Vezîr”in idaresinde görev yapmaktaydı. Vezîr’in başkanlığındaki Dîvân-ı vezâret; Dîvân-ı inşâ, Dîvân-ı istifay-ı memâlik, Dîvân-ı işrâf-ı memâlik ve Dîvân-ı arz gibi ikinci derecedeki dîvânlardan oluşmaktadır. Yine bu dîvânların sırayla başkanları; Debîr-i has, Müstevfî-i memâlik, Müşrif-i memâlik ve ‘Arız-ı memâlik isimlerini taşımaktaydılar. Dîvân-ı Berîd’in başkanı ise, Berîd-i memâlik idi. Balaban zamanında muntazam bir “berîd”, yani resmî istihbarat teşkilâtı kurulmuştu. Bazı hükümdarların da bu teşkilâttan hoşlanmadıkları anlaşılıyor. Dinî işler “Sadr el-sudur” denilen görevlinin idaresinde idi. Bu şahıs aynı zamanda sultanlık baş kadısı, yani “Kadı-ı memâlik” görevini de yapmaktaydı.

Delhi Sultanlığı süvari kuvvetlerinin önemli rol oynadığı seçkin ve düzenli bir orduya sahibti. Askerler önce iktâ’lardan yararlanmakta idiler, daha sonra maaş almağa başladılar. Bu sistemde ordu mensupları silah ve atlarını kendileri temin etmekteydiler. Kudretli hükümdarlar zamanında orduda sahtekârlıkları önlemek için çok sıkı yıllık teftişler yapılmaktaydı. Bu teftişler sırasında her asker gerçekten savaşa yarar at ve silâh buldurmak zorundaydı. Orduda fillerin de önemli bir yeri vardı. Fillerin üzerinde okçular bulunur, ayrıca bunlardan düşman saflarını yarmak ve maneviyatlarını bozmak için istifade edilirdi. Dekken feth edilinceye kadar başlıca fil kaynağı Bengal idi. Orduda kullanılan atlar önceleri Horasan ve Türkistan’dan getirilmekteydi. Moğollar’ın buralara hâkim olması ile çeşitli bölgelerde yerli atların yetiştirilmesine önem verilmiştir. Ordunun piyade sınıfının çoğu Hindular’dan toplanıyordu. Hassa asker-

leri dışında, genellikle piyadeler geçici olarak orduya alınmaktaydılar. Ordu onlu sistem üzerine teşkilâtlanmıştı.

Öte taraftan adalet, belediye (hisbe) ve zabıta ile ilgili işler devrin Müslüman-Türk dünyasındaki teşkilâtlarla aynı idi. Şehirdeki zabıta teşkilâtının reisine “Kutvâl” denilmekteydi.

— Kültür ve İmâr faaliyetleri —

Delhi Sultanları kültür ve sanatın gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuşlar, bir çok şâir, yazar ve sanatkârları himâye etmişlerdi. Kutb ed-Dîn Aybeg’in Bahâ ed-Dîn Üşî ve Hamîd ed-Dîn adlı şâir ve münşileri vardı. Balaban devri de ilim ve sanat bakımından dikkat çekicidir. Onun devrinde Ferid ed-Dîn Mes’ûd, Sadr ed-Dîn b. Bahâ ed-Dîn Zekeriyâ, Bedr ed-Dîn Gaznevî gibi şeyhler, Hamîd ed-Dîn, Bedr ed-Dîn Dımaşkî, Hüsâm ed-Dîn gibi tıp bilginleri yetişmişti. Emîr Husrev-ı Dihlevî (1253-1325) eserlerini farsça yazmış bir Türk’dür ve Delhi Sultanları’nın himâyesini görmüştür. Husrev-i Dihlevî, Hindistan’da farsça yazmış şâirlerin en büyüğüdür. Şâirliğinin yanısıra, tarihi eserleri Hindistan tarihi ve teşkilât bakımından da değerlidir. Yine Delhi sarayında göze çarpan şâirlerden birisi Husrev’in yakın arkadaşı Necm ed-Dîn Hasan Sencerî (veya Secezi) idi. Bu iki şâirin yakın dostu tarihçi Ziyâ ed-Dîn Berenî 1357 yılına kadar Delhi hükümdarlarının tarihini anlatan “Tarih-i Fîrûz-şâh” adlı eserin müellifidir. Delhi sultanları devrinin ünlü sufleri arasında Türk asıllı Nizâm ed-Dîn Evliyâ (öl. 1325) ve Şeyh Nûr ed-Dîn Türk’ü sayabiliriz. Muhammed b. Tuğluk’un sarayında ise Bedr-i Çâç adlı şâir yaşamıştı. Bu şâirin kasideleri bazı tarihî bilgileri de ihtivâ etmektedir. Meşhur seyyâh İbn Battuta da 1334-42 yılları arasında Muhammed b. Tuğluk’un sarayında yaşamıştı. Fîrûz-şâh Tuğluk da ilim ve sanat işlerine büyük ilgi göstermekte idi. Tarihçiler’den Berenî’nin yanısıra Şems-i Sirâc ‘Afif de onun himâyesi altında idi.

Delhi sultanları bir çok imâr faaliyetlerinde bulundular ve bugün bile varlıklarını koruyan abidevî eserler yaptılar. Ayrıca bir çok yeni şehirler inşâ ettiler. Onların yaptırdıkları eserlerin çoğu Delhi şehrinde. Kutb ed-Dîn Aybeg “Kutb Minâr” ismi ile meşhur muhteşem minareyi yaptıрмаğa başlamış, ancak 79 m. yükseklikteki bu minare Şems ed-Dîn İltutmuş tarafından tamamlattırılmıştı. Aybeg, Cayna mabedleri enkazını kullanarak “Kutvet el-İslâm” isimli câmiî

yaptırdı. Bu câmiin yanında bulunan İltutmış'ın zengin tezyinatlı türbesi kızı Raziyye Sultan tarafından yaptırıldı. Balaban'ın türbesi de mimarî bakımından zikre değer bir yapıdır. Alâ ed-Dîn Halacî ise Kutvet el-İslâm Camiine "Alâ'î Dervâze" adı verilen güzel bir kapı ilâve ettirmişti (1311). Bu devirde Hindistan'daki Müslüman mimarisi Selçuklu teknik ve üslûbunun etkisi altında kalmıştı. O aynı zamanda "Kutb Minâr"ın benzeri ikinci bir minâre yaptıрмаğa başlamışsa da bu gerçekleşmemiştir. Alâ' ed-Dîn in türbesi ve medresesi de "Kutvet el-İslâm" câmiine bitişiktir. Tuğluklular'dan Fîrûz-şâh, Alâ' ed-Dîn tarafından yaptırılmış olan "Havz-ı 'Alâ'î"'nin kenarında kubbeli, muhteşem bir türbeye gömülmüştür. Fîrûz-şâh'ın kendisi de büyük imâr faaliyetlerinde bulunmuştu. O eski âbidelerin tamir ve ihyâsına büyük alâka göstermişti. Bunlardan en meşhuru Delhi'deki "Kutb Minâr"ıdır. Aynı zamanda Hisâr ve Cavnpur gibi bir çok meşhur şehir kurmuş ve tamir ettirmişti. Ayrıca Fîrûz-âbâd adıyla Delhi'de yeni bir başkent inşâ ettirdi. Bu şehrin güneyinde Havz-ı Hass denilen büyük havuzun kenarında bir büyük medrese yaptırdı. İnşâ ettirdiği sayısız şehirlere ilave olarak; kırk câmi, otuz saray ve halkın yararlanabileceği bir çok binalar (söz gelişi; hastahane, su deposu, hamam, köprü), medreseler yaptırmış, bağlar ve bahçeler kurdurmuştu.

Kutb ed-Dîn Aybeg, Delhi dışında, Ecmer'de bir câmi yaptırmıştı. İltutmış ise Badâ'ûn'da "Havz-ı Şemsi" adıyla anılan bir havuz ve Hindistan'ın en büyük câmilerinden "Câmi Mescid"i, Nagavr (Nâgar)'da ise çok güzel bir dervâze (tâk) ve Bayânâ'da bir câmi inşâ ettirmişti. Balaban ise Kayl'da bir minâr yaptırdı. Halaciler'den Alâ ed-Dîn Gamberî nehri üzerinde Çitavr'da bir köprü, Kutb ed-Dîn Mübârek ise Bayânâ'da bir mescid inşâ ettirmişti. Muhammed b. Tuğluk ise Cavnpur, Fethâbâd ve Hisâr şehirlerinde bir çok binalar, Mahmûd Şâh ise İriç'de bir "Ulu câmi" yaptırmıştı.

Bibliyografya :

- Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1946.
 Bosworth, C. E., *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967.; Trk. trc., *İslâm Devletleri Tarihi*, çvr. E. Merçil - M. İspirli, İstanbul 1980.
 Davies C. C., Raziye mad., *İA*.
 Haig, T. W. (ed.), *The Cambridge History of India, III, Turks and Afgans*, 1928.
 Haig, T. W., Halaci mad., *İA*.
 Haig, T. W., Gıyâsüddin Tuğluk mad., *İA*.

- Haig, T. W., Tuğluk mad., *İA*.
- Haqqı, S. A. H., *The Turkish Impact on India The First Phase, 1206-1414* Çvr. Y.T.
- Kurat, "Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem : 1206-1414, Ankara 1984.
- Hardy, P., Dihli Sultanate mad., *EI*².
- H. C. Fanshawe, Dehli mad., *İA*.
- J. Burton-page, Dihli mad., *EI*².
- J. Burton-page, Dihli Sultanate Art, mad., *EI*².
- Köprülü, M. F., Alâeddin Halaci mad., *İA*.
- Köprülü, M. F., Aybeg mad., *İA*.
- Köprülü, M. F., Balaban mad., *İA*.
- Köprülü, M. F., Firûz-şâh Halaci mad., *İA*.
- Köprülü, M. F., Firûz-şâh Tuğluk mad., *İA*.
- Merçil, E., "Emir Husrev-i Dihlevi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVI/1-2, Ankara 1977-8, s. 185-193.
- Qureshi, I. H., "Muslim India Before The Mughals", *The Cambridge History of Islam*, II - London 1970, s. 3-34.,/Trk. trc., "Moğollar'dan Önceki Müslüman Hindistan" *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, II, İstanbul 1989, s. 270-298.
- Riazul İslam, Firûz Shâh Tuğluk mad., *EI*².
- R. C. Majumdar, H. C. Raychaudhuri and Kalikinkar Datta, *An Advanced History of India*, London 1948.
- R. C. Majumdar (ed.), *The Delhi Sultanate*, Bharatiya Vidya Bhavan Bombay 1960.
- Taneri, A., *Celâlü'ddîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.
- Üçok, B., *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1965.

d) Âdil-şâhlar

Hindistan'ın güney-batısında Bicapûr bölgesinde hüküm süren bir Türk hânedanıdır. Hânedanın kurucusu Yûsuf Âdil Han, Behmenî Devleti (748-939/1347-1527)'nin meşhur vezîri Mahmûd Gavân'ın hizmetinde bir gulâm idi. Yûsuf'un zamanla Behmenî sarayında rütbesi yükselmiş ve Devlet-âbâd vâililiğine tayin edilmişti. O Behmenî hânedanının çöküş yıllarında damgası olan entrikalar ve mücâdelelerde faal bir rol oynadı ve daha sonra Bicapûr vâlisi oldu. Behmenî Devleti'nin sona ermesinden sonra ortaya çıkan mahallî beş hânedandan (Berid-Şâhîler, İmâd-şâhîler, Nizâm-şâhîler, Golkanda Kutb-şâhîleri) biri de Âdil-şâhlar idi. Yûsuf 895/1489-1490'da adına hutbe okutarak Bicapûr'da bağımsızlığını ilân etti. Bir rivayete göre; Yûsuf Âdil, Osmanlı sultanı II. Murad'ın oğlu idi ve ağabeyi II. Mehmed tahta çıktığı zaman öldürülmemesi için annesi tarafından kaçırılmıştı. Bunun hânedanı yüceltmek için çağdaş tarihçiler tarafından sonradan ortaya atılan bir efsane olduğu ve bu husûsda bir delil bulunmadığı ileri sürülmektedir.

Yûsuf Âdil Han devletini kurmakla beraber öteki dört hânedanın da mevcutiyeti Hindistan'ın bu bölgesinde yeni meselelerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu beş hânedan birbirini kıskanmakta ve içlerinden birinin büyüyüp genişlemesini hoş karşılamamaktadır. Nitekim bir hânedan kuvvetlendiği zaman ötekiler bu devlete karşı ittifaklar meydana getirerek karşı koymakta, o hânedanın gücü azaldığı zaman ortaya yeni ittifaklar çıkmaktaydı. Yusuf Âdil-şâh da böyle durumlarla karşılaştı. Önce Behmenîler hânedanını idaresi altına alan Kasım Berid, Gülberge şehri civarında Yûsuf'a hücum etti. Fakat Kasım'ın müttefiki Nizam-şâhlar'dan Ahmed bu harekâta iştirak etmemiş ve o Yûsuf karşısında mağlub olmuştu. Daha sonra Yûsuf'un bazı olaylarda Kasım Berid (öl. 1504)'e yardımcı kuvvetler gönderdiğini görüyoruz. Yûsuf Âdil (1504/1505) yılında Gülberge şehrini kendi toprakları içine kattı. O artık kendini yeterli derecede kuvvetli hissettiği için aynı yıl Âdil-şâhlar Devleti'nde resmen Şîî mezhebini kabûl etti. Böylece o Hindistan'da Şîî mezhebini resmen kabûl eden ilk müslümân hükümdar oluyordu. Onun bu davranışı kendi ülkesindeki Sünnîlerin tepkisine yol açmış, ayrıca

Kasım'ın yerine geçen oğlu Emîr Berid, Yûsuf'a karşı öteki devletler ile bir ittifak meydana getirmişti. Yûsuf bu müttefiklere karşı koyamayarak önce İmâd-şâhlar'dan Alâeddîn'in yanına, sonra da Hân-deş'e kaçtı. Buna rağmen mücâdeleden vazgeçmeyen Yûsuf, Alâeddîn'in yardımıyla Emîr Berid'i mağlub ederek Bîcapûr'u geri aldı. Yûsuf Âdil Han 916 (1510) yılında öldü ve yerine onüç yaşındaki oğlu İsmâil geçti.

Yûsuf Âdil ölümünden önce Dekkenli biri olan Kemâl Han'ı ona nâib tayin etmişti. Kemâl Han Âdil-şâhlar Devleti'nde sünniligi yeniden devletin resmî mezhebi olarak kabûl etti. Bu sırada Portekizliler Goa limanını aldılar. Âdil-şâhlar 20 Mayıs 1510'da buraya tekrar sâhib oldularsa da, Kasım ayında Portekizliler bu limanı ele geçirerek orada tutundular. Yûsuf Âdil'in ölümüyle Viceyanagar Hinduları da Âdil-şâhlar'ın topraklarından bazı yerleri ele geçirmişlerdi. Kemâl Han ise İsmâil'i öldürerek yerine hükümdar olmak istemekteydi. Ancak o gayesini gerçekleştiremedi İsmâil'in annesi tarafından öldürüldü. Kemâl Han'ın yerine Husrev Türk Lârî "Esed Han" unvanıyla vezîr oldu. İsmâil 1514'de ülkesine saldıran Emîr Berid ve müttefiklerini Bîcapûr şehri yakınında mağlub etti. Bu olaydan sonra Şâh İsmâil Safevî Hindistan'ın birkaç hükümdarına elçiler göndermişti. Bunlardan Bidar'a gönderilen elçi orada hapsedilmiş ve Âdil-şâhlar'ın aracılığıyla serbest bırakılmıştı. İsmâil Safevî'nin bu olay sebebiyle yazdığı mektubda "Şâh" diye hitab etmesi İsmâil Âdil-şâh için bir övünme nedeni oldu. İsmâil Âdilşâh kaybettiği toprakları almak için 1521'de Viceyanagar Hinduları üzerine başarısız bir sefer tertibledi. Bir evlilik sebebiyle Şolâpur şehrinin çeyiz olarak Nizam-şâhiler hânedanına bırakılmak istenmesi, bölgede yeni savaflara yol açtı. Nitekim 1525'de Âdil-şâhlar kendi ülkesine saldıran Nizam-şâhiler, Berid-şâhiler ve İmâd-şâhiler'in birleşmiş ordularını bozguna uğrattılar. İsmâil daha sonra Bidar'ı istilâ etmeğe ve Emîr Berid'i ele geçirmeğe muvaffak oldu (1530). Ancak o Bidar'ı yine Emîr Berid'e vermişti. Buna karşılık Emîr Berid sözünde durmayarak va'd ettiği Kalyâni ve Kandhâr kalelerini iade etmedi. Bu olay yeni bir savaşa sebep oldu. İsmâil, Nizam-şâhiler ile birleşerek Emîr Berid'i tekrar mağlub etti (1532). Yapılan anlaşmaya göre, Golkonda bölgesi İsmâil'e düştü. İsmâil adı geçen bölge üzerine tertiblediği bir sefer sırasında öldü (1534).

İsmâil'in yerine oğlu Mallû Hân geçti ise de, kısa sürede onun hükümdarlığa lâayk olmadığı anlaşıldı. Nitekim Mallû kör edilerek tahttan indirildi ve yerine kardeşi I. İbrâhîm geçirildi (1535). Yeni Sultan da sünî-hanefî mezhebini devletin resmî dinî yaptı. Ancak o Türkler'in büyük bir kısmını hizmetten çıkararak yerlerine Dekkenlileri aldı. Görevden uzaklaştırılan Türkler Viceyanagar Racası'nın hizmetine girdiler. Böylece Âdil-şâhlar ordusu zayıfladı. I. Burhan Nizâm-şâh bu durumdan yararlanarak Bicapûr'u istilâ etti ise de, neticede geri çekilmek ve bir daha Âdil-şâhlar ile savaşmamak şartıyla barış yaptı (1537). O sözünde durmamış, öteki üç müslümân devlet ve Viceyanagar Racası ile bir ittifak meydana getirerek Âdil-şâhlar ülkesine girmişse de, netice alamamış ve geri püskürtülmüş-tü (1543). Ertesi yıl ve sonraki yıllarda da bu şekildeki savaşlar devam etti. Neticede Bicapûr'daki bu karışıklıklar İbrâhîm'in genç kardeşi Abdullâh'ın Konkan sahilini isteyen Goa'daki Portekizliler'den yardım bulmaya çalışmasına sebep oldu. Konkan'daki bir isyan İbrâhîm tarafından bastırıldı. Âdil-şâhlar 965/1555'de kuzey Konkan'da Portekizliler'e karşı tekrar savaştilar. İbrâhîm Âdil-şâh 1558 yılında öldü ve yerine geçen oğlu Ali, Şîf mezhebine döndü.

Ali Âdil-şâh Viceyanagar Hindu devletiyle yapılan ittifakların bölgedeki müslümânların aleyhine olduğunu, neticede müslümân devletlerin Viceyanagar hâkimiyeti altına gireceğini anlamıştı. Nihayet 972/1564-5 de dört müslümân devlet Viceyanagar'a karşı birleşti ve Tâlikota'da Hindular ile büyük bir meydan savaşı oldu. Bu savaşı kazanan müslümânlar başkenti yağmalayarak Viceyanagar Hindu kırallığına son verdiler. Daha sonra Âdil-şâhlar, Nizâm-şâhiler ile Portekizliler'e karşı birleşerek Goa ve Çaul limanlarını kuşattılsa da başarı sağlayamadılar (977/1569-70). Ali 987 (1579) yılında öldü. Onun yerine aynı âileden II. İbrâhîm b. Tahmasp tahta geçti.

II. İbrâhîm'in idaresi sırasında Âdil-şâhlar'ın kudret ve zenginliği zirveye ulaşmıştı. Nitekim 1612'de Âdil-şâhlar Bidar'ı alarak Berid-şâhiler Devleti'ne son verdiler, ayrıca Bâburlular ile de dost geçindiler. II. İbrâhîm 1035 (1626)'de öldü. Yerine oğlu Muhammed tahta çıkarıldı. Muhammed zamanında Bâburlular'dan Şâh Cihân'ın Âdil-şâhlar'a karşı düşmanca bir tavır takındığını görüyoruz. Nitekim 1631 yılı sonlarından itibaren Bâburlular ordusu Bicapûr'u is-

tilâya başladı. Nihayet 1046 (1636)'da Âdil-şâhlar Bâburlu hâkimi-yetini tanıyan bir barışa zorlandılar. Bundan sonra Bâburlular ile münasebetler iyi bir şekilde sürdü. Ancak 1068/1656 tarihinde Muhammed Âdil-şâh'ın ölümü ve yerine oğlu II. Ali'nin geçirilmesi ortalığın karışmasına sebep oldu.

Şâh Cihân, II. Ali'nin tahta geçirilmesine itiraz ve oğlu Evrenğzîb'e Âdil-şâhlar'ın ülkesini istilâyı emretti. Evrenğzîb 1657 yılı başlarında Âdil-şâhlar ülkesine girdi, önce Hidâr sonra da Kalvanî şehirlerini ele geçirdi. Evrenğzîb yağmur mevsiminin yaklaşması ve Şâh Cihân'ın hastalığı sebebiyle Adil-şâhlar ile bir barış imzaladı. Fakat Âdil-şâhlar Şâh Cihân'ın hastalığı sebebiyle bu barış şartlarını yerine getirmediler. Âdil-Şâhlar bu kez başka bir tehlike ile karşılaştılar. Marâthâlar'ın reisi Sivaçî 1659'da Efdal Hân kumandasındaki bir Âdil-şâhlar ordusunu tuzağa düşürerek mağlup etti. Bundan sonra Marâthâlar sık sık başkent Bicapûr'a saldırdılar. II. Ali'nin 1672'de ölümüyle yerine dört yaşında olan oğlu Sikender geçti. Onun devrinde Marâthâlar'ın sonu gelmeyen baskısı ve Bâburlular ile savaşlar Âdil-şâhlar'ın çökmesine sebep oldu. Nihayet bir Bâburlu ordusu 1685'de Bicapûr'u kuşattı ve bir yıldan fazla süren bu kuşatma sonunda şehir Bâburlular'a teslim oldu (22 Eylül 1686). Böylece Âdil-şâhlar hânedanı sona erdi. Sikender ise 1700 yılında esârette öldü.

Âdil-şâhlar büyük ölçüde imâr faaliyetlerinde bulunarak başkentleri Bicapûr'u süslediler. Bu güzel, saray, câmi, medrese, türbe ve daha birçok âbidelerden bugün dahi mevcudiyetini koruyanlar bulunmaktadır. Bunlardan II. İbrâhîm ile Muhammed Âdil-şâh'ın türbeleri ve Ali Âdil-şâh'ın yaptırdığı câmi dikkate şayandır. Muhammed Âdil-şâh'ın "Gul Gunbed" denilen türbesinin kubbesi ise dünyanın en büyüklerinden birisidir. Onlar aynı zamanda âlimleri edebî şahsiyetleri ve şâirleri de himâye ettiler. II. İbrâhîm meşhur tarihçi Muhammed Kasım Firişte'nin hâmisi idi. Adı geçen tarihçinin eseri *Tarih-i Firişte* olarak meşhurdur. Âdil-şâhlar'ın himayesindeki öteki tarihçiler Rafîeddîn İbrâhîm Şirâzî ile Hâşim Beg Esterâbâdî'dir. Sanatkârlar içinde meşhur hattat Mîr Halîlül-lâh ve Ressam Ferrûh Beg Âdil-şâhlar devrinin dikkati çeken şahsiyetleri idiler. II. İbrâhîm kendisi de büyük bir şiir ve müzik aşığı olup, Dakhni dilinde şiirler yazmıştı. Onun devri kültür açısından fevkala-

de verimli geçmiştir. Nitekim Şeyh Abdülkerim adlı biri tarafından II. İbrâhîm için Hind müziği üzerine *Cevâhir-i Musîkat-ı Muhammedî* başlıklı bir eser telif edilmiş ve birçok minyatür ile süslenmişti.

e) Berîd-Şâhiler

Bu hânedanın kurucusu Kasım Berîd Behmenî hükümdarı III. Muhammed Şâh (1403-1482)'a memlûk olarak satılmış bir Türk idi. Kasım Berîd birçok kabiliyeti ile göze çarpan bir şahsiyete sahipti. O iyi bir hattat ve musîkî üstadı olup askerî alanda da kabiliyetini göstermişti. Bu sebeple o kısa zamanda yükselerek Başvezirliği elde etti. Behmenî Devleti'nin zayıflamasıyla aşağı-yukarı 1490'dan itibaren eyâlet vâlileri bağımsızlıklarını kazanmaya başladılar ve böylece ortaya dört müslüman devlet çıktı (Bk. Âdil-şâhlar). Kasım Berîd bu sebeple bağımsızlıklarını kazanan Âdil-şâhlar, Kutb-şâhiler ve Nizâm-şâhlar ile mücadele etti. O 910/1504-5 tarihinde öldüğü zaman yerine oğlu Emîr Berîd geçti. Son dört Behmenî sultanı Emîr Berîd'in vesâyeti altında ismen hüküm sürdüler. Emîr Berîd'in siyasî hayatının çoğu Âdil-şâhlar ile mücadeleyle geçti (Bk. Âdil-şâhlar). Onun zamanında son Behmenî hükümdarı Kelim Allâh ülkeden kaçtı, böylece Behmenî Devleti son buldu (1527). Berîd-Şâhiler Bidâr şehrinde tamamen bağımsız oldular. Emîr Berîd 1543'de öldü ve yerine oğlu Ali geçti.

Berîd-şâhlar'dan hükümdarlık unvanını alan ilk şahsiyet Ali olup, unvanı "el-Melik el-Mâlik" idi. O tahta geçtiği tarihte, yani 1543'de ertesi yıl Nizâm-şâhiler, Kutb-şâhiler ve Viceyanagar Râcâsı ile birleşerek Âdil-şâhlar üzerine başarısız istilâ teşebbüsünde bulundu. Ali Berîd üçüncü teşebbüste Şîî Nizâmşâhî hükümdarı Burhân yerine, Sünnî mezhebi kabul eden Âdil-şâhlar'dan İbrâhîm (1535-1558)'i desteklemeye karar verdi. Bu olay Nizâm-şâhlar'ın Bidâr-Bîcapûr sınırındaki üç kaleyi almasına sebep oldu. Ali Berîd 1565'de Viceyanagar Hindu Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla neticelenen savaşa katılan dört müttelik hükümdardan biri idi. O Kutb-şâhiler'den İbrâhîm ile mütteliklerin sol kanadında yer almıştı (Bk. Âdil-şâhlar). Ali Berîd 1579'da öldü. Onun halefleri zamanında hanedan sür'atle çökmeye başladı. Nihayet Mirza Veli Emîr Berîd-şâh'ın hükümdarlığı sırasında Âdil-şâhlar 1619'da Bidâr şehrini ele geçirerek Berîd-şâhiler hanedanına son verdiler.

Berid-şâhiler mimarî faaliyetleri ile dikkati çektiler. Özellikle onların hükümdarlarının Bidâr şehrine yaklaşık altı km. uzaklıktaki mezarları zarif bir şekilde inşâ edilmişti. Bunlar içinde Ali Berid-Şâh'ın renkli çiniler ile süslü türbesi fevkaledede güzeldi. Ali Berid devrinde birçok mimarî faaliyetler görüldü ve sedef kakmalar ile süslü Rengin Mahall denilen saray yeniden inşâ edildi. Ayrıca Bidâr kalesi'ne ve istihkâmlara geniş ölçüde ilaveler yapıldı. Behmeniler devrinde yaptırılan Bidâr Camii Berid-şâhiler tarafından restore edildi. Kalî Mescid de Berid-şâhiler devri eserlerinden biridir.

f) Kutb - şâhiler

Doğu Dekken bölgesinde hüküm süren bir Türk hânedanıdır. Hânedanın kurucusu Sultan Kulu Kara-Koyunlu kabilesinden bir Türkmen idi. O gençliğinde İran'dan Hindistan'a göç ederek Behmeniler'in hizmetine girmiş, daha sonra 1496'da merkezi Golkonda olmak üzere Batı Telingâna'ya vali tayin edilmiş ve Melik Kutb el-Mülk unvanı almıştır. Sultan Kulu aşağı-yukarı 1518 (bir rivayete göre 1512)'den itibaren Behmeniler'e harac göndermeyerek adı geçen bölgede bağımsız bir şekilde hüküm sürmeye başladı, fakat hükümdarlık unvanlarını kullanmadı. O aynı zamanda Şii mezhebi kabul ve bu değişiklik halefleri zamanında da devam etti. Sultan Kulu uzun süren idarecilikten sonra oğlu Cemşid tarafından öldürüldü (1543). Cemşid tahta geçtiği yıl Nizâm-şâhlar ile ittifak yaparak Âdil-şâhlâr üzerine yürümüştü (Bk. Âdil-şâhlar). O halkı tarafından beğenilmeyen yedi yıllık bir hükümdarlıktan sonra öldü (1550). Yerine oğlu Subhân geçti ise de, Cemşid'in kardeşi İbrâhîm yeğenini tahttan indirerek hükümdarlığı elde etmeye muvaffak oldu (1550).

İbrâhîm'in hükümdarlığı devresinde Kutb-şâhiler Nizâm-şâhlar ile birleşerek tekrar Âdil-şâhlar ülkesine saldırdılar. Ancak Şii olan Kutb-şâhiler aynı mezhebi kabul etmiş olan Âdil-şâhlar'dan Ali'ye karşı Sünnî bir devleti desteklemeyi göze alamayarak âniden geri çekildiler. Daha sonra 1559'da Nizâm-şâhiler'in başkenti Ahmednagar Âdil-şâhiler ve büyük sayıda Viceyanagar birlikleri tarafından istilâ edildi. Fakat Kutb-şâhî hükümdarı geri çekilmeyi tercih etti. İbrâhîm zamanında en önemli olay 972/1564-

65 yılında müslümanların birleşerek Viceyanagar Hindu devletini ortadan kaldırmaları idi (Bk. Âdil-şâhlar). Bu savaştan sonra Kutb-şâhiler, Âdil-şâhlar ve Nizâm-şâhlar kendi aralarında yeniden rekabete başladılar. İbrâhîm 1580'de ölmüş ve yerine oğlu Muhammed Kuli geçmişti. Muhammed Kuli'nın hükümdarlığı süresi bir barış ve refah devri olmuştu. O önce Nizâm-şâhlar ile iyi ilişkiler kurdu, Âdil-şâhlar'a karşı başarısız iki sefer düzenledi. Ancak o daha sonra Adil-şâhlar ile de anlaştı ve bu barışı ölene kadar devam ettirdi. Muhammed Kuli hükümdarlığı sırasında Hindu isyanları ile de uğraşmıştı. Onun devrinin en önemli olaylarından birisi 999/1590-1 tarihinde Haydarâbâd'ın inşâ edilerek başkent in oraya nakli idi. Böyle'e yeni kurulan bu şehir yaklaşık onbir km. uzaklıktaki Golkonda'ya rakip olmuştu. Fakat Golkonda yine de doğu ticaretinin önemli bir merkezi olmak özelliğini sürdürmüştü. Bu devrede Kutb-şâhiler İran ile de iyi ilişkiler içinde idiler. Nitekim Safevî hükümdarı Şâh I. Abbâs (1588-1629)'ın elçisi altı yıl Haydarâbâd'da ikamet etmişti. Öte taraftan Bâburlular'dan Ekber'in 1591'de gönderdiği elçiler iyi karşılandı ve Muhammed Kuli Ekber'e birçok değerli hediyeler gönderdi.

Muhammed Kuli'nın ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed geçti. Onun devrinde (1612-1626), Hollandalılar Madrâs sahili üzerindeki Masulipatam'a yerleşmeye muvaffak oldular (1615). Onları yedi yıl sonra İngilizler takip etti. Muhammed'e oğlu Abdullâh halef olmuştu. Ancak bu devrede Dekken'deki müslüman hükümdarlar arasındaki olaylar nedeniyle Bâburlular bu bölge işlerine daha çok karışıyorlardı. Nihayet 1636'da Abdullâh Bâburlu Şâh Cihân'a tâbi olmak ve vergi ödemek zorunda kaldı. Öte taraftan Abdullâh Bâburlular'a vergi ödediği sürece bu devletin saldırılarından kurtulmuştu. Böylece Bâburlu yönünden güvence altında olan Kutb-şâhiler güneydoğuya Madras yakınındaki Polar nehrine kadar ilerleyerek daha önce Viceyanagar Devleti'ne tâbi küçük Hindu prensliklerini ortadan kaldırmaya muvaffak oldular. Daha sonra Evrengzib'in bu bölgeye genel vali tayin edilmesi Abdullâh'ı rahatsız edici olaylara sebep oldu. Nitekim Evrengzib, Abdullâh'ın veziri Mîr Cumlâ ile mücadelesinden yararlandı ve 1565'de Golkonda'yı kuşatarak Abdullâh'ı oğlu Sultan Muhammed'e kızını vermeye ve oğlunu vezir tayin etmeye zorladı. Abdullâh uzun süren bir hükümdarlık devresinden sonra 1672'de öldü. Yerine damadı Ebu'l-Hasan geçti.

Ebu'l-Hasan devrinde özellikle merkezde Brahmanlar idareyi ele geçirmeye muvaffak oldular. Bunun yanısıra Bâburlular'a haracın ödenmemesi, Marâthâlar'ın ortaya çıkması Dekken'de genel bir kargaşaya sebep oldu. Ancak bu karışık ortam Evrengzib'in işine yaradı ve sekiz aylık bir kuşatmadan sonra Golkonda kalesini ele geçirerek Kutb-şâhîler hânedanına son verdi (1678).

Kutb-şâhî hânedanı mensupları İslâmî ve Hindu kültürleri birleştirici bir rol oynadılar. Nitekim yedi yıl Viceyanagar'da sürgünde kalan İbrâhîm Kutb Şâh İslâma mahsus hükümdarlık âlâmetlerinin (söz gelişi, sikke, hutbe ...) yanısıra Hindu racalarının ananevî usullerini de kullanmıştı. O aynı zamanda şâirleri de himaye etmişti. Ayrıca Müslümanlar ile Hindular arasındaki geniş temaslar Dekken bölgesinde Dahnî (Dakhnî) denilen yeni bir dilin doğmasına sebep oldu. Sultan Muhammed Kuli bu dilin önde gelen yazarlarından biri idi. Bu Müslüman - Hindu üslûbu çağdaş resim ve mimarîde, özellikle yeni inşâ edilen Haydarâbâd'ın mimarîsinde kendini gösterdi.

Kutb-şâhîler mimarî alanda bugüne kadar gelen birçok eserler bıraktılar. Sultan Kuli el-Mülk 1518'de Golkonda'da bir câmi ve İbrâhîm Kutb Şâh da aynı şehirde bir câmi yaptırmıştı. Yine İbrâhîm eski büyük sulama kanallarını yeniden yaptırırken, 1575'de Golkonda'nın su ihtiyacını karşılamak maksadıyla bir de su deposu kazdırmıştı. Golkonda'nın dört kapısından biri olan Mekke Kapısı (Mekki Dervâze) ise 1590'da tamamlandı. Yedisi hükümdarlara âit olmak üzere yirmi civarındaki Golkonda mezarları da yapılarıyla dikkat çekicidir.

Kutb-şâhîler'in inşâ ettirdiği Haydarâbâd şehri de bahçeler, çarşılar ve saraylar ile süslenmişti. Haydarâbâd'da imar faaliyetleri ile göze çarpan hükümdar Muhammed Kuli idi. Şehri kuzey varoşlara bağlayan dört köprüden en eskisi (Purânâ Pul) 1593'de onun tarafından yaptırılmıştı. Muhammed Kuli'nin Haydarâbâd'da dikkati çeken en önemli eserleri; Çâr Minâr (Zafer anıtı), Çâr Kamân (Çarşı), Çâr sûtâ havd (su sarnıcı), Dâr üş-Şifâ, Aşûrhâne (10 Muharrem kutlamaları için), Dâd Mahall (Adalet sarayı) ve Câmi'dir. Bunlardan Çâr Minâr'ın aynı zamanda medrese olarak da kullanıldığı ileri sürülmüştür. Ayrıca Abdullâh b. Muhammed tarafından şehrin başlıca câmiî Mekke Mescidi'nin inşasına başlandı ve halefi Ebu'l-Hasan devrinde bu inşaat devam etti ve Bâburlu Ev-

rengizib tarafından tamamlattırıldı. Yine Abdullâh devrinin dikkati çeken yapılarından biri Tuli Mescid idi.

g) Mâlvâ Halacî Sultanları

Mâlvâ sultanları Merkezî Hindistan'da 1401-1531 tarihleri arasında iki kol hâlinde hüküm sürmüştür. Bunlardan birincisi Gurîler kolu (1401-1436) Dilâver Hân Hüseyin Gurî tarafından kuruldu. İkinci kol olan Türk Halacîler'in kurucusu Mahmûd Hân idi. O zayıf karakteri ve zâlimane davranışları sebebiyle veziri olduğu hükümdar Muhammed Şâh Gurî'yi ortadan kaldırarak tahta çıktı (16 Mayıs 1436). Mahmûd Hân'ın babası Melik Muğis'in annesi Dilâver Hân'ın kardeşi idi. Mahmûd tahta önce babasının çıkmasını istedi. Melik Muğis bu teklifi kabul etmedi. Buna rağmen Mahmûd tahta geçtikten sonra devlet işlerinde babasının fikrine müracaat ve onun tavsiyelerine göre hareket etmişti.

Öte taraftan Muhammed Şâh Gurî'nin oğlu Mes'ûd ise Gucerât'a kaçmıştı. Mahmûd bundan sonra birçok zorluklarla karşılaştı, ancak Gucerât hükümdarı I. Ahmed'in desteğini sağlayan Mes'ûd dahil tahtı ele geçirmek isteyenler ile mücadelesinde başarılı oldu. Onun kazandığı başarılar sür'atle etrafa yayıldı. Nitekim Delhi asilzâdeleri ile ulemâdan bir grup Seyyidler hânedanından Sultan Muhammed Şâh'ı tahttan uzaklaştırmak için onu davet ettiler. Mahmûd Hân bu daveti kabul ederek Delhi üzerine yürüdüysen de, bu şehrin yakınındaki bir savaşta başarılı olamayarak başkenti Mândû'ya dönmek zorunda kaldı (1442).

Mahmûd daha sonra hâkimiyeti altındaki toprakların kuzeyindeki birçok Hindu idareciyi kendisine bağlayarak onlardan harac almaya başladı. Nitekim o Mevâr idarecisi Rânâ Kumbha'ya karşı 1442'de harekete geçti ve bu ülkeye birçok akınlar yaptı. Nihayet Rânâ Kumbha 1454'de ona tâbî oldu. Bayânâ hâkimi Muhammed Hân da vergi vermek zorunda kalmış ve hutbeyi Mahmûd adına okutmuştu. Mahmûd Ecmîr'i zaptetti ve Mandalgarh kalesini bir kuşatmadan sonra ele geçirdi (1457). Buradaki eski mabet yıkılarak yerine bir câmi yapıldı.

Mahmûd Hân, Gucerât hükümdarı Muhammed Şâh'ın idarede yetersiz kalması üzerine bu devletin işlerine karışmaya başladı. Bu olaylar 1450'den itibaren gelişmişti. Mahmûd 1451 yılı başında

aldığı bir davetle Gucerât'a girdi. Fakat bu sırada Muhammed Şâh ölmüş olduğundan halefi Kutbeddîn ile karşılaştı. Mahmûd Hân Gucerât ordusu karşısında yenilgiye uğradı, 80 fil ve ağırlıklarını kaybederek çekilmek zorunda kaldı. Aynı yıl içinde o Gucerât'ı istilâ etmek için tekrar bir ordu gönderdi. Neticede iki taraf ülkelerinin topraklarına saygılı olmak şartıyla bir antlaşma yaptılar. Mahmûd Dekken'a karşı 1453'de Behmenî hükümdarı Sultan III. Alâeddîn Ahmed'in öldüğü söylentisi üzerine bir sefer tertibledi ise de, adı geçen hükümdarın hayatta olduğunu haber alınca geri çekildi. O 1461'de Dekken'i tekrar istilâ ederek Bidar'ı kuşattı. Mahmûd Hân 1466'da yine Mevâr üzerine bir sefere çıktı, iki taraf arasındaki savaşta Rânâ Kumbha mağlup oldu ise de, bölgenin başkenti ele geçirilemedi. Mahmûd son olarak Çandarî üzerine yaptığı seferde Karahra kalesine hâkim olarak burayı tahrip etti (1468). O daha sonra Mândû'da aşırı sıcaklar sebebiyle altmışsekiz yaşında iken öldü (31 Mayıs 1469).

Mahmûd Hân Mâlvâ hükümdarlarının en büyüğü olup, akıllı, cesur ve enerji dolu bir şahsiyete sahipti. Onun zamanında devlet en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Ayrıca o büyük imar faaliyetlerinde bulunmuş, sanatkârları himaye etmiş ve saltanatı sırasında Mâlvâ bir eğitim ve ilim merkezi olarak ün kazanmıştı. Ayrıca Mahmûd'un şöhreti Mısır ve Mâverâünnehr'e kadar ulaşmıştı. Nitekim Mısır'daki Abbâsî halifesi Müstencid Billâh 1462'de başkent Mândû'ya bir elçi ile hil'at göndererek onun hükümdarlığını tasdik etmişti. Aynı zamanda Timurlular'dan Ebû Sa'id Mirza ile de diplomatik münasebetler kurulmuştu.

Mahmûd Hân'ın yerine geçen oğlu Gıyâseddîn dindâr, basit ve barışsever bir hükümdardı, babasının devrinde katıldığı işlerden bıkmış olduğundan devletin idaresini başvezir tayin ettiği oğlu Nasireddîn'e bırakmıştı. Nasireddîn 1500 tarihinde babasını tahtı terketmeye zorlayarak tek başına idareye hâkim oldu. O savaşçılığının yanı sıra zâlim bir şahsiyete sahipti. Bu bakımdan devri kendisine isyan eden emîrler ile uğraşmakla geçti. Ayrıca o veliahd olarak önce büyük oğlu Sahib Hân'ı, sonra da ikinci oğlu Şihâbeddîn'i ilân etti. Ancak Şihâbeddîn babasına isyan ederek kaçmak zorunda kaldı. Bu bakımdan Nasireddîn 1511 yılında öldüğü zaman üçüncü oğlu A'zam Hümâyûn Mahmûdşâh lakabıyla babasının yerine tahta geçti.

II. Mahmûd son derece cesurdu, buna karşılık öteki faziletlerden, siyasî ve idarî kabiliyetlerinden tamamıyla yoksundu. Önce iki kardeşi Sahib Hân ve Şihâbeddîn onun hükümdarlığını tanımadılar. Bunlardan Şihâbeddîn başkent Mândû'ya doğru harekete geçti ise de, kumandanlarından bazıları Mahmûd taraftarı olduğundan Handeş'e çekilmek zorunda kaldı. Ancak II. Mahmûd zayıf karakteri sebebiyle çok geçmeden kumandanların elinde bir kukla olmuştu. O önce İkbâl Hân ve Muhtass Hân'ın etkisi altında kaldı, daha sonra sahneye Muhafız Hân çıktı. Bu durum İkbâl ve Muhtass Hânlar'ın Şihâbeddîn'i davet etmelerine sebep oldu. Handeş'den harekete geçen Şihâbeddîn yolda sıcak ve yorgunluktan öldü. II. Mahmûd Muhafız Hân'ı ortadan kaldırmak istedi ise de, bunda başarılı olmadı. Muhafız Hân daha atik davranmış ve Sahib Hân'ı II. Muhammed Şâh lakabıyla tahta oturtmuştu. II. Mahmûd Mândû'dan kaçtı ise de Hindlu Medîni Râi (Medni Rây)'ın yardımıyla tekrar başkentine dönmeye ve tahta geçmeye muvaffak oldu. Sahib Hân da Gucerât'a kaçmıştı. II. Mahmûd hizmetleri sebebiyle Medîni Râi'yi vezir tayin etti. Öte taraftan Gucerât hükümdarı II. Muzaffer Mândû'yu kuşattı ise de, başarılı olamayarak geri çekildi (1514).

Medîni Râi başarılarıyla Mâlvâ Sultanlığı'nda kuvvet ve kudrete sahip oldu ve müslüman memurları görevden uzaklaştırarak yerlerine Racput taraftarlarını geçirmeye başladı. Ancak II. Mahmûd bu duruma kızarak müslüman memurların görevlerine iadesini istedi. Bu anlaşmazlık sonucu Mahmûd onu öldürmek istedi ise de, Medeni Râi kaçmaya muvaffak oldu. Bu olay nedeniyle Racputlar isyan ettiler. Medîni Râi onları yatıştırarak vezirlik görevine devam etti. II. Mahmûd onu görevden uzaklaştıramayacağını anladığı zaman Mândû'dan Gucerât'a kaçtı ve II. Muzaffer'den yardım istedi (1517). Nitekim Gucerât hükümdarının yardımıyla II. Mahmûd tekrar tahtına oturmaya muvaffak oldu (1518). Ancak çok geçmeden Medîni Râi Çitor Rânâsi Sângârâmâ'dan yardım alarak II. Mahmûd'u mağlup ve esir etti. Buna rağmen onlar II. Mahmûd'a Mândû'ya dönmesine izin verdiler. O ülkesine geri döndü ise de, II. Muzaffer'in kuvvetlerinin Gucerât'a çekilmeleriyle durumu iyice zayıflamıştı. Hindular'ın birçok şehre hâkim olmalarıyla o sadece Mandû ve çevresini idare eder duruma düşmüştü. II. Mahmûd ayrıca bir de hata yaptı ve yeni Gucerât sultanı Bahadur Hân'ın kardeşi Çând Hân'a sığınma hakkı verdi. Bu olay Bahadur Hân'ı

kızdırmış ve Mâlvâ'yı istilâ ederek Mândû'yu ele geçirmesine sebep olmuştu (1531). II. Mahmûd ve oğulları Çampaner'de hapsedildiler. Daha sonra II. Mahmûd bir kaçma teşebbüsü sırasında oğullarıyla birlikte öldürüldü (2 Nisan 1531). Böylece Mâlvâ'daki Halacî hanedanı son buldu.

Mâlvâ Halacî sultanlarının en parlak devri I. Mahmûd Hân zamanında olmuştu. O birçok imar faaliyetlerinde bulundu, Mândû'da büyük bir hastahane ve medrese yaptırdı, bu yapılara vakıflar tahsis etti. Malvâ Gurî sultanlarından Huşeng Şâh'ın inşaatını başlattığı câmi ve türbesini tamamlattı. Ayrıca o Rânâ Kumbha'ya kazandığı savaşlar için zafer anıtı inşa ettirmişti (1443). Nasireddin de bir sanat aşığı olup Bâz Bahâdur gibi saraylar yaptırdı (1508). Mâlvâ Halacî sultanları devrinde minyatür sanatı da gelişme göstermiş, söz gelişi Sa'dî'nin *Bustan* adlı eseri minyatürler ile süslenerek Nasireddin'e ithaf edilmişti.

Bibliyografya :

—————, Âdilşâhlar mad., *İA*.

—————, Bidâr mad., *İA*.

Bayur, H., *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1987².

Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi* (çev. E. Merçil - M. İpşirli), İstanbul 1980.

Burn, R. (ed.), *The Cambridge History of India*, Cambridge 1937, IV.

Cotton, J. S., Bicâpur mad., *İA*.

Crowe, Y., Mândû mad., *EI*².

Eaton, R. M., Kuşbshâhî mad., *EI*².

Eaton, R. M., Âdelşâhîs mad., *Enc. of Iranica*.

Ebu'l-Kasım Hindû-şâh Firişte, *Tarih-i Firişte*, ing. trc. John Briggs, *History of the Rise of the Mahomedan Power*, Lahore 1977, III.

Haig, W. (ed.), *The Cambridge History of India*, Cambridge 1928, III.

Haig, T. W., Halacî mad., *İA*.

Haig, T. W., Haydarâbâd mad., *İA*.

Haig, T. W., Kutub-Şâhiler mad., *İA*.

Haig, T. W., Mahmûd I. mad., *İA*.

Haig, T. W., Mahmûd II., mad., *İA*.

Haig, T. W., Malva mad., *İA*.

Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927.

Hardy, P., Âdil Shâhs mad., *EI*².

J. Burton-Page, Haydarâbâd mad., *EI*².

J. Burton-Page, Hind mad., *EI*².

J. Burton-Page, Gudjarât mad., *EI*².

- Mohibbul Hasan, Maḥmūd mad., *EI*².
Qureshi, I. H., *A Short History of Pakistan*, Karachi 1984², II.
Schimmel, A., *Islam in the Indian Subcontinent*, Leiden-Köln 1980.
Sherwani, H. K., Golkondâ mad., *EI*².
Sherwani - J. Burton-Page, Barid Shâhis mad., *EI*².
-

BÂBURLULAR

Bâbur¹ hanedanının kurucusu Zahir ed-Dîn Muhammed Bâbur bir Çağatay Türk'ü idi, babası tarafından beş nesil geride Timur'a ve annesi tarafından da Çingiz Hân'a ulaşmaktaydı. Babası Ömer Şeyh Mirzâ b. Ebî Sa'id Fergane bölgesinde küçük bir Timurlu prensliğini idare etmekteydi. Ömer Şeyh Mirzâ 1494'de öldüğü zaman, Bâbur onbir yaşında tahta çıktı. Ancak daha saltanatının ilk günlerinde akrabalarının hücumlarına uğradı. O gerek akrabaları ve gerekse maiyyetindeki kumandanlar ile uğraşmak zorunda kaldıktan başka; Şeybanî Özbekleri'nin büyüyen kudreti karşısında idaresi altındaki topraklarda sağlam bir yer elde etmenin mümkün olamayacağını anlamıştı. Bu sebeble 910/1504 yılında Kâbil'i işgal etti, ertesi yıl Sind kıyılarına kadar ilerleyerek bazı Afgan kabilelerini cezalandırdı. Bâbur yine de Mâverâünnehr'i ele geçirmek hevesinden vazgeçmiyordu, nitekim Safevîler'in yardımı ile Mâverâünnehr'in bazı şehirlerini ve Semerkand hükümdarlığını ele geçirdi (917/1511). Ancak önce Safevîler, sonra da Bâbur Özbekler'e mağlub oldular. Bu mağlubiyet üzerine Bâbur, Hisâr'a sonra da Ceyhun'un güneyine çekilmek zorunda kaldı. 1514'de Şâh İsmâil'in Osmanlılar karşısında aldığı yenilgiden sonra, Bâbur ümidlerini kaybetmiş olarak Kâbil'e döndü. O 1515-1519 yılları arasında daha çok iç meseleler ile uğraştı. Nihayet 1519'da Sind nehrini geçerek kısa bir sürede Pencâb ile Senâb arasındaki ülkelere hâkimiyetini tanıttı. O ertesi yıl yaptığı sefer sırasında Bhâra, Siyâlkot ve Seyyidpûr şehirlerini zabtetti, nihayet 1522'de siyasî bir anlaşma ile Kandehar'a sahib oldu. Böylece 1522 yılında Bedeşşan ile beraber Bâbur'un hâkimiyeti Seyhun, Sind ve Belucistan topraklarını kaplıyordu. Bu sırada Delhi'deki İbrâhîm Lodi'den gayri memnun bir grub duruma müdahale etmesi için onu çağırıldılar. Bâbur, İbrâhîm'in gönderdiği

¹ Bu hanedanın Türk olduğu bilindiği halde, onların kurdukları devlet Batılı tarihçiler tarafından, yanlış bir şekilde, Mugal (Moğol) olarak adlandırılmıştır. Ancak Türkler'de, özellikle İslâm'dan sonra, devlete kurucusunun adını vermek umumiyetle bir âdet olmuştu, söz gelişi: Selçuklular, Osmanlılar, Danişmendliler ve Saltuklular gibi. Biz de bu geleneğe uygun olarak, bu devleti kurucusuna atfen "Bâburlular" şeklinde isimlendiriyoruz.

orduyu mağlub ederek Lahor'u ele geçirdi (930/1524) ve Pencâb iline kendi adamlarını yerleştirerek Kâbil'e döndü. Fakat yeni taraftarlarının düşmanca hareketleri onu tekrar Hindistan'a yürümeğe mecbur etti. Onları cezalandırdıktan sonra, Bâbur Delhi üzerine yürüdü. Pânîpat'daki savaşta Bâbur idaresindeki onbeş bin (bir rivayete göre yirmibeş bin) kişilik ordusu ile, İbrâhîm Lodi'nin yüzbin kişi ve bin filden oluşan ordusunu büyük bir hezimete uğrattı (9 Receb 932/21 Nisan 1526). Ölüler arasında Sultan İbrâhîm de vardı. Bâbur bu galibiyetten sonra Delhi'ye girdi ve büyük oğlu Humâyûn'u Âgra'ya gönderdi. Böylece "Bâburlu Devleti" teşekkül etmiş oldu. Bâbur yavaş yavaş Kuzey Hindistan'ı bütünüyle hâkimiyeti altına alıyordu. Fakat karşısında iki büyük düşman vardı. Bunlardan biri Afgan emîrleri idi ve İbrâhîm'in kardeşi Mahmûd'u sultan seçmişlerdi. Öteki kuvvet ise Çitor racası Rânâ Sângâ'nın başında bulunduğu Racputlar'dı. Humâyûn kumandasındaki kuvvetler Afganlılar'ı mağlub ederek geri püskürttüler. Bâbur esas kuvvetleri ile Rânâ Sângâ üzerine yürüdü ve Kânuâ'daki savaşta Racputları bozguna uğrattı (13 Cumadâ II. 933/17 Mart 1527). Bâbur daha sonra dikkatini tamamiyle itaat altına alınmamış olan Afganlar üzerine çevirdi. Mahmûd Lodi bütün Afganlar'a hâkimiyetini tanıtmış ve Bihâr'ı elde etmişti. Nihayet Bâbur 936/1529'da Ganj ve Gagra (Ghâgra) nehirlerinin bir birine karıştığı noktanın yakınında Mahmûd Lodi ile karşılaştı ve onu kesin bir mağlubiyete uğrattı. Daha sonra Bengal hükümdarı Nusret Şâh ile de bir barış anlaşması yaptı. Ancak Bâbur'un sıhhati gün geçtikçe bozuluyordu. Nitekim, sonunun yaklaştığını anlayınca, devlet büyüklerini toplayarak Humâyûn'un hükümdarlığını kabûl ettirdi ve kısa bir süre sonra da Âgra'da öldü (5 Cumadâ I. 937/25 Aralık 1530). Bâbur Türk tarihinin büyük simâlarından biridir. O devlet kuruculuğu, diplomatlığı ve usta kumandanlığının yanısıra edebiyat yönünden de parlak bir şâir ve yazardı.

— Humâyûn —

Humâyûn tahta çıktıktan sonra büyük güçlükler ile karşılaştı. Bâbur'a yenildikten sonra Bengal'e kaçan Mahmûd Lodi taht değişikliğinden yararlanmaya çalıştı ve Bâburular idaresindeki topraklara saldıran Cavnpur'u zaptetti. Humâyûn bu haberi duyunca, ordusu ile harekete geçti ve onu bozguna uğratarak Cavnpur'u geri

aldı (1531). Humâyûn daha sonra Şîr Hân idaresindeki Çunâr kale-sine yürüdü. Şîr Hân aynı zamanda Bihâr sultanı Celâl Hân'ın ata-begi idi. Humâyûn bu kaleyi dört ay kuşattı ise de almağa muvaf-fak olamadı. Neticede Şîr Hân onun hâkimiyetini tanımak suretiyle iki taraf anlaşılabilir. Fakat Humâyûn'a yenilmemiş olması Şîr Hân'ın ününü arttırmıştı. Diğer taraftan Şîr Hân'ın vesayetinden kurtulmak isteyen Celâl Hân bu isteğinde başarılı olamayarak Bengal'e kaçtı. Böylece Şîr Hân Bihâr sultanı oldu. Bu sıralarda Gucerât sultanı Bahâdur Şâh'ın da Bâbur lu topraklarında gözü vardı. Çe-şitli noktalardan Bâbur lu topraklarına üç birlik gönderirken, ken-disi de Çitor'u muhasara etti. Onun gönderdiği birliklerden biri Âgra yakınlarına kadar ilerledi (1534), fakat bu şehre ulaşmadan bozguna uğradı. Humâyûn meydana çıkan bu yeni durum karşı-sında Gucerât'a doğru yürüdü ve Mandasor'da Bahâdur Şâh'ı or-dugâhında kuşatarak bütün erzak yollarını kesti. Neticede Bahâ-dur Şâh, Mândû'ya kaçmak zorunda kaldı (941/1535). Böylece Humâyûn Gucerât'a hâkim oldu ve bu bölgenin idaresini kardeşi Askerî'ye bırakarak, Malvâ'nın durumunu düzenlemek için Mân-dû'ya çekildi. Ancak Askerî Gucerât'a gerektiği kadar hâkim ola-madı. Bahâdur Şâh kısa sürede kuvvetlerini toplayarak Ahmedâ-bâd üzerine yürüdü. Askerî Âgra yönünde geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece Gucerât aynı yıl içinde tekrar Bahâdur Şâh'ın idare-sine geçti. Askerî başarısızlığının yanısıra, sultanlığını ilân ederek Humâyûn'un başına yeni bir derd açmıştı. Humâyûn Malvâ'dan ayrılarak, Âgra'ya doğru ilerledi. İki kardeş Çitor mevkiinde kar-şılaştı ve aralarında bir savaş olmadan barıştılar. Diğer taraftan 1537'de Gucerât sultanı Bahâdur'un öldürülmesi, bu bölgenin tek-rar karışmasına sebep oldu. Bu karışıklıktan istifade etmek isteyen sadece Humâyûn değildi. Şîr Hân da Bengal üzerine yürümüşü. Humâyûn Çunâr'ı kuşatıp zabtederken, Şîr Hân da Bengal'in baş-kenti Gavr'ı ele geçiriyordu. Daha sonra Humâyûn Bengal'e iler-lerken, Şîr Şâh ele geçirdiği ganimetlerle Bihâr'ın güney tepelerine çekiliyordu. Humâyûn ise tekrar Gavr'ı almış (1538) ve buradan hoşlanarak uzunca bir süre kalmıştı. Bu süre esnasında kardeşi Hin-dâl Âgra'ya çekilerek hükümdarlığını ilân etti. Şîr Şâh ise Benâres ve Teliyâgerhî arasındaki bütün bölgeleri ele geçirdi. Bu suretle Ben-gal, Humâyûn için tehlikeli bir bölge haline gelmişti. Diğer taraf-tan kardeşlerinden Kâmrân da harekete geçerek Âgra'ya hâkim ol-

muştı. Humâyûn içine düştüğü tehlikeyi anladığı ve kardeşlerinin durumunu haber aldığı zaman harekete geçerek Çavsa'ya ulaştı. O burada iken Şîr Hân'ın kuvvetleri ile karşılaştı. Şîr Hân 27 Haziran 1539'da bir gece baskınıyla Humâyûn'u ağır bir mağlubiyete uğrattı. Humâyûn beraberinde kardeşi Askerî ve üçyüz kişi olduğu halde Âgra'ya ulaşabilmişti. Savaşın sonra Şîr Hân sultanlığını ilân ederek "Şîr Şâh" lakabını aldı. Humâyûn ve devletin kaderini etkileyecek savaş 17 Mayıs 1540'da Kanavc'da oldu. Şîr Hân karşısında bir kere daha mağlub olan Humâyûn üç kardeşi ve öteki hanedan mensubları ile Lahor'da bir araya geldi. Burada yapılan müzakerelerden sonra, düşmana karşı beraberce hareket etmeği kararlaştırdılar. Ancak Lahor kendi ülkesi içinde olan ve yıpranmamış bir orduya sahib bulunan Kâmrân bu üstünlüğe dayanarak saltanatı ele geçirmek arzusundaydı. Bu sebeble kardeşler arasındaki birlik bozuldu. Humâyûn ise, Hindistan'da tutunacak yer bulamayınca İran'a ilticâ etmek zorunda kaldı. Böylece Bâburlular onbeş yıl süre ile Hindistan tahtını ellerinden kaçırmış oldular. Neticede Humâyûn, Safevî hükümdarı Şâh Tahmasp'dan aldığı yardımcı kuvvetle tekrar Hindistan'a yöneldi. İki yıl gibi bir süre içinde Kandehâr, Kâbil ve Bedahşan'ı geri aldı. Özellikle kardeşi Kâmrân ile uzun bir mücadeleye girişti. Bu mücadele sırasında önce Kâmrân taraftarı olan Askerî yakalanarak Mekke'ye gönderildi. Humâyûn taraftarı olan Hindâl ise Moğollar'ın bir gece baskını sırasında öldü (959/1551). Kâmrân ise, 1553'de yakalandı ve kör edilerek Mekke'ye gönderildi. Böylece Humâyûn kendisine kötülük eden kardeşlerinden kurtulmuş oldu. Daha sonra Şîr Şâh'ın kurmuş olduğu Sûr Devleti'nin taht mücadeleleri sebebiyle bölünmesinden yararlanan Humâyûn bir kere daha şansını denedi. Nihayet karşısına çıkan İskender Sûr'un kuvvetlerini mağlub ederek Delhi'ye girmeye ve yeniden Bâburlular Devleti'ni kurmağa muvaffak oldu (1555). Bununla beraber Humâyûn başarılarını devam ettirecek zaman bulamadı, kütüphanesinin merdiveninden düşerek yaralandı ve iki gün sonra öldü (28 Ocak 1556).

— Ekber —

Ekber babasının yerine tahta geçtiği zaman, yaşı onüçten bir kaç ay fazla idi. Humâyûn'un tecrübeli bir kumandanı ve arkadaşı olan Bayram Hân ona atabeg tayin edilmişti. Ekber'e miras kalan

topraklar fazla geniş değildi, üstelik kendisini bir çok güçlükler beklemekteydi. Üç Sûrlu rakibin yanısıra, Hemû adındaki vezîr, “Racâ Bikramaditya” unvanı alarak mahallî kuvvetleri etrafında toplamış ve hâkimiyet mücadelesine girişmişti. Nitekim Hemû, Gvalior’dan Âgra’ya ilerleyerek bu şehre hâkim oldu. Daha sonra Delhi üzerine yürüdü. Delhi vâlisi Tardî (Turdî) Beg onunla yaptığı savaşı kaybederek çekilmek zorunda kaldı. Böylece Hemû Delhi’ye hâkim oldu. Bayram Hân ve Ekber, Hemû üzerine yürüdüler. Pânîpat’daki bu ikinci savaşta tâlih bir kere daha Bâburlular’a güldü (5 Kasım 1556). Bu savaşta Hemû yaralı olarak yakalandı ve öldürüldü. Böylece Âgra ve Delhi tekrar ele geçirildi. Kuzey Hindistan’daki Türk hâkimiyeti yeniden kurulmuş oldu. Diğer taraftan İskender Sûr gelişen olaylar karşısında endişe duyarak kuşatılmış olduğu Mânkot kalesinde teslim olmayı ve iktâ’ olarak Bihâr’ı almayı tercih etti. Bu suretle Do’âb yeniden kontrol altına alındı. Ekber onsekiz yaşına geldiği zaman Mâhan Anâga (Enege) adındaki süt-ninesi ile oğlu ve taraftarlarının teşviki ile Atabeg Bayram Hân’dan kurtulmak istedi ve neticede bu arzusunda muvaffak oldu. Bayram Hân önce isyan etti ise de, sonra Ekber tarafından affedildi ve Mekke’ye hacca gitmek isterken Pâtan yakınında Afganlar tarafından öldürüldü (967/1560). Ertesi yıl Ekber’in süt kardeşi Edhem Hân Malvâ’ya gönderildi ve burayı itaat altına alarak vâli tayin edildi. Bu sırada Âdil Şâh’ın oğlu Şîr Hân idaresindeki Afganlar büyük bir ordu ile Cavnpur’a yürüdülerse de, buranın vâlisi Ali Kulî Özbek tarafından mağlub edildiler. Daha sonra Edhem Hân Malvâ’dan geri çağırılmış ve bir ara kaybedilen bu eyâlet, Abdullâh Hân Özbek’in gönderilmesi ile yeniden düzene sokulmuştu. Ekber vezirliğe Şems ed-Dîn Etge (Eteke) Hân’ı tayin etmişti. Bu tayin sütninesi ve süt kardeşinin gücenmesine sebep oldu. Nitekim Edhem Hân, Eteke Hân’ı devlet işleri ile uğraşırken öldürdü. Ancak Ekber de hemen harekete geçerek Edhem’i öldürtmüş, kırk gün sonra da sütninesi Mâhan ölmüştü. Bu olaylardan sonra Ekber artık devlet işlerini doğrudan ele aldı. 1562 yılı başlarında Hindistan’daki en ünlü şeyhlerden Mu’in ed-Dîn Selim Çiştî’nin Ecmir’deki türbesini ziyarette gitti. Bu yolculuk sırasında Racputlar’ın ileri gelenlerinden Amber racası Bihârî Mall’ı kendisine iltihak ederek, maiyyetinde bulunmağa davet etmişti. Raca bu daveti kabûl etti, daha sonra da Ekber’den kızı ile evlenmesini istedi. Ekber de bu arzuyu yerine

getirerek Racput reisinin kızı ile evlendi. Oğlu Cihângîr bu eşinden doğmuştu. Bu Bâburlular ile Racputlar arasındaki dostluğun başlangıcı oldu. Karâ vâlisi Âsaf Hân, Gondvâna Hindu krallığını fethederek, Bâburlu topraklarına kattı (971/1564). Diğer taraftan Ali Kulu Hân (Hân Zamân) ve onun âilesinden Özbek beyleri devletin doğusunda görev yapmakta ve Bengal hududlarında imparatorluğu genişletmekteydiler. Ancak başkentten uzak olmaları onların menfaatlerinin ihmâl edilmesine ve isyanlarına sebep oldu. Bu sırada Ekber'in uzak akrabalarından Mirzalar da ayaklanmış ve Cavnpur Özbekleri üvey kardeşi Muhammed Hakîm adına hutbe okutmuşlardı. Neticede Karâ yakınındaki zorlu bir savaştan sonra Ali Kulu Hân'ın bir filin ayakları altında ezilerek ölümü ile bu isyan bastırıldı (9 Haziran 1567). Ekber, daha sonra, Racputlar'dan Uday Sing'in idaresindeki Çitor kalesini (1568), Ranthambor (1569) ve Kâlinçar (1569) kalelerini ele geçirdi. Nihayet iç durumu tam bir karışıklık içinde bulunan Gucerât eyâleti de 981/1573'de feth edildi. 1576'da Bengal hükümdarı Dâvud'un yakalanıp öldürülmesiyle, bu eyâlet de Bâburlu topraklarına katıldı. Ekber Hindistan'ın büyük bir kısmının sâhibi ve hâkimi olmuştu. Fakat onun mahallî kumandanları sıkı bir denetim altında bulundurması ve İslâm dinine karşı davranışları, dinî işlerde kendini en yüksek, hattâ tek söz sâhibi saydırması, 1580 yılından itibaren aleyhinde isyanların patlak vermesine sebep oldu. Hattâ kardeşi Muhammed Hakîm de âsi beyler tarafından çağrıldığı için Pencâb'a saldırdı ve Lahor'u kuşattı. Ekber de bu isyanı bastırmak üzere harekete geçti. Muhammed Hakîm ağabeyinin yaklaştığını duyunca önce dağlık bölgeye, sonra da Kâbil'e çekildi. Ekber kardeşini Kâbil'e kadar takib etti ve Özbekler'den tarafa kaçıp yardım istemesinden korktuğu için onu affetti (1581). Hakîm tekrar Kâbil vâlisi olarak kaldıysa da, başarılı bir idareci değildi. Özbekler'den Abdullâh Hân ise Bedahşan'ı ele geçirmişti. Ekber bu durumu kabûl etmek zorunda kaldı. Kardeşi Muhammed Hakîm 1585'de ölünce idaresindeki Kâbil Ekber'in gönderdiği kuvvetler tarafından alındı. Böylece Özbekler'in muhtemel bir müdahalesi önlenmiş oldu. Ekber, daha sonra, ünlü Hayber geçiti'ni ellerinde tutan ve Rûşenâîler denilen fanatik bir mezheb mensupları ile, Kâbil'in doğusunu ve oradan geçen yolları tehdid eden Afganlar'dan Yûsufzay oymağını da itaat altına almak maksadıyla kuvvet yolladı. Rûşenâîler güçlkle mağlub edilerek,

Hayber geçiti güvenle geçilebilecek bir duruma getirildi (994/1586). Yûsufzaylar ise aman dilemek zorunda kaldılar. Diğer taraftan Keşmir'in başkentinde de hutbe Ekber adına okundu ve bu ülke Bâburlular Devleti'ne katıldı (994/1586). Ekber bundan sonra Sind ve Dekken işlerine karışmağa başladı. Nihayet 999/1591'deki bir sefer sonucu Sind bölgesi de Ekber'in hâkimiyeti altına girdi. Buranın vâlisi Cam Beg ise 1002/1593'de Ekber'in huzuruna geldi ve "Dîn-i İlahî"ye girerek hükümdarın gönlünü kazandı ve yeniden Sind bölgesine vâli tayin edildi. Diğer taraftan 1595'de Safevîler'in idaresindeki Kandehâr da Bâburlular'ın eline geçti. Özbekler ile yapılan bazı çarpışmalardan sonra Zemîndaver de alındı. Aynı yıl içinde Dekken'de taht mücadelelerinin başlaması, Ekber'den yardım istenilmesine ve Bâburlu ordularının Ahmednagar'ı kuşatmasına sebep olduysa da bir netice elde edilemedi. Fakat burada hüküm süren anlaşmazlıklar devam etmiş. Bâburlu ordusu bir saldırı sonunda başkent Ahmednagar'ı ele geçirmişti (1009/1600). Böylece buradaki Nizâm-şâhlar Sultanlığı ortadan kaldırıldı. Öte taraftan Handeş Farukî sultanı Bahâdur Şâh'a gücenen Ekber, Âsîrgarh kalesini zabtetti ve geri kalan Farukîler'i sürgüne gönderdi (1601). Bu olaydan sonra Dekken'deki öteki hükümdarlar Bâburlular'a mukavemet etmenin faydasızlığını görmüşlerdi. Başkentlerini Devletâbâd'a taşımış olan Nizâm-şâhlar'ın yeni sultanı Mûrtaza II. Nizâm-şâh ile Ekber barış yaptı (1602). Ekber'in bir ara oğlu Selim (Cihângîr) ile arası açıldı ise de, sonradan onunla barışarak affetti (1012/1603). Ekber kısa süren bir hastalıktan sonra 16 Ekim 1605'de öldü.

Ekber büyük bir kumandan ve devlet adamı idi. fakat bir düşünür ve dinî reformcu olarak belki de daha ilgi çekici idi. Onun Hindistan'daki etnik grupları birleştirmeye çalışan "Dîn-i İlahî" adıyla bir din kurmağa çalışması dinler hakkındaki derin entellektüel merakını gösterir. Ancak "Dîn-i İlahî"yi kabûl edenlerin sayısı hiç bir zaman bir kaç bin kişiden fazla olmamıştı. Bu yeni din Ekber'in ölümünden sonra büsbütün ortadan kalktı. Hindular onun zamanında daha geniş ölçüde İmparatorluğun yönetiminde yer aldılar. İmparatorlukta hükümet sisteminin şekillenmesi Ekber'in idaresi altında oldu. Türk, Afgan, İranlı ve Hinduları ihtivâ eden etnik unsurlar bir idarî sınıf içinde kaynaştırıldı.

— Cihângîr —

Ekber'den sonra oğlu Selim, "Ebu'l-Muzaffer Nûr ed-Din Muhammed Cihângîr Gazî" unvanı alarak Bâburlu tahtına çıktı. Fakat Cihângîr'e büyük oğlu Husrev rakib oldu (1015/1605). Neticede Husrev mağlub edildi ve taraftarları şiddetli bir şekilde cezalandırıldı. Husrev'in gözlerine mil çektirildi (1607), ancak o tamamen kör değildi. Uzun süren bir hapis hayatından sonra 1622'de Dekken'de öldü. Cihângîr iradesi zayıf olduğundan etrafındakilerin tesiri altında kalıyordu. O, ilk kocası Ali-Kulî Ustaclu'nun ölümü ile dul kalmış olan, Nûr Cihân ile 1611 yılında evlendi. Nûr Cihân'ın babası Mirzâ Gıyâs Beg ve ölen damadı Ali-Kulî İran'dan Hindistan'a göç etmiş Türkler'dendi. Yetenekleri ile devamlı olarak hükümdarın hizmetinde yükselmiş ve "İtimâd ed-Devle" lakabını almıştı. Nûr Cihân güzel ve kabiliyetli bir kadındı, Cihângîr'i gittikçe artan bir şekilde etkisi altına alıyordu. Onun kardeşi Âsaf Hân da iyi bir idareci ve mâliyeci idi. Âsaf Hân'ın kızıERCÜMEND BÂNU ile Cihângîr'in yetenekli oğlu Şehzâde Hürrem de evlendirildi. Nûr Cihân ilk kocasından olan kızını da Cihângîr'in en büyük oğlu Şehriyâr ile evlendirdi (1030/1620). Böylece Nûr Cihân ve âilesi devlet işlerini ele geçirmek için gayet planlı bir şekilde hareket etmişlerdi. Buna rağmen 1032/1622'ye kadar Cihângîr'in devlet işlerinde tam bir kontrolü vardı. 1021/1612'de Bengal'deki bir Afgan ayaklanması bastırıldı. Daha sonra Mevâr Râcâ'sı Amar Singh kuvvet ve kudretini artırarak devlete kafa tutmağa başladı. Şehzâde Hürrem 1022/1614'de Mevâr'a vâli tayin edildi. Neticede Amar Singh boyun eğmek ve barış istemek zorunda kaldı, oğlu rehine olarak Bâburlu sarayına gönderildi. XVI. yüzyıl sonlarına kadar Hindistan ticareti Portekizliler'in elinde idi. Daha sonra İngilizler ve Hollandalılar da bu bölgeye sokulmağa başladılar. 1608 tarihinde türkçe de bilen İngiliz William Hawkins Gucerât bölgesinin Surat limanına geldi, İngilizler'in ve tüccarların yerleşmesi için izin ve yer verilmesini istedi. Kendisine bu müsaadenin ancak hükümdar tarafından verilebileceği bildirilince, Hawkins 1609 ortalarında Cihângîr'i ziyaret etti. Türkçe bilmesinden yararlanarak Sultan'la ahbablık kurdu, hattâ Bâburlular'ın hizmetine girerek Surat'da yerleşme müsaadesi aldı. Ancak biraz sonra Portekizliler'in baskısı ile Hawkins'e verilen izin geri alındı. İngilizler 1024/1615 yılında Sir Thomas Roe adında bir elçi gönderdi. Roe, Cihângîr tara-

findan kabûl edildi ise de, herhangi bir imtiyaz almağa muvaffak olamadı. Ancak Dekken vâlisi olan Hürrem'in bir fermânıyla ticarete devam için bazı menfaatlar sağladı. Öte taraftan Dekken bölgesinde Nizâm-şâhiler'in Habeşi bir kumandanı Melik Amber ('Anber) Bâburlular'ın başka işler ile meşgul olmalarından yararlanarak bölgenin batısında dağlık arazide yaşayan Marâthâlar'ı gerilla grubları şeklinde teşkilâtlandırdı. Melik Amber'in gerilla taktiği kullanılmaktaki ustalığı ve Bâburlu kumandanların aralarında anlaşmamaları bir sürü başarısızlıklara sebep oldu. Melik Amber 1608'de Ahmednagar'ı ele geçirdi. Neticede kumandanlık Hürrem'e verilerek bu bölgeye gönderildi (1616). Şehzade Hürrem Ahmednagar şehri ile birlikte kaybolan toprakları geri almağa muvaffak oldu. Bu başarılarından dolayı Cihângir oğluna "Şâh Cihân" lakabını verdi (1617). Daha sonra Cihângir Keşmir'de bulunduğu sırada Melik Amber Nizâm-şâhlar Devleti'ni yeniden saldırgan bir duruma getirdi ve Ahmednagar'ı kuşattı. Şehzade Hürrem bir kere daha Dekken'e gönderildi ve iki yıl süren mücadeleden sonra, Nizâm-şâhlar yeniden barış dilemek zorunda bırakıldı (1621). Bu yıl içinde İtimâd ed-Devle öldü. Ertesi yıl, yani 1622'de Safevî hükümdarı I. Abbâs (1588-1629), Osmanlılar ile barış yapıp, o yönünü güven altına aldıktan sonra Bâburlular üzerine yürüdü ve Kandehâr'ı ele geçirdi. Cihângir, Şâh Abbâs'a karşı ordular hazırlamağa çalıştı. Buna mukabil Şehzade Hürrem orduya katılmak için bazı şartlar ileri sürdü, bu da Cihângir tarafından reddedildi. Nihayet Şehzade Hürrem (Şâh Cihân) cezalandırılacağını hissederek ayaklandı (1623) ve Âgra üzerine yürüdü ise de, burayı alamadı. Daha sonra bir ara Melik Amber ile de birleşti, fakat bir netice elde edemeyeceğini anlayarak babasından suçlularının bağışlanmasını istedi. Ayrıca iki oğlu Dârâ Şikûh ve Evrengzîb'i rehine olarak saraya gönderdi. Kendisine ise Bâlâgât vâliliği verildi (1625). Şehzade Hürrem ile yapılan savaşlarda başarı sağlayan Mahâbet Hân daha sonra kendisine kötü davranılması sebebiyle, Cihângir Kâbil'e doğru giderken ayaklandı ve Sultan'ı esir etti (1626). Böylece Cihângir, karısı Nûr Cihân'in elinde kukla iken, şimdi Mahâbet Hân'ın elinde kukla oluyordu. Ancak Mahâbet başarısını devam ettiremedi ve Sultan Cihângir 1626 yılının sonuna doğru onun elinden kurtuldu. Öte taraftan Şehzade Hürrem bu olaylardan yararlanmak istedi, hattâ Mahâbet Hân ile birleşti. Fakat bunlar idareleri altında çok az kimse bulunduğundan herhangi bir teşebbüsde bulunmadılar ve bir

fırsat beklediler. Nihayet Cihângir Keşmîr'den Lahor'a dönerken yolda öldü (27 Safer 1037/28 Ekim 1627). Cenazesi Lahor'a nakledilerek bu şehrin civarında gömüldü. Cihângir iyi tahsil görmüş, edebiyat ve sanat hâmisî, duygulu, iyilik sever ve cömert bir hükümdardı. Adalet ve hakkaniyeti severdi. Başlıca merakı av olup, aynı zamanda hakikî bir tabiat âşığı idi.

— Şâh Cihân —

Cihângir öldüğü zaman, hayatta kalan iki oğlundan büyüğü Şâh Cihân (Hürrem) Dekken'de bulunuyordu. Kayınpederi Âsaf Hân, Cihângir'in daha önce ölmüş olan oğlu Husrev'in oğlu Dâver Bahş'i geçici olarak hükümdar ilân etti, ayrıca Şâh Cihân'a acele gelmesini bildirdi. Bu sırada Cihângir'in küçük oğlu Şehriyâr da Lahor'da hükümdarlığını ilân etti. Fakat Âsaf Hân onu mağlub ederek gözlerine mil çektirdi. Şâh Cihân ise Gucerât'dan geçerek Âgra'ya ulaştı ve burada hükümdarlığını ilân etti (1038/1628). Kısa bir süre sonra Dekken'de hüküm sürmekte olan küçük devletler Bâburlular için bir tehlike teşkil etmeğe başladı. Bunlardan ismen hükümdarlıkları devam eden Nizâm-şâhiler Devleti başkentleri Devletâbâd alınarak ortadan kaldırıldı (1044/1633). Daha sonra Türk menşeli Yûsuf Âdil tarafından Bîcâpur'da kurulmuş olan Âdilşâhiler (1490-1686) ile, yine Kara Koyunlu menşeli bir Türk kumandanı Sultan-Kulı Kutb el-Mülk tarafından kurulmuş olan Golkonda Kutb-şâhileri (1518-1678)'ne sıra gelmişti. Nihayet Şâh Cihân 1635 yılında Dekken işlerini kesin olarak çözmeğe karar vererek, bu iki devlete hâkimiyetine tanınmaları için mektublar yolladı. Golkonda Kutb-şâhileri bu baskı sonucu, Safevî hükümdarının adını hutbeden çıkartarak Şâh Cihân adına hutbe okunmasını ve para basılmasını, yıllık vergi vermeği ve Âdil-şâhiler'e karşı yapılacak seferde Bâburlular'a yardım etmeği kabûl etti (1047/1636). Diğer taraftan Âdil-şâhiler önce müspet bir cevap vermedilerse de, sonradan onlar da Şâh Cihân'ın yüksek hâkimiyetini tanıdılar. Safevîler'ni Kandehâr vâlisi Ali Merdan merkezle arası iyi olmadığından, bu şehri 1638'de Bâburlular'a teslim etti. Ancak Safevîler'den Şâh II. Abbâs 1649'da Kandehâr'ı tekrar geri aldı. Portekizliler ise Bengal bölgesinde Hugli'de yerleşmeğe muvaffak olmuşlardı. Burada korsanlık yapıyor ve çocukları kaçıırıp köle olarak satıyorlardı. Nihayet artan şikâyetler üzerine Hugli muhasara edilerek

ele geçirildi. Portekizliler büyük bir tazminat ödemeğe ve yerleşme merkezini terke mecbur oldular. Diğer taraftan Bâburlular Mâverâ-ünnehr'i ele geçirmek arzularından bir türlü vazgeçmiyorlardı. Nihayet Özbek Hanlığı içinde çıkan karışıklıklardan Şâh Cihân yararlanmak istedi ve oğullarından Murad-Bahş'ı büyük bir ordu ile kuzeye gönderdi. Murad-Bahş, Bedahşan ve Belh şehirlerini ele geçirmeğe muvaffak oldu (1646). Ancak Murad-Bahş bölgenin ikliminden hoşlanmadığı için, Şâh Cihân onun yerine oğullarından Evrengzîb'i gönderdi (1641). Evrengzîb uzayıp giden çatışmalar sonunda Özbekler'i mağlub etti ise de, burada tutunamayacağını anlayarak güç-bela Kâbil'e çekildi. Böylece Özbekler tekrar Belh'e hâkim oldular. Evrengzîb 1653'de Dekken bölgesini idare etmekle görevlendirildi. O bölgedeki devletleri tamamen ortadan kaldırmak istiyordu. Önce Kutb-şâhîler ile mücadeleye girişti, bu devleti ortadan kaldırmak üzere iken, Şâh Cihân'ın zoru ile barış yapıldı (1656). Aynı yıl içinde Muhammed Âdil-şâh'ın ölümü ve yerine Ali II. Âdil-şâh'ın geçmesi ile meydana gelen karışıklıktan Şâh Cihân yararlanmak istedi. Evrengzîb 1657 yılında başarılı bir seferden sonra Âdil-şâhlar ülkesinden Bidâr ve Kaliyânî şehirlerini zabtetti. Neticede, Şâh Cihân'ın müdahalesi ve bazı şehirlerin verilmesi şartıyla Evrengzîb Âdil-şâhîler ile bir barış yaptı. 1657 yılı içinde Şâh Cihân altmışaltı yaşında olduğu halde hastalandı ve bir süre için devlet işlerinden uzak kaldı. Bu sırada onun ölmüş olduğu dedikoduları yayıldı. Bu dedikodular Şâh Cihân'ın dört oğlu; Evrengzîb, Dârâ Şikûh, Şâh Şucâ' ve Murad-Bahş arasında bir taht mücadelesinin başlamasına sebep oldu. Evrengzîb öteki üç kardeşini mağlub ettikten ve babası Şâh Cihân'ı da hapse attırdıktan sonra Bâburlular tahtına çıktı ve "Âlemgîr" lakabını aldı (1658). Şâh Cihân 1666'da 74 yaşında olduğu halde Âgra kalesinde öldü.

— Âlemgîr (Evrengzîb) —

I. Âlemgîr Bâburlular tahtına çıktıktan sonra da kardeşleri ile mücadele etti. Önce Dârâ Şikûh (1069/1659) ve daha sonra da Murad-Bahş ve Şâh Şucâ' öldürüldüler (1072/1661). Fakat Âlemgîr'i başka tehlikeler bekliyordu. 1072/1662'de Bengal vâlisi Mîr Cumlâ bir orduyla Assam'a gönderildi ve buranın racası mağlub edildi. 1078/1667'de Afgan kabilelerinden Yûsufzây'ın isyanı, 1083/1672'-

de ise Afridiler'in isyanları bastırıldı. Öte taraftan Mârvâr Maharcası Cesvent Singhin çocuk bırakmadan ölmesi üzerine, Âlemgîr bu bölgeyi idaresi altına aldı. Fakat onun ölümünden sonra bir veliahd'ın doğması bu bölgenin karışmasına sebep oldu. Racputlar Bâburlular'a karşı ayaklandılarsa da başarı kazanamayarak çete savaşları ile yetinmek zorunda kaldılar. Mârvâr'da hâkimiyetin Âlemgîr'in eline geçmesi ile komşu ülke Mevâr'da da savaş hazırlıkları başladı. Âlemgîr Ecmir'e girerek kuvvetlerini Mevâr racasının üzerine sevketti ve üçüncü oğlu Ekber'i bu bölgedeki ordunun kumandanı tayin etti. Ancak Racputlar Ekber'i kandırarak babasına karşı isyan ettirdiler. Fakat öteki kardeşi Şehzade Mu'azzam babasına yardımcı oldu. Neticede bu isyan bastırıldı. Ekber önce Dekken'e sonra da Marâthâlar'ın yanına kaçtı. Burada da tutunamayarak İran'a gitti ve orada öldü. Mevâr racası ise Bâburlular ile "cizye" kabûl ederek anlaştı. Diğer taraftan Marâthâlar'ın liderlerinden Şâhî Ahmednagar'daki sultanlığın Bâburlular tarafından yıkılmasından sonra kuvvet ve kudretini Bicapûr'da kabûl ettirmişti. Etrafa yaptığı baskınlarla bu gücünü daha da artırdı. 1075/1664'de Sûrat limanını bir baskınla yağmaladı. Bicapûr'un yıkılmasından sonra oğlu Şivacı dağlık bölgeleri kontrolü altına alarak gittikçe kuvvetlendi. Nihayet 1076/1664'de Âlemgîr, Amberli Raca Cay Singh'i ona karşı gönderdi. Şivacı idaresi altındaki bölgeden büyük bir kısmını Bâburlular'a bırakarak Âlemgîr'e tâbi oldu. Raca Ray onu Sultan'ı ziyaret için kandırdı, Âğrâ'ya geldi ve 5.000 kişilik bir birliğin kumandanı tayin edildi. Fakat Şivacı bu tayinden memnun olmadığından kısa bir süre sonra Âgra'dan ayrılarak ülkesine döndü (1666) ve üç yıllık bir hazırlıktan sonra Bâburlu Devleti'ne saldırdı (1669), yaptığı savaşların bazısını kazandı, bazısını da kaybetti. O, Âlemgîr'in isyan eden Afgan kabileleri ile uğraşmasından faydalanarak 1085/1674'de krallığını ilân etti. Daha sonra da saldırılarını sürdürdü, fakat Bicapûr yakınlarında Dilîr Hân idaresindeki Babûrlu kuvvetleri Marâthâlar'ı ağır bir mağlubiyete uğrattı (1679). Ertesi yıl Şivacı öldü ve yerine oğlu Şambhûci geçti. Dekken bölgesindeki sultanlıkların sonunun yaklaşması, onların yerine Marâthâ kuvvetinin yerleşme tehlikesi karşısında Âlemgîr harekete geçti. Âlemgîr 4-5 yıl Şambhûci ile uğraştı. Bu arada Kutb-şâhiler ve Âdil-şâhlar üzerine yürüdü. Bâburlu ordusu 1685'de Âdil-şâhlar'ın merkezi Bicapûr'u kuşattı. Bu sırada Kutb-şâhiler'in Âdil-şâhiler'e yardım

etmek istemeleri, Âlemgîr'i kızdırdı. O Kutb-şâhiler'i mağlub ederek onların idaresindeki Haydarâbâd'ı ele geçirdi. Kutb-şâhiler, Âlemgîr'in ileri sürdüğü bütün şartları kabul ederek barış yaptılar. Bu savaş olurken Bîcapûr kuşatması devam etmişti. Nitekim Âlemgîr-tekerrar bu şehir önüne geldi. Âdil-şâhiler uzun bir muhasaraya mukavemet edemeyerek teslim oldular (1097/1686). Âlemgîr, Âdil-şâhiler'in son hükümdarı İskender'e çok iyi davrandı, ona hediyeler verdi ve yıllık maaş bağladı. Daha sonra Âlemgîr Kutb-şâhiler Devleti'ni ortadan kaldırmak için Golkonda üzerine yürüyerek burayı muhasara etti, sekiz aylık bir kuşatmadan sonra burası da ele geçirildi (1 Ekim 1687). Son Kutb-şâhiler hükümdarı Ebu'l-Hasan'a maaş bağlanarak Devletâbâd'a gönderildi. Nihayet sıra Şambhucî'ye gelmişti. Bir baskın sonucu o da esir edilerek Âlemgîr'in huzuruna getirildi. Fakat burada Hz. Peygamber'e ve Sultan'a küfür ettiği için idam edildi (1100/1689). Âlemgîr devrinde Hindistan'da ticaret bakımından en çok gelişmeyi İngilizler gösterdiler. Nitekim Sultan da en çok onlarla çekişip, savaştı. Ayrıca çoğu İngiliz olmak üzere Hindistan denizi'nde bir çok korsan gemisi dolaşmakta ve bunlar Hindistan gemilerini soymakta idiler.

Şambhucî'nin halefi Râcâ Râm doğu sahillerindeki Cincî'ye çekilmişti. Bâburlular onunla mücadeleyi sürdürdüler. Adı geçen şehir zaman zaman muhasara edildi ve nihayet 1110/1698'de ele geçirildi. Fakat Râcâ Râm daha önce oradan kaçmıştı, 1700'de öldü ve yerine III. Şivacî geçti. Bâburlular ise bütün kuzey Konkan bölgesine hâkim oldu. Buradaki Marâthâlar'ın elinde bulunan dağ kalelerinin bir çoğu zabtedildi, fakat bunun önemli bir etkisi olmadı. Bir-iki ay sonra bu kaleler tekrar Marâthâlar'ın eline geçiyordu. Âlemgîr son olarak 1705'de Vâkinkera kalesini aldı. Bundan sonra ağır surette hastalandı, onun öldüğü şeklinde rivayetler dahi çıktı. Fakat iyileşerek Ahmednagar'a ulaşmağa muvaffak oldu ve adı geçen şehirde öldü (28 Zilkade 1118/3 Mart 1707). Âlemgîr dindâr, adalet bakımından seçkin ve fevkaledede bir hükümdardı. Ayrıca cesareti ve isabetli görüşleri bakımından da eşsiz bir insandı. O müslüman bir hükümdar olarak Hindistan ülkesinde İslâm'ı bir kere daha hâkim kuvvet kılmak için gayret göstermişti.

— Devletin yıkılışı —

Âlemgîr Bâburlular Devleti'nin son büyük hükümdarı idi. Onun halefleri arasında güçlü ve değerli bir kişi çıkmayacaktır. Nitekim

ölümünden sonra 12-13 yıl içinde bir çok taht mücadelesi olacak ve bu süre içinde on şehzade tâc giyecektir. Bu da hükümdarlık âilesinin kudretinin zayıflamakta olduğunu ortaya koymaktadır. Bu suretle hükümdarlar rakib zümrelerin elinde bir oyuncak haline geldiler. Böylece karışıklık içinde ve zayıf hükümdarlar elinde devlet süratle düzenini kaybetmekte idi. Bâburlu Devleti'nin bu durumdan yararlanmak isteyen bazı beyler ve vâlilerin, diğer taraftan yerli topluluk ve hükümdarların bağımsızlık mücadelelerine girişmeleri de doğaldı. Âlemgir'in boşuna itaat altına almak istediği Marâthâlar çok geçmeden Hindistan'da müthiş bir kuvvet hâline geldiler. Daha ufak ölçüde olmak üzere Sihler de devlete baş kaldırdılar. Bu dahili çöküşün yarattığı ortamın yanı sıra, dış istilâlar ile Bâburlu Devleti'nin durumu daha güçleşmişti. 1736'dan itibaren İran'da hüküm sürmeğe başlayan Türkmen reislerinden Nadir Şâh Afşar ile Bâburlular arasında Kandehar hududu meselesi sebebiyle anlaşmazlık başgösterdi. Nâdir Şâh oradaki Gilzaylar'ı itaat altına almağa çalışıyor, Gilzaylar da başları sıkıştığı zaman Hindistan topraklarına sığınıyorlardı. Nâdir Şâh'ın bu duruma engel olunması ricaları cevabsız bırakıldı. Bu kaygısızlık Nâdir Şâh'ın 1738'de Kâbil'i ve 1739'da Delhi'yi işgaline sebep oldu. Nâdir Şâh büyük ganimetler alarak İran'a döndü. Bir süre sonra 1747'de Nâdir Şâh öldürüldü. Onun ordusundaki Afganlar kumandanlarından ve Abdalî kabilesinden Ahmed'i kendilerine "şâh" seçtiler. Böylece Ahmed Şâh Dûrrânî kendisini Nâdir'in doğu fetihlerinin mirasçısı saydı. Bâburlular ile savaşarak ve 1170/1757'de Delhi ile Âğra'yı yağmalayarak Hindistan'ı istilâ etti. Böylece kuzey-batı Hindistan'da; Sind, Belucistan, Pencâb ve Keşmir'in çoğunluğunu kaplayan büyük bir devlet kuruldu. Ahmed Şâh 1174/1761'de Pânîpat'da Marâthâlar'ı tarihlerinin en büyük mağlubiyetine uğrattı. Hindistan'da bulunan Avrupalılar, yani Hollandalılar, Fransız ve İngilizler bu olayları dikkatle izlediler. Neticede İngilizler Fransızları mağlub ederek, Hindistan'da üstünlük kazandılar. Artık İngiliz etkisi sahillerde olduğu kadar, Hindistan kıtasının iç kısımlarında önemli idi. İngilizler hâkimiyetlerini genişlettiği sırada Delhi'de Bâburlular bu duruma seyirci kalıyorlardı. Nihayet 1760'da II. Şâh Âlem unvanı ile tahta çıkan Ali Cevher ilk defa İngiliz himayesine girdi. Ancak daha sonra himaye altındaki hayatından usanarak kuzey Hindistan'da tekrar saldırılara başlayan Marâthâlar'ın yanına gitti. II. Şâh Âlem bu kez de onların kontrolü altına girmişti.

1803'de İngilizler Marâthâlar'ı mağlub edince bu sefer II. Şâh Âlem'in vâsiliği onlara geçti. İngilizler hükümdarlık âilesinin ihtiyaçlarını temin için gelir tahsis ettiler. II. Bahâdur Şâh'ın 1274/1858'de Hindliler'in ayaklanmalarındaki suç ortaklığı sebebiyle tahttan indirilerek sürülmesi ile Bâburlu Devleti son buldu. Bâburlu Devleti'nin ortadan kalkması ile Hindistan'da İslâm-Türk hâkimiyeti yerini İngilizler'in idaresine bırakmış oldu.

— İdarî ve askerî teşkilât —

Bâburlu hükümdarları devrin bütün padişahları gibi mutlak olup, hâkimiyet ve idare salâhiyetinin, ülkenin ve üzerindeki insan topluluğunun tek sâhibidir. Aynı zamanda askerî kuvvetlerin başkumandanıdır. Bâburlu hükümdarlarını tarihçiler, umumiyetle “padişah” unvanıyla zikretmekle beraber, onlar için “şehinşâh ve hakan” unvanlarını da kullanmışlardır. Padişâh'dan sonra devlet işlerinde söz sahibi ikinci kişi, “Vekil el-saltana (veya Vekil-i Mutlak)” idi. Vekil el-Saltana nazarı olarak bütün sivil ve askerî işlerde hükümdarın vekili idi. Ancak böyle bir makam her zaman mevcut değildi. Hükümdarların tam manasıyla devleti idare ettikleri devrede bu görev sadece bir şeref unvanı olarak kalmıştı. Bundan sonra “Vezir veya Dîvân (-ı a'lâ)” denilen ve malî işleri yürüten bir hükümet görevlisi gelir. Vekil el-Saltana sıfatıyla bir kişi görevlendirilmemiş ise, onun görevini vezir yürütür. Vezir'in yanında iki yardımcısı vardır; Dîvân-ı Halise ve Dîvân-ı Ten. Bunlardan birincisi, yani Dîvân-ı Halise; doğrudan merkezden idare edilen ve gelirleri merkeze gönderilen toprakların işleri ve maaşları ile meşgul olurdu. Dîvân-ı Ten ise, “Câgir” denilen ve hizmet karşılığı verilen bütün timar işlerine bakardı. Mîr Bahşî (veya birinci Bahşî); merkezde bütün ordunun idarî ve malî işlerinden sorumlu idi. Yardımcıları da “ikinci, üçüncü ve dördüncü bahşîler”dir. “Sadr el-Sudûr” (Sadr-ı cihân veya Sadr-ı kül) din işlerinin başıdır ve aynı zamanda vakıfların, türlü yardım ve sadaka işleri, âlimlerin ve din adamlarının geçimleri için ayrılmış toprakların dağıtım ve denetimi ile meşgul olur. Aynı zamanda Kadı el-kudât görevini de yapardı.

Bâburlu Devleti'nde “Beg” karşılığı olarak en çok “mansabdâr” unvanı kullanılıyordu ve “mansab” sahibi demektir. Bütün memurlar

ve saray adamları “mansabdâr” idiler. Mansabdârlar’ın sayı ve dereceleri devir devir değişmekteydi. Başlangıçta en alt derecede “deh-başı” (onbaşı) ve en üst derecede “penc-hezârî” yani beşbin kişinin kumandanı bulunurdu. Daha sonra mansablar artırıldı ve “heft-hezârî”, yani yedibin kişilik kumandanlık teşkil edildi. Bazan çok büyük mansabların da söz gelişi; otuzbin kişilik, görüldüğü olmuştur. Hanedandan olmıyan bir kimse en çok beşbin kişinin kumandanı rütbesine çıkabilirdi. Tarihi eserlerde bu rütbeler için kullanılan “deh-başı, yüzbaşı, minbaşı veya mingbaşı” gibi tabirler türkçe ve farsçadır ve terkiş şeklidir. Bu kumandanlıklar fahrî unvanlar olup, memuriyetleri sınıflandırmak ve düzenlemek maksadı ile verilirdi. Bunlara “mansab-ı zât” (zâtî rütbe) denilirdi. Daha sonra mansabdârî’lerin rütbeleri anılırken iki tabir kullanılmıştır; zât ve süvâr. Söz gelişi bir mansabdârî için “beşbin zât, üçbin süvâr” denilirdi. Bunu anlamakta anlaşmazlık çıkmıştır. Bugünkü gibi sivil ve askerî memurlar arasında belirgin bir fark yoktu ve bütün memurlar nazârî olarak asker sayılırdı. Umumiyetle zât kelimesinden önce gelen rakkamın sadece bir rütbe ifade ettiği ve süvâr’dan önce gelen rakkamın da o kişinin fi’len kumanda ettiği atlı sayısını gösterdiği söylenmiştir. Ayrıca kumandanların rütbe, derece veya sınıfını gösteren kelimeden sonra “dü espe” veya “se espe” tabirleri gelir. Bu her atlının iki veya üç atı olduğunu ifade eder Atlılar “tâbinân” adıyla isimlendirilirdi. Bunlar savaş sırasında kendi atlarını ve silahlarını temin ederlerdi ve at sayısına göre maaş alırlardı. Kendi atını temin edemeyen süvârilere “bargîr” denilirdi. Mansabdârlar temin ile yükümlü oldukları asker sayısını nadiren, tam olarak, elde tutuyorlardı. Emîrlar bir çok hileli yollar ile asker ve at sayısını tamam gibi gösterirlerdi. Ekber bu gibi hileli usulleri yok etmek maksadı ile “dag ü-mahalli” nizâm-nâmesini çıkartmıştı (1573). Buna göre, askerler ve niteliklerinin yazıldığı yoklama defteri yapılacak ve atlar “hizmete yarar” diye damgalanacaktı. Böyle damgalanmış atları çıkararlara maaşları ödenecekti. Ekber bu damgalama işini ölene kadar sıkı bir şekilde tatbik ettirmişti.

Şehzadelerin ve mansabdârîler’in birliklerinden başka “Vâlâşâhî” denilen hassa askerleri de hizmet görmekteydiler. Ekber tarafından teşkil edilen ve “ahadî” adı verilen bir seçkinler kıtası da vardı. Kumandanlar veya timar sahipleri adamlarının maaşlarını kendileri düzenlerdi. Bu maaşlardan yüzde beşini kendilerine ayırmak yetkileri

vardı. Ancak bu suistimallere yol açardı. Yayaların savaşlarda yerleri yok gibidir ve her bakımdan aşağı bir askerî sınıftı. Kapıcılar, bekçiler v.s. gibileri bu sınıfa dahildirler. Yayaların savaşçı kısmı; silâhendâzlar, okçular ve mızrakçılar'dan oluşuyordu. Ekber'in kumandanlarına "daruga" denilen ve onikibin fitilli tüfenkçi (Bendukciy-i cengi)den meydana gelen bir birliği vardı. Topçu, ağır ve hafif olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı. Bâburlular başlangıçta savaşlarda fil de kullanıyorlardı, daha sonra fillerin düşmandan çok kendi safları için tehlikeli olduğu anlaşıldı. Filler bundan sonra da savaş meydanına getirildi, fakat kumandanları ve yük taşımak gibi görevler için kullanıldı. Savaş ordusunun ulaştığı en yüksek sayı 200.000'ni süvâri ve 40.000'ni piyade olmak üzere 240.000 kişidir. Ordu savaşlara sürgün avları tertiblenerek hazırlanırdı. Buna karşılık askerler ferdî idmanlara büyük özen gösterirlerdi. Gerek silahlarla, gerekse vücudu geliştirmek için âletli-âletsiz çeşitli idmanlar yaparlardı.

Resmî görevlilerin ücretleri ilk zamanlarda "câgîr" yani timar usulü ile temin edilirdi. Bu timar ırsî olmayıp, câgîrdârların mülkiyet hakları yoktu. Bu sistemde timar sahipleri bir başkasına nakledilebilir, timarının bir kısmı veya tamamı kendisinden geri alınabilirdi. Ekber devrinde bütün timarlar geri alındı ve maaşlar para olarak ödendi. Bu hoşnutsuzluğa sebep oldu ve Ekber'in ölümünden sonra câgîr yeniden kullanılmağa başlandı. Merkezde adalet sisteminin başında Kadı el-Kudat vardı, vilâyetlerde ise vatandaşlar arasındaki anlaşmazlığa bakan bir kadı bulunur ve şeriata göre davalara bakardı. Mezalim mahkemesinin başkanı hükümdar idi ve belirli günlerde davalara bakmakta ve gerektiğinde kadı el-kudat'a danışarak hükümler vermekte idi.

Vilâyetler de merkezî hükümet gibi teşkilâtlandırılmıştı. Bâburlu devleti vilâyetlere, yani "sûbe"lere ayrılmıştı. Ekber devrinde 15, Âlemgîr devrinde ise 20 (veya 21) sûbe vardı. Bunların başında hem vâli, hem kumandan olan bir "sûbedâr" (veya Sipahsalar) bulunuyordu. Ondan sonra "divân", "bahşî", "sadr" gibi memurlar görev yapmaktaydı. Her görevli merkezdeki kendi ilgili bölümü ile haberleşmekte ve buranın kontrolü altında iş görmekteydi. Kutval şehirlerde güvenlik işlerini yürütmekle görevliydi. Sûbeler "serkar" (kaza)lara ve serkarlar da "pergene"lere (nahiyelere) veya "mahall"lere ayrılmaktadır. Genellikle kazalar "fevcdâr"ın idaresinde idi. Fevcdâr-

lar idareleri altında bulunan bölgenin güvenlik işleri ile ilgilenmekte, gerekirse vergi tahsiline memur olanlara askeriyle yardım etmektedirler. Nitekim “dâhili” adını taşıyan dörtte bir fitilli tüfenkçi ve dörtte üçü de okçulardan oluşan bir birlik vardı. Bunlar asayişini temin ve vergileri toplamakta yardım etmek maksadıyla fevcdârların yanına verilmişti.

Bâburlu Devleti'nin başlıca gelir kaynağı zirâî mahsule dayanıyordu. Bundan başka; gümrük, tuz, darbhâne, hediyeler ve cizye de ikinci derecedeki gelir kaynaklarını teşkil ediyordu. Ancak cizye büyük bir gelir kaynağı değildi. Ekber tarafından kaldırılmış ve Evrengzîb tarafından tekrar konulmuştu. Bâburlular'ın zirâî idare sistemi ilmi ve âdil idi. Buna göre, hangi mahsul olursa olsun hiç dinlendirilmeden ekilen topraklar ve az dinlendirilen topraklar üç sınıfa ayrılmaktadır : güzide (seçilmiş), miyane (orta) ve zebun (zayıf). Her pergenede bu üç sınıftan muayyen ölçüdeki topraktan alınan ortalama mahsul, ayrı ayrı rakkamlarla tespit edilir. Sonra bu üç rakkamın ortalaması, bütün araziden alınacak vergiye esas teşkil ederdi. Ekber devrinde devlet mahsulden alınan vergiyi $1/4$ 'den $1/3$ 'e yükseltti.

Bâburlu Devleti'nin başlıca zirâî ürünleri; hubûbat, darı, bakliyat, daha küçük ölçüde sebze, şeker ve baharatlar idi. Avrupa'ya ihraç edilen tarım ürünleri arasında başta baharat gelir. Afyon da ihraç maddeleri arasındaydı. İhracat bakımından büyük önemi olan bir tarım maddesi de çivittir. Madenlerden ise o devirde barut yapmağa yarayan küherçile önemli bir ihracat maddesidir. Küçük sanatlar çeşitli idi, kuyumculuk, fil dişi ve ince tahta işleri, oymacılık çok ilerlemiş durumdaydı. Pamuklu kumaşlar hemen hemen bütün ülkede dokunmaktaydı. Bu pamuklu kumaşlar sahile yakın bölgelerden deniz-aşırı ülkelere de ihraç edilirdi. Muslin ve basma gibi daha ince ve nefis kumaşlar kara yolu ile uzak memleketlere gönderildi. XVII. yüzyılda Avrupa'ya yapılan Hint ihracatı büyük bir gelişme göstermişti.

— Kültür ve Sanat —

Bâburlu hükümdarları ve hanedanı edebiyat ve güzel sanatlar ile kendileri de ilgilenmişlerdi. Hanedanın kurucusu Bâbur gerek edebiyat ve gerekse güzel sanatlar sahasındaki eserleri ile büyük bir

dikkat çeker. O iyi saz çalar ve besteler yapardı, aynı zamanda çok iyi bir hattattı. Hatt-ı Bâburî adıyla yeni bir yazı icât etmişti. Bâbur, Çağatay edebiyatının en güzel ve orjinal eserlerini vermişti. Onun Çağatay türkçesi ile yazdığı eserleri şunlardır : *Bâbur-nâme*, *Arûz risâlesi*, *Mübeyyen*, *Risale-i validiye tercümesi*, *Divan*. Sultan Humâyûn da şiir ile uğraşmış olup bir de *divan*'ı vardır. Humâyûn'un kızkardeşi Gülbeden Begim de *Humâyûn-nâme* ismiyle farsça bir tarih yazmıştı. Yine hanedandan Bâbur'un teyze çocuğu Mirza Muhammed Haydar Duğlat *Tarih-i Reşîdî* adıyla bir tarih kitabı kaleme almıştı. Sultan Cihângîr tarafından, *Tüzük-i Cihângîrî* ismi ile yazılan hâtırat kıymetli bir eserdir. Bâburlu hanedan mensubları bir çok şâir ve ilim adamını himâye etmişler ve saraylarında yer vermişlerdir. *Habib üs-Siyer* yazarı meşhur tarihçi Hadmîr (öl. 1535) Delhî'ye gelmiş, Bâbur ve Humâyûn'un yanında ve seferlerinde bulunmuştu. Ayrıca *Kanûn-ı Hâmâyûn* adlı eseri yazdı ve Hindistan'da öldü. Humâyûn'un ibrikçisi olan Cevher isimli şahıs da *Tezkiret el-Vak'at* adlı farsça bir eser kaleme almıştı. Yine Bâbur ve Humâyûn'un hizmetinde bulunan Bâyezid Bayat, *Tarih-i Hâmâyûn* yahut *Muhtasar ve Hâtırat* adıyla bir eser yazmıştı. Ekber de gerek ilim adamları ve gerekse şâirleri sarayında himaye etmişti. Onun devrinin meşhur bilginleri beş kısma ayrılmakta ve sayı olarak 140 kişiyi bulmaktaydı. Bunlar arasında Şeyh Mübârek Nagavî, Türkistanlı meşhur Hoca Ahrar'ın torunu Hoca Abd el-Şehîd, Şeyh Selim Çiştî, Şeyh Muhammed Gavs gibi bilginler önde gelenler arasındaydı. Ekber devrinin ünlü şâiri Fevzi olup, öteki önemli şâirler; Urfî, Nazîrî ve Zuhûrî'dir. Bu devrin meşhur şâirlerinin çoğu İran ve Türkistan'dan gelmedir ve büyük kısmı da Türk'dür. Ekber devrinin önde gelen tarihçileri; Ebu'l-Fazl Allâmî, Hâce Nizâm ed-Dîn Ahmed ve Abdülkadir Badâyûnî idi. Ebu'l-Fazl Allâmî, *Ekber-nâme* ve *Ayin-i Ekberî* adlarında iki değerli eser vücuda getirmiştir. Ayrıca Hicretin 1000. yılı dolayısıyla Ekber'in emri ile bir heyet tarafından *Tarih-i Elfi* adıyla farsça bir eser yazılmıştır. Cihângîr devrinin baş şâiri Tâlib Âmulî idi. Şâh Cihân devrinde ise Sâ'ib adlı şâirin önde geldiğini görüyoruz. Yine bu hükümdar zamanında en meşhur tarihçi, *Padişâh-nâme* yazarı Abdülhamîd Lahverî idi. Âlemgîr devrinde ise şiirleri ile Mirza Abdülkadir Bedil (öl. 1720) dikkati çekmektedir. Âlemgîr devrinin tarihinin yazılmasını, bilinmeyen sebeplerle, yasaklamıştı. Onun tarihçisi Münşî Muhammed Kâzım'ın *Âlemgîr-nâme*'si bu sebeble

onuncu yılda durmuştur. Hâfî Hân'ın *Müntehab el-Lubâb*'ı ise gizlice yazılmıştır. Muhammed Sakî Müstaid Hân da Âlemgîr'in ölümünden sonra, saltanatını özet olarak *Measur-ı Âlemgîrî* de kaleme almıştır. Bâburlu hükümdar ve asılzadelerinin Hind edebiyatının gelişmesinde çok büyük yardımları olmuştur. Ayrıca özellikle Ekber ve Cihângîr devrinde Hindulara büyük müsamaha gösterildi. Bu müsamaha Hindular tarafından çok güzel edebî ürünlerin ortaya konmasına sebep oldu. Ayrıca hind ve sanskrit dilinden bir çok eser farsçaya tercüme ettirildi. Bâburlular devrinde resim ve minyatür sanatı da büyük gelişme göstermişti.

Bâburlu hükümdarları Hindistan'da bir çok imar faaliyetlerinde bulundular. Bâbur Hindistan'da beş yıl gibi kısa bir süre geçirmesine rağmen, yine bazı eserler yaptıрмаğa zaman bulabilmişti. Pânîpat zaferini ebedileştiren Kâbil-şâh câmi, Sambhal câmi ve Âgra câmi bunlar arasındadır. Humâyûn devrinde bir çok binalar yaptırıldı ise de, bunlardan pek azı ayakta kalmıştı. O Âgra'da yıkık durumda bulunan bir câmi ile Fethâbâd câmiini inşâ ettirmişti. Ekber de uzun süren saltanatı zamanında çok eser yaptırmıştı. Bu devrenin başlıca eserleri arasında; Humâyûn türbesi, Şems ed-Dîn Eteke Hân türbesi, Âgra kalesi, Lahor kalesi, Fetihpur-Sikrî şehri, bu şehirdeki Câmi Mescid, Şeyh Selîm Çiştî türbesi, Bülend Dervâze (yüksek kapı), Gwailor'da Muhammed Gavs türbesi, Cavnpur köprüsü, Âgra kalesinde Cihângîr-i Mahal sarayı, Allâhâbâd'da Çaliş sitûn köşkü gibi eserleri zikredebiliriz. Ayrıca Ekber Sikandra'daki türbesini hayatta iken başlatmış, fakat bu eser Cihângîr tarafından değişiklikler ile tamamlattırılmıştır. Cihângîr'in mimarlık alanındaki çalışmaları nispeten azdır. Onun en büyük eserleri doğu Bengal'da yeni bir eyâlet merkezi olan Dakka'da inşâ edilmiştir. Ayrıca Lahor'da Motî Mescid (İnci Câmi)'i yaptırdı. Devrinin en meşhur eseri, hemen hemen tamamı beyaz mermerden yapılmış olan kayınpederi İtimâd ed-Devle'nin Âgra'daki türbesidir. Cihângîr'in Lahor yakınındaki Şâh-dere'deki türbesi de kayınpederininin bir benzeridir ve ondan daha büyüktür. Şâh Cihân devrinde Bâburlu mimarisi en parlak devrini yaşadı. Onun ilk eserlerinden birisi eşi Ercümend Bânû Begim için 1630'da ölümünden sonra Âgra'da inşâ ettirdiği türbesi eşsiz "Tâc Mahal"dir. Osmanlı mimarlarından üstad Mehmed İsa Efendi'nin planı üzerine yapılan ve bugün de güzelliğini koruyan Tâc Mahal yirmiiki yılda tamamlanmıştır. Şâh Cihân, Âgra ve Lahor

kalelerinde bir çok eserler yaptırdı. Ayrıca Delhi'de Şâhcihân-âbâd ismiyle yeni bir şehir yaptırmıştı. Şâhcihân Âgra kalesinde daha eski devirlerden kalan bazı yapıları yıktırıp, yerlerine yenilerini inşâ ettirdi. Bunların başlıcaları; Divân-ı Âm ve Divân-ı Has'dır. Lahor kalesinde de birkaç mermer anıt yaptırmıştı. Onun devrinin önemli eserlerinden birisi de Delhi kalesidir. İstanbul'daki Topkapı Saraylar topluluğunun bir çeşit benzeridir. Kaleye iki kapıdan girilir. Halkın girişi Lahor kapısındanadır. Bu saraylara ilave olarak, Cumne nehrinden bir kanal vasıtasıyla sağlanan akarsular ve bahçelerin de güzelliği eklenmelidir. Âgra ve Delhi'deki Motî Mescidler'de sanat en güzel şeklini bulmuştu. Lahor'daki Vezîr Hân Can Câmî de tuğladan yapılmıştır. Âlemgîr devrinde mimarî yönden bir çöküş başladı. Buna rağmen o da eserler inşâ ettirmekten geri kalmadı. Benares'de bir câmî, Dehli kalesindeki Motî Mescid'i, Lahor'da Padişâhî Mescid'i onun eserleri arasındadır. Ayrıca Evrengâbâd'da eşi için yaptırmış olduğu türbede, daha küçük ölçüde olmak üzere, Tâc Mahal başarı ile taklid edilmiştir.

Bibliyografya :

- A. S. Bazmee Ansari, Djahângîr mad., *EP*².
 Alparslan A., "Babur'un İcad Ettiği Baburî Yazı", *TM*, cild XIX, İstanbul 1980, s. 207-211.
 Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi*, II-III. cildler, Ankara 1947-1950.
 Beveridge, H., Cihangîr mad., *İA*.
 Bosworth, C. E., *The Islamic Dynasties*, Trk. trc., *İslâm Devletleri Tarihi*, çvr. E. Merçil - M. İpşirli, İstanbul 1980.
 Davies C. C., Akbar mad., *EP*².
 ———, Ekber mad., *İA*.
 Grenard, F., *Baber*, Paris 1930, Trk. trc., *Babur*, çvr. O. Yüksel, İstanbul 1971.
 Haig, T. W., Şah-Cihan mad., *İA*.
 Haig, T. W., Hind-Türk İmparatorluğu mad., *İA*. (Bk. Hind-Türk İmparatorluğunun askeri-teşkilatı kısmına).
 W. H., Moreland, *aynı eser* (Bk. İktisadî hayat ve idare tarzı).
 H. H. Dodwell, *aynı eser* (Bk. Hind-Türk İmparatorluğunun İnhitâtı).
 H. A. Rose, *aynı eser* (Bk. Hindistan'da Hind-Türk Mimarisi).
 Harrison, J. B. - Hardy, P., Bâbur mad., *EP*².
 Irvine, W., Evrengzîb mad., *İA*.
 Köprülü, M. F., Babur mad., *İA*.
 Mirza Bala, Hümâyûn mad., *İA*.

Qureshi, İ. H., "İndia Under the Mughals", *The Cambridge History of Islam*, cild 2, London 1970, s. 35-62./Trk. trc., "Moğollar'ın Hâkimiyeti Altında Hindistan Moğol İmparatorları", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, II, İstanbul 1989, s. 299-327.

Sir R. Burn (ed.), *The Cambridge History of India*, cild IV, *The Mughul Period*, London 1937.

— D İ Z İ N —

— A —

Abaka (İlhanlı Sultanı) : 157-160, 162-163, 277, 312, 315
Abbâs (Rey vâlisi) : 76-77
Abbâs (Tulunî) : 5-6, 9
I. Abbâs (Safevî) : 346, 361
II. Abbâs (Safevî) : 362
Abbâsiler (Abbâsî Devleti) : 1-2, 4, 6-11, 80
Abdalî kabilesi : 136.
Abd el - Rezzâk Türkî (Kadı) : 180
Abdullâh (Âdil-şâh) : 342
Abdullâh (Kutb-şâhî) : 346-348
Abdullâh b. Muhammed : 224
Abdullâh el - Ensârî : 180
Abdullâh el-Fergânî : 12
Abdullâh Hân Özbek : 357-358
Abdurrahman b. Togan - Yürek : 77
Abdurrahman el - Hâzinî : 180-181
Abdülaziz (Kadı) : 267
Abdülaziz b. Mazâ : 27
Abdülhamîd Lahverî (Tarihçi) : 371
Abdülkadir Badâyûnî (Tarihçi) : 371
Abdülkerim, bk. Satuk Buğra Han
Abd ül-Vasî' Cebelî (Şâir) : 180-181
Abdürreşid (Gaznelî) : 38, 40
Abeskun : 196
Abhazlar : 202
Abışga : 166
Abiş Hatun (Salgurlu) : 212-213.
Abydos : 116
Acay (İlhanlı) : 158
Adala : 318
Adana : 107, 120-121, 123, 306, 313-315
Aden : 59-60
Adıyaman : 142-143, 146, 150
Âdil (Candaroğlu) : 287
Âdilcevas : 238
Âdil Şâh : 357
Âdil-şâhiler : 340-346, 362, 364-365

Afganistan : 34-35, 326, 332
Afganlar : 353-354, 357-360, 363-364, 366
Afridiler : 364
Afrigiler : 190
Afrika : 9, 12
Afsarlar : 301
Afsin : 1
Afsin (Türkmen emîri) : 53, 236, 261-262
Afyon : 119, 162, 309, 315-316
Âgra : 354-357, 361-362, 364, 366, 372-373
Ahalkerek (Akşehir) : 240
Ahlât : 54, 61, 76, 144-146, 197, 201, 236-238, 240-242, 262-264, 266, 269, 279, 282
Ahlatşâhlar (Ermenşâhlar) : 118, 236-242, 262-264, 266, 269
Ahmed (Ahlatşâh) : 239
Ahmed (Akkoyunlu) : 300
Ahmed (Amasya emîri) : 288, 319
Ahmed (Batı Karahanlı) : 27, 58
II. Ahmed (Batı Karahanlı) : 28
I. Ahmed (Gucerât hük.) : 348
Ahmed (İhşidî) : 12
Ahmed (Menteşeoğlu) : 312
Ahmed (Nizâm-şâh) : 340
Ahmed (Ramazanoğlu) : 314
Ahmed (Selçuklu emîri) : 56, 253
Ahmed (Halife Mu'tâzîd) : 6-7
Ahmedâbâd : 355
Ahmed b. Ali (Karahanlı) : 21, 45
Ahmed b. el-Hasan (Karahanlı) : 22
Ahmed b. el-Hasan (Doğu Karahanlı) : 25
Ahmed b. Mahmûd el-Tusî (Şâir) : 182
Ahmed b. Mahmûd Yüknêkî : 30
Ahmed b. Müdebbir : 4

- Ahmed b. Münir (Şâir) : 224
 Ahmed b. Tulun : 4-6, 9-10.
 Ahmed Çap (Halacî) : 327
 Ahmed Eflâkî : 183
 Ahmed Gazî (Menteşe) : 309, 311
 Ahmed Gülşehrî : 182-183
 Ahmed Hân (Karahanlı) : 20
 Ahmednagar : 345, 359, 361, 364-365
 Ahmed - Şâh : 53, 261
 Ahmed-Şâh (Mengüçüklü) : 277
 Ahmed Şâh Dürrânî : 366
 Ahmed Teküdar (İlhanlı) : 163, 213
 Ahmed Yesevî : 30
 Ahmedil : 89, 238
 Ahmedililer : 203
 el-Ahsâ' : 56, 243
 Ahsikas : 22
 Akçay : 304
 Akdeniz : 58, 134-135, 137, 140-141, 183
 Akıra : 307
 Akkâ : 234
 Akkoyunlular : 248, 267, 290, 293, 300-301, 306
 Ak-Kütel : 32
 el - 'Akr : 222
 Aksaray : 122, 129, 134, 155, 161, 166, 258, 294
 Aksungur : 58, 61, 215
 Aksungur (Ahlatşâh) : 241
 Aksungur Ahmedîlî (Atabeg) : 72, 281
 II. Aksungur Ahmedîlî : 78, 80
 Aksungur el-Borsukî : 65, 72, 228, 245, 247, 269
 Akşehir : 119, 122, 130-131, 140, 143, 162-164, 186, 276, 285, 302, 306, 315-316.
 Akşehir (Erzincan) : 145, 166
 Aladağ : 161
 Alâ' ed-Devle Ali (Bavendî) : 74
 Alâ ed-Dîn (İmâd-şâh) : 341
 III. Alâ ed-Dîn Ahmed (Behmenî) : 349
 Alâ ed-Dîn Ali (Eretna) : 294, 299-301, 304
 Alâ ed-Dîn Ali (Kadı Burhâneddin'in oğlu) : 301
 Alâ ed-Dîn Ali (Karamanoğlu) : 298, 303-304, 313
 Alâ ed-Dîn Bozkuş (Atabeg) : 99, 184
 Alâ ed-Dîn Ebû Bekr : 70
 Alâ ed-Dîn Hüseyin (Gurlu) : 70
 Alâ ed-Dîn Kara Sûngur (Ahmedîlî) : 203, 234
 I. Alâ ed-Dîn Keykubâd (T. Selçuklu) : 136-137, 139-148, 181-182, 185, 249, 251, 276-277, 283, 301
 II. Alâ ed-Dîn Keykubâd (T. Selçuklu) : 153-156
 III. Alâ ed-Dîn Keykubâd (T. Selçuklu) : 165-166
 Alâ ed-Dîn Mes'ûd-Şâh (Mu'izzi) : 324
 Alâ ed-Dîn Muhammed (Halacî) : 327-329, 338
 Alâ ed-Dîn Muhammed (Hârezmşâh) : 29, 193-196, 203-204, 210
 Alâ ed-Dîn Siyavuş (T. Selçuklu) : 161-162, 296, 302, 316
 Âl Afrasiyab, bk. Karahanlılar
 Ala Göl : 24
 Alâiye (Alanya) : 140-141, 153, 283-284
 Alâiye Beyliği : 282-283
 'Al'al kalesi : 227
 Alamût kalesi : 59, 66, 203-204
 Alanlar : 53
 Alara Kalesi : 141
 Alaşehir : 129, 284, 286, 296, 298, 317
 Alâ Tirmizî : 195
 Alâüddevle Bozkurt (Dulkadirli) : 294
 Aldo Brandini : 135
 III. Aleksios (Bizans İmparatoru) : 128, 130, 132, 135
 III. Aleksios (Trabzon Rum İmp.) : 319
 Aleksios Komnenos (Bizans İmparatoru) : 106-107, 110-111, 113, 116-117, 119
 Aleksios Komnenos (Trabzon Rum İmp.) : 134, 137

- Aleksios Philantropos : 310
 Alemgîr, bk. Evrengzîb
 Alıncak kalesi : 204
 Alıncak Noyan : 156
 Hz. Ali : 19, 195
 Ali (Âdil-şâh) : 342, 345
 II. Ali (Âdil-şâh) : 343
 Ali (Artuklu) : 244
 Ali (Berîd-şâhî) : 344-345
 Ali (Çoban-oğlu) : 252
 Ali (Dulkadirî) : 293
 Ali (Gazneli) : 38
 Ali (İhşîdî) : 12
 Ali (Karamanoğlu) : 161
 Ali (Pervâne) : 312
 Ali (Saltuklu) : 237, 263, 279-280
 Ali (uc beyi) : 308-309
 Ali b. Alâeddin (Karamanoğlu) : 304-305
 Ali b. el-Hasan (B. Karahanlı) : 28-29
 Ali b. Muhammed (Şâir) : 224
 Ali b. Zeyd Beyhakî : 180
 Ali Cevher, bk. II. Şâh Âlem
 Ali el - Kayinî : 180
 Ali Kulî Han (Özbek) : 357-358
 Ali Kulî Ustaclu : 360
 Ali Merdan (Vâli) : 362
 Ali Paşa : 317
 Ali Şâh : 294
 Ali Şâh Kar : 332
 Ali Şîr : 296, 308
 Ali Tegin (Karahanlı) : 21-23, 38, 45-46
 Ali Tegin oğulları : 24, 28
 Allâhâbâd : 372
 Almanlar : 122, 254
 Alpağrı : 316
 Alp Arslan (Selçuklu) : 26, 48, 51-56, 59, 85, 95, 103-104, 174, 190, 236, 243, 261, 274, 279
 Alp Arslan (Tâceddînoğlu) : 319
 Alp Arslan el-Ahras : 90
 Alp Arslan b. Mahmûd (Selçuklu) : 216-217
 Alp Arslan b. II. Tuğrul (Selçuklu) : 74
 Alp Arslan b. III. Tuğrul (Selçuklu) : 82
 Alrı b. Arslantaş : 88
 Alp İlig : 104
 Alp Tegin (Gazneli) : 34-35
 Alp - yürek (Çoban-oğlu) : 251
 Altın Orda (Ordu) Devleti : 15, 155
 Altuntaş (Hârezmşâh) : 23, 46
 Altuntaş ve oğulları : 190
 Amâcûr el-Türki : 5
 Am'ak Buharî : 31
 Amar Singh (Râcâ) : 360
 Amasya : 150, 152, 155, 259, 300, 319
 Âmid, bk. Diyarbekir
 Âmid el-Mülk (Vezîr) : 51-52, 174
 Amik : 291
 Amisos, bk. Samsun
 Amorium : 53
 Amroha : 328
 Amû Derya, bk. Ceyhun
 Âmul : 191
 Anadolu : 7, 45, 49-53, 55-57, 62, 81, 85, 87, 103-105, 107-108, 110, 114-118, 120-122, 125-129, 131, 133-135, 137-138, 140-141, 143, 145-147, 149, 151-152, 155-156, 158-166, 175-179, 181-183, 185-187, 201, 215, 223, 236-237, 240-241, 243, 252-253, 255-257, 260-262, 264-265, 267, 274, 277, 279, 282-283, 286, 288, 292-295, 297-298, 300-305, 307, 309-311, 313, 315-316, 318
 Anamur : 142, 161
 Anazarbos : 107, 123, 255
 Andhuy : 194
 Andronikos : 310
 III. Andronikos (İmparator) : 284-285, 317
 Andronikos Komnenos : 123, 128-129
 Andronikos Vatatses : 127
 Ani : 52, 56, 80, 237, 239-240, 264-265, 280
 Ankara : 120, 124, 126, 133, 136-137, 166, 179, 254-255, 296-306

- Anna (İmparatoriçe) : 317,
 Anna Komnena : 110, 113-114
 Antakya : 6, 54, 57-58, 61-62, 87-91,
 104-105, 107-110, 120-121, 124,
 138, 216, 243, 246-247, 263, 268
 Antalya : 121-122, 135, 138, 140-142,
 153, 157, 178-179, 298-299, 305-
 306
 Antioch : 130, 135
 Anûşirevân : 97
 Anûştegin : 190
 Anûştegin Şîrgîr : 66
 Apamea : 238
 Arab (T. Selçuklu) : 118, 120, 255
 Arab(lar) : 1, 30, 32, 34, 85, 215, 223,
 322
 Arabistân : 94, 211
 Aral gölü : 43
 Arâm Şâh (Mu'izzî) : 322
 Aras nehri : 82
 Ardistan, 183
 Argun Hân (İlhanlı) : 163-164, 213,
 295
 Argun-şâh (T. Selçuklu) : 131
 el-Arîma : 223, 231
 el-Ârîş : 11
 'Arkanayn : 270
 Armağan-şâh : 150
 Arrân, bk. Errân
 Arslan Argun (Selçuklu) : 61
 Arslan b. Selçuk : 20, 22, 44-45
 Arslan Besâsîrî : 50-51
 Arslan Câzib : 41
 Arslan Hân : 20
 Arslan Hân Bazîr : 19
 Arslan Hân Süleymân : 23
 Arslan İsrail, bk. Arslan b. Selçuk
 Arslan-şâh (Gaznelî) : 39
 Arslan-şâh (I. Selçuklu) : 78-81, 180,
 200-201, 207, 240, 265, 281
 I. Arslan-şâh (K. Selçuklu) : 97-98, 178,
 180
 II. Arslan-şâh (K. Selçuklu) : 81, 99-
 100, 207
 Arslantaş : 59
 Arslantaş (Türkmen emîri) : 262
 Arslan Yabgu, bk. Arslan b. Selçuk.
 Artah (kalesi) : 88, 222, 247
 Artak (Erdeç) : 307
 Artuç : 20
 Artuk Arslan (Artuklu) : 133, 139,
 242, 248
 Artuk b. Eksük : 56-57, 85, 104-105,
 109, 236, 243, 262
 Artuklular : 87, 126, 132, 134, 143-145,
 148, 215, 221, 243-250, 255, 258,
 263, 265, 267, 271-272, 274
 Âsaf Hân : 360, 362
 Âsaf Hân (Karâ valisi) : 358
 Âsirgarh kalesi : 359
 Askerî (Bâburlu) : 355-356
 Asparuh : 13
 Assam : 363
 Asya : 140
 Aşağı Urla köyü : 276
 Atsız (Hârezmşâh) : 28, 69-71, 190-192,
 198
 Atsız (Türkmen emîri) : 55-56, 84,
 104-105, 262
 Attar (Şâir) : 182, 198
 Avnik : 281
 Avrupa : 14, 16, 62, 116, 122, 126,
 129, 140, 177, 179, 216, 370
 Ay-Aba : 82
 Ay-Aba Cüyüş (Atabeg) : 72
 Ayas : 314
 Ayaslug (Selçuk) : 284, 286-287, 296,
 311
 Ayaz (Atabeg) : 64
 Ayaz (Artuklu) : 65, 238, 245
 Ayaz b. Alp Arslan (Selçuklu) : 26
 Ayaz (Memlûk) : 245
 Ayazmend (Altınova) : 307
 Aydın (-eli) : 284, 286, 311
 Aydıncık : 307-308
 Aydınoğulları (Beyliği) : 284-287, 311,
 317
 Ayıntab : 108, 123-124, 291
 'Ayn Câlût : 157
 'Ayn el-Mülk (vâli) : 332

'Ayn Seylem : 85, 109
 Aynüddevlê (Danışmendli) : 121, 123,
 256-257
 Ayşe Bibi : 31
 Ayşe Hâtun : 246
 Ay-togmuş : 203, 234
 Ayvalık : 307
 Azak Denizi : 13
 Azâz kalesi : 223, 228
 Azerbaycan : 49, 60-63, 72-76, 78, 81-
 82, 103, 128, 144-145, 152, 155,
 193, 200, 202-204, 234, 236, 294
 Azerbaycan Atabegleri, bk. İldenizli-
 ler
 el-Azîmî : 224
 Azîz Hammâr : 332

- B -

Ba'albek : 223, 225, 229-231
 Babâiler : 302
 Eaba İlyas Horasanî : 150
 Baba İshak : 150, 296
 Bâbaniya : 334
 Baba Resûl, bk. Baba İlyas Horasanî
 Bâbur : 353-354, 370-372
 Bâburlular : 342-343, 346-347, 353-373
 Bada'un : 338
 Bâdgîs : 194
 Bafra : 289, 312, 318
 IV. Bagrat : 53
 Bağdad : 4-5, 7-8, 10, 30, 36, 49-51,
 54, 58-61, 63-64, 67, 73-75, 77-79,
 82-83, 114, 127, 140, 156, 181,
 183, 185, 195, 202, 218, 228,
 231, 233-234, 244-245
 Bahadır (Doğu Bengal hük.) : 331
 II. Bahâdur Şâh (Bâburlu) : 367
 Bahâdur Şâh (Farukî) : 359
 Bahâdur Şâh (Gucerât sultanı) : 350,
 355
 Bahâ ed-Devle Mes'ûd (İnal oğlu) : 272
 Bahâ ed-Dîn Evs (Vezir) : 271
 Bahâ ed-Dîn Kutluğca : 140-141
 Bahâ ed-Dîn Muhammed : 181
 Bahâ ed-Dîn Tercümân : 154

Bahâ ed-Dîn Üşî : 337
 Bahâ ed-Dîn Veled : 182, 198
 Baharzi (Şâir) : 180
 Bahreyn : 56, 243
 Bakır Küresi : 289
 Balaban (Mu'izzî) : 324-326, 330, 335-
 338
 Balacı Hâtun : 31
 Bâlâgât : 361
 Balasagun : 19, 21-22, 24
 Balât : 310-312
 Baldwin (Maraş senyörü) : 256
 Balıkesir : 307-308
 Bâlis : 89
 Balkanlar : 13, 107, 317
 Balkaş : 24
 Baltu : 165, 312
 Banyâs : 218, 229-230
 Bargiri : 50, 238
 Barin : 223
 Barsam : 58, 108
 Barshân bölgesi : 35
 Barsiyan : 183
 Basmil : 24
 Basra Körfezi : 178, 211, 213
 Başkırtlar : 14
 Bâtıniler : 66, 70, 75, 88, 90, 92, 174,
 193, 210, 229
 Battal Gazî : 253
 Batu Han : 15-16, 152, 155
 I. Baudouin (Urfa Kontu ve Kudüs
 Kralı) : 89, 227, 237, 244
 II. Baudouin (Urfa kontu ve Kudüs
 kralı) : 237-238, 244, 246-247
 III. Baudouin (Kudüs kralı) : 223
 Bâvendiler : 48-49
 Bâverd : 46-47
 Bayânâ : 338, 348
 Baybars (Memlûklü - Bahrî) : 157-161
 302
 Baybars (Memlûklü - Burcî), 314
 Bayburt : 253, 281, 307
 Baycu Noyan : 151-152, 155-156
 Bayğur oğulları : 1
 Baydu Han (İlhanlı) : 165

- II. Bâyezid (Sultan) : 307
 Bâyezid Bayat : 371
 Bâyezid Paşa : 305
 Bayıkbeg : 4
 Bayram Hân : 356-357
 Bayramiç : 307
 Baytaş Arslan : 20
 Baytuz, 34
 Bazvac : 230
 Bedehşan : 353, 356, 358, 363
 Bedreddîn : 280
 Bedr ed-Dîn Dîmaşki : 337
 Bedr ed-Dîn Gaznevî : 337
 Bedr ed-Dîn Huteni : 302
 Bedr İsâ Câşû : 94
 Bedr-i Çâç (Şâir) : 337
 Begteginliler (Erbil Atabegleri) : 233-235
 Behisni : 123, 291-292
 Behmeni Devleti : 340, 344-345
 Behram : 137
 Behrâm Hân : 332
 Behrâm-Şâh (Böri) : 230
 Behrâm-Şâh (Gazneli) : 39, 68, 98
 Behrâm - Şâh (K. Selçuklu) : 99-100
 Behrâm-Şâh (Mengüçüklü) : 132
 Behrâm-Şâh (Mu'izzi) : 324
 Behrâm - Şâh (T. Selçuklu) : 131
 Bektut (Emîr) : 159
 Belek (Artuklu) : 91, 244, 246-247, 249, 254, 274-275
 Belh : 21-22, 26, 48, 68, 70-71, 194, 363
 Belucistân : 36, 353, 366
 Bem : 100-101, 178, 209
 Benâres : 355, 373
 Bengal : 324-326, 330, 333, 336, 354-355, 358, 360, 362-363, 372
 Benû Kilâb : 261
 Berberiler : 5
 Berdesîr : 96, 100-101, 178, 184, 209
 Berdüliye Hâtun : 153
 Bergama : 307-308, 317
 Berid - Şâhiler : 340-342, 344-345
 Berka : 4
 Berkuk (Memlûklu) : 291-292, 300
 Berkayaruk (Selçuklu) : 27, 59-65, 68, 91, 97, 190, 236-237, 268, 279
 Besni : 146
 Beyboğarus (Vâli) : 291, 293
 Beyhâk : 16, 69
 Beyşehir (bölgesi) : 164, 295, 298, 303-306, 315
 Beyşehir Gölü : 148
 Bhâra : 353
 Bhatinda : 323
 Bibi Terken Hâtun (Salgurlu) : 212
 Bicâpur : 340-344, 362, 364-365
 Bidâr : 330, 341-342, 344-345, 349
 Bidlis : 146, 219, 238-239, 261-264, 266-267
 Bigadiç : 307
 Bihâr : 354-355, 357
 Bihârî Mall (Raca) : 357
 Bilecik : 115
 Bilge Kül Kadır Han : 19
 Bilge Tegin : 190
 Bilge Tegin (Gazneli) : 35
 Bire : 158
 Birecik : 56, 104, 246-247
 Birgi : 284, 287, 296
 Bithynia : 106, 111
 Bizans : 30, 49-51, 53-54, 56-58, 103, 105-107, 110, 112, 114, 116, 118-120, 122-123, 125-131, 133, 135, 137, 153, 155-156, 177, 179, 236, 243, 251-252, 255, 261, 285, 307-308, 317
 Bizanslılar : 49-50, 52, 56, 111, 113, 115-116, 118, 122, 127, 134, 215, 253, 255-258, 260, 284, 296, 309
 Bodemya : 284
 Boğaziçi : 60, 106
 Boğazlar : 105, 107
 Bohemund : 87, 117, 253-254
 II. Bohemund : 255
 III. Bohemund : 247
 IV. Bohemund : 141-142
 Bolu : 133, 290
 Bolvadin : 295

- Bonsuz (Karamanlı) : 302
 Boris Han : 13
 Borsuk : 65, 228, 238
 Boz-aba : 76-77
 Bozan : 56, 58, 61, 113-114
 Bozcaada : 284
 Böri-Bars (Selçuklu) : 61, 64
 Böriler : 92, 215, 217, 223, 227-232
 Böri Tegin : 228-230
 Böri Tegin (Gazneli) : 35
 Böri Tegin İbrahim : 23-24
 Brahmanlar : 347
 Brakena Kalesi : 121-122, 153
 Buğra Han Hârûn : 20
 Buğra Hân Mahmûd : 23
 Buğra Hân Muhammed : 23
 Buhara : 4, 20-22, 24, 27, 29, 31-32, 44-45, 58, 195
 Buldacı : 108
 Buldacı Âilesi : 224
 Bulgar (Şehir) : 15-16, 24
 Bulgar (Ülke) : 13-14
 Bulgarlar : 2, 12-17
 Burc-i Hab : 246
 Burdur : 298
 Burgulu : 155
 I. Burhan Nizâm-Şâh : 342, 344
 Burhanî (Şâir) : 180
 Bursa : 106, 115, 304-305, 319
 Burtaslar : 14
 Busra : 231
 Bürûcird : 60
 Büst : 36, 41, 48
 Büveyhîler : 34, 37, 50, 94
 Büyük Bulgarya Devleti : 13
 Büyük Menderes : 284
 Büyük Selçuklular (Devleti - Sultanlığı) : 43, 48-51, 55, 57-59, 61, 64, 66-67, 70-72, 85, 87, 91, 95, 103-105, 109, 113-114, 118, 169, 172-173, 175, 180, 185, 198, 236, 279
 Büyük Zâb : 49
 Ca'ber Kalesi : 58, 216
 Cacaoğlu Nüreddin : 186
 Ca'fer : 5
 Ca'fer (Eretna) : 294
 Ca'fer (Melikşah'ın torunu) : 59
 Ca'fer (Karahanlı) : 21
 Ca'fer b. Abdullâh, bk. Şelkeyoğlu
 Cahı-oğlu : 166
 Cam Beg (Vâli) : 359
 Câm Mâlî : 334
 Candar : 287
 Candaroğulları : 287-290, 300, 313
 Canik : 256, 305
 Caria bk. Muğla
 Cassionos : 255
 Cavnûr : 333, 338, 354, 357, 372
 Cay Singh (Raca) : 364
 Cebele : 218
 Cehrem kalesi : 94
 Celâl ed-Devle (Büveyhî) : 49
 Celâl ed-Dîn (Dilmaçoğlu) : 267
 Celâl ed-Dîn Bayezid (Candaroğlu) : 288
 Celâl ed-Dîn Hârezmşâh : 142-145, 196-197, 204, 211, 234, 266, 276, 323
 Celâl ed-Dîn III. Hasan (İsmâ'îlî) : 203
 Celâl ed-Dîn Hüseyin (Karahanlı) : 31
 Celâl ed-Dîn Karatay : 154, 186
 Celâl ed-Dîn Kayser : 136
 Celâl ed-Dîn Keyferidun (T. Selçuklu) : 136, 139, 141
 Celâl ed-Dîn Yûnus (Vezir) : 82
 Celâl Hân (Bihar Sultanı) : 355
 Cem (Osmanlı) : 307
 Cemâl ed-Devle Kemâl ed-Dîn (Nisan-oğlu) : 271-272
 Cemâleddin : 267
 Cemâleddin (Artuklu) : 247
 Cemâleddin Ay-Aba : 202
 Cemâleddin İsfahanî (Şâir) : 188
 Cemâleddin Sevtî (Artuklu) : 280
 Cemaleddin Şâd-baht : 225
 Cemâleddin Yâkût : 323
 Cemşid (Kutb-şâhî) : 345
 Cenah ed-Devle Hüseyin : 86-88, 92
 Cend : 28, 43-46, 69, 191-192

Cenevizliler : 288, 313, 318
 Cesvent Singhin : 364
 Cevher : 371
 Ceyhan : 108, 121, 138, 141
 Ceyhun : 21-22, 46, 48, 51, 55, 69,
 190, 353
 Ceziret-i İbn Ömer : 244
 Cibâl : 63, 73, 78, 202
 Cibâl el-Türkmân : 219, 223
 Cibrâil b. Ömer (Karahanlı) : 27
 Cihangîr (Bâburlu) : 358, 360-362,
 371-372
 Cihân-şâh (T. Selçuklu) : 143-145, 276
 Cimri, bk. Alâ ed-Dîn Siyavuş
 Cincî : 365
 Cîruft : 52, 98, 100, 178
 Cizre : 50
 VI. Clément (Papa) : 285
 Constantin Gabras : 246, 254, 274
 Cumne Nehri : 373
 Cur Nehri : 269
 Cüneyd (Aydınoglu) : 286, 318
 Cüneyd (Samsun beyi) : 319
 Cürcân : 48
 Cüzcân : 36

— Ç —

Çağaniyan, bk. Sağaniyan
 Çağrı Bey (Selçuklu) : 45-49, 51-52,
 94, 174
 Çaharadeva : 324
 Çahcu : 326
 Çaka (Çakan) Bey : 57, 114-116
 Çampaner : 351
 Çanakkale : 116, 307-308
 Çând Hân : 350
 Çandarî : 349
 Çankırı : 124, 126-127, 133, 254, 256,
 258, 289
 Çarşamba : 319
 Çarşamba suyu : 304
 Çaul : 342
 Çavlı Cándâr : 76-77
 Çavlı Sakavu : 64, 66, 88-89, 98, 118,
 237

Çavsâ : 356
 Çektim : 248
 Çelebi Mehmed (Sultan) : 286, 289,
 292, 297, 301, 305, 311-312,
 318-320
 Çemişkezek : 125, 142, 258, 265, 271,
 282
 Çermük : 270
 Çinçin Kalesi : 138
 Çiğiller : 59
 Çin : 2, 30, 169, 183, 213
 Çine : 311
 Çingiz : 195-196, 199, 353
 Çinliler : 1
 Çitavr : 338
 Çitor : 228, 350, 355, 358
 Çoban (Emîr) : 293, 295-296, 298,
 303, 309, 316
 Çoban-oğulları : 251-252
 Çolak Bâzdâr : 97
 Çomul : 24
 Çoruh Vadisi : 56
 Çorumlu Sahrası : 300
 Çökürmüş : 64, 88, 237, 244
 Çubuk Bey : 59, 109
 Çuğa (Saruhanoglu) : 317
 Çukurova : 123, 142, 153, 315
 Çunâr Kalesi : 355

— D —

Dadı Bey (Tekeoglu) : 299
 Dakka : 272
 Dalaman : 308
 Dameğan : 52
 Dânişmend Gazî : 87, 108, 116-118,
 236, 253-254, 260, 307
 Dânişmendliler : 115, 117, 119-121,
 124, 126, 128, 134, 253-260, 265,
 275, 307
 Dânişmend Taylu Ali : 253
 Dârâ Kalesi : 217, 247
 Dârâ Şikûh (Bâburlu) : 361, 363
 Darendе : 258
 Dâver Bahş (Bâburlu) : 362
 II. David : 246, 263

- IV. David : 72
David (Thamara'nın Kocası) : 281
Dâvud (Artuklu) : 215, 239, 244, 263-264, 270
Dâvud (Bengal hükümdarı) : 358
Dâvud (Selçuklu) : 67, 73-76
Dâvud-şâh (Mengüçüklü) : 275
II. Dâvud-şâh (Mengüçüklü) : 143, 276
Dây-Merg : 75, 82
Debusiye : 23, 46
Değirmençay : 162, 316
Dekken : 330, 332, 336, 345-347, 349, 359-362, 364
Delhi : 38, 322-335, 337-338, 348, 353-354, 356-357, 366, 371, 373
Delhi Sultanları : 322-338
Delûk (Dulûk) : 123-124
Demirci yöresi : 317-318
Demir Hân : 308
Demirtaş bk. Timurtaş :
Dendânanak : 38, 47-48, 94
Denizli : 119, 122, 127, 129, 134, 165, 296, 308-309, 315-316
Dersim : 246, 274
Derviş (Ramazanoğlu) : 315
Deşt-i Kıpçak : 15
Devagir (Devlet-âbâd) : 327-329, 331-333, 340, 359, 362, 365
Develühisar : 166, 307
Devlet (Dolat) : 104
Devlet-âbâd, bk. Devagir
Devlethan (Saruhanoglu) : 317
Devlet Han Lodî : 335
Devlet-şâh : 40
Devlet-şâh (Dilmaçoğlu) : 126, 219, 240, 258, 264-266, 280-281
Deylem bölgesi : 66
Deylemliler : 50, 59
Dimaşk : 6-7, 55-56, 61, 85-87, 90-92, 215, 217-218, 221, 223, 225, 227-231, 244-245
Dimaşk Atabegliği, bk. Böriler
Dimaşk Selçuklu Melikliği : 86, 91-92, 227
Dicle : 78
Dihistân : 46
Dilâver Hân Guri : 348
Dilir Hân : 364
Dilmaçoğulları : 118, 247, 259-267
Dimetoka : 285
Dimitri (Gürcü Kralı) : 280
Dinâr (Oğuz beyi) : 101
Dinever : 68, 73
Dîpâlpur : 328
Divriği : 143, 274-275, 277
Divriği Mengüçükleri : 277
Diyarbakir : 54, 57, 63, 128, 139, 142, 147, 149-150, 215-216, 220, 243-245, 247-249, 258, 262, 268-273, 293
Diyar-ı Mudar : 6, 234
Diyar Rebî'a : 248
Do'âb : 324, 331, 357
Doğancık : 318
Doğu Karahanlı Devleti : 24-26
Dominique (Foça vâlisi) : 284, 317
Don nehri : 13
Dorylaion : 122, 253
Dovin : 80, 200, 203, 240, 264-265, 280
Döğer Boyu : 243
Dragos tepesi : 107
Drakon çayı : 107
Dukak (Dokak) : 43
Dukak (S. Selçuklu) : 86-87, 89, 91-92, 243, 268
Dulkadir Oğulları : 291-293, 313-314
Dulûk, bk. Delûk
Duneyisir bk. Koçhisar
Dübeys (Mezyedi) : 51
Dübeys b. Sadaka (Mezyedi) : 72-73, 91, 247
Dündâr (Hamîdoğlu) : 298
Dündar (Ramazanoğlu) : 314
Dünyâ Hâtun : 248
Dvârasamudra : 328

— E —

Ebû Abdullâh Nişâbüri : 181
Ebû Ali Muhammed Belamî : 34
Ebû Ali Simcurî : 20, 36

- Ebû Bekr (İldenizli) : 82-83, 202-203, 205, 234
 Ebû Bekr (Salgurlu) : 210-211
 Ebû Bekr el-Mâzerâî : 10
 Ebû İshak İbrâhim (Bulgar Hakanı) : 16
 Ebû İshak İbrâhim (Gazneli) : 35
 Ebû İshak Şîrâzî : 180
 Ebû Mansûr (Vâli) : 263, 269
 Ebû Mansûr 'Abbâdî : 193
 Ebû Muhammed Haraki : 199
 Ebû Nasr (Samanî) : 19
 Ebû Nasr Utbî : 40
 Ebû Reyhân el-Bîrûnî : 40
 Ebû Sa'd Muhammed : 97
 Ebû Said Bahadır (İlhanlı) : 293, 316
 Ebû Sa'id Funduvercî : 180
 Ebû Sa'id el-Gânimî : 180
 Ebû Sa'id Mirza (Timurlu) : 349
 Ebû Sa'id Muhammed : 181
 Ebû Şucâ el-Hızır (Karahanlı) : 27
 Ebû Tahir : 206
 Ebû Tahir Tabesî : 180
 Ebû Ya'kub (Emîr) : 56
 Ebu'l-Abbâs Lukerî : 180
 Ebu'l-Alâ Muciri (Şâir) : 180
 Ebu'l-Alâ Sem'anî (Kadı) : 181
 Ebu'l-Asâkir Ceyş : 8
 Ebul-Asâkir Sultan (Munkızî) : 121, 247
 Ebu'l-Esvâr : 53
 Ebu'l-Fazl Allâmi (Tarihçi) : 371
 Ebu'l-Fazl Beyhakî (Tarihçi) : 40
 Ebu'l-Fazl Kirmanî : 198
 Ebu'l-Ferec Rûnî : 40
 Ebu'l-Feth Bustî : 40
 Ebu'l-Feth Muhammed (Karahanlı) : 26
 Ebu'l-Fütuh Abdülgâtîr : 30
 Ebu'l-Gazî : 111, 114-115
 Ebu'l-Hâris Muhammed (Harezmsâh) : 21
 Ebu'l-Hasan (Kutb-şâhi) : 346-347, 365
 Ebu'l-Hasan Ali (Karahanlı) : 20, 31, 44-45
 Ebu'l-Hasan Nasr (Karahanlı) : 20-21
 Ebu'l-Huseyn Kutb el-Evliyâ : 181
 Ebu'l-Kasım (T. Selçuklu) : 108, 110-114
 Ebu'l-Kasım el-Asturlâbî : 181
 Ebu'l-Kasım Dergûzîni (Vezir) : 74
 Ebu'l-Kasım el-Hasenî (Vezir) : 86
 Ebu'l-Kasım Kuşeyrî : 180
 Ebu'l-Kasım I. Mahmûd (Karahanlı) : 27
 Ebu'l-Mealî Cuveynî : 180
 Ebu'l-Mealî Isfahanî : 180
 Ebu'l-Muzaffer İsfizârî : 181
 Ebu'l-Muzaffer Yûsuf (Karahanlı) : 26
 Ece Halil : 308
 Ecmîr : 338, 348, 357, 364
 Edhem Hân : 357
 Edib Ahmed Yüknekî : 30
 Edib Sâbir (Şâir) : 70, 180
 Edirne : 129, 297, 312
 Edremid : 307
 Efdal ed-Dîn Kirmânî : 180
 Efdal Hân : 343
 Efes : 116, 122
 Eflak : 285, 289
 Eflânî : 252, 287
 Efrîdûn (Dânişmendli) : 259-260
 Ege bölgesi : 121
 Ege (Adalar) Denizi : 57, 106, 128, 284-285, 317
 Eğil Kalesi : 271
 Eğridir : 297-298
 Eğridir gölü : 127
 Eğrigöz (Emed) : 296
 Ekber (Bâburlu) : 346, 356-360, 368-372
 Ekber b. Alemgîr (Bâburlu) : 364
 Elbistan : 309
 Elbistan Bölgesi : 108, 117, 121, 125, 131, 159-160, 166, 256-258, 291-292
 Elburz Dağları : 59
 Elccire : 63, 72, 81, 201, 217, 237
 Eleşgird : 238
 Emevîler : 1
 Emîneddîn Mikâil : 161
 Emîneddîn Nasr (Vezir) : 245
 Emîr Am'ak Buharî : 31

- Emîr Berid : 341, 344
 Emîr el-Cüyûş Efdal : 86, 244
 Emîr Emirân Ömer (İldenizli) : 82
 Emîr Gazî (Danışmendli) : 119-120, 254-255, 260, 274
 Emîr Muhammed (Şâir) : 224
 Emîr Süleymân (Osmanlı) : 318
 Emîr Yakub (Candaroğlu) : 287
 Endican : 195
 Enverî (Şâir) : 180
 Er-Basgan : 53
 Erbil : 139, 203, 233-235
 Erbil Atabegleri, bk. Begteginliler
 Erciş : 50, 54, 237-238
 Ercümend Bânu : 360, 372
 Erdebil : 76, 203
 Ereğli : 116-117, 137, 254, 302, 305
 Eretna Bey : 291, 293-294, 316, 319
 Eretnaogulları (Devleti) : 293-295, 299, 303
 Ergani : 273
 Erkli Han (Halacı) : 326-327
 Ermenek : 142, 161-163, 301-302, 307
 Ermeniler : 54, 120, 123-124, 128, 132, 135, 137-138, 141-142, 147, 151, 153, 158, 165, 246, 255-257, 291, 303
 Ermenşâhlar, bk. Ahlat-şâhlar
 Errân : 53, 63, 72, 76, 201, 204, 236
 Ertaş b. Dukak (S. Selçuklu) : 92
 Ertuğrul b. Bayezid (Osmanlı) : 318,
 Erzen : 76, 219, 238-239, 261-262, 264, 266-267
 Erzincan : 133, 138, 143, 145, 152, 163, 274-277, 294, 300-301
 Erzurum : 132-133, 136, 139, 143, 145-146, 151, 155, 163, 201, 221, 241-242, 270, 279-282
 Esârib : 89, 120, 216, 228
 Escedî : 40
 Esedâbâd : 72, 82
 Esed ed-Dîn Ayaz : 142
 Esfünâ Kalesi : 88
 Esir ed-Dîn Ebu'l-Fazl (Şâir) : 180
 Eskişehir : 115-116, 127-128, 133
 Esmâ (Katr el-Nadâ) : 8
 Eşkenvân : 210
 Eşrefoğulları : 161, 163-165, 295, 298
 Etâvâ : 334
 Eudokia : 319
 Eustathios Kymineianus : 112
 El-Evhad Necmeddîn (Eyyûbî) : 242
 Evrengâbâd : 373
 Evrengzîb (Bâburlu) : 343, 346-348, 361, 363-366, 369-373
 Evrenos : 308
 Eylük (Ramazanoğlu) : 314
 Eyyûbiler : 81, 133-135, 142-143, 145-148, 151, 173, 197, 204, 221-222, 234, 241-242, 245, 247, 266-267, 282
 Ezine : 307
 Ezrakî (Şâir) : 180
- F —
- Fahr ed-Dîn Abdülmesih : 218, 259
 Fahr ed-Dîn Ahmed (Karamanoğlu) : 303
 Fahr ed-Dîn Behrâm-şâh (Mengüçüklü) : 138, 143, 275-276
 Fahr ed-Dîn Cavnâ (Tuğlukî) : 330-333, 337-338
 Fahr ed-Dîn Dinarî : 149
 Fahr ed-Dîn Gürgânî (Şâir) : 180
 Fahr ed-Dîn Kasım (Danışmendli) : 259
 Fahr ed-Dîn Kazvinî (Vezir) : 164
 Fahr ed-Dîn Râzî : 199
 Fahr ed-Dîn Şeddâd : 280
 Fahr üd-Devle Muhammed b. Cüheyr : 57, 243, 262
 Fâik el-Hassa : 20, 36
 Fâmiya Kalesi : 223
 Fâriseddîn Meymûn (Eyyûbî) : 282
 Fârs : 52, 60, 63-64, 67, 73-76, 80, 94-100, 197, 200-201, 206-213, 239
 Farukiler : 359
 Fâtımiler : 10, 12, 49-51, 54-56, 62, 85-87, 227-228, 244

- Fâzıl (Kadı) : 272
 Fazl (Şeddâdi) : 53
 Fazl b. Ca'fer el-Furat : 10
 Fazlûye (Fârs hakimi) : 52, 94-95
 Felekî (Şirvanlı) : 204
 Feke : 256
 Fenariyye : 319
 Ferâve : 46-47
 Fergana : 2, 10-11, 24-26
 Fergana Kağanlığı : 29
 Ferhat Paşa : 293
 Feriburz (Şirvân Meliki) : 56
 Ferid ed-Din Mes'ûd : 337
 Ferid Gîlânî : 180
 Feridun (Eretna) : 319
 Feridun b. Ahmed : 183
 Ferrezin : 196
 Ferruh Bcg (Ressam) : 343
 Ferruh Lala : 148
 Ferruhî Sistânî : 40
 Ferruhzâd (Gaznelî) : 38
 Fethâbâd : 338
 Feth Han (Tuğlukî) : 334
 Fevzî (Şâir) : 371
 Fırat nehri : 51, 53, 237, 255
 Filibe : 290
 Filistin : 62, 85, 233
 Fin-ugorlar : 14
 Firdevsî : 40
 Fîrûz : 62
-
- Fîrûz (Mu'izzi) : 323
 Fîrûz-âbâd : 338
 Fîrûzkûh : 195
 Fîrûz-şâh (Bengal Hükümdarı) : 330
 Fîrûz-şâh (Halacî) : 326-327
 Fîrûz-şâh (Tuğlukî) : 333-338
 Foça : 285, 317
 Foulque (Kudüs Krah) : 216, 221
 Föke (Finike) : 310
 Franklar : 54, 147, 151
 Fransızlar : 122, 284, 366
 Friedrich I. Barbarossa : 127, 129-130
 Frigya : 130
 Furg Kalesi : 98
 Fustat : 4, 8, 10
- Gabon (Geben) kalesi : 291
 Gabriel : 108, 116, 253
 Gagik-Abas : 52
 Gagra nehri : 326, 354
 Galeran (Bircik senyörü) : 246
 Gamberi Nehri : 338
 Ganj : 331-332, 354
 Gautier de Montbeliard (Kıbrıs Kıraklı) :
 135
 Gâvele (Gevele) : 105, 165, 295, 302-
 303, 305
 Gavr : 355
 Gazâ'irî Râzî (Şair) : 40
 Gazalya Hâtun : 162
 Gazan Han (İlhanlı) : 165-166, 248
 Gazî Çelebi (Pervaneoğlu) : 287, 313
 Gazî Fazıl : 308
 Gazî Melik (Tuğlukî) : 328-330
 Gazîye Hâtun (Melik Âdil'in kızı) : 143,
 149
 Gazîye Hâtun (Melik Nâsır'ın kızı) :
 148
 Gazne : 20, 34-35, 37, 39-41, 48, 68,
 195-196, 322
 Gazneliler (Devleti) : 21, 23, 30, 34-42,
 44-48, 55, 62, 68, 98, 237, 322
 Gazzalî : 180
 Gazzî (Şâir) : 180
 Gedik Ahmed Paşa : 284, 307
 Gedük bölgesi : 258
 Gelibolu : 308, 317
 Gence : 56, 62, 65, 73-74, 200, 204
 Gerdiz (Kalesi) : 35
 Gerdizî : 40
 Gerger : 244, 246
 Germiyanlı Türkmenleri : 162, 164,
 263, 296
 Germiyanogulları : 284, 296-297, 308-
 309, 316
 Germ-sîr : 94, 98
 Gevher Nesibe : 186
 Geyhatu (İlhanlı) : 163-165, 252, 310
 Gılaylar : 326, 366
 Gıyâs ed-Dîn (Gurlu) : 193-194

- Gıyâs ed-Dîn (M. Halacî) : 349
 Gıyâs ed-Dîn Bahadur bk. Bahadur
 I. Gıyâs ed-Dîn Keyhüsrev (T. Selçuklu) :
 129, 133-136, 182, 185-186, 221
 II. Gıyâs ed-Dîn Keyhüsrev (T. Sel-
 çuklu) : 148-153
 III. Gıyâs ed-Dîn Keyhüsrev (T. Sel-
 çuklu) : 157-164, 295-296
 Gıyâs ed-Dîn Mahmûd (Gurlu) : 322
 Gıyâs ed-Dîn Mahmûd (Menteşeoğlu) :
 311-312
 Gıyâs ed-Dîn Pîrşâh (Hârezmşâh) :
 210
 Gıyâs ed-Dîn Tuğluk : 335
 Gilân : 67
 III. Giorgi (Gürcü) : 80, 200, 265,
 280-281
 Giray (Moğol) : 287
 Goa : 341-342
 Golkonda : 341, 345-347, 365
 Gondvâna Hindu Kırallığı : 358
 Gorgorum : 295, 315
 Gorigos (Kız kalesi) : 304, 306
 Gotlar : 13
 Gök - Arslan (T. Selçuklu) : 118
 Göksu : 302
 Göksu vâdisi : 142
 Göksun, bk. Keysun
 Gök-Türk Hakanlığı : 2, 13
 Gölhisar : 298
 Gördük : 318
 Gucerât : 328-329, 332-334, 348-350,
 355, 358, 360, 362
 Guhram : 332
 IX. Guillaume (Akitanya Dükü) : 254
 II. Guillaume (Nevers Kontu) : 254
 Gür : 35-37, 39, 70, 193, 195
 Guriler (Mâlvâ Sultanları) : 348, 351
 Gurlular : 29, 39-40, 70, 192-195,
 322-323, 326, 336
 Gurşenbih : 76
 Güçlük (Nayman) : 195
 Gülbeden Begim (Baburlu) : 371
 Gülberge : 340
 Gülnar : 302
 Gümölcine : 284
 Gümüş Tegin bk. Dânişmend Gazî
 Güneri Bey (Karamanlı) : 163, 303
 Gürcistan : 52-53, 56, 132-133, 146,
 239-240, 275, 281
 Gürcü Hâtun : 153
 Gürcüler : 56, 65, 72, 80, 132-133,
 146-147, 151, 159, 197, 203-204,
 239-241, 246, 263-265, 279-281
 Gürd-bâzû : 79
 Gürgenç : 69-70, 190-194, 198-199
 Gür-Hân : 26, 69, 195
 Güyük Hân : 153
 Gwailor : 124, 357, 372
- H —
- Hâbur (bölgesi) : 61, 215, 218, 221
 Hâbur nehri : 64, 89, 118
 Hâce Cihân : 333
 Hâce Dehhanî (Şâir) : 182
 Hacı Bahâeddin : 309
 Hacı İbrâhim : 294
 Hacı İl-beyi : 308
 Hacı Şadgeldi : 294, 300, 319
 Hâcib Begtoğdı : 46
 Haçin (Saimbeyli) : 138
 Haçlılar (Haçlı ordu ve seferleri) : 62,
 64-66, 87-92, 116-117, 120, 122-124,
 126, 130, 134-135, 138-139, 142,
 215-216, 218, 220, 222-224, 227-231,
 233-235, 237-238, 243-247, 253-256,
 258, 260, 263, 265, 268-269, 274,
 285, 306
 Hadım Sinan Paşa : 293
 Hâfî Hân : 372
 Hâkânî (Şirvanlı) : 204
 el-Hâkaniye, bk. Karahanlılar
 II. el-Hâkim (Halife) : 332
 Hakkârî : 215, 222, 236
 Halaçlar (Halaciler) : 323, 326-330,
 335
 Hâlâr : 270
 Haleb : 6, 11, 53-55, 57-58, 61, 85-91,
 104, 107, 109, 120, 138-139,
 146-149, 151, 159, 215, 217, 219-

- 221, 223-225, 229, 238, 240, 244-247, 261, 291, 299-300, 314-315
Haleb Selçuklu Melikliği : 86-91, 228
Halil (Dulkadirli) : 291, 313
Halil (Eşrefoğlu) : 163
Halil (Ramazanoğlu) : 314-315
Halil Bahadır (Karamanlı) : 164
Halil Bey (Karamanlı) : 303
Halil Bey (Osmanlı) : 317
Halykai : 111
Hamâ : 215, 219, 225, 229
Hamdaniler : 11-12
Hamîd (uc beyi) : 298
Hamîd ed-Dîn (Şâir) : 337
Hâmîd ed-Dîn (Tıp bilgini) : 337
el-Hâmîdiyye : 233
Hamîdoğulları : 297-299, 305, 310
Hamza (Beylerbeyi) : 286, 299, 306
Hamza (Ramazanoğlu) : 314
Hân Cihân : 334
Handmîr (Tarihçi) : 371
Han Cihan Makbûl, bk. Melik Makbul
Hândeş : 341, 350
Hani : 239, 241, 247
el-Hâniye, bk. Karahanlılar
Hân-Lincân : 66
Hansî kalesi : 38
Hârezm : 14, 21, 29, 36, 40, 45-46, 48, 52, 69-71, 152, 177, 190-199
Hârezmîliler : 14, 29, 46, 83, 145-147, 149-150, 202
Hârezmşâhlar : 190-199, 209-210, 213
Hârezmşâhlar (Devleti) : 83, 101, 190, 195-198, 208
Hârim : 108, 218, 223
Harput : 125, 132, 146, 243-247, 258, 260, 271, 291-292
Harput Artukluları : 249
Harrân : 58, 91, 147, 215, 218, 220-221, 227, 233-234, 237, 241, 245-246
Hârûn (Hârezmşâh) : 23, 46
Hârûn (Tulunî) : 8
Harzem : 240, 266
Has Balaban : 295
Has Beg Belengeri : 77-78
Hasan (Aydınoğlu) : 286
Hasan (Candaroglu) : 290
Hasan (Emir-i Sada) : 333
Hasan (Kayseri Hâkimi) : 116, 118-119, 253
Hasan (Küçük) : 294
Hasan (Selçuklu) : 49
Hasan b. 'Abdülmümin : 252
Hasan b. Ali : 19
Hasan b. Ali (B. Karahanlı) : 27-28, 68
Hasan b. İbrahim (Tarihçi) : 12
Hasan b. Süleymân (Karahanlı) : 24-25, 58
Hasan Celâyiri (Büyük) : 293
Hasan-Kale : 49
Hasan-ı Sabbâh : 59
Hâşim Beg Esterâbâdî (Tarihçi) : 343
Hatiroğlu Şerefeddin : 159, 161, 302
Havrân : 229
Hayber geçiti : 358-359
Haydarâbâd : 346-347, 365
Hayır Hân : 245
Haysa-Bahsa (Şâir) : 224
Hazar Denizi : 15-16, 43, 190, 196
Hazar Hakanlığı : 13-14
Hazara : 31
Hazarlar : 2, 13-14, 54
Hemedân : 49, 55, 61, 73-79, 81-83, 86, 95-96, 165-166, 174, 193, 196, 202, 204, 209, 228, 234
Hemû (Vezir) : 357
Herât : 47-48, 61, 70, 193-195
Herî-Rûd : 70
Hetum (Ermeni) : 153
Hezâresb Kalesi : 70
Hims : 6,85, 87-88, 92, 215, 217, 219, 229-230, 263
Hısn Keyfâ : 128, 243-245, 270-272
Hısn Keyfâ Artukluları : 244-245, 247, 272
Hısn Mansûr, bk. Adıyaman
Hızan : 239

- Hızır (Aydınoğlu) : 285
 Hızır (Candaroglu) : 289
 Hızır (Hamidoğlu) : 298
 Hızır (Tekeoğlu) : 299
 Hızır Han (Halacı) : 329
 Hızır-Şâh (Saruhanoglu) : 318
 Hicâz : 59
 Hidâr : 343
 Hille : 50-51, 65, 73, 76, 247
 Hindâl (Baburlu) : 355-356
 Hindistan (Hind) : 21-22, 36-41, 45, 68, 177-178, 183, 194, 196, 211, 213, 322-323, 325-326, 328, 335-338, 340-341, 345, 348, 354-360, 365-367, 371-372
 Hindliler : (Hindular) : 38, 40, 324-325, 328, 330, 336, 341-342, 346-348, 350, 359, 367, 372
 Hindukuş Dağları : 48
 Hisâr : 338, 353
 Hoca Abd al-Şehîd : 371
 Hoca Ahrar : 371
 Hoca Yunus (Emîr) : 302
 Hocend : 24, 28
 Hokkabazoğlu Seyfeddîn (Nâib) : 141
 Hollandahılar : 346, 360, 366
 Honaz : 134, 308, 315
 Horasan : 1-2, 20-22, 27-28, 34, 36-37, 39, 44, 46-48, 57, 63-64, 66, 68-69, 71, 77-78, 100, 185, 191-194, 196, 198, 322, 336
 Hospitallers Şövalyeleri : 310
 Hotan : 21
 Hoy : 63, 204, 237, 279
 Hugli : 362
 Hugue (Kıbrıs kırak) : 137
 Hûlâgû (Îlhanlı) : 155-156, 166, 212, 266, 309
 Hulvân : 243
 Humâreveyh : 6-9
 Humartaş (Meyyafârikin hâkimi) : 237
 Humartaş (Hıms hâkimi) : 230
 Humâr Tegin : 96
 Humâyûn (Bâburlu) : 354-356, 371-372
 Humus, bk. Hıms
 Hunlar : 13
 Husayn Harmil : 194
 Huseyn Ersâbandî (Kadı) : 199
 Husrev (Bâburlu) : 360, 362
 Husrev Han : 329-330
 Husrev Melik (Gazneli) : 40
 Husrev-Şâh (Gazneli) : 39-40
 Husrev-i Dihlevî : 337
 Husrev Türk Lârî (Vezîr) : 341
 Husrûcird : 16
 Huşeng Şâh (Gurî) : 351
 Huttal : 23-26, 36
 Huzistân : 62-64, 67, 73, 75, 77, 79, 81, 201, 207-208
 Hürmüz : 94, 211
 Hürrem, bk. Şâh Cihân
 Hüsâm : 152
 Hüsâm ed-Devle Ardeşîr (Bavendî) : 82
 Hüsâm ed-Devle Kurtî (Dilmaçoğlu) : 264
 Hüsâm ed-Devle Yeltegin : 262
 Hüsâm ed-Dîn (Tıp bilgini) : 337
 Hüsâm ed-Dîn (Ali şîroğlu) : 296
 Hüsâm ed-Dîn Çoban : 144, 251
 Hüsâm ed-Dîn Hasan (Taceddinoğlu) : 319
 Hüsâm ed-Dîn Kaymerî : 148-149
 Hüsâm ed-Dîn Mehmed Yavuz (Taceddinoğlu) : 319
 Hüsâm ed-Dîn Tuğrul : 266
 Hüsâm ed-Dîn Yavlak Arslan (Artuklu) : 241, 248
 Hüseyin (Karahanlı) : 25, 31
 Hüseyin (K. Selçuklu) : 96

- İhşidiler : 1, 10-12
 İlgaz Dağı : 289
 İlgın : 134, 143, 276, 295, 306
 Ioannes : 121
 Ioannes (III. Andronikos'un oğlu) : 285
 II. Ioannes Komnenos (İmparator) : 119-121, 255-256
 V. Ioannes Palaiologos : 317

Irak: 37, 48-50, 65, 72-73, 75-76,
78, 83, 101, 183, 193, 208, 244, 293
Irak-ı Acem: 36, 67, 197, 203, 210, 236
Irak Selçukluları (Devleti): 67-68, 72-
84, 98-99, 101, 192-193, 200-202,
206-207, 216
Irka: 218
Isauria, bk. İç-il
Isık-Göl: 35
Istahr: 52, 210, 212

— İ —

İbn 'Asakir (Tarihçi): 231
İbn Battûta: 310, 331, 337
İbn Fadlan: 14
İbn Hallikân (Tarihçi): 235
İbn Hassûl: 40
İbn Şeddâd: 224
İbn Toganyürek: 80
İbn el-Bâzdâr: 80, 200
İbn el-Cevzî: 180
İbn el-Dâye: 12
İbn el-Esir: 224
İbn el-Huteyî: 85
İbn el-Kalânîsî: 231
İbn-i Bîbî: 135, 149, 182
İbn ül-Hebbâriyye (Şâir): 180-181
İbnü'l-Kassâb: 202
I. İbrâhîm (Âdil-Şâh): 342, 344
II. İbrâhîm (Âdil-Şâh): 342-344
İbrâhîm (Ahlat-Şâh): 238-239, 263
İbrâhîm (Artuklu): 244
İbrâhîm (Aydınoğlu): 286
İbrâhîm (Candaroglu): 287
İbrâhîm (Dânişmendli): 126, 257-258
İbrâhîm (Dulkadirli): 291
İbrâhîm (Gazneli): 38-41, 48
İbrâhîm (İnaloglu): 268-269
İbrâhîm (D. Karahanlı): 25
II. İbrâhîm (D. Karahanlı): 25-26
III. İbrâhîm (Batı Karahanlı): 28
IV. İbrâhîm (Karahanlı): 29
I. İbrâhîm (Karamanoğlu): 303
II. İbrâhîm (Karamanoğlu): 305-306
İbrâhîm (Kutb-şâhi): 344-347

İbrâhîm (Menteşe): 310
İbrâhîm (Menteşe): 310-311
İbrâhîm (Memlûklu): 305
I. İbrâhîm (Ramazanoğlu): 305, 313
II. İbrâhîm (Ramazanoğlu): 314
III. İbrâhîm (Ramazanoğlu): 315
İbrâhîm (Şebânkâre emiri): 98
İbrâhîm (Türkmen): 291
İbrâhîm b. İsfendiyar (Candaroglu): 290
I. İbrâhîm b. Nasr (Karahanlı): 25-26,
32
İbrâhîm b. Süleymân (Karahanlı):
28, 68
İbrâhîm Lodî: 353-354
İbrâhîm Yınal (Selçuklu): 47, 49-51
İç-il (İçel): 121-122, 142, 307
İhtiyâr ed-Dîn Altûnî: 324
İhtiyâr ed-Dîn Hasan (Vezir): 128
İhtiyâr ed-Dîn Muhammed (Halacı):
326
İkbâl Hân: 350
İkdalâ Kalesi: 333
İlâk: 26
İl-Aldı (İnaloglu): 269-270, 273
İl-Arslan (Hârezmşâh): 28, 192, 200-
201
İldeniz (Atabeg): 78-81, 200-204, 207,
240, 265, 281
İldenizliler: 197, 200-205, 209
İlek (İlig)-Hânlar, bk. Karahanlılar
İlgazî (Artuklu): 65, 72, 88-89, 91,
228, 237-238, 243-246, 249, 263,
270, 279
II. İlgazî (Artuklu): 219, 240, 247, 266
İlhanlı Devleti (İlhanlılar): 155, 163,
165, 248, 251, 267, 283, 296, 298,
303, 313, 315-316, 318
İlig-Hanlar, bk. Karahanlılar
İlkinci b. Koçkar: 190
İltutmuş (Mu'izzî): 322-324, 337-338
İlyâs (uc beyi): 308
İlyâs (Bengal hâkimi): 333
İlyâs (Hamidoğulları atası): 298
İlyâs (Hamidoğlu): 296, 298
İlyâs (Menteşe): 286, 311-312

- İlyâs (Saruhanoğlu): 317-318
 İmâd ed-Dîn Devlet-Şâh (Dilmaçoğlu): 267
 İmâd ed-Dîn Ebû Bekr (Artuklu): 249
 İmâd ed-Dîn Gaznevî (Şâir): 204
 İmâd ed-Dîn Reyhan: 324-325
 İmâd ed-Dîn Zengî (Atabeg): 75-76, 122, 215-217, 222, 224-225, 229-231, 233, 239, 244, 247, 263-264, 268, 270
 II. İmâd ed-Dîn Zengî: 218-220
 III. İmâd ed-Dîn Zengî: 222
 el-İmâdiye Kalesi: 222
 İmâd-Şâhiler: 340-341
 İnal (Türkmen emiri): 268
 İnalçık: 196
 İnaloğulları: 118, 247, 268-273
 İnanç (Lâdik beyi): 308-309
 İnanç Hâtun: 82-83
 İnanç Hâtun (Ahlat-şâhlar): 238-239
 İnançoğulları, bk. Lâdik Beyliği
 İnanç Sungur (Rey vâlisi): 78-81, 200-201, 207
 İndüs: 322, 334-335
 İnegöl: 290
 İngilizler: 346, 360, 365-367
 İnnib: 217
 İpsala: 297
 İpsili Kalesi: 287
 İran: 1, 16, 34, 49, 80-81, 94, 98, 103, 155, 165, 169, 178, 183, 185, 193, 204, 206, 239, 263, 269, 293, 323, 345-346, 356, 360, 364, 366, 371
 İran-şâh (K. Selçuklu): 97
 İriç: 338
 İrincin Noyan (İlhanlı): 166
 İsâ (Aydinoğlu): 285-287
 İsâ (Karamanoğlu): 305
 İsâ Bôri: 56
 İsâ Çelebî (Osmanlı): 299, 311, 318
 II. İsakios Angelos: 129
 İsfahan: 27, 55, 58-61, 63-64, 66-67, 74, 76, 78-79, 81, 95-96, 99, 114-115, 166, 197, 200-203, 207, 209, 211
 İsfendiyar (Candaroglu): 288-290, 311, 319
 İsficâb: 20, 24
 İshak (Hamidoğlu): 298
 İshak (Karamanoğlu): 306
 İshak (Lâdik beyi): 309
 İshak (Mengüçüklü): 246, 254, 274-275
 İshak (Saruhanoğlu): 318
 İshak b. Şahinşâh (Mengüçüklü): 277
 İshak b. Kundacık: 6-7
 İskefser: 319
 İskender: 328
 İskender (Candaroglu): 288
 İskender Sûr: 356-357
 İskender Şâh (Bengâl hâkimi): 333
 İskenderun: 108
 İskenderiye: 4
 İsmâ'il (Âdil-Şâh): 341-342
 İsmâ'il (Artuklu): 126
 İsmâ'il (Böriler): 229-230
 İsmâ'il (Candaroglu): 290
 İsmâ'il (Dânişmendli): 258-259
 İsmâ'il (Gazneli): 36
 İsmâ'il (Şahne): 108
 İsmâ'il b. Ahmed: 3, 19
 İsmâ'il b. Ahmed Nişâbüri: 181
 İsmâ'il b. Yâkûtî (Selçuklu): 60
 İsmâ'il Muh: 332-333
 İsmâ'il el-Muntasır (Sâmânî): 21, 36, 44
 İsmâ'ililer: 59, 203, 269, 323
 İspanya: 296
 İsparta: 186, 298
 İspir: 281
 İstanbul: 105-107, 111, 113, 116, 120-121, 125, 131, 133-135, 152, 157, 256, 258-259, 290, 306, 373
 İstanbul Boğazı: 183
 İsveç: 16
 İtalyanlar: 179
 İtil (Volga Nehri): 13-16
 İtil (Volga) Bulgar Devleti: 12-17
 İtimâd ed-Devle, bk. Mirzâ Gıyâs
 İvane (Gürcü Kıralı): 264

- İvrindi: 307
 İzmir: 57, 114-116, 284-285, 310, 317
 İzmit: 56, 105-106, 112, 115, 243
 İzmit Körfezi: 115
 İznik: 57, 106-108, 110-116, 122, 134-135, 153, 253, 297, 320
 İznik Körfezi: 107
 İznik Bizans devleti: 134, 153
 İzz ed-Devle Ebû Nasr (İnaloğlu): 270-271
 İzz ed-Dîn Ahmed (Artuklu): 249
 İzz ed-Dîn Balaban (Ahlatşâh): 242
 İzz ed-Dîn Hasan b. Kıfcağ: 82
 I. İzz ed-Dîn Keykâvus (T. Selçuklu): 136-139, 181, 186, 251, 276
 II. İzz ed-Dîn Keykâvus (T. Selçuklu): 153-158, 161-162, 165, 182, 308
 İzz ed-Dîn Kılıç Arslan (T. Selçuklu): 147-149
 İzz ed-Dîn Mes'ûd (Zengî): 219-220, 223-225, 240, 266
 İzz ed-Dîn Muhammed (Dilmaçoğlu): 267
 İzz ed-Dîn Saltuk: 125, 239, 258, 264-265, 279-281
- J —
- Joscelin: 89, 123, 238, 244, 246, 255
 II. Joscelin: 216, 223, 244, 255
-
- K —
- Kâbul (Kâbil): 36, 353-354, 356, 358, 361, 366
 Kâbul Nehri: 36
 Kadı Beyzâvi: 213
 Kadı Burhâneddîn Ahmed: 288-289, 294, 299-301, 304, 319
 Kadı Burhâneddîn Anevi: 181
 Kadı Burhâneddîn Devleti: 290-301
 Kadir Hân Oğulcağ: 19
 Kadir Billâh (Halife): 36
 Kafkasya: 16, 56, 60, 72
 Kâfûr: 11-12
 el-Kahir, bk. İzz ed-Dîn Mes'ûd
 Kahire: 55, 291-293, 298, 306, 314, 335
 Kâhta: 142-143, 150
 Kaim bi-Emrillâh (Halife): 47-48, 50-52, 262
 Kâkûye hânedanı: 49, 98
 Kalecik: 289
 Kalem Bey: 307
 Kâlıncâr Kalesi: 22, 45, 324, 358
 Kalka Nehri: 15
 Kallabâz: 28
 Kalonoros, bk. Alâiye
 Kalyânî: 341, 343
 Kama (Çolman) Nehri: 13, 16
 Kamer ed-Dîn Lala: 142
 Kâmran (Bâburlu): 355-356
 Kanavc: 356
 Kandehar: 353, 356, 359, 361-362, 366
 Kandhâr Kalesi: 341
 Kangrâ Bölgesi: 332
 Kantakuzenos: 285, 308, 317
 Kânuâ: 354
 Kanunî Süleymân (Sultan): 293, 315
 Kapadokya: 111
 Karâ: 326-327, 358
 Karaağaç: 298
 Kara Arslan (Hısn Keyfâ Artuklu): 126, 216, 239, 244, 258, 265, 270-272
 Kara Arslan (Mardin Artuklu): 248
 Karabeli Derbendi: 234
 Kara Bulgarya: 13
 Karaca Bey (Dulkadirli): 291, 313
 Karaca Sâki (Atabeg): 73-74, 263, 269
 Karadeniz: 56, 106, 110, 129, 134, 137, 141, 144, 157, 183, 255, 285, 288, 318
 Karahanlılar, 3, 13, 18-33, 36-37, 44-45, 48, 55, 58-59, 62, 68, 74, 191, 195
 Karâ-Hıtaylar: 25-26, 28-29, 69-70, 191-192, 194-195
 Karahisar, bk. Afyon
 Karahisar-ı Devle: 315
 Karahra Kalesi: 349
 Karakoyunlu Kabilesi: 345
 Karaman: 302

- Karaman b. Savcı (Alâiye Beyi): 284
 Karaman İli: 302, 304, 306-307, 315
 Karamanlılar (Karamanoğulları): 160-
 166, 283-284, 286, 290, 292, 294-
 307, 310-311, 313-314, 318
 Kara Mehmed (Karakoyunlu): 248
 Kara Mehmed (Ramazanoğlu): 313
 Karanbük: 294
 Kara-Ordu: 18
 Karası Bey: 307
 Karası oğulları: 307-308
 Karası: 318
 Kara Sungur (Atabeg): 75-76
 Karategin: 110
 Kara-tegin Çayırı: 77
 Kara Tegin İsficâbî: 34
 Kara Yûsuf (Karakoyunlu): 248
 Kara Yülük Osman (Akkoyunlu): 300-
 301
 Karia: 131
 Karluklar: 26, 28-29, 35, 69-70
 Karluk Yabgusu: 18
 Karmatîler: 8, 56, 243
 Karra: 324
 Kars: 52, 56, 132, 203, 253, 280, 282
 Kasım (Candaroglu): 289
 Kasım (Karamanoğlu): 306-307
 Kasım Berid, 340-341, 344
 Kasım b. Yahyâ el-Meryemî (Şâir): 9
 Kastamonu: 120, 129, 133, 144, 165,
 179, 251-252, 255-256, 287-290, 306
 Kâşgar: 19-20, 24-26, 30, 60
 Katâ'i (Şehir): 9
 Katalanlar: 296, 307
 Katehâr: 334
 Katvan Çölü (Sahrası): 20, 28, 69-70, 191
 Kavurd (Selçuklu): 49, 51-53, 55, 94-
 96, 105, 178, 184
 Kayı boyu: 243, 251
 Kayır Han: 146-149
 Kayl: 338
 Kays Adası: 206-207, 211
 Kayıtbay (Memlûklü): 292
 el-Kayserrâni (Şâir): 224
 Kayseri: 53, 116, 118, 121, 126, 131,
 136, 140-141, 143, 145-149, 151-
 152, 155-156, 160-161, 163-164,
 166, 185-186, 255-258, 276-277,
 292, 294-295, 299, 301-302, 304-
 305
 Kayser-Şâh (T. Selçuklu): 132
 Kaythal: 332
 Kazâbâd: 294
 Kazan (Şehir): 16
 Kazan Hanlığı: 16
 Kazan Nehri: 16
 Kâzerûn: 212
 Kaz-Ova: 162
 Kazvîn: 52, 59, 66, 74, 80, 83, 183,
 200, 204
 Keban (Kalesi): 138, 256
 Kefe: 313
 Kefersud: 150
 Kefertab: 109, 120, 223
 Kellâ Kalesi: 87
 Kemâdîn: 178
 Kemah: 125, 274-276
 Kelim Allâh (Behmenî): 344
 Kemâl Han (Naib): 341
 Kemâleddin Hüseyin (Hamidoğlu): 298
 Kemâleddin Kâmyâr: 146, 148-149
 Kemâleddin Sumeyremî (Vezir): 200
 Kemâliye: 317
 Kerec: 60, 95, 203
 Kerimeddin Ali Şîr (Germiyanlı): 296
 Kerimeddin Mahmûd Aksarayî: 182
 Kerkük: 215
 Keşmir: 359, 361-362, 366
 Keyhüsrev: 300
 Keyhüsrev (Mu'izzî): 326
 Keykubâd (Mu'izzî): 326
 Keysûn: 123-124, 223, 255-256, 291-
 292
 Keyümers (Mu'izzî): 326
 Kezirpert: 140
 Kezlik: 194, 210
 Kıbrıs: 135, 311
 Kıbrıslılar: 284, 304, 306
 Kıdvet el-Evliyâ: 181

- KıfcaK Derbendi: 234
 Kılıç Arslan (Alâiye beyi): 284
 Kılıç Arslan (vâli): 294, 300
 I. Kılıç Arslan (T. Selçuklu): 62, 64, 88-89, 115-118, 246, 253-254, 262-263, 269
 II. Kılıç Arslan (T. Selçuklu): 121, 123-130, 186, 223, 240, 245, 251, 257-260, 272, 275, 277, 281
 III. Kılıç Arslan (T. Selçuklu): 133-134
 IV. Kılıç Arslan (T. Selçuklu): 153-157, 159, 162, 251-252, 287, 302
 V. Kılıç Arslan (T. Selçuklu): 167
 Kılıç Arslan b. II. İzzeddin Keykâvus: 165
 el-Kındî: 12
 Kınık boyu: 43
 Kinnesrin: 11, 87-88, 109
 Kıpçak İli: 251
 Kıpçaklar: 28, 43, 52, 54, 65, 72, 132, 144, 147, 151, 200, 263, 324
 Kırgızistân: 35
 Kırgızlar: 18
 Kırhan: 263
 Kırım: 157-158, 161-162, 251, 313
 Kırşehir: 143, 150, 186
 Kıvâmî (Şâir): 180, 205
 Kıvrım Bel: 288
 Kızıl Ahmed (Candaroğlu): 280
 Kızıl Arslan (İldenizli): 82-83, 201-202, 205, 240, 281
 Kızıl Arslan b. Özbek (İldenizli): 204
 Kızıldağ: 256
 Kızılırmak: 156
 Kızılsarıg: 59
 Kiev Prenslîgi: 14-15
 Kili: 285
 Kios (Gemlik): 111-112
 Kilikya: 107-108, 120-121, 124-125, 130, 255-257
 Kilughari: 326
 Kirmân (Menteşeoğlu): 310
 Kirmân: 52-53, 55, 94-97, 99-101, 178, 180-181, 184, 195-196, 207-211
 Kirmân Selçukluları: 81, 91-102, 169, 172, 184, 207-208
 Kirmânşâh: 73
 Kirmân-Şâh (K. Selçuklu): 96
 Kiş: 24
 Koç-hisar: 241, 267
 Komana: 259
 Komnenoslar: 134
 Komnenos Mavrozomes: 141
 Kongurtay, bk. Mengü Temür
 III. Konrad: 122
 Konkan Sahili: 342, 365
 Konstantin: 153
 Konstantin (Namrun Senyörü): 142
 Konya: 53, 105, 116-117, 119, 122-123, 127, 129-131, 134, 136-137, 140, 150, 152, 154-156, 161-166, 182, 185-187, 252, 254, 257, 295-296, 302-306, 310, 315-316
 Korkuteli: 289-299
 Koylu-hisar: 139
 Köseadağ: 151, 283
 Kubad (Ramazanoğlu): 315
 Kubad-âbâd: 150
 Kuban Nehri: 13
 Kudüs: 55, 62, 85-87, 129-130, 243-244
 Kufî Kavmi: 95
 Kuhistân: 59, 94
 Kula: 296-297
 Kulan Arslan (veya Dâvud): 115
 Kumac: 70-71
 Kumanlar: 2, 13, 113
 Kumdanlı: 127
 Kumis: 67
 Kureyş: 51
 Kırı (Kara) Bey: 309
 Kurûn-ı Hamâ: 219, 223
 Kurzâhil: 109
 Kusdar: 36
 Kutalmış (Selçuklu): 49-52, 103
 Kutalmış-oğulları: 56, 105
 Kutb ed-Din (Gucerât hük.): 349
 Kutb ed-Din Aybeg (Mu'izzî): 322, 337-338
 Kutb ed-Din II. İlgazî, bk. II. İlgazî

- Kutb ed-Dîn İsmâ'il (Selçuklu): 236
 Kutb ed-Dîn Melikşâh (T. Selçuklu):
 129-130, 275
 Kutb ed-Dîn Mevdûd (Zengi): 217-218,
 223-224, 233, 245
 Kutb ed-Dîn Muhammed (Atabeg):
 99-101, 190
 Kutb ed-Dîn Muhammed (Hârezm-
 şâh): 68, 190
 Kutb ed-Dîn Muhammed (Zengi): 220-
 221
 Kutb ed-Dîn Şirazi: 213, 252
 Kutb-şâhiler: 340, 344-348, 362, 364-
 365
 Kutluğ (Ahlat-şâh): 241
 Kutluğ Han (Oudh hâkimi): 325
 Kutluğ İnanç Mahmûd (İldenizli):
 82-83, 193, 202
 Küçükçekmece: 317
 Külek: 306
 Kür-Boğa: 60, 62, 92, 243, 268
 Kürtler: 147, 149, 197, 215
 Kütahya: 128, 296-297, 306, 315
 Kyparisson: 111
 Kyr Vart: 140
- L—
- Laccûn: 11
 Lâdik: bk. Denizli
 Lâdik Beyliği (Veya İnançoğulları): 305-
 309
 Lahnavâtî: 323, 330
 Lahor: 39-40, 322, 324, 354, 356,
 358, 362, 372-373
 Lala Yörgüç Paşa: 319
 Lâmgân: 36
 Lami'î Cürcânî (Şâir): 180
 Lampe Irmağı: 114
 Lampron Bölgesi: 132
 Larende: 137, 142, 302-303, 305-306
 I. Laskaris (İmp.): 135-136
 Latinler: 157, 178, 284-285, 310-311,
 317
 Leon (Ermeni): 120, 128, 255
- II. Leon (Ermeni): 131-132, 135-136,
 138
 Leşker-i Bâzâr: 41
 Levikler: 34-35
 Leylâ b. Numan: 19
 Leys (Menteşeoğlu): 312
 Likya: 129
 Liparit: 49
 Lombardlar: 254
 Lopadion (Ulubat): 114
 Lü'lûe: 137
 Lu'lu (Suriye Vâlisi): 5
 Lu'lu' (Bedreddîn): 222, 234
 Luristân: 206, 209
 Lur-ı Buzurg Sülâlesi: 206
 Lü'lû': 90-91, 228
 Lütfi (Alâiye beyi): 284
 Lydia: 116
- M —
- Maaretünnuman: 109, 120, 223
 Ma'ber: 331
 Macaristan: 126
 Macarlar: 13, 305-306
 Maden: 239
 Madras: 346
 Madura: 328, 331
 Mahâbet Hân: 361
 Mâhan Anâga: 357
 Mahmûd (Çoban-oğlu): 252, 287
 Mahmûd (Hamîdoğlu): 298-299
 Mahmûd (Gazneli): 21-23, 35-38, 40-
 41, 45
 Mahmûd (Gurlu): 194
 Mahmûd (İnaloğlu): 270-273
 Mahmûd (Karamanoğlu): 303
 Mahmûd (Lodi): 354
 Mahmûd (Mengüçklü): 275
 Mahmûd (M. Halaci): 348-349, 351
 II. Mahmûd (M. Halaci): 349-351
 Mahmûd (Mirdâsi): 54, 104
 Mahmûd (Ramazanoğlu): 314
 Mahmûd (B. Selçuklu): 59-61, 96, 115
 Mahmûd (Tâceddinoğlu): 319-320
 Mahmûd (Tekeoğlu): 298-299

- Mahmûd (Tuğlukî): 335, 338
 Mahmûd b. II. Melikşâh (I. Selçuklu):
 80, 200, 207
 II. Mahmûd b. Muhammed (B. Karahanlı): 28, 68-69, 71, 191
 Mahmûd b. Muhammed Tapar (Selçuklu): 66-67, 72-73, 91, 215-216, 246, 263
 Mahmûd b. Sancar-Şâh (Zengî): 221
 Mahmûd b. Yûsuf (Karahanlı): 25
 Mahmûd Buğra Hân (Mu'izzî): 325-326
 Mahmûd Gavân (Vezir): 340
 Mahmûd Hârizmî: 180
 Mahmûd el-Kâşgarî: 30
 Mahmûd Paşa (Vezir): 290, 306
 Mahmûd-Şâh (K. Selçuklu): 99
 Mâhperi Huand Hâtun: 185-186
 Makedonya: 119
 Makri Körfezi: 179, 309, 311
 Malatya: 53, 87, 108, 116-119, 121, 128, 132, 136-137, 139, 142, 146-147, 150, 185, 246, 253-257, 259-260, 274, 291-292, 300, 307
 Malazgirt: 50, 54, 76, 145, 238-239, 241, 264, 282
 Mallû: 335, 342
 Maltepe: 107
 Mâlvâ: 330, 349, 351, 355, 357
 Mâlvâ Halacî Sultanları: 348-351
 Malya Sahrası: 150
 Mama Hâtun (Saltuklu): 281-282
 Mamistra, bk. Misis
 Manavgat Kalesi: 142
 Mandalgarh Kalesi: 348
 Mandasor: 355
 Mandor: 327
 Mândû: 328, 348-351, 355
 Mangışlak: 52, 69, 191
 Manisa: 316, 318
 Mânkot Kalesi: 357
 II. Mansûr (Sâmânî): 20
 Mansûr (Kutalmışoğlu): 56, 103-104, 107
 Mansûr b. Ali (Karahanlı): 21-22
 I. Manuel (İmparator): 121-128, 257-259
 Manuel Butumites: 111
 Manuel Gavras: 259
 Manuel Mavrozomes: 133-134
 Maraş: 108, 117, 123-124, 128, 135, 138, 142, 223, 254, 256, 291
 Marâthâlar: 343, 347, 361, 364-367
 Marco Falieri: 311
 Mardin: 133, 139, 147, 217, 221, 240, 242-243, 245-249, 258, 262, 264, 266-267, 270-271
 Mardin Artukluları: 245-248, 269, 271-272
 Marino Morosini: 310
 Marmara Denizi: 53, 57, 106, 110-111, 116
 Marmaris: 286, 311
 Mârvâr: 364
 Masisa: 123
 Masulipatam: 346
 Mâverâünnehir: 2-3, 23-24, 26-28, 34, 44-45, 69, 74, 195-196, 349, 353, 363
 Mayacık (Atabeg): 193, 202
 Mâzenderân: 67, 82
 Mecededdîn (Kadı): 166
 Mecededdîn Bağdadî: 193
 Mecededdîn İbn el-Esîr: 224
 Mecededdîn Mahmûd (Karamanoğlu): 283-284
 Mecededdîn Muhammed Tercümân: 149
 Mecd-i Hemger (Şâir): 213
 Medine: 63
 Medinî Râî (Vezir): 350
 Mehmed (Aydinoğlu): 284-285, 296
 Mehmed (Dilmaçoğlu): 261-262
 Mehmed (Eretna): 291, 294, 299-300
 Mehmed (Eşrefoğlu): 295
 Mehmed (Germiyanoğlu): 296
 II. Mehmed (Fatih Sultan): 290, 292, 306, 340
 Mehmed (İnançoğlu): 308-309
 Mehmed (Menteşeoğlu): 311
 Mehmed (Pervâneoğlu): 312

- I. Mehmed (Ramazanoğlu): 314
 II. Mehmed (Ramazanoğlu): 315
 Mehmed (Tekeoğlu): 299
 Mehmed b. Alâeddîn (Karamanoğlu): 305-306
 Mehmed b. Ali (Eretna): 294
 Mehmed b. Halil (Dulkadirli): 292
 Mehmed b. Karaman: 161-162, 299, 302-303, 316
 Mehmed İsâ Efendi: 327
 Mehmelek Hâtun (Selçuklu): 58
 Mekke: 40, 53, 63, 356-357
 Melik Âdil (Eyyûbî): 132-133, 138, 143, 220-221, 242, 248, 282
 Melik Amber: 361
 Melik Arslan (Dulkadirli): 292
 Melik Aziz (Eyyûbî): 138-139
 Melik Celâl ed-Dîn (Dılmaçoğlu): 267
 Melik Efdal (Eyyûbî): 133, 138
 Melik Eşref (Eyyûbî): 139, 142, 144-145, 222, 276
 Melik Kâfûr: 328-329
 Melik el-Kahir (Zengî): 222, 225
 Melik Kâmil (Eyyûbî): 142, 146-148, 221, 245
 Melik Makbul: 333-334
 Melik Mes'ûd (Artuklu): 142
 Melik Mu'azzam (Eyyûbî): 151
 Melik Mugis: 348
 Melik el-Müeyyed (Memlûklü): 305, 314
 Melik Nâsir (Eyyûbî): 148
 Melik II. en-Nâsir (Eyyûbî): 151
 Melik Nâsir (Memlûklü): 291, 294
 Melik Sâlih (Artuklu): 248
 Melik Sâlih (Dılmaçoğlu): 267
 Melik Sâlih (Eyyubî): 151
 Melik el-Sâlih (Memlûklü): 313
 Melik Sâlih (Mengüçklü): 277
 Melik Sâlih İsmâil (Zengî): 218-219, 223
 Melik Sultân: 211
 Melikşâh (Saltuklu): 132
 Melikşâh (B. Selçuklu): 25-27, 52, 85, 95-96, 104-105, 108-111, 113-115, 180-181, 215, 236, 243, 252, 261-262, 268
 Melikşâh b. Berkyaruk (Selçuklu): 64
 Melikşâh b. Mahmûd (Selçuklu): 77-79, 206
 Melikşâh b. III. Tuğrul (Selçuklu): 82
 Melik ür-Rahim: 50
 Melik Zâhir (Eyyûbî): 138, 221
 Melik üz-Zâhir İsâ (Artuklu): 248
 Melike Hâtun: 148
 Melike-i Âdiliyye: bk. Gaziye
 Melike-i Cihân: 327
 Memlûklü Devleti: 283-284, 292
 Memlûklular: 291-294, 298, 300, 303, 305-306, 313-314
 Me'mûniler: 190
 Menbic: 54, 58, 91, 139, 223, 225, 246
 Menderes Bölgesi: 122, 134
 Menderes Nehri: 127, 135, 256, 296, 310
 Mengli: 203, 234
 Mengü Han, bk. Môngke
 Mengü-Bars (Atabeg): 74, 76
 Mengü-Bars (Selçuklu): 64
 Mengüçük Gazî: 236, 274
 Mengüçüklükler: 115, 134, 143, 274, 278
 Mengüçüklük Beyliği: 274-277
 Mengü Temür (İlhanlı): 159-160, 162-163, 212
 Mennan Kalesi: 307
 Menteşe: 309-310
 Menteşe (eli): 310-312
 Menteşeoğulları: 16, 165, 309-312
 Menuçehr Ebu'l-Fazl: 56, 237
 Menuçehri Damgâni: 40
 Mer'a: 302
 Merağa: 75, 78, 89, 156, 203, 238
 Merc-i Dâbık: 92
 Merc Suffer: 228
 Mersin: 120
 Merv: 19, 28, 46-48, 52, 61, 69-71, 74, 174, 177, 184, 191-194, 198, 208
 Mervâniler: 49, 57, 237, 243, 262

- Merzifon: 117, 254
 Merzuban: 139
 Mes'ûd (Artuklu): 245
 Mes'ûd (Gazneli): 23-24, 37-38, 40-41, 45-47
 II. Mes'ûd (Gazneli): 38
 III. Mes'ûd (Gazneli): 39, 41
 Mes'ûd (Guri): 348
 Mes'ûd (Menteşeoğlu): 310
 Mes'ûd (Pervâneoğlu): 312-313
 Mes'ûd (Selçuklu): 67-68, 72-77, 180, 200, 206, 216, 239, 245, 256, 264
 I. Mes'ûd (T. Selçuklu): 118-123, 185, 254-257
 II. Mes'ûd (T. Selçuklu): 162-167, 251-252, 287, 295-296, 310
 I. Mes'ûd b. Muhammed (Karahanlı): 27
 Mes'ûd-ı Selmân: 40
 Meşhed Ovası: 147
 Mevâr: 348-349, 360, 364
 Mevdûd (Gazneli): 38
 Mevdûd (Musul Hâkimi): 78
 Mevdûd (Selçuklu emîri): 64-65, 89-90, 227-228, 237-238
 Mevdûd b. İsmail (Selçuklu): 236
 Mevlanâ Celâl ed-Dîn Rûmî: 181-183
 Meymun b. Necib: 181
 Meyyâfârikîn: 57, 151, 197, 237-238, 241-243, 246-249, 262-263, 265-271, 280, 282
 Mısır: 1, 4-13, 50, 54-55, 87, 104, 146, 159, 179, 183, 219, 282, 293-294, 298-299, 316, 332, 349
 Micingird: 132, 281
 Midilli: 284-285, 317
 Mikail (Selçuklu): 44-45
 Mikail (İtil Bulgar Hânı): 14
 VII. Mikhail Dukas (İmparator): 104
 VIII. Mikhail Palaiologos: 157, 310
 Milas: 310-312
 Mişar: 119, 137
 Mintaş: 300
 Mîr Cumlâ (Vezir): 346, 362
 Mîr Halilullâh (Hattat): 343
 Mirza Abdülkadir Bedil (Şâir): 371
 Mirzâ Gıyâs: 360-361
 Mirzâ Muhammed Haydar: 371
 Mirzâ Veli (Berid-Şâhî): 344
 Mirzalar: 358
 Misis (Mamistra): 107, 120, 314
 Moğolistan: 1, 148, 153-154, 195
 Moğollar: 15, 140, 142-148, 150-166, 182, 195-197, 204, 210-213, 234, 245, 248, 251, 260-267, 283, 293, 295-296, 298-299, 302-303, 307-308, 312-313, 323-325, 327-328, 336, 356
 Monoluğ: 119
 Mora: 284, 290
 Möngke Han (Moğol Hanı): 154-156
 Mu'azzam (Bâburlu): 364
 Mubâriz (Şebânkâre): 209
 Mubârizeddîn Behrâm-şâh: 139-141
 Mubârizeddîn Çavlı: 141-142, 146
 Mubârizeddîn Ertokuş: 134-135, 142-143, 186, 277
 Mugan: 152, 155
 Muğla: 165, 309, 311
 Muhafız Hân: 350
 Muhammed (Âdil-şâhî): 342-343
 Muhammed (Ahlat-şâhî): 241
 Muhammed (Böri): 229-231
 Muhammed (Dânişmendli): 120-121, 255-257, 260, 275
 Muhammed (Gazneli): 23, 37-38, 45
 II. Muhammed (Karahanlı): 26
 Muhammed (Kutb-şâhî): 346
 Muhammed (Salgurlu): 211-212
 Muhammed (Tuğlukî): 334
 Muhammed b. Alâ ed-Dîn Muhammed
 Muhammed (Emîr): 119
 Muhammed b. Abdullâh: 9
 Muhammed b. Ahmed Beyhakî: 181
 Muhammed b. Ahmed Tusi: 180
 Muhammed b. Ali (Karahanlı): 21-23
 Muhammed b. Ali (Lur-ı Buzurg sü-lâlesi): 206
 Muhammed b. Ali Râvendî (tarihçi): 182

- Muhammed b. Ali el-Semerkandî: 31
 Muhammed b. Ali Sûzânî: 31
 I. Muhammed b. Arslan-şâh (K. Selçuklu): 98-99, 180, 206
 Muhammed b. Begtimur (Ahlatşâh): 241-242
 Muhammed b. Böri: 229-231
 Muhammed b. Ebi Hâşim: 53
 Muhammed b. İbrâhîm el-Vasîfî: 224
 Muhammed b. Kays: 199
 Muhammed b. II. Mahmûd (Karahanlı): 28
 II. Muhammed b. Mahmûd (I. Selçuklu): 71, 77-79, 99, 218
 Muhammed b. Nasr (Karahanlı): 31
 Muhammed b. Nasr (B. Karahanlı): 23-24, 26
 Muhammed b. Râ'ik: 11
 Muhammed b. Süleymân: 8
 II. Muhammed b. Süleymân (B. Karahanlı): 27-28, 31
 Muhammed b. Süleymân (Selçuklu): 62
 Muhammed b. Tuğç: 10-12
 Muhammed b. Tuğluk: bk. Fahr ed-Din Cavna
 Muhammed b. Tuğrul (Selçuklu): 79, 81, 201, 208
 Muhammed b. Yûsuf (Karahanlı): 25, 30
 Muhammed el-Afşin: 6-7
 Muhammed Gavs: 371
 Muhammed Hakîm (Bâburlu): 358
 Muhammed Hân: 325-326
 Muhammed Kasım Firişte (Tarihçi): 343
 Muhammed Kâzım: 371
 Muhammed Kuli (Kutb-şâhî): 346-347
 Muhammed Nesevî: bk. Nesevî
 Muhammed Olcaytu (İlhanlı): 166
 Muhammed Sakî: 372
 Muhammed Şâh (Gucerât hük.): 348-349
 II. Muhammed Şâh (Behmenî): 344
 II. Muhammed-Şâh (K. Selçuklu): 100-101
 Muhammed-Şâh (Salgurlu): 212
 Muhammed Şâh Gurî: 348
 Muhammed el-Şehristânî: 180
 Muhammed Tapar (Selçuklu): 62-66, 88-91, 98, 118, 174, 227-228, 236-237, 244-245, 263, 268-269, 279
 Muhiddîn Mes'ud (T. Selçuklu): 129-130, 133
 Muhtarî: 180
 Muhtass Hân: 350
 Muhyiddîn Arabî: 182
 Muin ed-Dîn Pervâne: 156-161, 302, 312, 325
 Muin ed-Dîn b. Şihâbeddîn: 247
 Muin ed-Dîn Üner (Vezir): 217, 230-231
 Mu'izz ed-Dîn Muhammed (Gurlu): 100, 193-194 322-323, 326
 Mu'izzî (Şâir): 150
 Mu'izziler (Memlûk Sultanları): 322-326
 Muktedî (Halife): 59
 Muktedir Billâh (Halife): 14
 Muktefî Billâh (Halife): 8, 75, 77-79, 218
 Mulay (Moğol): 166
 Multan: 322-324, 327, 332
 Muntasır Billâh (Halife): 323
 I. Murad (Osmanlı): 286, 288, 296-298, 303-304
 II. Murad (Osmanlı): 286, 289, 292, 297, 306, 312, 319, 340
 Murad Arslan (Lâdik beyi): 309
 Murad Bahş (Bâburlu): 363
 Mûsâ (Aydınöğlü): 286
 Mûsâ (Karahanlı): 20
 Mûsâ (Karamanoğlu): 303
 Mûsâ (Menteşeöğlü): 311
 Mûsâ (Musul hâkimi): 244
 Mûsâ (Varsak beyi): 314
 Mûsâ Yabgu (Selçuklu): 45-49
 Mustafâ (Hamidoğlu): 298
 Mustafa b. Hüseyin (Hamidoğlu): 298
 Mustafa b. I. Mehmed (Osmanlı): 320
 Mustafa b. II. Mehmed (Osmanlı): 306-307

- Mustafa Çelebi (Osmanlı): 286, 297, 320
 Mustafa Kafalı: 15
 Musta'in (Halife): 4
 el-Musta'li (Fatımî): 87
 el-Mustansır (Halife): 151
 el-Mustansır (Fatımî): 51, 104
 el-Mustazhir Billâh (Halife): 25, 61, 63, 87
 Mustezî (Halife): 181
 Musul: 6-7, 50, 57-58, 61-65, 72, 75, 78-79, 81, 88-89, 118, 147, 185, 201, 215, 217-225, 229, 233-234, 237, 240, 244-245, 247-248, 263, 265-266, 268-269
 Musul Atabeyliği: 201, 229-230
 Muş: 238-239
 Mut: 142, 161, 163, 303
 Mut Ovası: 162, 302
 Mutahharten (Erzincan emiri): 300
 Mu'tazid, bk. Ahmed
 Mu'temid (Halife): 4-7
 el-Mutî (Halife): 12
 el-Mutteki (Halife): 11
 el-Muvaffak: 5-7
 II. Muzaffer (Gucerât hük.): 350
 Muzaffer b. Muhammed: 224
 Muzaffer ed-Dîn (Saltuklu): 149
 Muzaffereddîn (Ali-şiroğlu): 150, 296
 Muzaffereddîn Gök Bôri: 139, 203, 221-222, 233-235
 Muzaffereddîn Melikşâh (Selçuklu): 281-282
 Muzaffereddîn Muhammed (Mengü-cüklü): 143, 276
 Muzaffereddîn Yavlak Arslan (Çobanoğlu): 163, 165, 251-252, 287
 Muzâhim b. Hakan: 4
 Mübâreck b. Ahmed: 235
 Mübâreck Hân (Halaci): 329, 338
 Mübâreck Nagavî: 371
 Mübâreck-şâh: 180
 Mücahid ed-Dîn Kaymaz: 219 - 220, 225, 232
 Mücir ed-Dîn Abak (Bôri): 231
 Mücir ed-Dîn Beylakanî (Şâir): 180, 205
 Mücir ed-Dîn Emîr Şâh: 164
 Müeyyed (Kayseri vâlisi): 301
 Müeyyed ed-Devle Ay-Aba: 28, 71, 80, 192
 Müeyyed ed-Dîn (Nisan-oğlu): 247, 270 - 271
 Müeyyed ed-Dîn Reyhân (Atabeg): 99
 Müeyyed el-Mülk: 62 - 63
 Mühezzibüddin Ali (Vezir): 152 - 153
 Mükrimin H. Yınanç: 262, 266
 Müktefi (Halife): 123
 Mü'min b. Ahmed: 14
 Mü'min b. el-Hasan: 14
 Mü'mine Hâtun: 200, 205
 Mürtaza II. Nizâm-şâh: 359
 Müslim b. Hamavî (Şâir): 224
 Müslim b. Kureyş (Ukaylî): 85
 el-Müstencid (Halife): 79, 349
 Müsterşid Billâh (Halife): 67-68, 72-75, 120, 229, 255
 el-Müstezi (Halife): 127
 Mütenebbî (Şâir): 12
 Myriokephalon: 127
- N —
- Nâb: 70
 Nablus: 230, 282
 Nâdir Şâhî Afşar: 366
 Nagarkot: 334
 Nagavr: 338
 Nahçıvân: 204-205, 240
 Nahşeb: 27
 Narvar: 324
 Nâsîh ed-Dîn (Âmid Kadısı): 272
 Nâsîr ed-Devle b. Hamdân: 54
 Nâsîr ed-Devle Mansûr (Mervanî): 268
 Nâsîr ed-Dîn (M. Halaci): 349, 351
 Nâsîr ed-Dîn (Yavlak Arslan oğlu): 164
 Nâsîr ed-Dîn b. Firûz-şâh: 330
 Nâsîr ed-Dîn Ferec (Memlûklu): 314
 Nâsîr ed-Dîn Kabaca: 323
 Nâsîr ed-Dîn Mahmûd (Artuklu): 139, 245, 265
 Nâsîr ed-Dîn Mahmûd (Mu'izzî): 324-325

- Nâsır ed-Dîn Mahmûd (Zengî): 222
 Nâsır ed-Dîn Mehmed (Dulkadirli): 292, 301
 Nâsır ed-Dîn Mehmed (Ramazanoğlu): 305
 Nâsır ed-Dîn Muhammed (Dânişmendli): 259-260
 Nâsır ed-Dîn Muhammed (Saltuklu): 281-282
 el-Nâsır li-dinillâh (Halife): 82, 136, 140, 193, 195, 202-203, 210, 221-222, 234, 240, 272
 Nasr (Gazneli): 21
 II. Nasr (Sâmânî): 19
 I. Nasr (B. Karahanlı): 26-27, 55
 Nasr b. Ali, bk. Ebu'l-Hasan Nasr
 Nasr b. İbrahim (B. Karahanlı): 32
 Nasr b. II. Muhammed (Karahanlı): 68
 Nasreddîn Muhammed (Eyyûbî): 241
 Naymanlar: 195
 Nazîrî (Şâir): 371
 Necibî Ferganî: 31
 Necmeddîn (Sivas Kadısı): 152
 Necmeddîn (Vezîr): 252
 Necmeddîn Alpî (Artuklu): 126, 239, 244, 247, 258, 265, 271, 280
 Necmeddîn Behrâmşâh: 150
 Necmeddîn Eyyûb: 242
 Necmeddîn I. Gazî (Artuklu): 147, 248
 Necmeddîn II. Gazî (Artuklu): 248
 Necmeddîn Hasan Sencerî: 337
 Necmeddîn İlgâzî, bk. İlgazî
 Necmeddîn Kübrâ: 198
 Necmeddîn Râzî: 182, 198
 Nesâ: 46-47
 Nesevî: 199, 266
 Nif (Kemalpaşa): 286, 317
 Niğâr Köyü: 184
 Niğbolu: 286
 Niğde: 166, 185, 294, 300, 304-305
 Nikephoros Botaneiates: 105
 Nikephoros Bryennios: 105
 Nikephoros Melissenos: 106
 Niksar: 17, 121, 126, 131, 252, 259, 318-319
 Nisanoğulları: 270-272
 Nişâbûr: 28, 47-48, 61, 69, 71, 174, 183, 191, 193, 209
 Nizameddîn Ahmed (Tarihçi): 371
 Nizâmeddîn Ali: 155
 Nizâmeddîn Alp-kuş: 248
 Nizâmeddîn Evliyâ: 337
 Nizâmeddîn İbrâhîm (Artuklu): 249
 Nizâmeddîn Mahmûd (Şebânkâre): 209
 Nizâmî (Şâir): 180, 204-205
 Nizâm-şâhlar Sultanlığı: 340-342, 344-346, 359, 361-362
 Nizâm ül-Mülk: 25-26, 52, 55, 57, 59-60, 95, 103, 174, 261
 Nizhniy Novgorod: 15
 Normanlar: 107
 Nûh b. Mansûr (Sâmânî): 36
 Nûr Cihân: 360-361
 Nûr Kasabası: 44
 I. Nûr ed-Dîn Arslan-şâh (Zengî): 220-222, 225
 II. Nûr ed-Dîn Arslan-şâh (Zengî): 222
 Nûr ed-Dîn Gökçe: 202
 Nûr ed-Dîn Mahmûd (Zengî): 124-126, 128, 216-218, 222-223, 225, 231, 240, 244, 247, 257-259, 265
 Nûr ed-Dîn Muhammed (Artuklu): 128, 244-245, 249, 272
 Nûre Süfi: 301-302
 Nusaybin: 61, 88, 215, 218-221, 247, 269-270
 Nusret ed-Dîn (Maraş emiri): 138-139
 Nusret ed-Dîn Ahmed (Sâhib-ata): 316
 Nusret ed-Dîn Cihân Pehlivân, bk. Pehlivân Muhammed
 Nusret ed-Dîn Hasan (Sâhip-ata): 162, 315-316
 Nusret ed-Dîn Hezâresb: 208-210
 Nusret Şâh (Bengal Hük.): 354
 Nyssa, bk. Sultanhisar:

— O —

- Oğuz Devleti: 43
 Oğuzlar: 14, 20, 22, 28-29, 39, 43-44,
 54, 70-71, 78, 99-101, 178, 191,
 207-210, 243, 251, 299, 301, 313
 Oğuz oğlu: 237, 264
 Ohri: 286
 Oka Nehri: 15
 Olcaytu (İlhanlı): 248
 Oltu: 281
 O. Pritsak: 18
 On-Ogurlar: 13
 Ordu: 318-319
 Orhan (Menteşeoğlu): 310
 Orhan (Saruhanlı): 318
 Orhan Gazî (Osmanlı): 307, 317
 Orissa: 325, 333
 Orta Asya: 3, 16, 184, 186
 Ortadoğu: 185, 224
 Osman (Karahanlı): 29, 194-195
 Osman Çelebi (Tekeoğlu): 299
 Osman Muhtârî: 40
 Osmanlılar (Osmanlı Devleti): 284,
 286-290, 292, 293, 296-301, 303,
 305-308, 311-312, 317-320, 361
 Osmanoğulları: 115, 353
 O. Turan: 141, 252, 262, 275
 Oşin: 132
 Otrar: 196
 Otlukbeli: 307
 Otuz-ogurlar: 13
 Oudh: 325, 332

— Ö —

- Ögedey (Moğol Hânı): 146-148, 211
 Ömer (Ramazanoğlu): 314
 Ömer b. Abdülazîz (Halife): 97
 Ömer b. Mahmûd (Karahanlı): 25
 Ömer Hân (Karahanlı): 27
 Ömer Hayyam: 181
 Ömer Şeyh Mîrzâ: 353
 Özbek (İldenizli): 202-205, 209-210
 Özbek Hanlığı: 363
 Özbekistân: 31

- Özbekler: 353, 358-359
 Özkend: 20-26, 29, 31, 44, 58

— P —

- Paflagonya: 127
 Pakistan Devleti: 41
 Palu: 246, 274
 Pânîpat: 354, 357, 366, 372
 Pâtan: 357
 Pecin: 310-312
 Peçenekler: 2, 13, 49, 54, 107, 112-113,
 119
 Pehlivân Muhammed (İldenizli): 81-
 82, 201, 203-204, 208, 240-241
 Pencâb: 41, 322, 324-325, 329, 332,
 353-354, 358, 366
 Pertus (Berdus) Kalesi: 124, 135
 Pervâneoğulları: 152, 312-313
 Peşâver: 36
 Hz. Peygamber: 365
 Philaretos: 57, 107-109
 Philip: 141
 I. Pierre (Kıbrıs Kralı): 283, 299, 304,
 311
 Pîr Ahmed (Karamanoğlu): 306
 Pîr Mansûr (Ramazanoğlu): 315
 Pîr Muhammed (Timurlu): 335
 Pîrî (Ramazanoğlu): 315
 Polar Nehri: 346
 Porsuk: 57, 100, 111-113
 Portekizliler: 341-342, 360, 362-363
 Pulat Timur: 15

— R —

- Ra'ban: 108, 123-124, 128, 139
 Râcâ Râmadeva: 328
 Racputlar: 350, 354, 357-358, 364
 Rafaniye: 227-228
 Rafieddîn İbrâhîm Şîrâzî (tarihçi): 343
 Rahbe: 50, 61, 89, 92, 225
 Rahve Ovası: 54
 Rakkâ: 61, 147, 185, 217, 219, 227
 Râm (Râcâ): 365
 Ramazan Bey: 313

- Ramazanoğulları: 292, 313-315
R. Şeşen: 14
Rânâ Kumbha, 348-349, 351
Rânâ Sângârâmâ (Çitor Racası): 350, 354
Ranthambor: 324, 328, 358
Râşid (Halife): 75-76, 256
Râvî: 328
Raymond: 92, 247
II. Raymond: 216-217, 223
Ravza: 12
Râzî (Halife): 10
Razi ed-Dîn Ali Lala: 198
Raziyye (Mu'izzî): 323-324, 338
Rebia Hâtûn: 233
Reinauld: 124
Remle: 6-7, 10, 227
Re'sül-'ayn: 247
Reşat Genç: 18
Reşid Câmedâr: 99
Reşid Vatvat: 199
Reşidî Semerkandî: 31
Rey: 49, 51-52, 60-63, 67, 73-74, 76-80, 83, 184-185, 193, 202, 210, 268
Rıdvân b. Tutuş (S. Selçuklu): 86-92, 228, 238, 243, 245
Ribât-ı Melik: 32
Richard: 117
Rodos adası: 128, 310-311
Rodos Şövalyeleri: 285
Roger (Antakya Hâkimi): 90, 246, 263
Romanos Diogenes (İmparator): 53-54, 104, 279
Rosudan (Gürcü Kraliçesi): 146, 149
Rûdrâver: 63
Rumeli: 285, 290, 297, 304-305, 308, 317, 319
Rumlar: 135, 251, 317
III. Rupen: 128
Rûs (Emîr): 82
Ruslar: 14-15, 54, 144, 147
Rusya: 13, 197
Rûşenâiler: 358
Ruzbe Ovası: 154
Rûkn ed-Dîn (T. Selçuklu): 148-149
Rûkn ed-Dîn Gursançtı: 196
Rûkn ed-Dîn İbrâhîm (Halacı): 327
Rûkn ed-Dîn IV. Kılıç Arslan, bk. IV. Kılıç Arslan
Rûkn ed-Dîn Kirmânî: 181
Rûkn ed-Dîn II. Süleyman-Şâh (T. Selçuklu): 129, 131-133, 275, 277, 282
Rüstem Bey (Türkmen): 128
- S —
- Sâbık (Mirdası): 260
Sâbık Ali Sehl: 101
Sâcoğulları: 6
I. Sa'd (Salgurlu): 203, 209-210
II. Sa'd (Salgurlu): 211-212
Sadaka (Dulkadirli): 292
Sa'd el-Devle Gevher-âyin: 59, 262
Sa'd ed-Dîn Hamûyî: 198
Sa'd ed-Dîn Köpek: 148-149
Sa'd el-Aysar: 7
Sa'dî (Şâir): 213, 351
Sadr (Emîr): 268
Sadr ed-Dîn b. Bahâ ed-Dîn: 337
Sadr ed-Dîn Konevî: 182
Safevîler: 353, 359, 362
Saffarîler: 2, 5
Safiye Hâtun (Artuklu): 270
Sağaniyan: 23, 26, 36
Sâhip Ata Fahreddîn Ali: 158-160, 162-164, 186, 295, 315-316
Sâhip Ata-oğulları: 162, 302, 309, 315-316
Sahib Cüveynî: 302
Sahib Hân (M. Halacı): 349-350
Sâ'ib (Şâir): 371
VII. St. Louis: 122
Sakarya bölgesi: 53, 255
Sakız: 284
Salaheddîn Eyyûbî: 82, 128-129, 201, 218-220, 223, 233-234, 240-241, 245, 248, 265-266, 272, 282
Salgurlular: 99, 101, 201, 206-214
Salgurlu (Salur) Boyu: 206, 299
Salgur-şâh: 206, 211

- Salihli: 286
Saltuk: 236, 279
Saltuklular (Beyliği-Devleti): 115, 118, 132, 264, 279-282
Samagar Kabilesi: 299
Sâmânâ: 332
Sâmânîler: 2-3, 14, 19-22, 34-36, 44-45
Sâmerrâ: 4, 6
Samsat, bk. Sumeysat
Samsun: 129, 132, 289, 312, 319
Sancar-şâh (Zengî): 222
Sanduk: 261-262
Sanduklu: 315
Sardes: 116
Sarı Saltuk Türkleri: 307
Sarsûti: 38
Saruhan: 318
Saruhan Bey: 316-317
Saruhanoğulları: 285, 311, 316-318
Sasa (Menteşeoğlu): 284
Sasanî Devleti: 1
Sasunlular: 239
Satuk Buğra Hân: 19-20
Savar: 216
Sâve: 67, 73, 80
Savtegin: 56, 95, 236
Savtegin (S. Selçuklu): 86, 91
Sebüktegin: 20, 35-36, 40-41
Sebükteginiler, bk. Gazneliler
Sebzevâr: 16
Seffdrûd: 63
Selçuk Bey: 43-45, 52, 103
Selçuk Hâtun (Mengüçüklü): 138, 276
Selçuk Hâtun (IV. Kılıç Arslan'ın Kızı): 159
Selçuklular: 23, 26-27, 38-39, 42-101, 104-105, 107-108, 121, 124, 129, 132, 134-135, 138, 141-144, 146-148, 150-153, 156, 158, 161, 164, 169, 174-175, 177-181, 183-185, 190-191, 197, 200, 204, 206, 213, 224, 228, 256-257, 260, 279, 283, 302, 307, 309-310, 338
Selçuk-şâh (K. Selçuklu): 98-99
Selçuk-şâh (Salgurlu): 212
Selçuk-şâh (Selçuklu): 67-68, 73, 75-76, 239, 264
Selim, bk. Cihangir
Selim (Ramazanoğlu): 314
I. Selim (Osmanlı): 293, 314
Selim Çiştî: 357, 371-372
Samadrek adası: 284
Semerkand: 20, 22, 24-29, 32, 44, 58, 68, 195, 353
Semireci: 24
Senâb: 353
Senâ'i: 40
Sencer (Selçuklu): 27-28, 39, 62-64, 66-74, 77-78, 98-99, 120, 180-181, 184, 190-192, 197, 255
Sencer b. Süleymân-şâh (Selçuklu): 82
Seniyet el-U'kab: 7
Serahs: 46-48, 69, 192-193, 208
Serahsî: 180
Sercî: 270
Serd-sîr: 94
Serhat: 231
Ser Pitro Civrano (Amiral): 312
Serûc (Suruç): 86, 218-219, 243-244
Seydişehir: 295, 298
Sejf ed-Devle (Hamdanî): 11
I. Sejf ed-Devle Sadaka (Mezyedi): 57, 65-66
Sejf ed-Dîn (Kale Kumandanı): 160
Sejf ed-Dîn Ay-aba: 141
Sejf ed-Dîn Bâharzî: 198
Sejf ed-Dîn Begtimur: 241, 265-266
Sejf ed-Dîn Ebû Nazr Ali: 211
I. Sejf ed-Dîn Gazî: 216-217, 223, 225, 233, 247
II. Sejf ed-Dîn Gazî: 218-219, 223, 233
Sejf ed-Dîn Halil (Eşrefoğlu): 295
Sejf ed-Dîn Oğlmuş: 203
Seyhun, bk. Sır Deryâ
Seyyid Celâl ed-Dîn: 331
Seyyid Hamza: 166
Seyyid Hasan: 319
Seyyid Hasan Gaznevî: 40, 180
Seyyid İmâd ed-Dîn: 213

- Seyyid Şeref ed-Dîn İbrâhîm (Kadı): 212
 Seyyidpür: 353
 Sihne Mevkii: 59
 Sındırğı: 307
 Sır Derya: 20, 25, 43, 191, 195, 353
 Siaus (Çavuş): 110
 Sîdî Mevlâ: 327
 Sihler: 367
 Siirt: 244, 262, 267
 Sikandra: 372
 Sikender (Âdil-şâh): 343, 365
 Silifke: 161, 302, 306-307
 Silifke Çayı: 130
 Silvan: 247
 Simav (Angir): 296
 Simav Gölü: 296
 Sîmcûriler: 34
 Sinâneddîn Câlîs (Tekeoğlu): 298
 Sinâneddîn Kaymaz: 146
 Sincâr: 50, 88, 215, 217-222, 233, 240, 265
 Sind: 324-325, 333, 353, 359, 366
 Sinop: 110, 127, 137-138, 141, 157, 178-179, 287-290, 312-313
 Sis (Kozan): 128, 138, 313-314
 Siverek, bk. Suveydâ
 Sîstân: 2, 36, 48, 101, 178, 195
 Sivaçi: 343
 Sivalik: 325
 Sivas: 121, 124, 126, 129, 140, 145-146, 151-152, 156, 160, 186, 253, 257-259, 265, 292, 294-295, 300-301, 304, 307, 315
 Siyâlkot: 353
 Slavlar: 13, 16
 Soğd: 10, 24
 Somnât: 37
 I. Sökmen (Artuklu): 86-88, 243-244, 268
 II. Sökmen (Artuklu): 245
 Sökmen el-Kutbî: 65, 236-238, 269
 II. Sökmen (Ahlat-şâh): 80, 219, 239-241, 265-266, 271, 280-281
 Sökmenliler, bk. Ahlatşâhlar
 Stefan: 124
 Subhan (Kutb-Şâhî): 345
 Sublaion: 127-128
 Suğdak: 143-144, 251
 Sultan Ali (Dilmaçoğlu): 267
 Sultan Hanı: 155
 Sultan Hâtun (Osmanlı): 288
 Sultanhisar: 284, 310
 Sultaniyye: 248
 Sultan-Kulı Kutb el-Mülk: 345, 347, 362
 Sultan Muhammed (Bâburlu): 346
 Sultan Muhammed Şâh (Seyyid): 348
 Sultanpur, bk. Varangal
 Sultan-Şâh (K. Selçuklu): 96
 Sultan-Şâh (S. Selçuklu): 90-91, 247
 Sultan-Şâh (Hârezmşâh): 192-193, 208
 Sultan Veled: 182-183
 Sumeysat: 133, 139, 233-234, 243
 Sungur b. Mevdûd (Salgurlu): 79, 99, 206-207
 Sûr: 228-229
 Sûrâm: 332
 Surat: 360, 364
 Sûr Devleti: 356
 Sûrî (Gazneli memur): 46
 Suriye: 4-12, 55, 57, 62-63, 65, 85, 89, 104-105, 107, 114-115, 120, 122, 130, 138, 149, 152, 177, 215, 217, 225, 227-229, 231, 233, 243, 257-259, 261-262, 282, 292
 Suriye Selçuklu Devleti: 56, 85-86, 91
 Suriye Selçukluları: 85-93, 169, 227, 243, 247-248
 Sü-başı (Gazneli Kumandan): 46
 Sübaşı Tegin: 21, 44
 Sülemiş (Moğol): 165-166
 Süleymân: 294
 Süleymân (Artuklu): 246
 Süleymân (Dulkadirli): 292
 Süleymân (Karamanoğlu): 303
 Süleymân (Karasioğlu): 308
 Süleymân (Mengüçüklü): 275, 277
 Süleymân (Saruhanoğlu): 284-285, 317
 Süleymân (Selçuklu): 51-52

Süleymân (Türkmen Emîri): 319
 Süleymân Arslan b. Yûsuf (Karahanlı):
 24-25
 Süleymân b. Dâvud (Karahanlı): 27
 Süleymân b. İlgazî (Artuklu): 243,
 246-247
 Süleymân b. Şahinşâh (Mengüçüklü):
 277
 Süleymân Çelebi (Osmanlı): 286, 318
 Süleymân Paşa (Candaroğlu): 252, 287,
 313
 Süleymân Paşa (Osmanlı): 308
 II. Süleymân-şâh (Candaroğlu): 288
 II. Süleymân-şâh (Eşrefoğlu): 295
 Süleymân-şâh (Germiyanlı): 296-298
 Süleymân-şâh (T. Selçuklu): 57-58,
 85, 103-110, 115, 243, 253, 261,
 274
 II. Süleymân-şâh, bk. Rûkn ed-Dîn
 Süleymân-şâh b. Muhammed (Selçuklu):
 69, 71, 78-79, 191
 Sûlî (Dulkadirli): 291-292
 Sürmeri: 280
 Süryanî Mikhail: 177
 Süveydâ (Siverek): 54, 146-147
 Süveydiye: 58, 108
 Svargadvârâ: 332

— Ş —

Şâdi Han (Halacî): 329
 Şâdû Lodî (Vâlî): 332
 II. Şâh Âlem (Bâburlu): 366-367
 Şâhbânû (Saltuklu): 239
 Şâh Budak (Dulkadirli): 292-293
 Şâhcı: 364
 Şâh Cihân (Bâburlu): 342-343, 346,
 360-363, 371-373
 Şâhcihân-âbâd: 373
 Şah-dere: 372
 Şâhdiz: 66
 Şahinşâh (Mengüçüklü): 274, 277
 Şahinşâh (T. Selçuklu): 64, 118-119
 Şahinşâh b. Mes'ûd (T. Selçuklu): 123-
 127, 257-259
 Şâh İsmâ'il (Safevî): 293, 341

Şâh Melik: 46, 48
 Şâhrûh: 262
 Şâh Şucâ (Bâburlu): 363
 Şâh Terken: 323
 Şam: 6, 10-11, 54, 65, 151, 227-228,
 238, 299, 315
 Şambhûci: 364-365
 Şarkî-Karahisar: 274-276, 300
 Şaş: 26
 Şebânkâre: 94, 96-97
 Şebânkâreliler: 97-98, 201-211
 Şebîn Karahisar: 143, 160
 Şeddâdîler: 53, 56
 Şefrûh İsfahânî (Şâir): 204
 Şehriyâr (Bâburlu): 360, 362
 Şehrizûr: 215, 217, 221, 233-234
 Şehsuvar (Dulkadirli): 292-293, 314
 Şekki: 53
 Şelkeyoğlu: 14
 Şems ed-Dîn (Karamanoğlu): 303
 Şems ed-Dîn Ahmed Lâkuşî: 165
 Şems ed-Dîn Altun-aba: 148-149
 Şems ed-Dîn Ay-Togmuş, bk. Ay-togmuş
 Şems ed-Dîn Cuveynî (Vezir): 160, 162
 Şems ed-Dîn Dâvud (Artuklu): 248
 Şems ed-Dîn Etge: 357, 372
 Şems ed-Dîn İsfahânî (Vezir): 152-154
 Şemseddîn Mehmed: 299
 Şemseddîn Mehmed (Şahib-Ataoglu):
 316
 Şems ed-Dîn Muhammed: 217
 Şems ed-Dîn Mübârek: 181
 Şems ed-Dîn Sevinç: 271
 Şems ed-Dîn Yaman Candar: 252, 287
 Şems-i Sirâc 'Afif (Tarihçi): 337
 Şems ül-Mülk I. Nasr (Karahanlı), bk.
 I. Nasr
 Şeref ed-Devle Müslim (Musul emîri):
 57, 107, 109
 Şeref ed-Dîn Emîr Emirân (Zengî): 219
 Şeref ed-Dîn İbrâhîm, bk. Seyyid
 Şeref ed-Dîn
 Şeref ed-Dîn Mahmûd: 153
 Şeref ed-Dîn Mes'ûd: 181
 Şeria Nehri: 223

- Şerif Ebû Ali Hasan: 109
 Şeybân (Tulunî): 8
 Şeyh Abdülkerim: 343
 Şeyh Burhân el-Dîn el-Kûbanânî: 181
 Şeyh Nûr ed-Dîn Türk: 337
 Şeyzer: 6, 109, 121, 223, 229, 238
 Şihâb ed-Dîn (M. Halacî): 349-350
 Şihâb ed-Dîn Gazî (Eyyubî): 151
 Şihâb ed-Dîn Muhammed (Birecik Emî-ri): 247
 Şihâb ed-Dîn Muhammed, bk. Muiz ed-Dîn
 Şihâb ed-Dîn Mahmûd b. Bôri: 230
 Şihâb ed-Dîn Ömer (Halacî): 329
 Şihâb ed-Dîn Ömer Suhreverdî: 140
 Şihâb ed-Dîn Tuğrul (Atabeg): 139, 141-142
 Şihâbî: 180
 Şibl ed-Devle (Şâir): 180
 Şirâz: 52, 79, 206, 208-213
 Şîr Hân (Atabeg): 355-356
 Şîr Hân: 325
 Şîr Hân (Âdil Şâh'ın oğlu): 357
 Şîrvân: 204
 Şîrvân-şâh: 72
 Şîrzâd (Gazneli): 39
 Şivacı: 364
 III. Şivacı: 365
 Şolapur: 341
 Şöklî (Türkmen beyi): 104
 Şuayb: 26
 Şulistân: 209
 Şuller: 208-210
 Şumla: 207
 Şûş Kalesi: 222
 Şüca ed-Dîn Kutlug (Atabeg): 241-242
- T—
- Taberek Kalesi: 80
 Taberistân: 19, 48, 63, 74
 Taberiyye: 10-11, 65, 90, 227
 Tabes: 94, 99
 Tabgaçlar: 2
 Tâceddîn: 300, 318-319
 Tâceddîn Hüseyin (Sâhip Ataoğlu): 162, 315-316
 Tâceddînoğulları: 300, 318-320
 Tâceddîn Pervâne: 147-149
 Tâceddîn Yıldız (Gurlu): 322-323
 Tağî: 333
 Tâhir b. Fahr el-Mülk (Vezir): 71
 Tahir Gediği: 281
 Tâhir el-Mezdegânî (Vezir): 229
 Tâhirîler: 2
 Tahmasp (Safevî): 356
 Takiy ed-Dîn Ömer (Eyyübî): 234, 241, 282
 Talas (Tarâz): 3, 18-19, 24, 45
 Tâlib Âmulî (Şâir): 371
 Tâlib b. Ahmed: 14
 Talikota: 342
 Tancred: 87-89, 238
 Tantalus: 131
 Taraklı Borlu: 287, 289
 Taraklı Halil: 291
 Taraz, bk. Talas
 Tardî (Turdı) Beg: 357
 Tarsus: 4, 107, 123, 153, 303, 305-306, 314
 Teryâlis Ovası: 240
 Taşköprü: 252
 Tatikios (Tetik?): 111
 Tatvan: 239
 Tavşanlı: 297
 el-Tavvâhin: 7
 Taylu, bk. Dânişmend
 Tebriz: 51, 144, 159, 164-166, 197, 204-205, 213, 237, 264
 Tedmür: 230
 Teke-eli: 299
 Tekeoğulları: 298-299
 Tekiş (Hârezmşâh): 82-83, 101, 192-193, 199, 202
 Tekiş (Selçuklu): 57, 64
 Tekle (Salgurlu): 208-209
 Tekle (Lur-ı Buzurg sülâlesi): 210
 Tekrit: 233
 Telingana: 330, 345
 Teliyârgerhî: 355

- Tell A'fâr: 221
 Tell Afrin: 246, 263
 Tell-Bâşir: 65, 89, 108, 123, 139, 238
 Tell-Dânis: 65, 228
 Tercan: 281-282
 Terken Hâtûn (Selçuklu): 59-61, 96, 115
 Terken Hâtûn (Sencer'in Eşi): 69
 Terken Hâtûn (Hârezmşâh): 192, 195
 Terken-şâh (K. Selçuklu): 99-100
 Thamara (Gürcü Kraliçesi): 132, 203, 276, 281
 Thamara (Rösudan'ın Kızı): 149
 Thatthâ: 333-334
 I. Theodoros Laskaris: 134
 II. Theodoros Laskaris: 156
 Thomas Roe: 360
 Thoros: 86, 255
 II. Thoros: 123-124
 Tirmiz: 23, 26, 55, 57, 61, 71
 Tirmiz Kalesi: 194
 Tiflis: 53, 204, 246, 263
 Timur: 15, 248, 267, 286, 289, 292, 297, 299-301, 304, 311, 318-319, 335, 353
 Timurtaş (Artuklu): 91, 215, 217, 239, 246-247, 264, 270-271, 280, 316
 Timurtaş (Moğol Vâlisi): 167, 293-295, 298, 303
 Tire: 284, 286-287
 Tîrhut: 333
 Tîz Limanı: 178
 Todavun Noyan: 159
 Togan Arslan (Dilmaçoğlu): 228, 239, 246, 262-264, 280
 Toharistan: 36, 70
 Tohma Vâdisi: 259
 Tokat: 129, 134, 136, 150, 160, 162, 259, 295
 Toktamış: 15, 301
 Toku Noyan: 158-159
 Torfil: 285
 Toruntay: 313
 Toroslar: 107, 117, 119, 121, 132, 137
 Tosya: 289
 Trablus: 85, 92, 218, 230, 238
 Trabzon: 56, 134, 143-144, 290, 306, 313
 Trabzon Komnenos Devleti: 137, 144, 153, 157, 179, 312-313
 Trakya: 119
 Tralles (Aydın): 310
 Tripolis: 296
 Truva: 308
 Tuğaçar: 165
 Tuğluk-âbâd: 330
 Tuğluklular: 330-335
 Tuğrul (Gazneli Kumandan): 38
 Tuğrul (Salgurlu): 207-208
 Tuğrul Arslan (T. Selçuklu): 118-119, 254
 Tuğrul Bey (Selçuklu): 38, 45-51, 94, 174
 II. Tuğrul (Selçuklu): 67-68, 72, 174, 200
 III. Tuğrul (Selçuklu): 81, 180, 193, 201-202, 208, 281
 Tuğrul b. Yinal (Karahanlı): 25
 Tuğrul Han: 325
 Tuğrul-şâh (K. Selçuklu): 99-100, 207-208
 Tuğrul-şâh (T. Selçuklu): 132, 136, 139, 143, 221, 241-242, 282
 Tuğtab: 239
 Tuğ-Tegin (Atabeg): 65, 90-92, 227-229, 238, 244-245, 268-269
 Tulhum: 50, 270
 Tulun: 4
 Tuluniler: 4-10
 Tuna: 1, 13, 119
 Tuna Bulgarları: 13
 I. Turan-şâh (K. Selçuklu): 96-97, 178, 184
 II. Turan-şâh (K. Selçuklu): 99-100, 207-208
 Turfan: 21, 183
 Turgutlu: 317
 Turna Dağı: 293
 Turşek: 59
 Tûs: 41, 192-193, 196

- Tutak: 236
 Tutuş (Selçuklu): 55-58, 60-61, 85-86,
 91, 105, 107, 109, 243, 261-262,
 268
 Tutuş b. Dukak (S. Selçuklu): 92
 T'üchüe A-shi-na hanedanı: 18
 Tünhas: 26
 Türkistan: 1, 16, 18, 69-70, 177, 183,
 191, 324, 326, 335, 336, 371
 Türkiye: 179, 181-182
 Türkiye Selçukluları (Devleti/Sultan-
 lığı): 57, 103-169, 172-173, 175-176,
 178, 181-182, 185-187, 243, 245,
 248, 250-251, 254, 257, 260, 274,
 282-283, 295, 298, 307, 309, 312
 Türk(ler): 1-5, 10, 13-14, 16, 18, 20,
 24-25, 27, 29-30, 34-36, 40-41, 43-
 44, 47-51, 53-56, 59, 62, 65-66, 69,
 75-76, 78, 88, 91, 94, 99, 103, 106-
 108, 110-111, 113-124, 126-129,
 132-133, 135, 137-138, 140-141, 144-
 146, 151, 153, 157, 164, 169, 173-
 174, 176-177, 180, 182, 184-185, 190,
 194, 197, 200, 209-210, 213, 215,
 217, 224, 236, 238-240, 243, 247-
 249, 253-258, 261-265, 268, 271,
 274-275, 279-285, 287, 295-296,
 301, 306, 308-309, 313, 316, 318-
 320, 323, 326, 330, 336, 340, 342,
 344-345, 353-354, 357, 359-360,
 362, 371
 Türkmenler: 24, 37, 46, 49, 51-53,
 55-56, 72, 103-105, 107, 109, 121-
 122, 125-126, 128-130, 134, 142,
 150, 160-161, 163-164, 173, 177,
 179, 215-216, 223, 233, 236, 243,
 249, 261-262, 268-270, 283, 291-
 292, 295, 297-298, 300, 302-303,
 308-309, 313, 316, 345, 366
- U —
- Ucceyn: 327
 Uday Sing (Racput): 358
 Ukayliler: 49
 Ulu Ârif Çelebî: 183
- Uluborlu: 119, 127-130, 134, 297
 Umân: 94, 96, 99
 Umân Denizi: 195
 el-Umerî: 310
 I. Umur (Aydinoğlu): 284-285, 308,
 310, 317
 II. Umur (Aydinoğlu): 286
 Unsurî: 40
 Unûcûr (İhşîdî): 11-12
 Urfa: 54, 56, 58, 61-62, 65, 86, 88-89,
 91, 104, 107-108, 147, 149, 216-219,
 222-223, 227, 233, 234, 237, 241
 Urfa Haçlı Kontluğu: 122, 216, 255
 Urfalı Mathieu: 254, 269
 Urfî (Şâir): 371
 Usâme b. Munkiz: 224
 Uygur Devleti: 18
 Uygurlar: 2, 30, 32, 185, 293
 Uzak-doğu: 197
 Uzun Hasan (Akkoyunlu): 292, 306-307
- Ü —
- Üner (Selçuklu Emîri): 96-97
 Üst-yurd: 52
- V —
- Vahş: 24
 Vâkinkera Kalesi: 365
 Van: 146, 237-238
 Van Gölü: 50, 161, 236
 Varangal: 328, 330-331
 Vardan (Tarihçi): 264
 Vâsıt: 76
 Vassâf: 213
 Vatatzes: 308
 Vayhand Hindûşâhî Hükümdarları:
 36
 Venedik Cumhuriyeti: 307, 311
 Venedikliler: 137, 286, 288, 306, 310-
 311
 Vessab: 261
 Viceyanagar: 347
 Viceyanagar Hinduları (Devleti): 341-
 342, 344, 346

Vindhya Dağları: 323, 327
 Viranşehir: 139
 Volga, bk. İtil
 Vsevolod: 15

— W —

William Hawkins: 360

— Y —

Yabaku: 24
 Yabanlu (Ovası): 138, 166
 Yabgu (Oğuz hük.): 43-44
 Yabgu Hân (Karluk Reisi): 28
 Yagan (Dânişmendli): 256
 Yağıbasan: 58, 62, 87, 91
 Yağıbasan (Dânişmendli): 117, 121, 123-126, 257-258, 265, 271, 275, 281
 Yağmalar: 18
 Yağra: 223
 Yahşi (Karamanoğlu): 303
 Yahşi (Karasioğlu): 308
 Yahyâ b. Hubeyre (Vezir): 79-80, 207
 I. Yakub (Germiyanlı): 296
 II. Yakub (Germiyanlı): 297, 305
 Yakub (Karahanlı): 25
 Yakub Çelebi (Saruhanoğlu): 317
 Yakut Arslan (Dilinaçoğlu): 264
 Yâkûtî (Selçuklu): 44, 51, 236
 Yâkûtî (Artuklu): 268
 Yalvaç: 298
 Yarcûh el-Türkî: 4
 Yarhisar: 290
 Yarınkuş: 59
 Yarınkuş Bâzdâr: 75
 Yarıntaş: 245
 Yassıçimen Ovası: 145, 197
 Yaşmut (İlhanlı): 266
 Yelboğa (Haleb Vâlisi): 300, 313
 Yelboğa Nasırî (Moğol): 304
 Yemen: 59-60, 183
 Yemîniler, bk. Gazneliler
 Yenişehir: 290
 Yeşbey (Emîr): 292
 Yeşilirmak: 253

Yezd: 98, 100
 Yıldırım Bayezid (Sultan): 285, 288-289, 292, 296-297, 299, 301, 304, 311, 318
 Yoruntaş: 59
 Yumnâ Hâtûn (Artuklu): 270
 Yunanistan: 284
 Yunus (Dânişmendli): 257
 Yunus (Hamîdoğlu): 298
 Yunus (Hârezmşâh): 193, 202
 Yunus Emre: 181-182
 Yury: 15
 Yûsuf (Alâiye Beyi?): 15
 Yûsuf (Karahanlı): 23
 Yûsuf (Selçuklu): 45
 Yûsuf Âdil: 340-341, 362
 Yûsuf el-Hârezmî: 55
 Yûsuf Has Hâcib: 30
 Yûsuf Kadır Hân: 21-24, 45
 Yûsufzaylar: 358-359, 363

— Z —

Zâb: 220
 Zâbulistân: 35
 Za'farâniyye Bataklığı: 66
 Zâfir Muhammed Emirek: 100-101
 Zahir ed-Devle: 148
 Zahir ed-Dîn Faryâbî (Şâir): 205
 Zahir ed-Dîn İli (Dânişmendli): 136
 Zahir ed-Dîn Mukarrib-şâh (Vezir): 265
 Zamantı: 126, 258, 292
 Zemahşerî: 180, 199
 Zeminâver: 36, 359
 Zencân: 81
 Zengî (Çökürmüş'ün oğlu): 64
 Zengî, bk. İmâdeddîn
 Zengî (Salgurlu): 80-81, 200-201, 207-208
 Zengîler: 215-226, 234
 Zenon (İmp.): 13
 Zerdanâ: 89, 228
 Zerend: 184
 Zevvâre: 183
 Zevezen Kalesi: 222

- Zeyneb (Gazneli): 23
 Zeyn ed-Dîn (Vezîr): 270-271
 Zeyn ed-Dîn Ali Küçük: 218, 225, 233
 Zeyn ed-Dîn Başara: 141
 Zeyn ed-Dîn el-Sâvî: 180
 Zeyn ed-Dîn Yûsuf (Begteginli): 233-234
 Zeyn el-Hac (Karamanlı): 302
 Zibatra: 256
 Ziyâ ed-Dîn Berenî: 337
 Ziyârîler: 48
 Ziyâeddîn Gazî (Saltuklu): 280
 Ziyâ ül-Mülk Ahmed (Vezir): 66
 Zuhurî (Şâir): 371
 Zulkarneyn: 273
 Zulkarneyn (Dânişmendli): 123, 125,
 257, 259
 Zübeyde Hâtûn: 60, 62
 Zümrüd Hâtûn: 230
 Zünnûn (Dânişmendli): 121, 125-127,
 257-259, 281

YANLIŞ – DOĞRU CEDVELİ

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
49	1	1041-41	1041-1042
107	9	İznik Körfezine	İzmit Körfezine
117	35	.	,
126	33	78	75
129	21	1198	1189
132	32	Thamarada	Thamara da
147	38	3 Şevval 634/1237	3 Şevval 634/30 Mayıs 1237
151	23	sayısa	sayıya
246	9	II,	IV.
247	37	1175	1176
261	31	1087	1078
264	6	Arslan Arslan	Arslan
276	7	görölmüştür	gömülmüştür
281	3	Emîr Aksungur	Emîr Arslan-Apa b. Aksungur
293	4	(Tacr. 1451	(Tacr. 1472
332	31	hoşnutsuzluğa	hoşnutsuzluğa
334	35-36	görünüşlerinde muvazanesiz	görüşlerinde muvazenesiz
357	28	(Eteke)	(Ateke)
370	7	-----	İktisadî Hayat :

ISBN 975-16-0231-9

Fiyatı : 80.000 Lira